

BRONZUL TIMPURIU ȘI MIJLOCIU LA FRONTIERA ESTICĂ A BAZINULUI CARPATIC (CCA. 2700/2600-1600/1500 BC). I. DESPRE MEDIUL AMBIANT ȘI ISTORICUL CERCETĂRILOR

Memoriei profesorului Ioan Glodariu (1940-2017)

Florin GOGÂLTAN*

The Early and Middle Bronze Age at the Eastern Frontier of the Carpathian Basin (about 2700/2600–1600/1500 BC). I. About the Environment and Research History

Abstract. *The present article aims to complete the study I published in 2015 under the title 'The Early and Middle Bronze Age Chronology on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. "The Eastern frontier of the Carpathian Basin" refers to those historical provinces that, after the First World War, were called Banat, Crișana, Sătmăr, Maramureș and Transylvania. The study focuses on the geographical features of that region, as well as on its paleoclimate and paleo-environment, during the Early and Middle Bronze Age. The current opinion is that the entire Early and Middle Bronze Age was characterized by a cold and humid climate. The article also includes short presentations of the activity of researchers who dealt with the Bronze Age in western Romania and Transylvania, starting in the second half of the nineteenth century.*

Keywords: *Early and Middle Bronze Age, Eastern Carpathian Basin, paleoclimate, paleo-environment, history of research.*

Cuvinte-cheie: *bronzul timpuriu și mijlociu, estul Bazinului Carpatic, cadrul geografic, paleo-climatul, istoricul cercetărilor.*

Pe profesorul Ioan Glodariu l-am cunoscut în toamna anului 1985, pe vremea când începeam cursurile la Facultatea de Istorie-Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca. Prezența sa elegantă în biblioteca de pe str. Emil Isac, nr. 2, așa cum se numea strada pe atunci, atrăgea atenția tuturor. Deschiderea pe care a arătat-o generației mele s-a concretizat în primul rând prin participarea noastră (Gelu Florea, Aurel Rustoiu, Anca Cosma, Horia Pop, Gabriela Gheorghiu, Adrian Ursuțiu, Florin Gogâltan ș.a.), începând cu vara anului 1986, la săpăturile de la Grădiștea Muncelului. Cu acea vară a început, și continuă și astăzi, aventura studenților de la Cluj pe unul dintre șantierele noastre de suflet.

Anii au trecut, iar după 1990 profesorul Glodariu a devenit directorul nou-înființatului Institut de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca. Începând cu data de 1 octombrie 1990 am fost primul nou angajat al acestui Institut, fără să fiu interesat în mod special epoca dacică! Aș putea spune multe povești despre colaborarea noastră de-a

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca; Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, România; e-mail: floringogaltan@gmail.com.

lungul timpului. Discreția care l-a caracterizat mă face să le păstrez doar în amintirea mea. Un drum bun spre nemurire, dragă Domnule Profesor!

Am ales să discut, pe scurt, despre mediul ambiant și cum generații de specialiști s-au atașat de subiectul epoca bronzului¹, gândindu-mă la unele dintre cărțile dragi profesorului Glodariu². Pe măsură ce dobândim mai multă experiență în meseria noastră, încercăm să răspundem la provocări mai grele. În cazul meu, ani de zile am căutat o soluție la întrebări precum: a influențat mediul ambiant apariția tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic? Ce a determinat alegerea unui anumit loc pentru întemeierea unei așezări? Cum au supraviețuit cu succes oamenii epocii bronzului într-un peisaj care astăzi ni se pare neprietenos? Sunt cauzele naturale vinovate de dispariția acestor așezări? etc. Modelele teoretice concepute pe baza intuiției, a cunoștințelor științifice dobândite sau a experienței de viață, rămân ceea ce sunt: propria noastră prospecție asupra trecutului³. Fiecare generație de specialiști a avut provocările sale. De aceea este esențial să cunoaștem ceea ce au scris alții înaintea noastră, pentru a putea deschide noi drumuri pe harta epocii bronzului.

Mediul ambiant

Așa cum am mai precizat, prin „frontiera estică a Bazinului Carpatic” înțeleg acele provincii istorice românești denumite, după Primul Război Mondial, Banat, Crișana, Sătmăr, Maramureș și Transilvania (fig. 1)⁴. În

¹ Articolul de față are la bază comunicarea intitulată *The Early and Middle Bronze Age on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin: Two Decades of Post Communist Archaeological Research* susținută în martie 2012 în fața studenților arheologi de la Universitatea „Eötvös Loránd” din Budapesta. Acea prezentare s-a dorit a fi o introducere, pentru cei mai puțin familiarizați cu problemele epocii bronzului din estul Bazinului Carpatic. Mulțumesc prietenului și colegului dr. Gábor V. Szabó pentru invitația făcută atunci. Suportul financiar a fost asigurat prin bursa *Domus Hungarica Scientiarum et Artium*, oferită de Academia Maghiară (ianuarie–martie 2012). Actualul articol se vrea o completare a unei sinteze privind cronologia bronzului timpuriu și mijlociu din estul Bazinului Carpatic (Gogâltan 2015). El fost scris în 2018 pentru un volum dedicat memoriei profesorului Ioan Glodariu, care nu a mai apărut. Între timp, am actualizat informația bibliografică și am completat istoricul cercetărilor cu fotografiile celor plecați, din nefericire, prea curând dintre noi. Cristian Ioan Popa a avut răbdarea de a aranja articolul după criteriile editoriale ale revistei *Terra Sebus*, pentru care îi sunt profund recunoscător.

² Apolzan 1987; Daicoviciu et alii 1989.

³ Pentru factorii care au determinat apariția, de exemplu, a așezărilor multistratificate ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic, vezi Gogâltan 2006; Fischl, Krauß 2016.

⁴ Gogâltan 2014, p. 13. Discutând problemele de cronologie ale bronzului timpuriu și mijlociu de la frontiera estică a Bazinului Carpatic (Gogâltan 2015, fig. 2), am analizat descoperirile perioadei pornind de la șapte unități geografice: Banatul și valea inferioară a

parte ele acopereau realități politico-istorice din vremea Regatului Ungar și mai apoi a Principatului Transilvaniei. Pentru o scurtă perioadă, în secolul al XVII-lea, a fost folosită și denumirea de *Partium*, dar ea s-a suprapus peste un areal care a înglobat mai multe provincii istorice.

La început am fost tentat să folosesc pentru zona mea de interes denumirea „de-o parte și de alta a Carpaților Occidentali”, așa cum sunt desemnați de către geografi români munții care despart Podișul Transilvaniei de marea unitate geografică a Câmpiei Panonice (Bazinul Panonic). Se putea crea însă o confuzie cu „Carpații vestici” din actuala Slovacie și Polonie, iar precizarea necesară de „Carpații vestici ai României” ar fi complicat doar lucrurile. Pentru a evita anumite sensibilități politice, care oricum sunt accesate prin folosirea denumirii de Bazin Carpatic, am preferat un titlu care amintește de lumea filmului american: frontiera estică a Bazinului Carpatic⁵.

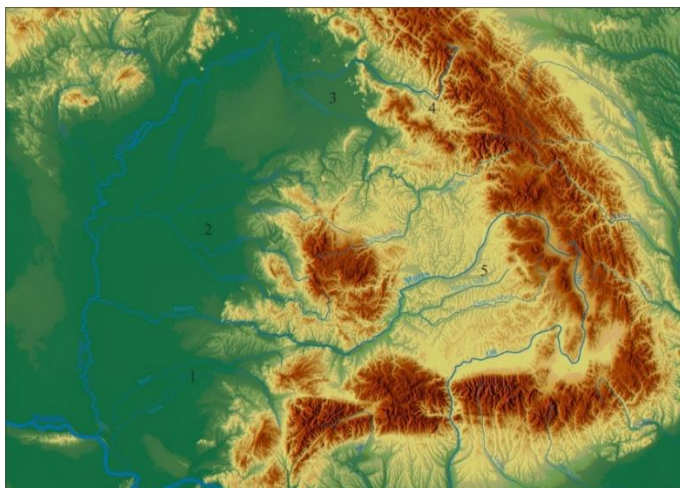

Fig. 1. Frontiera estică a Bazinului Carpatic: 1. Banat, 2. Crișana, 3. Sătmăr, 4. Maramureș, 5. Transilvania

Prezentarea sintetică a evoluției comunităților dintr-un areal geografic mai mare și divers din punct geomorfologic, poate surprinde cel mai bine modul în care acestea au fost influențate de mediul ambiant și cum s-au adaptat condițiilor locale⁶. De aceea, câteva precizări cu privire la

Mureșului, zona Crișurilor, valea inferioară a râului Someș, nordul Transilvaniei, vestul Transilvaniei, centrul Transilvaniei și estul Transilvaniei.

⁵ Sub această denumire a spațiului geografic, au fost analizate și așezările multistratificate ale epocii bronzului (Gogâltan *et alii* 2014).

⁶ Arponen *et alii* 2019.

caracteristicile diverselor unități geografice care compun zona mea de interes nu pot fi decât binevenite.

Acestui spațiu, începând de la vest spre est, îi este atribuită Câmpia de Vest a României, ca parte integrantă a Câmpiei Panonice⁷. Zona sa joasă (altitudinea medie cca. 100 m) are aceleași caracteristici geomorfologice ca și în estul Ungariei. Așa cum ne arată o hartă din 1938 a Ministerului Ungar al Agriculturii, realizată pe baza unor informații mai vechi, aici au existat zone întinse marcate de mlaștini, insule și grinduri (**fig. 2**). Se remarcă interfluviul Bega-Timiș, conul aluvial al Mureșului, cursul inferior al Crișurilor, Valea Barcăului, a Ierului și Câmpia Careiului. În urma lucrărilor de asanare, începute odată cu secolul al XVIII-lea, peisajul a fost modificat sever⁸. Doar cu ocazia unor inundații el ne reamintește de situația din epoca bronzului. Chiar și astăzi, cu toate desecările făcute, tell-ul epocii bronzului de la Ateaș este periodic înconjurat cu ape (**fig. 3/2**), iar râul Ier își iese primăvara din matcă, lăsând neinundate doar zonele mai înalte (**fig. 3/1**)⁹.

Acest mediu mlaștinos s-a dovedit a fi însă favorabil dezvoltării comunităților preistorice, accentul punându-se pe o agricultură intensivă, pe creșterea animalelor și doar ocazional pe vânat. Practicarea agriculturii este dovedită de semințele carbonizate ale unor cereale de la Otomani-*Cetatea de Pământ*¹⁰, Carei-*Bobald*¹¹, Pecica-*Șanțul Mare*¹², Toboliu-*Dâmbul Zănăcanului*¹³ sau de resturile organice ale unei „pâini preistorice” descoperită relativ recent, tot la Carei-*Bobald*¹⁴. La acestea se adaugă numărul impresionant al uneltelor agricole realizate din os sau piatră descoperite în așezările bronzului mijlociu¹⁵. Analizele arheozoologice ne prezintă interesul comunităților Makó-Kosihy-Čaka¹⁶, Gornea-Foeni¹⁷, Otomani¹⁸, Mureș¹⁹,

⁷ Posea 1995; Pop 1995.

⁸ Sugestivă este situația prezentată pentru bazinul inferior al Crișurilor de Gyucha *et alii* 2011. Importantă se dovedește și reconstituirea trecutului râului Mureș în zona conului său aluvial (Kiss *et alii* 2012, p. 33-64). Vezi și anumite aspecte surprinse de Zsolt Molnár și József-Gábor Nagy pentru nord-vestul României (Molnár, Nagy 2013, p. 13-23). Cea mai cuprinzătoare analiză a impactului uman asupra unui obiectiv arheologic al epocii bronzului din această zonă se regăsește în recenta teză de doctorat a lui M. Nykamp (Nykamp 2017).

⁹ Gogâltan 2019, p. 869-870, fig. 3/a-b.

¹⁰ Cărciumaru 1996, p. 94-95.

¹¹ Molnár, Ciută 2017.

¹² Nicodemus 2014, p. 268-277, 282-283.

¹³ Röpke *et alii* 2019.

¹⁴ Ciută, Molnár 2014.

¹⁵ Popescu 1956a, p. 44-46, fig. 4-5, 19; Popescu 1956b, p. 117-118, fig. 76-77; Chidioșan 1984; Soroceanu 1991, p. 92, fig. 23; Nicodemus 2014, p. 277-280 etc.

¹⁶ Pop *et alii* 2018.

¹⁷ El Susi 2001.

¹⁸ Haimovici 1987; Bökönyi 1988; El Susi 2002.

¹⁹ Nicodemus 2014, p. 215-267.

Cornești-Crvenka²⁰ sau Wietenberg²¹ pentru creșterea vitelor, ovi-caprinelor și a porcilor. Preferințele pentru o anumită specie variază în funcție de comunitate și sunt direct influențate de mediul ambiant. În unele așezări (Pecica-Sit 14, Foeni-Gomila *Lupului* I, Pecica-*Șanțul Mare*), un accent important s-a pus și pe creșterea cailor, folosiți pentru diverse activități economice, ca bunuri de prestigiu, schimburi intercomunitare sau consum²². Printre animalele vâdate, primul loc era ocupat, bineînțeles, de acele animale sălbatice, precum cervideele, care ofereau carne mai multă și de bună calitate²³.

Fig. 2. Reconstituirea cursului mijlociu al Dunării în secolul al XVIII-lea (A. M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vizrajzi Intézete Budapest 1938, <https://foldepites.files.wordpress.com/2009/12/5-karpat-medence-kesz-wo9.jpg>)

Discutând despre habitatul culturii Otomani din Câmpia Careiului și Valea Eriului/Ierului, Zsolt Molnár a apelat la informațiile mai vechi nedatate absolut sau la cercetările din zona imediat învecinată din Ungaria de Est²⁴. În ultimii ani au existat mai multe proiecte care s-au aplecat și spre reconstituirea mediului ambiant al epocii bronzului din sud-vestul României. Pe lângă amintita lucrare privind *Trecutul, prezentul, viitorul râului Mureș*²⁵, trebuie menționate cercetările interdisciplinare din tell-ul de la Pecica-*Șanțul*

²⁰ El Susi 1994.

²¹ Haimovici 2003; Bindea 2008, p. 85-94; Bălășescu *et alii* 2016.

²² Nicodemus 2018.

²³ Fazecaș 2013.

²⁴ Molnár 2008, p. 41-42; Molnár 2014, p. 27-29, cu bibliografia mai veche. Vezi și utila contribuție a lui Daróczi 2012.

²⁵ Sipos 2012.

*Marț*²⁶, dar mai ales cele din preajma mega-fortului bronzului târziu de la Cornești-Iarcu²⁷.

Analizele polinice de la Csárdaszállás, în apropiere de Criș și nu departe de granița cu România, au dovedit încă odată creșterea graduală de-a lungul holocenului a impactul uman asupra mediului ambiant. Defrișările masive din perioadele anterioare, dar mai ales din epoca bronzului, par să fi fost principala cauză a transformării acestei zone într-o mlaștină²⁸. Cercetările recente ale lui Astrid Röpke făcute la Otomani, în apropierea celor două tell-uri de epoca bronzului de aici, au arătat că în jur de 1900-1800 BC a avut loc, de asemenea, o defrișare a zonei pentru a se crea un spațiu liber necesar cultivării plantelor²⁹.

În câmpia înaltă a Banatului, în zona Vinga-Șuștra, situația este diferită. Astfel, începând cu bronzul timpuriu se constată o intensificare a activităților agricole și o încetare a defrișărilor. Aceasta va duce treptat la o împădurire accentuată în bronzul mijlociu și, implicit, la o scădere a activităților agricole³⁰. Prin prisma acestor date, este clară necesitatea de-a face mai mult în sensul reconstituirii paleomediului și intensificată activitatea de recoltare a datelor polinice relevante.

Clima Subborealului (cca. 3800 BC-cca. 800 BC), care corespunde și perioadei pe care o am acum în discuție, s-ar caracteriza prin creșterea temperaturilor și un regim de precipitații din ce în ce mai scăzut³¹. Această opinie nu este împărtășită de toți specialiștii, care vin cu alte precizări referitoare la clima subboreală a Bazinului Carpatic.

Datele geochimice obținute pe speleotermele din Munții Mecsek, nu departe de Pécs, în sudul Ungariei, au arătat că după erupția vulcanului Santorini, cândva între 1700 și 1600 BC³², clima s-a ameliorat relativ rapid, în circa 100 de ani, ajungând să fie la parametri de astăzi³³. Cercetările geomorfologice de la Pecica ne arată că, undeva spre sfârșitul bronzului mijlociu (cca. 1600 BC-1500 BC), la momentul abandonării tell-ului de aici, se produce o aridizare abruptă a zonei și se constată o intensă defrișare a împăduririlor. Faptul s-ar putea datora și impactului uman asupra zonei³⁴.

²⁶ Sherwood *et alii* 2013; Nicodemus 2014.

²⁷ Sherwood 2013; Nykamp *et alii* 2015; Nykamp *et alii* 2016; Meyer *et alii* 2016; Nykamp *et alii* 2017; Gumnior, Stobbe 2019; Gumnior *et alii* 2019; Gumnior, Stobbe 2021.

²⁸ Salisbury *et alii* 2013, p. 339.

²⁹ Röpke 2021, p. 248.

³⁰ Gumnior, Stobbe 2021, p. 18.

³¹ Nykamp 2017, p. 21, fig. 8.

³² Date recente despre erupția vulcanului Santorini și impactul pe care acest eveniment l-a avut asupra civilizațiilor contemporane ale epocii bronzului, la Klontza-Jaklová 2016.

³³ Siklosy *et alii* 2007.

³⁴ Sherwood *et alii* 2013, p. 143-144.

Alte scenarii, care au la bază investigații mai vechi, propun unele fluctuații de temperatură, dar nu extreme: 2300-2100 BC (cald/uscă), 2100-1900 BC (rece/umed), 1900-1650 BC (cald/uscă)³⁵.

Fig. 3. Valea Ierului la Cheșereu (martie 2016) (1); tell-ul epocii bronzului de la Ateaș, jud. Bihor (martie 2017) (2)

Referitor la climă, Klára P. Fischl și colaboratorii săi consideră, pe baza literaturii maghiare de specialitate, că această perioadă se caracterizează printr-o climă mai rece și mai umedă, dar se grăbesc să adauge că „there is no up-to-date climatic reconstruction for the Sub-Boreal phase in the Carpathian Basin”³⁶. O opinie asemănătoare au și Beatrice Ciută și Zsolt

³⁵ Nicodemus 2014, p. 53, tab. 4.1.

³⁶ Fischl *et alii* 2015, p. 509.

Molnár care, folosind aceleași surse bibliografice, consideră că zona Câmpiei Careiului se transformă în silvostepă, mlaștinile acoperind zone întinse³⁷.

Opinia recentă a lui Maren Gumnior și Astrid Stobbe, bune cunoscătoare ale realităților paleoclimaterice din estul Bazinului Carpatic, este că toată perioada bronzului timpuriu și mijlociu (4700-3500 BP) s-ar caracteriza printr-un climat rece și umed³⁸. Începând cu bronzul târziu (1700-1500 cal BC), în zona fortificației de la Cornești, asistăm la o creștere a impactului uman în condițiile unui climat semiarid³⁹.

Dacă ne uităm mai departe, spre est, văile unor râuri importante, precum Someș, Barcău, Ier, Crișul Repede, Mureș⁴⁰ au reprezentat atât în preistorie, cât și în perioadele care au urmat cele mai accesibile căi de legătură cu Transilvania (**fig. 1**). Au existat însă o serie de drumuri și poteci de munte, unele principale, altele secundare, cunoscute doar de localnici, care au traversat Carpații Occidentali spre și dinspre Podișul Transilvaniei.

Podișul Transilvaniei sau Bazinul Transilvan, cu o altitudine medie de 500 m, este înconjurat de grupurile muntoase ale Carpaților Orientali, Meridionali și Occidentali⁴¹. Principalele râuri, Someșul Mare, Someșul Mic, Mureșul, Târnavele și Oltul, separă mai multe unități destul de variate din punct de vedere geomorfologic: Câmpia Transilvaniei și o serie de depresiuni intracarpătice. Majoritatea descoperirilor din epoca bronzului se concentrează, cum este și firesc, pe văile principalelor râuri, fără a fi evitate însă și zonele înalte⁴². Se consideră că actualul peisaj, lipsit de păduri, a fost rezultatul defrișărilor masive care au avut loc odată cu începutul Holocenului, dar mai ales în epoca bronzului (după 1750 BC)⁴³.

La ora actuală există relativ puține date care să permită reconstituirea paleoclimului și a paleomediului bronzului timpuriu și mijlociu din Transilvania⁴⁴. Referitor la climă, informații importante s-au obținut în urma analizei unei coloane polinice recoltate din turbăria de la Iaz (jud. Sălaj), în extremitatea vestică a Depresiunii Șimleu. Pentru începutul epocii bronzului (2800-2200 BC) s-a constatat o răcire a climei, care ar fi orientat

³⁷ Ciută, Molnár 2014, p. 89.

³⁸ Gumnior, Stobbe 2021, tab. 1.

³⁹ *Ibidem*, p. 19.

⁴⁰ O'Shea 2011.

⁴¹ Grecu *et alii* 2008.

⁴² Gogâltan 2019, p. 886-887.

⁴³ O sinteză a informației mai vechi la Daróczi 2012b. Vezi, mai nou, și Feurdean *et alii* 2015; Perșoiu 2017, p. 63-64; Peters *et alii* 2020.

⁴⁴ Datele sunt generale și se referă mai ales la spațiile înalte sau la perioade cu precădere anterioare epocii bronzului; vezi Grindean *et alii* 2015a, cu bibliografia mai veche, și ultimele sinteze, la Perșoiu 2017 sau Nykamp 2017, p. 8-13; Peters *et alii* 2020; Fărcaș *et alii* 2021.

comunitățile din zonă spre creșterea animalelor în defavoarea agriculturii. La aceasta se adaugă o umiditate crescută. Între 2200 și 1600 BC, fagul devine specia de copac dominantă, sugerând, alături de alte specii, un climat umed și rece. După acest interval, clima s-ar fi încălzit, iar umiditatea s-ar fi redus⁴⁵. Acest model climatologic este similar cu cel propus pentru vestul României.

În estul Transilvaniei, de la nord spre sud, sunt bine individualizate geografic depresiunile Giurgeu, Ciuc și Sfântu Gheorghe. Resursele naturale de aici, în special sarea, dar probabil și cuprul, au fost circulate spre vest sau est pe numeroase drumuri de munte⁴⁶. Condițiile climaterice specifice acestor depresiuni (astăzi, ca și în preistorie, aici înregistrându-se cele mai joase temperaturi) au marcat habitatul epocii bronzului. Datorită fenomenului de inversiune termică, așezările epocii bronzului, precum cele de la Toplița⁴⁷, Lăzarea⁴⁸ (**fig. 4/1**) și Păuleni (**fig. 4/2**)⁴⁹, sunt situate mai departe de cursul Mureșului sau al Oltului, pe dealuri ce domină văile acestor râuri.

Istoricul cercetărilor⁵⁰

La 1796 era publicată prima descoperire din Transilvania care poate fi atribuită epocii bronzului: cele două roți de bronz de la Arcalia (jud. Bistrița-Năsăud)⁵¹ (**fig. 5**). În același an, mineralogul și profesorul Ferenz Benkő (1745-1816) înființa, pe lângă Colegiul Academic Reformat Bethlen din Aiud, un prim muzeu⁵². Activitatea unor colecționari, precum baronul Samuel von Brukenthal, guvernatorul Transilvaniei (**fig. 6/1**), a avut ca efect inaugurarea la Sibiu, în 1817, a primului muzeu deschis pentru public din

⁴⁵ Grindean *et alii* 2015b, p. 120-121; Diaconu *et alii* 2016, p. 26.

⁴⁶ Kavruk *et alii* 2017, p. 386-392.

⁴⁷ Gogâltan *et alii* 2011, p. 57.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 53-68.

⁴⁹ Căvruc 2003.

⁵⁰ În articolul din anul 2015 dedicat problemelor de cronologie (Gogâltan 2015), pentru a nu încărca prea mult textul cu trimeri bibliografice și informații care nu priveau direct subiectul, am făcut referiri sumare la cercetările mai vechi. Cu această ocazie, doresc să completez acele date cu principalele etape care au marcat cercetarea epocii bronzului din estul Bazinului Carpat. Alte contribuții istoriografice recente pentru vestul României, la Gogâltan *et alii* 2014; Fazecaș, Gogâltan 2020; Fazecaș, Gogâltan 2021.

⁵¹ Descoperite în 1793, ele au fost consemnate pentru prima oară în lucrarea *A' Magyar* 1796, p. 138. Această informație bibliografică este oferită de Soroceanu 1995, p. 9, nota 1. Un istoric al cercetărilor va fi publicat de către T. Soroceanu, care mi-a sugerat, cu amabilitate, să nu folosesc desenele din Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 383, care nu corespund realității. Orientativ se poate consulta Kristiansen, Larsson 2005, p. 222, fig. 102 sau Szabó 2015, p. 161.

⁵² Referințe bibliografice la Chițu *et alii* 1972; Takacs, Vintilă 1998.

Imperiul Habsburgic. Pornind de la colecția contelui Imre Mikó (**fig. 6/2**), în 1859 se vor pune bazele Societății Muzeului Ardelean (*Erdélyi Múzeum Egyesület*) și mai apoi a muzeului din Cluj (1872)⁵³. În contextul general al interesului intelectualității Imperiului Austro-Ungar față de trecut, fenomenul va lua amploare ducând la înființarea unor societăți de istorie și arheologie, la strângerea de colecții și mai apoi la deschiderea unor muzee: Timișoara (1877), Deva (1880) etc.⁵⁴.

Fig. 4. Așezarea de epoca bronzului de la Lăzarea, jud. Harghita (iulie 2010) (1);
așezările preistorice de la Păuleni, jud. Harghita (august 2016) (2)

Înființarea în 1850 a acelei *K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* a dus la numirea unor comisari zonali (1853) și,

⁵³ Ardos *et alii* 1984.

⁵⁴ Medeleț, Toma 1997; Opriș 1994.

prin aceștia, la strângerea sistematică a informațiilor cu privire la descoperirile arheologice transilvănene. De numele lui Johann Gabriel Seidel (1854) și Michael Ackner (1856) (*Correspondent der k.k. Central-Commission zu Hamersdorf in Siebenbürgen*) se leagă și întocmirea primelor repertorii⁵⁵. La 1858, episcopul evanghelic Friedrich Müller va publica prima sinteză dedicată epocii bronzului din Transilvania, o premieră pentru provinciile fostului imperiu. În această lucrare sunt precizate caracteristicile perioadei și mai apoi sunt menționate o serie de descoperiri cunoscute sau inedite de piese din bronz⁵⁶.

Fig. 5. Roțile de car de la Arcalia (jud. Bistrița-Năsăud)
(prelucrat după Szabó 2015)

⁵⁵ Seidel 1854; Ackner 1856.

⁵⁶ Müller 1858.

O altă etapă în consemnarea unor depozite de bronzuri sau așezări preistorice din Transilvania este marcată de activitatea unor savanți, precum Arnold Ipolyi⁵⁷, Flóris Römer⁵⁸, Carl Gooss⁵⁹ și József Hampel⁶⁰. Grigore Tocilescu în a sa *Dacia înainte de romani*, publicată la București, în 1880, este primul specialist român care menționează descoperirile epocii bronzului din Transilvania, folosind contribuțiile anterioare din domeniu. În Banat se remarcă Felix (Bodrog) Milleker, custodele muzeului din Vrșac, care va publica un repertoriu în trei volume al descoperirilor arheologice din Ungaria de Sud sau rezultatele cercetărilor sale de la Vatina⁶¹.

Fig. 6. Samuel von Brukenthal (1721-1803) (1); Imre Mikó (1805-1876) (2); Béla Pósta (dreapta) (1862-1919) (3)

Începând cu 1899, școala arheologică fondată de Béla Pósta la Universitatea „Ferenc József I” din Cluj a stat la baza pregătirii profesionale a generației de arheologi ardeleni de la începutul secolului al XX-lea⁶² (**fig. 6/3**). Printre aceștia se numără Márton Roska (**fig. 7**) și István Kovács, cei care au avut cele mai însemnate contribuții la cunoașterea epocilor

⁵⁷ Ipolyi 1861.

⁵⁸ Römer 1864. Denumit „tatăl arheologiei maghiare”, episcopul și profesorul Römer a fost primul specialist care a publicat descoperiri care pot fi atribuite stilului ceramic Otomani (Römer 1871); vezi și Fazecaș, Gogâltan 2021, p. 318, 320.

⁵⁹ Gooss 1876.

⁶⁰ Hampel 1876. El este cel care va ilustra o serie de artefacte descoperite de Römer la Sântion, considerând în mod greșit că aparțin unui cimitir de urne (Hampel 1886, pl. LXXV/1-5, LXXVI/1-6; Hampel 1892, p. 121, pl. CXXXVIII/1-5; vezi și Fazecaș 2014, p. 235, 237-238; Fazecaș, Gogâltan 2021, p. 320).

⁶¹ Milleker 1897; Milleker 1899; Milleker 1905; Milleker 1906.

⁶² Vincze 2014.

preistorice⁶³. De numele lui M. Roska se leagă primele săpături arheologice făcute de un profesionist într-o serie de obiective, precum tell-urile epocii bronzului de la Periam și Pecica sau așezarea de la Corpadea⁶⁴. Față de alți colegi de-ai lor, care au preferat, după Primul Război Mondial, să profeseze la Szeged, Roska și Kovács sunt printre puținii arheologi care au rămas la Cluj, continuându-și activitatea după 1918 în instituțiile românești. Cercetarea arheologică a epocii bronzului în perioada interbelică i se datorează tot lui M. Roska. Sunt de menționat săpăturile sale de la Periam, Otomani, Vârșand⁶⁵ ș.a. *Repertoriul arheologic al Transilvaniei*, apărut în 1942, după reîntoarcerea sa de la Debrecen la Cluj, reprezintă una dintre lucrările de referință ale preistoriei Transilvaniei⁶⁶. Tot în această perioadă, Alfred Prox publica prima și singura monografie a culturii Schneckenberg⁶⁷.

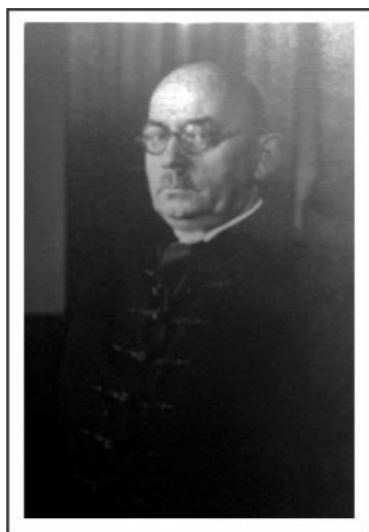

Fig. 7. Márton Roska (1880-1961)

Până în 1945 au fost puțini arheologi români care au avut preocupări serioase privind epoca bronzului din estul Bazinului Carpatic. Printre aceștia se numără Dorin Popescu. Rapoartelor săpăturilor sale de la Lechința de Mureș, Pecica sau Semlac⁶⁸, li se adaugă publicarea în 1944 a lucrării de

⁶³ Nu poate fi neglijată nici activitatea arheologică, ce-i drept de amator, a lui Endre Orosz (Berecki *et alii* 2017).

⁶⁴ Roska 1911; Roska 1912; Roska 1941a.

⁶⁵ Roska 1923; Roska 1930; Roska 1941b.

⁶⁶ Roska 1942.

⁶⁷ Prox 1941.

⁶⁸ Popescu 1925; Popescu 1944a.

doctorat privind bronzul timpuriu și mijlociu din Transilvania⁶⁹. Evident, pentru perioada interbelică, nu poate fi omisă sinteza lui Ion Nestor privind stadiul cercetărilor preistorice din România. I. Nestor este cel care va defini principalele caracteristici ale stilurilor ceramice ale epocii bronzului din estul Bazinului Carpatic: Periam-Pecica, Otomani și Wietenberg⁷⁰.

Dacă privim din punctul de vedere al cercetării epocii bronzului, instaurarea în 1947 a regimului comunist în România a însemnat o perioadă cu multe realizări. Au fost înființate noi muzee și instituții de specialitate (Lugoj, Arad, Oradea, Carei, Satu Mare, Baia Mare, Bistrița, Dej etc.), a fost formată o nouă generație de specialiști, au început primele săpături sistematice în obiectivele emblematice ale acestei perioade sau au apărut noi reviste de specialitate. Este practic imposibil să amintesc acum toate realizările sau nerealizările celor peste 50 de ani de comunism⁷¹. Trebuie însă spuse câteva cuvinte despre principalele personalități științifice care s-au remarcat în cercetarea acestei perioade.

În Maramureș, de numele lui Carol Kacsó se leagă, pe lângă săpăturile din necropola tumulară aparținând bronzului târziu de la Lăpuș⁷², publicarea primelor descoperiri ale bronzului timpuriu⁷³ și a unui număr important de piese de metal⁷⁴, precum și cercetarea unui impresionant sanctuar în aer liber aparținând culturii Wietenberg⁷⁵. Activitatea lui Tiberiu Bader, în anii de dinaintea emigrării sale în Germania, se regăsește în lucrarea sa de doctorat având ca subiect epoca bronzului din nord-vestul României⁷⁶. În același județ Satu Mare, dar în preajma unui mic oraș de câmpie, János Némethi (**fig. 11/1**) a făcut cercetări într-o serie de obiective ale epocii bronzului⁷⁷ sau a recuperat cu tenacitate și pasiune numeroase piese de metal⁷⁸. Împreună cu Petre Roman, a propus o schiță cronologică a bronzului timpuriu din zonă, care a stat la baza noilor contribuții în acest domeniu⁷⁹.

La Oradea s-a remarcat în anii '60 și '70 echipa formată din Ivan Ordenlich (**fig. 10/2**) și Nicolae Chidioșan (**fig. 8/1**). Ca și T. Bader, cei doi au părăsit România lui Ceaușescu, emigrând, de această dată, în Israel. Până

⁶⁹ Popescu 1944b.

⁷⁰ Nestor 1933.

⁷¹ În urmă cu 25 de ani am publicat o perspectivă istoriografică asupra epocii bronzului din Transilvania, după cel de-al Doilea Război Mondial (Gogâltan 1996a, cu trimiterile bibliografice mai vechi).

⁷² Kacsó 1971; Kacsó 1975; Kacsó 1981 ș.a.

⁷³ Ordenlich, Kacsó 1970; Kacsó 1972; recent, vezi Kacsó 2016.

⁷⁴ Kacsó 1977a; Kacsó 1977b; Kacsó 1980 ș.a.

⁷⁵ Kacsó 1987.

⁷⁶ Bader 1978.

⁷⁷ Némethi 1969; Némethi 1979.

⁷⁸ Némethi 1972; Némethi 1978.

⁷⁹ Roman, Némethi 1986.

atunci vor finaliza, fiecare, lucrarea sa de doctorat: I. Ordenlich privind cultura Otomani, iar N. Chidioșan privitor la cultura Wietenberg. Chiar dacă nu a mai publicat doctoratul⁸⁰, I. Ordenlich ne-a lăsat importante contribuții privind cercetările sale sistematice de la Otomani și Sălacea⁸¹. Cultura Wietenberg a fost admirabil tratată de N. Chidioșan în cartea sa privind săpăturile de la Derșida⁸². Chiar dacă a activat în majoritatea timpului ca un simplu pasionat de arheologie, János Emödi a semnalat un număr important de descoperiri care acoperă toate palierele cronologice ale epocii bronzului din Bazinul Crișurilor și nu numai⁸³.

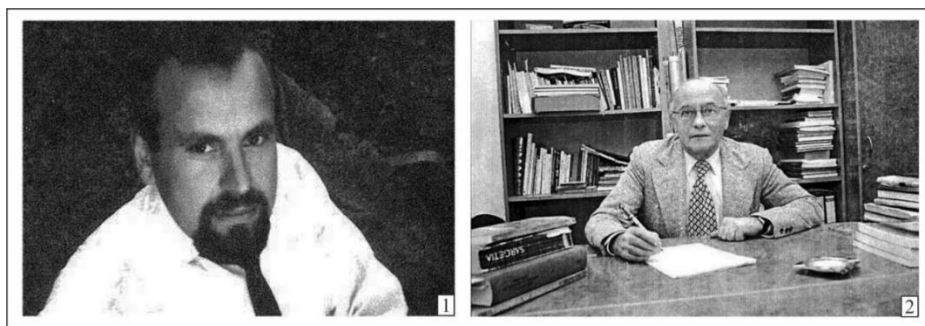

Fig. 8. Nicolae Chidioșan (1936-1988) (1) și Ioan Andrițoiu (1940-2008) (2)

Nu același lucru se poate spune despre studierea etapelor timpurii și mijlocii ale epocii bronzului din Banat. Datorită lipsei unor specialiști preocupați de această perioadă, săpăturile au fost ocazionale sau în obiective care au vizat și alte epoci⁸⁴. De aceea, puținele sinteze care ne stau la dispoziție⁸⁵ nu s-au ridicat la nivelul așteptărilor celor care și-au propus reconstituirea acestor secvențe cronologice⁸⁶.

Cercetarea arheologică sistematică a Transilvaniei sau a vestului României a fost coordonată în anii '50 și '60 de către membrii Institutului de Arheologie din Cluj⁸⁷. Kurt Horedt (**fig. 9/1**) a susținut în 1939 doctoratul în Germania, cu un subiect privind cultura Wietenberg. Toată documentația a fost distrusă în timpul războiului, dar ea a fost din nou prelucrată și

⁸⁰ Ordenlich 1973.

⁸¹ Ordenlich 1963; Ordenlich 1968; Ordenlich 1969 ș.a.

⁸² Chidioșan 1980.

⁸³ Emödi 1977; Emödi 1980; Emödi 1985 ș.a.

⁸⁴ Dumitrescu, Stratan 1967; Boroneanț 1971; Gumă, Gumă 1977; Lazarovici 1977; Petrescu 1988 ș.a.

⁸⁵ Boroneanț 1976; Lazarovici, Săcărin 1979; Medeleț, Bugilan 1987.

⁸⁶ Roman 1986; Roman 1988.

⁸⁷ Vezi, de exemplu, săpăturile de la Otomani (Horedt *et alii* 1962).

recuperată, fiind publicate câteva lucrări de referință privind acest subiect⁸⁸. Mircea Rusu (**fig. 9/2**) a avut preocupări științifice diverse, care nu au ocolit epoca bronzului⁸⁹. El este recunoscut pentru sistematizarea depozitelor de bronzuri din Transilvania⁹⁰, activitatea sa de colectarea a informațiilor despre aceste descoperiri regăsindu-se din plin în lucrarea binecunoscută a lui Mircea Petrescu-Dâmbovița⁹¹. Ioan Horațiu Crișan s-a ocupat mai ales de cea de-a doua epocă a fierului, dar ca majoritatea arheologilor din acei ani, nu s-a limitat științific doar la această perioadă. El va face, printre altele, cercetări în necropola Wietenberg de la Bistrița⁹² sau în tell-ul de la Pecica⁹³, descoperirile de epoca bronzului de aici reprezentând subiectul tezei de doctorat a mentorului meu, Tudor Soroceanu⁹⁴. Rezultatele investigațiilor acestuia din urmă privind cultura Mureș vor fi publicate după emigrarea sa în 1989 în Chile și mai apoi în Germania⁹⁵. Pe lângă realitățile bronzului timpuriu și mijlociu de la Mureșul de Jos, o atenție constantă a acordat-o și publicării unor loturi, din aceleași perioade, de materiale ceramice și obiecte de metal din Transilvania⁹⁶.

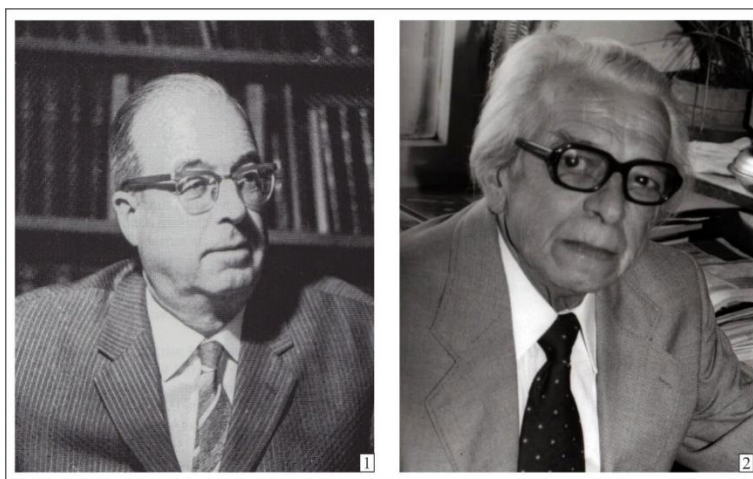

Fig. 9. Kurt Horedt (1914-1991) (1) și Mircea Rusu (1928-1999) (2)

⁸⁸ Horedt 1960; Horedt, Seraphin 1971.

⁸⁹ Rusu 1959; Rusu 1965.

⁹⁰ Rusu 1963; Rusu 1964; Rusu 1966; Rusu 1972 ș.a.

⁹¹ Petrescu-Dâmbovița 1977.

⁹² Crișan 1970.

⁹³ Crișan 1978.

⁹⁴ Soroceanu 1977a; Soroceanu 1977b; Soroceanu 1982 ș.a.

⁹⁵ Soroceanu 1991.

⁹⁶ Soroceanu 1972; Soroceanu 1973; Soroceanu 1984 ș.a.

În muzeele mai mici ale orașelor transilvănene, lipsite în anii comunismului de biblioteci de specialitate sau condiții de cercetare, preocupați de epoca bronzului au fost arheologi, precum Ioan Andrițoiu (**fig. 8/2**) la Deva sau George Marinescu la Bistrița. Ei vor publica, după 1989, rezultatele cercetărilor lor privind această perioadă și în format monografic⁹⁷. De numele lui Zoltán Székely (**fig. 10/1**) se leagă cercetarea arheologică modernă a estului Transilvaniei. Fostul director al muzeului din Sfântu Gheorghe, o personalitate remarcabilă, pe care am admirat-o cu toată sinceritatea, a încercat singur să acopere timp de 50 de ani toate epocile istorice ale acestui ținut⁹⁸. În studiile sale a abordat subiecte diverse, de la problemele de cronologie a epocii bronzului la cercetarea singurei necropole Otomani din vestul României, de la identificarea primelor realități ale epocii bronzului din estul Transilvaniei până la publicarea unor piese de metal⁹⁹. Rezultate mai modeste au fost obținute în cercetarea bronzului timpuriu și mijlociu din zona centrală și sudică a Transilvaniei. Faptul s-a datorat, ca și în Banat, lipsei unor arheologi care să fie direct interesați de această perioadă¹⁰⁰.

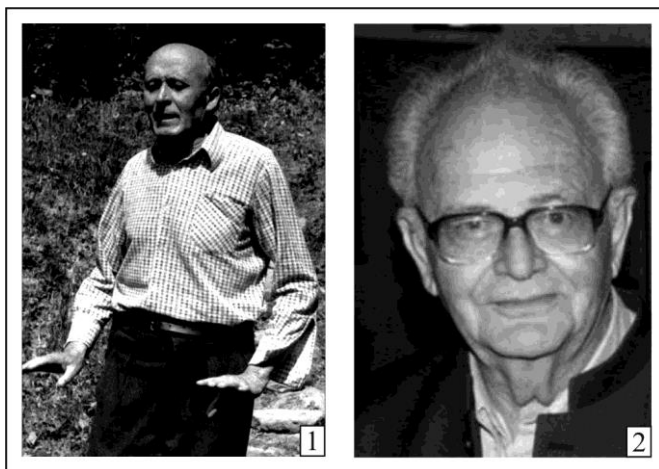

Fig. 10. Zoltán Székely (1911-2000) (1) și Ivan Ordentlich (1934-2011) (2)

Din punct de vedere al istoriei arheologiei românești, perioada de după decembrie 1989 trebuie văzută ca un moment de răsturnări

⁹⁷ Andrițoiu 1992; Marinescu 2003.

⁹⁸ Székely 2012.

⁹⁹ Székely 1955; Székely 1966; Székely 1968; Székely 1970 ș.a.

¹⁰⁰ Cercetările lui Valeriu Lazăr în județul Mureș s-au orientat spre investigarea comunităților Coțofeni, iar Florea Costea s-a arătat preocupat de civilizația dacică din zona Brașovului.

spectaculoase, așa cum s-a simțit și în plan economic sau politic. Tânăra generație de cercetători din anii '60, '70 și '80 au devenit specialiști reputați, directori de instituții, profesori universitari sau chiar academicieni, ca o consecință firească, într-un regim politic normal, al interesului pe care l-au arătat meseriei lor. Pentru generația mea, care a beneficiat în anii regimului Ceaușescu de o pregătire arheologică modestă, „revoluția” a însemnat un vis la care nici nu mai speram.

Cei 31 de ani trecuți deja au cunoscut, în plan arheologic, momente de plin avânt, de stagnare a cercetărilor sau de reorientare a strategiei profesionale în funcție de oportunitățile oferite de realitățile economice și politice ale țării. Înființarea, la începutul anului 1990, a Institutului Român de Tracologie, în frunte cu Petre Roman, a marcat pozitiv și cercetarea arheologică a epocii bronzului din Transilvania. Ca angajat al filialei din Cluj-Napoca a acestei instituții, am demarat, împreună cu Gelu Florea (sub coordonarea lui M. Rusu), săpăturile de la Gligorești-*Holoame*, sit care va deveni cu timpul reprezentativ pentru epoca bronzului din zona Mureșului Mijlociu¹⁰¹. Horia Ciugudean, având în spate o prestigioasă activitate anterioară¹⁰², va publica în 1996 doctoratul coordonat de P. Roman, lucrare de referință pentru reconstituirea peisajului cultural al bronzului timpuriu din vestul Transilvaniei¹⁰³. Zsolt Székely, un alt doctorand al lui P. Roman, va sintetiza în teza sa realitățile bronzului timpuriu din sud-estul Transilvaniei¹⁰⁴. Aceste date vor fi completate prin activitatea de arheolog și foarte bun organizator a lui Valeriu Cavruc¹⁰⁵.

Fig. 11. János Némethi (1939-2020) (1) și Alexandru Szentmiklosi (1971-2019) (2)

¹⁰¹ Gogâltan, Florea 1994.

¹⁰² Citez doar câteva dintre contribuțiile sale privind bronzul timpuriu: Ciugudean 1977; Ciugudean 1986; Ciugudean 1991 ș.a.

¹⁰³ Ciugudean 1996.

¹⁰⁴ Székely 1997.

¹⁰⁵ Cavruc 1997; Cavruc 1999 ș.a.

Venit să suplinească informația care ar fi lipsit din excelenta monografie a lui Nikolaus Boroffka privind cultura Wietenberg¹⁰⁶, sau să ofere o perspectivă „românească” asupra celei mai importante manifestări culturale a bronzului mijlociu din Transilvania, doctoratul lui Mihai Rotea, pregătit la aceeași școală a profesorului Roman, din nefericire nu a mai fost publicat. Opiniile sale se regăsesc însă în câteva dintre studiile apărute în anii '90¹⁰⁷. Tot cu sprijinul lui P. Roman, dar cu finanțarea săpăturilor de către Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca, al cărui angajat am devenit între timp, am publicat primele rezultate ale săpăturilor din Banat¹⁰⁸. Dedicată lui P. Roman a fost și sinteza lui Marian Gumă privind epoca bronzului în Banat. Publicată și în limba engleză, lucrarea a beneficiat de o primire călduroasă și din partea specialiștilor străini¹⁰⁹. Această perspectivă va fi completată sau corectată de doctoratul meu privind cronologia și metalul bronzului timpuriu și mijlociu din sud-vestul României¹¹⁰.

După câțiva ani, în care cercetarea arheologică a beneficiat de un sprijin financiar mai modest¹¹¹, la cumpăna dintre secolele XX și XXI o nouă generație de specialiști din vestul României și Transilvania își vor finaliza tezele de doctorat sau vor publica lucrări importante pentru cunoașterea epocii bronzului de la frontiera estică a Bazinului Carpatic. Aceste contribuții vor marca doar o etapă din activitatea unor specialiști deja consacrați astăzi, precum Gabriel Bălan¹¹², Ioan Bejinariu¹¹³, Sándor Bereczki¹¹⁴, Tibor-Tamás Daróczi¹¹⁵, Laura Dietrich¹¹⁶, Gruia Fazecaș¹¹⁷, Alexandra Găvan¹¹⁸, Călin Ghemiș¹¹⁹, Antoniu T. Marc¹²⁰, George G. Marinescu¹²¹, Liviu Marta¹²², Zsolt Molnár¹²³, Rita Németh¹²⁴, Sorin

¹⁰⁶ Boroffka 1994.

¹⁰⁷ Rotea 1993; Rotea 1994a; Rotea 1994b ș.a.

¹⁰⁸ Gogâltan 1993; Gogâltan 1995; Gogâltan 1996b ș.a.

¹⁰⁹ Gumă 1997.

¹¹⁰ Gogâltan 1999.

¹¹¹ Începând cu anul 1998 Academia Română nu a mai finanțat cercetările arheologice ale Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca.

¹¹² Bălan 2009; Bălan *et alii* 2014; Bălan *et alii* 2016 ș.a.

¹¹³ Citez doar unele dintre monografiile sale: Bejinariu 2007; Bejinariu 2008; Bejinariu 2015.

¹¹⁴ Berecki 2005; Berecki 2016.

¹¹⁵ Citez doar unele dintre monografiile sale: Daróczi 2015; Daróczi, Ursuțiu 2015.

¹¹⁶ Dietrich 2014.

¹¹⁷ Fazecaș 1997; Fazecaș 2010 ș.a.

¹¹⁸ Găvan 2015; Găvan *et alii* 2020 ș.a.

¹¹⁹ Ghemiș 2007; Ghemiș 2012 ș.a.

¹²⁰ Marc 2012; Marc *et alii* 2016 ș.a.

¹²¹ Marinescu 2005; Marinescu 2006; Marinescu 2010 ș.a.

¹²² Marta 2009; Marta *et alii* 2010a; Marta *et alii* 2010b ș.a.

¹²³ Vezi, printre multe altele, Németh, Molnár 2012; Molnár 2014.

Petrescu¹²⁵, Dan Pop¹²⁶, Cristian I. Popa¹²⁷, Botond Rezi¹²⁸, Nicolae C. Rișcuța¹²⁹, Victor Sava¹³⁰, Andrei Stavilă¹³¹, regretatul Alexandru Szentmiklosi (**fig. 11/2**)¹³², Monica Tecar (Bodea)¹³³, Adrian Ursuțiu¹³⁴ sau Mihai Wittenberger (Bădău)¹³⁵.

Aceste date istoriografice au avut menirea doar să schițeze momentele mai importante ale cercetării epocii bronzului timpuriu și mijlociu de la frontiera estică a Bazinului Carpatic. Numele altor specialiști sau contribuțiile lor, nu au fost omise din rea-credință, ci doar pentru a mă încadra în paginile oferite pentru acest articol. Unele dintre ele se vor regăsi în cea de-a doua parte a acestui studiu, în care vor fi creionate reperele cronologice și se va oferi o schiță „culturală” a acestei perioade.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Eastern Frontier of the Carpathian Basin: Banat (1); Crișana (2); Sătmar (3); Maramureș (4); Transylvania (5).
- Fig. 2.** Reconstruction of the middle course of the Danube in the eighteenth century (A M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vizrajzi Intézete Budapest 1938, <https://foldepites.files.wordpress.com/2009/12/5-karpat-medence-kesz-o9.jpg>).
- Fig. 3.** Ierului Valley at Cheșereu (March 2016) (1); the Bronze Age tell in Ateaș, Bihor County (March 2017) (2).
- Fig. 4.** Bronze Age settlement in Lăzarea, Harghita County (July 2010) (1) and prehistoric settlements in Păuleni, Harghita County (August 2016) (2).
- Fig. 5.** Wagon wheels from Arcalia (Bistrița-Năsăud County), after Szabó 2015.
- Fig. 6.** Samuel von Bruckenthal (1721–1803) (1); Imre Mikó (1805–1876) (2); Béla Pósta (right) (1862–1919) (3).
- Fig. 7.** Márton Roska (1880–1961).
- Fig. 8.** Nicolae Chidioșan (1936–1988) (1) and Ioan Andrițoiu (1940–2008) (2).
- Fig. 9.** Kurt Horedt (1914–1991) (1) and Mircea Rusu (1928–1999) (2).
- Fig. 10.** Zoltán Székely (1911–2000) (1) and Ivan Ordentlich (1934–2011) (2).
- Fig. 11.** János Némethi (1939–2020) (1) and Alexandru Szentmiklosi (1971–2019) (2).

¹²⁴ Németh 2012; Németh 2015.

¹²⁵ Petrescu 2000.

¹²⁶ Pop 2003; Pop 2009a; Pop 2009b ș.a.

¹²⁷ Citez doar câteva dintre monografiile sale: Popa, Simina 2004; Popa, Totoianu 2010; Popa 2011; Popa 2012.

¹²⁸ Rezi 2010; Rezi 2015 ș.a.

¹²⁹ Rișcuța 1998; Rișcuța 2001; Rișcuța, Andrițoiu 2007; Rișcuța *et alii* 2007 ș.a.

¹³⁰ Sava 2014; Sava 2016 ș.a.

¹³¹ Stavilă 2012; Stavilă *et alii* 2020 ș.a.

¹³² Szentmiklosi, Drașovean 2004; Szentmiklosi *et alii* 2011; Szentmiklosi *et alii* 2016; Szentmiklosi 2021 ș.a.

¹³³ Tecar *et alii* 2010; Tecar *et alii* 2015.

¹³⁴ Ursuțiu 2006; Ursuțiu 2009 ș.a.

¹³⁵ Wittenberger 2006; Wittenberger, Rotea 2014 ș.a.

Abrevieri bibliografice

- Ackner 1856 – Michael Ackner, *Decennial-Aufzeichnung der archäologischen Funde in Siebenbürgen vom Jahre 1845 bis 1855*, în *Mittheilungen*, 6, 1856, p. 93-103.
- A' Magyar 1796 – A' Magyar Nieh-mivelő Tarsaság Munkainak első darabja, Sibiu, 1796.
- Andrițoiu 1992 – Ioan Andrițoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, București, 1992.
- Apolzan 1987 – Lucia Apolzan, *Carpații - tezaur de istorie. Perenitatea așezărilor risipite pe înălțimi*, București, 1987.
- Ardos et alii 1984 – Ana Maria Ardos, Maria Mirel, Eugenia Glodariu, *Muzeul Județean de Istorie din Cluj-Napoca la a 125-a aniversare*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 673-689.
- Arponen et alii 2019 – V. P. J. Arponen, Walter Dörfler, Ingo Feeser, Sonja Grimm, Daniel Groß, Martin Hinz, Daniel Knitter, Nils Müller-Scheesel, Konrad Ott, Artur Ribeiro, *Environmental Determinism and Archaeology: Understanding and Evaluating Determinism in Research Design*, în *AD*, 26, 2019, 1, p. 1-11.
- Bader 1978 – Tiberiu Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București, 1978.
- Bălan 2009 – Gabriel Bălan, *Cronologia și tipologia dăților cu toc de înmănășure din România*, în *Apulum*, XLVI, 2009, p. 1-40.
- Bălan et alii 2014 – Gabriel Bălan, Cristinel Fântâneanu, Dan Anghel, *Necropola din epoca bronzului de la Sebeș. Catalog de expoziție*, Cluj-Napoca, 2014.
- Bălan et alii 2016 – Gabriel Bălan, Colin P. Quinn, Gregory Hodgins, *The Wietenberg Culture: Periodization and Chronology*, în *Dacia*, n.s., LX, 2016, p. 67-92.
- Bălășescu et alii 2016 – Adrian Bălășescu, Mădălina Voicu, Monica Mărgărit, Valentin Radu, *Bronze Age Fauna from Pianu de Jos-Lunca Pârâului (Wietenberg culture)*, în *SP*, 13, 2016, p. 187-212.
- Bejinariu 2007 – Ioan Bejinariu, *Depozitul de bronzuri de la Brăglez*, Cluj-Napoca, 2007.
- Bejinariu 2008 – Ioan Bejinariu, *Bronzuri preistorice din Sălaj (colecțiile Szikszai, Wessélényi-Teleki, Aszodi) și descoperiri izolate aflate în colecțiile Muzeului din Zalău*, Cluj-Napoca, 2008.
- Bejinariu 2015 – Ioan Bejinariu, *Contribuții arheologice la cunoașterea Epocii bronzului în Depresiunea Sălajului (I). Descoperiri din Bronzul timpuriu și cel mijlociu*, Cluj-Napoca, 2015.
- Berecki 2005 – Sándor Berecki, *O așezare aparținând culturii Wietenberg de la Chiberu de Jos (județul Mureș)*, în Cristian I. Popa, Gabriel T. Rustoiu (ed.), *Omagiu profesorului Ioan Andrițoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii și Cercetări Arheologice*, Alba Iulia, 2005, p. 423-437.
- Berecki 2016 – Sándor Berecki, *The Bronze Age Site from Luduş*, Cluj-Napoca, 2016.

- Berecki *et alii* 2017 – Sándor Berecki, Emese Horti, Károly Kacsó, Dorottya Nyulas, *Orosz Endre régészeti gyűjteménye. Colecția arheologică a lui Endre Orosz*, Cluj-Napoca, 2017.
- Bindea 2008 – Diana Bindea, *Arheozoologia Transilvaniei în pre- și protoistorie*, Cluj-Napoca, 2008.
- Boroffka 1994 – Nikolaus O. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, I-II, Bonn, 1994.
- Boroneanț 1971 – Vasile Boroneanț, *Gornea-Vodnec, un nou aspect al epocii bronzului descoperit în zona Porțile de Fier*, în RM, 8, 1971, 1, p. 5-12.
- Boroneanț 1976 – Vasile Boroneanț, *Descoperiri aparținând culturii Verbicioara din regiunea Porțile de Fier*, în Drobeta, II, 1976, p. 14-29.
- Bökönyi 1988 – Sándor Bökönyi, *Animal Remains from Bronze Age Tells in the Berettyó Valley*, în Tibor Kovács, Ilona Stanczik (ed.), *Bronze Age Tell Settlements on the Great Hungarian Plain*, vol. 1, Budapesta, 1988, p. 123-135.
- Cavruc 1997 – Valeriu Cavruc, *The Final Stage of the Early Bronze Age in South-Eastern of Transylvania (In the Light of New Excavations at Zoltan)*, în Thraco-Dacica, XVIII, 1997, p. 97-133.
- Cavruc 1999 – Valeriu Cavruc, *Considerații privind situația etnoculturală în sud-estul Transilvaniei în epoca bronzului mijlociu*, în Angustia, 4, 1999, p. 13-41.
- Cavruc 2003 – Valeriu Cavruc, *Păuleni-Ciomortan (sat Șoimeni/Csiksomortán, com. Păuleni-Ciuc, jud. Harghita)*, în Valeriu Cavruc (coord.), *Noi descoperiri arheologice în sud-estul Transilvaniei*, Sfântu Gheorghe, 2003, p. 129-141.
- Cârciumaru 1996 – Marin Cârciumaru, *Paleobotanica. Studii în preistoria și protoistoria României*, Iași, 1996.
- Chidioșan 1980 – Nicolae Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, Oradea, 1980.
- Chidioșan 1984 – Nicolae Chidioșan, *Prelucrarea osului în așezările culturii Otomani din nord-vestul României*, în Crisia, XIV, 1984, p. 25-52.
- Chițu *et alii* 1972 – Lidia Chițu, Matilda Takacs, Ladislau Lörincz, *Muzeele aindene la 175 de ani de la înființare*, în Apulum, X, 1972, p. 863-864.
- Ciugudean 1977 – Horia Ciugudean, *Noi contribuții la cercetarea necropolelor tumulare din Munții Trascăului și ai Bedeleului*, în ActaMN, XIV, 1977, p. 43-56.
- Ciugudean 1986 – Horia Ciugudean, *Grupul tumular Bedeleu și câteva considerații privind epoca timpurie a bronzului în vestul Transilvaniei*, în Apulum, XXIII, 1986, p. 67-82.
- Ciugudean 1991 – Horia Ciugudean, *Zur frühen Bronzezeit in Siebenbürgen im Lichte der Ausgrabungen von Ampoia, jud. Alba*, în PZ, 66, 1991, 1, p. 79-118.
- Ciugudean 1996 – Horia Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, București, 1996.
- Ciută, Molnár 2014 – Beatrice Ciută, Zsolt Molnár, *Contribuții la dieta comunităților Otomani din situl de la Carei-Bobald*, în Terra Sebus, 6, 2014, p. 87-99.

- Crișan 1970 – Ion H. Crișan, *Necropola de incinerare aparținând culturii Wietenberg-Sighișoara de la Bistrița*, în *MCA*, IX, 1970, p. 137-160.
- Crișan 1978 – Ion H. Crișan, *Ziridava. Săpăturile de la „Șanțul Mare” din anii 1960, 1961, 1962, 1964 / Ziridava. Die Ausgrabung der Jahre 1960, 1961, 1962 und 1964 vom „Șanțul Mare”*, Arad, 1978.
- Daicoviciu *et alii* 1989 – Hadrian Daicoviciu, Ștefan Ferenczi, Ioan Glodariu, *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1989.
- Daróczy 2012a – Tibor-Tamás Daróczy, *Environmental Changes in the Upper and Middle Tisza/Tisa Lowland during the Holocene*, în *Ziridava*, 21/1, 2012, p. 35-60.
- Daróczy 2012b – Tibor-Tamás Daróczy, *Environmental Changes During the Holocene in Transylvania*, în *CSME*, VIII, 2012, p. 27-58.
- Daróczy 2015 – Tibor-Tamás Daróczy, *Death and Memory: A Study of the Funerary Landscapes of the Eastern Carpathian Basin from the Neolithic to the Bronze Age*, UPA, 273, Bonn, 2015.
- Daróczy, Ursuțiu 2015 – Tibor-Tamás Daróczy, Adrian Ursuțiu, *Worship, Habitation, Refuge: Bronze Age and Iron Age Sites of the Lower Feneș Valley*, Cluj-Napoca, 2015.
- Diaconu *et alii* 2016 – Andrei-Cosmin Diaconu, Roxana Grindean, Andrei Panait, Ioan Tanțău, *Late Holocene Palaeohydrological Changes in a Sphagnum Peat Bog from NW Romania Based on Testate Amoebae*, în *SUBBG*, 60, 2016, 1, p. 21-28.
- Dietrich 2014 – Laura Dietrich, *Die mittlere und späte Bronzezeit und die ältere Eisenzeit in Südsiebenbürgen aufgrund der Siedlung von Rotbav*, 1, UPA, 248, Bonn, 2014.
- Dumitrescu, Stratan 1967 – Vladimir Dumitrescu, Ion Stratan, *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Visag (r. Lugoj, reg. Banat)*, în *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 71-81.
- El Susi 1994 – Georgeta El Susi, *Rapport préliminaire sur le matériel faunique de l'établissement Vatina de Foeni (département Timiș)*, în *AnB*, s.n., III, 1994, p. 184-191.
- El Susi 2001 – Georgeta El Susi, *Cercetări arheozoologice. I. Situl de la Foeni-„Cimitirul Ortodox” (jud. Timiș). Fauna din nivelele de epoca bronzului*, în *Thraco-Dacica*, XXII, 2001, p. 223-237.
- El Susi 2002 – Georgeta El Susi, *Cercetări arheozoologice în așezarea de epoca bronzului de la Carei-Bobald (jud. Satu Mare)*, în *Thraco-Dacica*, XXIII, 2002, 1-2, p. 243-265.
- Emödi 1977 – Ioan Emödi, *Un cilindru de os de la Otomani*, în *LȘ*, 1977, p. 9-13.
- Emödi 1980 – Ioan Emödi, *Necropola de la sfârșitul epocii bronzului din peștera Igrîța*, în *SCIVA*, 31, 1980, 2, p. 229-273.
- Emödi 1985 – Ioan Emödi, *Asupra începutului epocii bronzului în Bibor*, în *Thraco-Dacica*, VI, 1985, p. 123-144.
- Fazecaș 1997 – Gruia Fazecaș, *Aspecte privind așezările culturii Otomani de pe teritoriul României*, în *Crisia*, XXVI-XXVII, 1996-1997 (1997), p. 51-65.
- Fazecaș 2010 – Gruia Fazecaș, *Așezarea aparținând epocii bronzului de la Salonta-Testhalom. Sondajul arheologic din anul 1958*, în Horea Pop, Ioan Bejinariu, Sanda Băcuet-Crișan, Dan Băcuet-Crișan

- (ed.), *Identități culturale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie. In memoriam Alexandri V. Matei*, Zalău, 2010, p. 111-121.
- Fazecaș 2013 – Gruia Fazecaș, *Considerații privind vânătoarea la comunitățile culturii Otomani de pe teritoriul României*, în Lucia Cornea, Călin Ghemiș, Gabriel Moisa (ed.), *In memoriam Nicolae Chidioșan*, Oradea, 2003, p. 61-74.
- Fazecaș 2014 – Gruia Fazecaș, *Sântion "Dealul Mănăstirii = Klastrom domb", Bihor County*, în Florin Gogâltan, Cristina Cordoș, Ana Ignat (ed.), *Bronze Age Tell, Tell-Like and Mound-Like Settlements at the Eastern Frontier of the Carpathian Basin: History of Research*, Cluj-Napoca, 2014, p. 235-241.
- Fazecaș, Gogâltan 2020 – Gruia Fazecaș, Florin Gogâltan, *Multilayered Settlements of the Bronze Age in the Crișuri Rivers Basin: State of Research (2016)*, în *Crisia*, I, 2020, p. 19-44.
- Fazecaș, Gogâltan 2021 – Gruia Fazecaș, Florin Gogâltan, *Research History of the Bronze Age Multi-Layered Settlements in Bihor Count*, în Tobias L. Kienlin, Alexandra Găvan (ed.), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania Current Approaches and Recent Investigations*, Bonn, 2021, p. 317-338.
- Fărcaș et alii 2021 – Sorina Fărcaș, Ilie-Adrian Stoica, Ioan Tanțău, *Aspects from the Evolution of Past Vegetation in Southern Transylvania (Sibiu region)*, în *SUBBB*, 66, 2021, 2, p. 53-83.
- Feurdean et alii 2015 – Angelica Feurdean, Elena Marinova, Anne B. Nielsen, Johan Liakka, Daniel Veres, Simon M. Hutchinson, Mihaly Braun, Alida Timar-Gabor, Ciprian Astalos, Volker Mosburger, Thomas Hickler, *Origin of the Forest Steppe and Exceptional Grassland Diversity in Transylvania (Central-Eastern Europe)*, în *J. Biogeogr.*, 42, 2015, p. 951-963.
- Fischl et alii 2015 – Klára P. Fischl, Viktória Kiss, Gabriella Kulcsár, Vajk Szeverényi, *Old and New Narratives for the Carpathian Basin Around 2200 BC*, în Harald Meller, Helge W. Arz, Reinhard Jung, Roberto Risch (ed.), *2200 BC – A Climatic Breakdown as a Cause for the Collapse of the Old World?*, Halle, 2015, p. 9-22.
- Fischl, Krauß 2016 – Klára P. Fischl, Raiko Krauß, *Entstehung und Ende der Tellsiedlungen im Karpatenbecken und im Ostbalkanraum – ökologische und gesellschaftliche Dynamiken im Vergleich*, în Vassil Nikolov, Wolfram Schier (ed.), *Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000-600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der Zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten*, Rahden, 2016, p. 321-338.
- Găvan 2015 – Alexandra Găvan, *Metal and Metalworking in the Bronze Age Tells from the Carpathian Basin*, Cluj-Napoca, 2015.
- Găvan et alii 2020 – Alexandra Găvan, Marian A. Lie, Tobias L. Kienlin, *Preliminary Report on the 2019 Excavation Undertaken on the Outer Settlement of the Tell from Toboliu (Bihor County)*, în *Crisia*, I, 2020, p. 59-74.
- Ghemiș 2007 – Călin Ghemiș, *Issues on Pre and Protohistoric Amber*, în *Crisia*, XXXVII, 2007, p. 7-22.

- Ghemiș 2012 – Călin Ghemiș, *Contribuții la cunoașterea artei preistorice în Crișana – pandantivul de la Crestur*, în Barbu Ștefănescu, Ioan Goman (ed.), *Interferențe culturale. Studia in Honorem Aurel Chiriac Sexagenarii*, Oradea, 2012, p. 47-53.
- Gogâltan 1993 – Florin Gogâltan, *Foeni, eine frühbronzezeitliche Siedlung aus dem Südwesten Rumäniens. Vorläufiger Bericht*, în *Thraco-Dacica*, XIV, 1993, p. 51-64.
- Gogâltan 1995 – Florin Gogâltan, *Die Frühe Bronzezeit in Südwesten Rumäniens. Stand der Forschung*, în *Thraco-Dacica*, XVI, 1995, p. 55-79.
- Gogâltan 1996a – Florin Gogâltan, *Die Bronzezeit in Siebenbürgen. Ein historiographischer Ausblick nach dem zweiten Weltkrieg*, în Sorin Mitu, Florin Gogâltan (ed.), *Interethnische- und Zivilisationsbeziehungen im siebenbürgischen Raum – historische Studien*, Cluj-Napoca, 1996, p. 13-24.
- Gogâltan 1996b – Florin Gogâltan, *About the Early Bronze Age in the Romanian Banat*, în Nikola Tasić (ed.), *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B.C.*, Belgrad, Vârșeț, 1996, p. 43-67.
- Gogâltan 1999 – Florin Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. I. Cronologia și descoperirile de metal*, Timișoara, 1999.
- Gogâltan 2006 – Florin Gogâltan, *Zur Entstehung der bronzezeitlichen Tellkulturen im Karpatenbecken. Ein allgemeiner Überblick*, în Corneliu Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița, Cluj-Napoca, 2006, p. 61-74.
- Gogâltan 2014 – Florin Gogâltan, *Bronze Age Tell, Tell-Like and Mound-Like Settlements on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. History of Research*, în Florin Gogâltan, Cristina Cordoș, Ana Ignat (ed.), *Bronze Age Tell, Tell-Like and Mound-Like Settlements at the Eastern Frontier of the Carpathian Basin: History of Research*, Cluj-Napoca, 2014, p. 13-24.
- Gogâltan 2015 – Florin Gogâltan, *The Early and Middle Bronze Age Chronology on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin: Revisited after 15 Years*, în Rita E. Németh, Botond Rezi (ed.), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2-4 October 2014*, Cluj-Napoca, 2015, p. 53-95.
- Gogâltan 2019 – Florin Gogâltan, *Neuere siedlungsarchäologische Forschungen im östlichen Karpatenbecken (2800-1500 v.Chr.)*, în Harald Meller, Susanne Friederich, Mario Küßner, Harald Stäuble, Roberto Risch (ed.), *Siedlungsarchäologie des Endneolithikums und der frühen Bronzezeit / Late Neolithic and Early Bronze Age Settlement Archaeology. 11. Mitteldentscher Archäologentag vom 18. bis 20. Oktober 2018 in Halle (Saale) / 11th Archaeological Conference of Central Germany October 18-20, 2018 in Halle (Saale)*, Halle (Saale), 2019, p. 869-891.
- Gogâltan, Florea 1994 – Florin Gogâltan, Gelu Florea, *Săpături arheologice la Gligorești (jud. Cluj) – 1990*, în *Apulum*, XXXI, 1994, p. 9-38.

- Gogâltan *et alii* 2011 – Florin Gogâltan, Lóránt Darvas, Andrea E. Demjen, *Descoperiri aparținând epocii bronzului de la Lăzarea (jud. Harghita)*, în *CSME*, VII, 2011, p. 55-70.
- Gogâltan *et alii* 2014 – Florin Gogâltan, Cristina Cordoș, Ana Ignat (ed.), *Bronze Age Tell, Tell-Like and Mound-Like Settlements at the Eastern Frontier of the Carpathian Basin: History of Research*, Cluj-Napoca, 2014.
- Gooss 1876 – Carl Gooss, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens. Im Auftrage des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, în *AVSL*, XIII, 1876, 2, p. 203-338.
- Greco *et alii* 2008 – Florina Greco, Ioan Mărculeț, Cătălina Mărculeț, Robert Dobre, *Podișul Transilvaniei de sud și unitățile limitrofe. Repere geografice*, București, 2008.
- Grindean *et alii* 2015a – Roxana Grindean, Angelica Feurdean, Bogdan Hurdu, Sorina Fărcaș, Ioan Tanțău, *Lateglacial/Holocene Transition to Mid-Holocene: Vegetation Responses to Climate Changes in the Apuseni Mountains (NW Romania)*, în *Quat.Int.*, 388, 2015, p. 76-86.
- Grindean *et alii* 2015b – Roxana Grindean, Vlad-Andrei Lăzărescu, Andrei-Cosmin Diaconu, Coriolan H. Opreanu, Sorina Fărcaș, Ioan Tanțău, *The Usefulness of Interdisciplinary Studies: Palaeoecological and Archaeological Aspects from NW Romania*, în *EphNap*, XXV, 2015, p. 105-134.
- Gumă 1997 – Marian Gumă, *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale / The Bronze Age in Banat: Chronological Levels and Cultural Entities*, Timișoara, 1997.
- Gumă, Gumă 1977 – Marian Gumă, Nicoleta Gumă, *Săpături de salvare la Valea Timișului (județul Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 4, 1977, p. 45-67.
- Gumnior, Stobbe 2019 – Maren Gumnior, Astrid Stobbe, *Palaeoenvironmental Reconstructions at Cornești-Iarcuri (SW Romania) – Preliminary Results from Geomorphological, Pedological and Palynological On-Site Studies*, în Svend Hansen, Rüdiger Krause (ed.), *Bronze Age Fortresses in Europe: Proceedings of the Second International LOEWE Conference, 9-13 October 2017 in Alba Iulia (Romania)*, Bonn, 2019, p. 237-250.
- Gumnior, Stobbe 2021 – Maren Gumnior, Astrid Stobbe, *First Palynological Results from Lowland Sites in the Romanian Banat and their Implications for Settlement and Land use Dynamics in the Southeastern Carpathian Basin*, în *Quat.Int.*, 583, 2021, p. 48-61.
- Gumnior *et alii* 2019 – Maren Gumnior, Christoph Herbig, Rüdiger Krause, Petre Urdea, Adrian C. Ardelean, Andrei Bălărie, Astrid Stobbe, *Palaeoecological Evidence from Buried Topsoils and Colluvial Layers at the Bronze Age Fortification Cornești-Iarcuri, SW Romania: Results from Palynological, Sedimentological, Chronostratigraphical and Plant Macrofossil Analyses*, în *VHLA*, 29, 2, 2019, p. 173-188.
- Gyucha *et alii* 2011 – Attila Gyucha, Paul R. Duffy, Tod Froelking, *The Körös Basin from Neolithic to the Habsburgs: Linking Settlement Distributions with Pre-Regulation Hydrology Through Multiple Data Set Overlay*, în *Geoarchaeology*, 26, 2011, 3, p. 393-419.

- Haimovici 1987 – Sergiu Haimovici, *Studiul paleofaunei din așezarea eponimă a culturii Otomani – epoca bronzului*, în *Crisia*, XVII, 1987, p. 37-54.
- Haimovici 2003 – Sergiu Haimovici, *Resturile animale și umane dintr-o groapă de cult (Groapa 4) a culturii Wietenberg de la Oarța de Sus-Ghiile Botii, în Marmatia*, 7/1, 2003, p. 57-64.
- Hampel 1876 – József Hampel, *Catalogue de l'exposition préhistorique des musées de province et des collections particuliers de la Hongrie arrangée a l'occasion de la VIIIe session du congrès international d'archéologie et d'anthropologie préhistoriques a Budapest*, Budapesta, 1876.
- Hampel 1886 – József Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, I, Budapesta, 1886.
- Hampel 1892 – József Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, II, Budapesta, 1892.
- Horedt 1960 – Kurt Horedt, *Die Wietenbergkultur*, în *Dacia*, n.s., IV, 1960, p. 107-137.
- Horedt et alii 1962 – Kurt Horedt, Mircea Rusu, Ivan Ordentlich, *Săpăturile de la Otomani*, în *MCA*, VIII, 1962, p. 317-324.
- Horedt, Seraphin 1971 – Kurt Horedt, Karl Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schässburg*, Bonn, 1971.
- Ipolyi 1861 – A. Ipolyi, *Magyar régészeti repertorium*, în *ArchKözl*, II, 1861, p. 189-282.
- Kacsó 1972 – Carol Kacsó, *Contribuții la problema începuturilor epocii bronzului în nord-vestul României*, în *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 31-44.
- Kacsó 1975 – Carol Kacsó, *Contributions à la connaissance de la culture de Suciu de Sus à la lumière des recherches faites à Lăpuș*, în *Dacia*, n.s., XIX, 1975, p. 45-68.
- Kacsó 1977a – Carol Kacsó, *Toporul de bronz de la Oarța de Sus*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 57-62.
- Kacsó 1977b – Carol Kacsó, *Contribuții la cunoașterea metalurgiei cuprului și a bronzului în nord-vestul României*, în *Apulum*, XV, 1977, p. 131-154.
- Kacsó 1980 – Carol Kacsó, *Date preliminare cu privire la descoperirile de bronzuri de la Bicăș (jud. Maramureș)*, în *SCIVA*, 31, 1980, 2, p. 295-303.
- Kacsó 1981 – Carol Kacsó, *Necropola tumulară de la Lăpuș*, teză de doctorat, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, 1981.
- Kacsó 1987 – Carol Kacsó, *Beiträge zur Kenntnis des Verbreitungsgebietes und der Chronologie der Suciu de Sus-Kultur*, în *Dacia*, n.s., XXXI, 1987, p. 51-75.
- Kacsó 1971 – Carol Kacsó, *Unele considerații cu privire la geneza ceramicii din necropola tumulară de la Lăpuș*, în *Marmatia*, 2, 1971, p. 36-54.
- Kacsó 2016 – Carol Kacsó, *Descoperirile funerare din bronzul timpuriu de la Ciumești, Bistrița, Baia Mare*, 2016.
- Kavruk et alii 2017 – Valerii Kavruk, Maria-Magdalena Ștefan, Dan Buzea, Dan Ștefan, Zsigmond L. Bordi, *O analiză arheologică și etnografică a rutelor de aprovizionare cu sare din sud-estul Transilvaniei*, în *Istros*, XXIII, 2017, p. 381-430.
- Kiss et alii 2012 – Tímea Kiss, Petru Urdea, György Sipos, Borbála Sümeghy, Orsolya Katona, Orsolya Tóth, Alexandru Onaca, Florina Ardelean, Fabian Timofte, Adrian C. Ardelean, *Trecutul râului, în György Sipos (ed.), A Maros folyó múltja, jelene, jövője /*

- Trecutul, prezentul, viitorul râului Mureș / Past, Present, Future of the Maros/Mureș River, Timișoara, 2012, p. 33-64.
- Klontza-Jaklová 2016 – Vera Klontza-Jaklová, *What's Wrong? Hard Science and Humanities – Tackling the Question of the Absolute Chronology of Santorini Eruption*, Brno, 2016.
- Kristiansen, Larsson 2005 – Kristian Kristiansen, Thomas B. Larsson, *The Rise of Bronze Age Society: Travels, Transmissions and Transformations*, Cambridge, 2005.
- Lazarovici 1977 – Gheorghe Lazarovici, *Gornea. Preistorie*, Reșița, 1977.
- Lazarovici, Săcărin 1979 – Gheorghe Lazarovici, Caius Săcărin, *Epoca bronzului în „Clisura Dunării”*, în *Banatica*, 5, 1979, p. 71-105.
- Marc 2012 – Antoniu T. Marc, *Considerații cu privire la „capetele de băț” din cultura Wietenberg*, în *Sargetia*, s.n., II (XXXIX), 2012, p. 91-100.
- Marc et alii 2016 – Antoniu T. Marc, Ioana L. Barbu, Daniel C. Țuțuianu, Marius Gh. Barbu, Ionuț C. Codrea, Mihaela M. Barbu, Cristina Bodó, Anna Osterholtz, Andrei Gonciar, *A Multiple Burial in the Wietenberg Settlement at Șoimuș-Lângă Sat, Hunedoara County*, în Florin Gogâltan, Sorin Ailincăi (ed.), *Settlements of Life and Death. Studies from Prehistory to Middle Ages. Proceedings of an International Colloquium Tulcea, Romania 25th-28th of May 2016*, Cluj-Napoca, 2016, p. 165-190.
- Marinescu 2003 – George Marinescu, *Cervetări arheologice în județul Bistrița-Năsăud*, Bistrița, 2003.
- Marinescu 2005 – George G. Marinescu, *Urnenfelderzeitliche Bronzefunde aus dem Nordosten Siebenbürgens*, în Tudor Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien II. Descoperiri de bronzuri din România*, Bistrița, Cluj-Napoca, 2005, p. 265-284.
- Marinescu 2006 – George G. Marinescu, *Un topor de tip Pădureni descoperit la Dumitra (jud. Bistrița-Năsăud)*, în *RB*, XX, 2006, p. 71-78.
- Marinescu 2010 – George G. Marinescu, *Vestigii hallstattiene timpurii și mijlocii din nord-estul Transilvaniei*, în *RB*, XXIV, 2010, p. 41-128.
- Marta 2009 – Liviu Marta, *The Late Bronze Age Settlements of Petea-Csengersima*, Satu Mare, 2009.
- Marta et alii 2010a – Liviu Marta, Dan V. Sana, Ioan Bejinariu, L. Márta Nagy, Elisabeta Berendi, *The Late Bronze Age Settlement of Nyíregyháza-Oros „Úr-Cseré”*, Satu Mare, 2010.
- Marta et alii 2010b – Liviu Marta, Tobias L. Kienlin, Eugen Rung, Patric Schramm, *Recent Archaeological Research on the Bronze Age Fortified Settlements of the Ier Valley, North-Western Romania*, în Barbara Horejs, Tobias L. Kienlin (ed.), *Siedlung und Handwerk. Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit. Beiträge zu den Sitzungen der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der Jahrestagung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Schleswig 2007 und auf dem Deutschen Archäologenkongress in Mannheim 2008*, Bonn, 2010, p. 121-138.
- Medeleț, Bugilan 1987 – Florin Medeleț, Ioan Bugilan, *Contribuții la problema și la repertoriul mobilelor de pământ din Banat*, în *Banatica*, 9, 1987, p. 87-198.
- Medeleț, Toma 1997 – Florin Medeleț, Nicoleta Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică. I. 1872-1918*, Timișoara, 1997.

- Meyer *et alii* 2016 – Michael Meyer, Malgorzata Daszkiewicz, Gerwulf Schneider, Reinhard Bernbeck, Bernhard Heeb, Morten Hegewisch, Kay Kohlmeyer, Claudia Näser, Silvia Polla, Erdmute Schultze, Fleur Schweigart and David Warburton, *Economic Space: On the Analysis and Interpretation of Pottery Production and Distribution*, în Gerd Graßhoff and Michael Meyer (ed.), *Space and Knowledge: Topoi Research Group Articles / eTopoi. Journal of Ancient Studies*, Special Volume, 6, 2016, p. 190-219.
- Milleker 1897 – Bódog Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a bonfoglalás előtti időkből*, vol. I, Timișoara, 1897.
- Milleker 1899 – Bódog Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a bonfoglalás előtti időkből*, vol. II, Timișoara, 1899.
- Milleker 1905 – Bódog Milleker, *A rattinai őstelep*, Timișoara, 1905.
- Milleker 1906 – Bódog Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a bonfoglalás előtti időkből*, vol. III, Timișoara, 1906.
- Molnár 2008 – Zsolt Molnár, *Habitatul culturii Otomani din Câmpia Careiului și valea Eriului*, în *StComSM*, XXII/1, 2005 (2008), p. 33-60.
- Molnár 2014 – Zsolt Molnár, *Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din nord-vestul Transilvaniei. Ceramică și metal*, Cluj-Napoca, 2014.
- Molnár, Nagy 2013 – Zsolt Molnár, József-Gábor Nagy, *Habitat Models and Social Systems in Middle Bronze Age Central North-Western Transylvania. State of Research*, în *ActaAC*, XLVIII, 2013, p. 13-23.
- Molnár, Ciută 2017 – Zsolt Molnár, Beatrice Ciută, *Aspects Regarding the Economy of the Otomani Communities in North-Western Transylvania: Data Concerning the Middle Bronze Age Agriculture in Light of the Investigations Carried out in the Carei-Bobald Tell*, în *AnB*, s.n., XXV, 2017, p. 57-90.
- Müller 1858 – Friedrich Müller, *Die Bronzealterthümer, eine Quelle der älteren siebenbürgischen Geschichte*, în *AVSL*, III, 3, 1858, p. 333-382.
- Németh 2012 – Rita E. Németh, *Prehistoric Wheel Models from the Collection of the Mureș County Museum*, în *Marisia*, XXXII, 2012, p. 15-31.
- Németh 2015 – Rita E. Németh, *The Middle Bronze Age "Mass Grave" from Voivodeni-La Școală: A Chronological Approach*, în Rita E. Németh, Botond Rezi (ed.), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2-4 October 2014*, Cluj-Napoca 2015, p. 179-199.
- Németi 1969 – Ioan Németi, *Descoperiri funerare din epoca bronzului în jurul Careiului*, în *StComSM*, I, 1969, p. 57-72.
- Németi 1979 – Ioan Németi, *Morminte de la începutul epocii bronzului descoperite la Pișcolt (jud. Satu Mare)*, în *SCIVA*, 30, 1979, 4, p. 527-536.
- Németi 1972 – Ioan Németi, *Coiful de bronz de la Pișcolt*, în *StComSM*, II, 1972, p. 113-119.
- Németi 1978 – Ioan Németi, *Descoperiri arheologice de la sfârșitul epocii bronzului în zona Careiului*, în *SCIVA*, 29, 1978, 1, p. 99-122.
- Németi, Molnár 2012 – János Németi, Zsolt Molnár, *Bronzkori hatalmi központok északnyugat-erdélyben: A Nagykaroly-Bobáld-tell. Bronzezeitliche Machtzentren in Nordwest-Siebenbürgen: Der Tell von Carei-Bobáld*, Seghedin, 2012.

- Nestor 1933 – Jon Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *BerRGK*, 22, 1932 (1933), p. 11-181.
- Nicodemus 2014 – Amy J. Nicodemus, *Bronze Age Economies of the Carpathian Basin: Trade, Craft Production, and Agro-Pastoral Intensification*, teză de doctorat, University of Michigan, 2014.
- Nicodemus 2018 – Amy J. Nicodemus, *Food, Status, and Power: Animal Production and Consumption Practices during the Carpathian Basin Bronze Age*, în Maria Ivanova, Bogdan Athanassov, Vanya Petrova, Desislava Takorova, Philipp W. Stockhammer (ed.), *Social Dimensions of Food in the Prehistoric Balkans*, Oxford, 2018, p. 248-262.
- Nykamp 2017 – Moritz Nykamp, *Human-Environment Interactions in the Environs of the Late Bronze Age Enclosure Cornești-Iarcu, Western Romania*, teză de doctorat, Freie Universität Berlin, 2017.
- Nykamp et alii 2015 – Moritz Nykamp, Bernhard S. Heeb, Daniel Knitter, Jan Krause, Rüdiger Krause, Alexandru Szentmiklosi, Brigitta Schütt, *Linking Hydrological Anomalies to Archaeological Evidence – Identification of Late Bronze Age Pathways at the Fortification Enclosure Iarcu in Western Romania*, în Daniel Knitter, Wiebke Bebermeier, Oliver Nakoinz (ed.), *Bridging the Gap – Integrated Approaches in Landscape Archaeology / Topoi Journal of Ancient Studies*, Special Volume, 4, 2015, p. 77-92.
- Nykamp et alii 2016 – Moritz Nykamp, Philipp R. Hoelzmann, Bernhard S. Heeb, Alexandru Szentmiklosi, Brigitta Schütt, *Holocene Sediment Dynamics in the Environs of the Fortification Enclosure of Cornești-Iarcu in the Romanian Banat*, în *Quat.Int.*, 415, 2016, p. 190-203.
- Nykamp et alii 2017 – Moritz Nykamp, Daniel Knitter, Gábor Timár, Jan Krause, Bernhard S. Heeb, Alexandru Szentmiklosi, Brigitta Schütt, *Estimation of Wind-Driven Soil Erosion of a Loess-Like Sediment and Its Implications for the Occurrence of Archaeological Surface and Subsurface Finds – An Example from the Environs of Cornești-Iarcu, Western Romania*, în *JAS*, 12, 2017, p. 601-612.
- Oprîș 1994 – Ioan Oprîș, *Istoria muzeelor din România*, București, 1994.
- Ordentlich 1963 – Ivan Ordentlich, *Poselenia v Otomani v svete poslednih raskopok*, în *Dacia*, n.s., VII, 1963, p. 115-138.
- Ordentlich 1968 – Ivan Ordentlich, *Anordnung und Bau der Wohnungen im Rahmen der Otomanikultur in Rumänien*, în *Dacia*, n.s., XII, 1968, p. 141-153.
- Ordentlich 1969 – Ivan Ordentlich, *Probleme der Befestigungsanlagen in den Siedlungen der Otomanikultur in deren rumänischem Verbreitungsgebiet*, în *Dacia*, n.s., XIII, 1969, p. 457-474.
- Ordentlich 1973 – Ivan Ordentlich, *Cercetările de la Otomani și Sălacea și locul lor în contextul culturii Otomani*, teză de doctorat, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 1973.
- Ordentlich, Kacsó 1970 – Ivan Ordentlich, Carol Kacsó, *Cimitirul din epoca bronzului de la Ciumești*, în *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 49-63.
- O’Shea 2011 – John O’Shea, *A River Runs Through It: Landscape and the Evolution of Bronze Age Networks in the Carpathian Basin*, în *JWP*, 24, 2011, p. 161-174.

- Perșoiu 2017 – Aurel Perșoiu, *Climate Evolution during the late Glacial and the Holocene*, în Maria Rădoane, Alfred Vespremeanu-Stroe (ed.), *Landform Dynamics and Evolution in Romania*, Cham, 2017, p. 57-66.
- Peters *et alii* 2020 – Michael Peters, Arne Friedmann, Philipp Stojakowits, Carola Metzner-Nebelsick, *Holocene Vegetation History and Environmental Change in the Lăpuș Mountains, North-West Romania*, în *Palynology*, 44, 2020, 3, p. 441-452.
- Petrescu 1988 – Sorin Petrescu, *Ceramica din așezarea din epoca bronzului de la Ciuta (com. Obreja, jud. Caraș-Severin)*, în *Tibiscum*, VII, 1988, p. 135-152.
- Petrescu 2000 – Sorin Petrescu, *Locuirea umană a peșterilor din Banat până în epoca romană*, Timișoara, 2000.
- Petrescu-Dîmbovița 1977 – Mircea Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
- Posea 1995 – Grigore Posea, *Câmpia de vest a României*, București, 1995.
- Pop 1995 – Grigor P. Pop, *Dealurile de Vest și Câmpia de Vest*, Oradea, 1995.
- Pop 2003 – Dan Pop, *Așezarea din epoca bronzului de la Someș-Uileac, județul Maramureș*, în *Marmatia*, 7/1, 2003, p. 83-104.
- Pop 2009a – Dan Pop, *Comments on the State of Research of Suciu de Sus Culture and Lăpuș Group*, în *Marmatia*, 9/1, 2009, p. 101-145.
- Pop 2009b – Dan Pop, *The Middle Bronze Age Settlement of Petea-Csengersima*, Satu Mare, 2009.
- Pop *et alii* 2018 – Xenia Pop, Alexandru Gudea, Aurel Damian, *Gospodărirea animalelor în așezarea Makó de bronz timpuriu de la Pecica – Sit 14*, în *JP*, 15, 2018, p. 127-141.
- Popa, Simina 2004 – Cristian I. Popa, Nicolae M. Simina, *Cercetări arheologice la Lancrăm-„Glod”*, Alba Iulia, 2004.
- Popa, Totoianu 2010 – Cristian I. Popa, Radu Totoianu, *Aspecte ale epocii bronzului în Transilvania (între vechile și noile cercetări)*, Sebeș, 2010.
- Popa 2011 – Cristian I. Popa, *Valea Cugirului din preistorie până în zorii epocii moderne. Monumenta Arheologica et Historica*, Cluj-Napoca, 2011.
- Popa 2012 – Cristian I. Popa, *Contribuții la preistoria Văii Sebeșului (I). Locuiri Coșofeni din zona deluroasă*, BMS, III, Sebeș, 2012.
- Popescu 1925 – Dorin Popescu, *Les fouilles de Lechința de Mureș*, în *Dacia*, II, 1925, p. 304-344.
- Popescu 1944a – Dorin Popescu, *Raport asupra săpăturilor arheologice de la Pecica-Rovine și Semlac (jud. Arad)*, în *Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități în anii 1942 și 1943*, București, 1944, p. 71-73.
- Popescu 1944b – Dorin Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, București, 1944.
- Popescu 1956a – Dorin Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania. I. Sondaje de la Socodor – 1948* –, în *MCA*, II, 1956, p. 44-88.
- Popescu 1956b – Dorin Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania. II. Săpăturile de la Vârșand – 1949* –, în *MCA*, II, 1956, p. 89-152.
- Prox 1941 – Alfred Prox, *Die Schneckenbergkultur*, Kronstadt, 1941.
- Rezi 2010 – Botond Rezi, *The Hoard from Sâmbriaș (Mureș County)*, în *Marisia*, XXX, 2010, p. 45-67.

- Rezi 2015 – Botond Rezi, *The Spearhead from Corunca (Mureş County, Romania)*, în Ildikó Szathmári (ed.), *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag*, Budapest, 2015, p. 379-390.
- Rișcuța 1998 – Cătălin Rișcuța, *Archaeological Discoveries Concerning the Early Bronze Age at Deva*, în Horia Ciugudean, Florin Gogâltan (ed.), *The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Symposium in Alba Iulia, 24-28 September 1997*, Alba Iulia, 1998, p. 111-139.
- Rișcuța 2001 – Nicolae C. Rișcuța, *O nouă descoperire arheologică la Baia de Criș (jud. Hunedoara)*, în *Thraco-Dacica*, XXII, 2001, p. 139-171.
- Rișcuța, Andrișoiu 2007 – Nicolae C. Rișcuța, Ioan Andrișoiu, *Istoricul cercetărilor, repertoriul descoperirilor și aria de răspândire a grupului cultural Șoimuș*, în *Apulum*, XLIV, 2007, p. 29-52.
- Rișcuța et alii 2007 – Nicolae C. Rișcuța, Cristian I. Popa, Iosif V. Ferencz, *Cercetări arheologice la Balșa și Mada (jud. Hunedoara) și câteva observații privind necropolele tumulare din Munții Apuseni*, în *Apulum*, XLVI, 2009, p. 257-286.
- Roman 1986 – Petre I. Roman, *Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României*, în *SCIVA*, 37, 1986, 1, p. 29-55.
- Roman 1988 – Petre I. Roman, *Ostrovul Corbului (Rumänien) und Malé Kosiň (Tschechoslowakei)*, în *Slov.Arch*, XXXVI/1, 1988, p. 217-224.
- Roman, Némethi 1986 – Petre Roman, Ioan Némethi, *Descoperiri din perioada timpurie (pre Otomani) a epocii bronzului în nord-vestul României*, în *SCIVA*, 37, 1986, 3, p. 198-232.
- Rómer 1864 – Flóris Rómer, *Magyar régészeti krónika*, în *ArchKözl*, IV, 1864, p. 158-173.
- Rómer 1871 – Flóris Rómer, *A szent-andrási őskori lelet*, în *AE*, V, 1871, p. 303-306.
- Röpke 2021 – Astrid Röpke, *In the Swamp – First Palynological Results for the Bronze Age Tell Otomani-Cetatea de pământ (Romania)*, în Tobias L. Kienlin, Alexandra Găvan (ed.), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania Current Approaches and Recent Investigations*, Bonn, 2021, p. 241-251.
- Röpke et alii 2019 – Astrid Röpke, Tanja Zerl, Alexandra Găvan, Marian Lie, Tobias L. Kienlin, *Preliminary Archaeobotanical and Micromorphological Investigations on the Bronze Age Tell of Toboliu (Romania)*, poster, October 2019, <https://www.researchgate.net/publication/336720520>.
- Roska 1911 – Márton Roska, *Asatás a perjamosi Sánc-balmon. Fouilles aux remparts (Sánc-balom) Perjamos*, în *FK*, XXXIX, 1911, p. 2-39.
- Roska 1912 – Márton Roska, *Asatás a pécska-szempláki határban levő Nagy Sánczon*, în *Dolgozatok*, III, 1912, p. 1-73.
- Roska 1923 – Márton Roska, *Săpăturile arheologice de la Periamos-Banat*, în *Gemina*, 1, 1923, p. 9-15, 51-56, 78-93, 128-137.
- Roska 1930 – Márton Roska, *Asatások az Ottományi Várhegyen és Földvárban*, în *Dolgozatok*, VI, 1930, p. 163-177.
- Roska 1941a – Márton Roska, *Az aeneolithikum kolozsarpádi I. jellegű emlékei Erdélyben*, în *Közlemények*, I, 1941, p. 44-99.

- Roska 1941b – Márton Roska, *A gyulavarsándi (Arad M.) laposbalm rétegtani viszonyai*, în *FolArch*, 3-4, 1941, p. 45-61.
- Roska 1942 – Márton Roska, *Erdély régészeti repertóriuma I. Óskor*, Cluj, 1942.
- Rotea 1993 – Mihai Rotea, *Așezările culturii Wietenberg*, în *EphNap*, III, 1993, p. 25-41.
- Rotea 1994a – Mihai Rotea, *Contribuția cercetărilor de la Suatu-„Fântâna de Jos” (1991-1993) la cunoașterea etapelor timpurii ale evoluției culturii Wietenberg*, în *ActaMN*, 31/1, 1994, p. 131-150.
- Rotea 1994b – Mihai Rotea, *Penetrația culturii Otomani în Transilvania. Între realitate și himeră*, în *Apulum*, XXXI, 1994, p. 39-57.
- Rusu 1959 – Mircea Rusu, *Toporul de bronz de la Ernei (r. Tg. Mureș)*, în *SCIV*, X, 1959, 2, p. 277-284.
- Rusu 1963 – Mircea Rusu, *Die Verbreitung der Bronzeborste in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit*, în *Dacia*, n.s., VII, 1963, 177-210.
- Rusu 1964 – Mircea Rusu, *Depozitele de bronzuri de la Rebrîșoara (raionul Năsăud, reg. Cluj)*, în *ArchMold*, II-III, 1964, p. 237-250.
- Rusu 1965 – Mircea Rusu, *Fibule nordice în Transilvania*, în *StComSibiu*, 12, 1965, p. 199-204.
- Rusu 1966 – Mircea Rusu, *Depozitul de bronzuri de la Bașa*, în *Sargetia*, IV, 1966, p. 17-40.
- Rusu 1972 – Mircea Rusu, *Considerații asupra metalurgiei aurului din Transilvania în Bronz D și Hallstatt A*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 29-63.
- Salisbury *et alii* 2013 – Roderick B. Salisbury, Gábor Bácsmegi, Pál Sümegi, *Preliminary Environmental Historical Results to Reconstruct Prehistoric Human-Environmental Interactions in Eastern Hungary*, în *CEJC*, 5, 2013, 3, p. 331-343.
- Sava 2014 – Victor Sava, *Un vas de tip butoi descoperit în așezarea aparținând epocii bronzului de la Șagu „Sit A1_1”*, în *Terra Sebus*, 6, 2014, p. 127-146.
- Sava 2016 – Victor Sava, *The Archaeological Site of Felnac “Complexul Zootehnic” (Arad County): Discussions on the Late Bronze Age Settlement and Cemetery*, în *Ziridava*, 30, 2016, p. 69-108.
- Seidel 1854 – Johann Gabriel Seidel, *Beiträge zu einer Chronik der archaologischen Funde in der österreichischen Monarchie*, în *AKÖG*, XIII, 1854, p. 71-143.
- Sherwood 2013 – Sarah C. Sherwood, *Ground Truthing Magnetometer Data Using Soil Coring: Initial Results from Cornești-Iarcuri, Timiș County, Romania*, în *AnB*, s.n., XXI, 2013, p. 61-74.
- Sherwood *et alii* 2013 – Sarah C. Sherwood, Jason D. Windingstad, John M. O’Shea, William Cullen Sherwood, *Evidence for Holocene Aeolian Activity at the Close of the Middle Bronze Age in the Eastern Carpathian Basin: Geoarchaeological Results from the Mureș River Valley, Romania*, în *Geoarchaeology*, 28, 2013, p. 131-146.
- Siklosy *et alii* 2007 – Zoltán Siklosy, Attila Demeny, Torsten W. Vennemann, J. Kramers, Stein E. Lauritzen, Szabolcs Leel-Ossy, *Middle Bronze Age Climate Change Recorded in a Hungarian Stalagmite: Triggering by Volcanic Activity?*, în *GAS*, 9, 2007, <https://meetings>.

- copernicus.org/www.cosis.net/abstracts/EGU2007/00777/EGU2007-J-00777.pdf.
- Sipos 2012 – György Sipos (ed.), *A Maros folyó múltja, jelene, jövője / Trecutul, prezentul, viitorul râului Mureș / Past, Present, Future of the Maros/Mureș River*, Timișoara, 2012.
- Sorocceanu 1972 – Tudor Sorocceanu, *Așezarea de tip Wietenberg de la Pălatca (j. Cluj)*, în *Centenar muzeal Orădean*, Oradea, 1972, p. 165-172.
- Sorocceanu 1973 – Tudor Sorocceanu, *Descoperirile din epoca bronzului de la Obreja (jud. Alba)*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 493-515.
- Sorocceanu 1977a – Tudor Sorocceanu, *Însemnătatea stratigrafiei de la Pecica pentru epoca bronzului carpato-danubian*, în *StComCaransebeș*, 2, 1977, p. 242-250.
- Sorocceanu 1977b – Tudor Sorocceanu, *Considerații preliminare asupra ceramicii de tip Mureș*, în *Banatica*, IV, 1977, p. 105-110.
- Sorocceanu 1982 – Tudor Sorocceanu, *Pecica – eine bronzezeitliche Siedlung in Westrumänien*, în Bernhard Hänsel (ed.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.*, Berlin, 1982, p. 353-369.
- Sorocceanu 1984 – Tudor Sorocceanu, *Materialien zur Bronze- und Hallstattzeit Siebenbürgens (II)*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 433-458.
- Sorocceanu 1991 – Tudor Sorocceanu, *Studien zur Mureș-Kultur*, Buch am Erlbach, 1991.
- Sorocceanu 1995 – Tudor Sorocceanu, *Einleitung*, în Tudor Sorocceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien*, Berlin, 1995, p. 9-11.
- Stavilă 2012 – Andrei Stavilă, *The Pottery from the Bronze Age Settlement of Timisoara – “Fratelia”. A General Statistical Approach*, în *AUVT*, XIV/2, 2012, p. 29-45.
- Stavilă et alii 2020 – Andrei Stavilă, Alexandru Hegyi, Bogdan A. Craiovan, *Non-Invasive Archaeological Researches Performed in the Middle Bronze Age Settlement from Alios-Valea Alioșu (Timiș County, Romania): Structures, Chronology, and Perspectives*, în *Ziridava*, 34, 2020, p. 169-188.
- Szabó 2015 – Gábor Szabó, *Bronzkor: az őskori fémművesség virágkora*, în Ádám Vágó (ed.), *A Kárpát-medence ősi kincsei. A kőkortól a honfoglalásig*, Budapest, 2015, p. 104-183.
- Székely 1955 – Zoltán Székely, *Contribuție la cronologia epocii bronzului în Transilvania*, în *SCIV*, VI, 1955, 3-4, p. 843-863.
- Székely 1966 – Zoltán Székely, *Cimitirul din epoca bronzului de la Pir (r. Satu Mare, reg. Maramureș)*, în *SCIV*, 17, 1966, 1, p. 125-135.
- Székely 1968 – Zoltán Székely, *Contribuții la problema începutului epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, în *SCIV*, 19, 1968, 3, p. 423-428.
- Székely 1970 – Zoltán Székely, *Contribuție la cunoașterea prelucrării metalelor la începutul epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, *SCIV*, 21, 1970, 2, p. 201-208.
- Székely 2012 – Zoltán Székely, *Lucrări alese*, Sfântu Gheorghe, 2012.
- Székely 1997 – Zsolt Székely, *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, București, 1997.
- Szentmiklosi 2021 – Alexandru Szentmiklosi, *Așezările culturii Cruceni-Belegiș în Banat, Cluj-Napoca*, 2021.

- Szentmiklosi, Drașovean 2004 – Alexandru Szentmiklosi, Florin Drașovean, *Arta prelucrării bronzului în Banat (mileniul al II-lea în Chr.). Catalogul expoziției*, Timișoara, 2004.
- Szentmiklosi et alii 2011 – Alexandru Szentmiklosi, Bernhard S. Heeb, Julia Heeb, Anthony Harding, Rüdiger Krause, Helmut Becker, *Cornești-Iarcuri – A Bronze Age Town in the Romanian Banat?*, în *Antiquity*, 85, 2011, p. 819-838.
- Szentmiklosi et alii 2016 – Alexandru Szentmiklosi, Adrian Bălărie, Bernhard S. Heeb, Petru Urdea, *Atestarea arheologică a celei de a patra linii de fortificații a cetății de epoca bronzului de la Cornești-Iarcuri (jud. Timiș)*, în *Materiale*, XII, 2016, p. 105-116.
- Takacs, Vintilă 1998 – Matilda Takacs, Maria Vintilă, *Muzeul de Istorie Aiud în mărturie documentare (I)*, în *Apulum*, XXXV, 1998, p. 327-352.
- Tecar et alii 2010 – Monica Tecar, Tiberiu Tecar, Diana Bindea, Voichița Damian, *Cercetări arheologice la Heria-„Cetate”, jud. Alba*, în Viorica Rusu-Bolindeț, Tudor Sălăgean, Rada Varga (ed.), *Studia Archaeologica et Historica: in honorem Magistri Dorin Alicu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 41-58.
- Tecar et alii 2015 – Monica Tecar, Mihai Rotea, Luminița Săsărman, *Doă topoare perforate de piatră descoperite pe raza localității Someșu Rece, jud. Cluj*, în *RB*, XXIX, 2015, p. 15-19.
- Ursuțiu 2006 – Adrian Ursuțiu, *Descoperirile aparținând primei vârste a fierului*, în Florea Costea, Angelica Bălos, Lucica Savu, Radu Ardevan, Adrian Ursuțiu, Ioan Șoneriu, Georgeta El Susi, Beatrice Daisa Ciută, Dan Ștefan, Maria-Magdalena Duțescu, *Augustin-Tîpău Ormenișului, județul Brașov. Monografie arheologică (I)*, Brașov, 2006, p. 155-160.
- Ursuțiu 2009 – Adrian Ursuțiu, *Descoperiri aparținând bronzului târziu. Late Bronze Age Discoveries*, în Silvia Mustață, Florin Gogâltan, Sorin Cociș, Adrian Ursuțiu (ed.), *Cercetări arheologice preventive la Florești-Polus Center, jud. Cluj (2007) / Rescue Excavation at Florești-Polus Center, Cluj County (2007)*, Cluj-Napoca, 2009, p. 203-221.
- Vincze 2014 – Zoltán Vincze, *A kolozsvári régészeti iskola a Pósta Béla-korszakban*, Cluj-Napoca, 2014.
- Wittenberger 2006 – Mihai Wittenberger, *Groapa rituală nr. 4 din str. Banatului, Cluj-Napoca*, în Cornel Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița, Cluj-Napoca, 2006, p. 145-151.
- Wittenberger, Rotea 2014 – Mihai Wittenberger, Mihai Rotea, *Un topor cu marginile ridicate descoperit la Sălicea, jud. Cluj*, în *RB*, 29, 2014, p. 20-22.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

ALĂTURI SAU ÎMPOTRIVA LUI BUREBISTA? BURIDAVA ȘI DRAHMELE ADRIATICE

Silviu I. PURECE*

Alongside or against Burebista? Buridava and the Adriatic Drachmas

Abstract. *The prosperity of the Dacian power centre of Buridava is closely connected to the salt deposits of the Oenele Mari region. In the first century BC, Buridava underwent a period of profound transformations, marked, among others, by the presence of the denarius coin of the Roman republic. Along with the Roman denarius, drachmas were issued by the Adriatic cities, especially Dyrrhachium and Apollonia, which stand out in the monetary landscape of Dacia in the first century BC. Some original coins issued in Dyrrhachium and imitations were discovered at Buridava. Because those coins arrived in Dacia in close connection with Burebista's rise to power, we can presume that the distribution of coin hoards and single finds is an indicator of political connections between the Dacian power centre and the local elites.*

Keywords: *Burebista, Dyrrhachian coins, Buridava, imitations, political elite.*

Cuvinte-cheie: *Burebista, monede dyrrhachiene, Buridava, imitații, elită politică.*

Zonele salifere au generat o atracție irezistibilă pentru comunitățile umane, accesul la zăcămintele saline oferind garanția unei vieți prospere. Exploatarea și comercializarea sării au contribuit într-un mod decisiv la prosperitatea economică și la consolidarea autorității politice a centrelor de putere care și-au exercitat controlul asupra sursei de sare¹, cazul Buridavei dacice fiind extrem de relevant în acest sens². Valorificarea surplusului de sare impune deschiderea comunității către exterior și racordarea sa la rețele comerciale și politice complexe³. Astfel, exploatarea sării implică accelerarea factorilor de schimbare, importul de bunuri și idei fiind unul intens.

Secolul I î.Hr. este o perioadă de permanente transformări pentru Buridava⁴, marcat, printre altele, de prezența monedei romane republicane⁵. Situl se integrează, astfel, în fenomenul mai larg al pătrunderii masive a denarului roman republican în spațiul dacic⁶, aflat în strânsă legătură cu creșterea prestigiului politic și economic al structurilor politice dacice, dar și cu consolidarea controlului roman asupra Peninsulei Balcanice.

* Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, România; e-mail: silviu.purece@ulbsibiu.ro.

¹ Cavruc, Harding 2012, p. 173.

² Berciu 1981, p. 11.

³ Harding 2013, p. 85.

⁴ Berciu 1981, p. 153-154.

⁵ Purece 2011, p. 105.

⁶ Moisil, Depeyrot 2003, p. 9; Stan 2014, p. 48.

Alături de denarul roman republican, în peisajul monetar al Daciei secolului I î.Hr. se remarcă monedele emise de orașele adriatice Dyrrhachium și Apollonia. Drahmele acestora însoțesc adesea în tezaure denarii romani republicani⁷. Iconografia drahmelor adriatice pornește de la aceleași canoane simbolice: pe avers este redată o vacă ce-și alăptează vițelul, în timp ce pe revers apar două elemente stilizate încadrate în chenare interpretate ca fiind flori sau stele⁸. Numele orașului emitent apare abreviat pe revers, alături de cel al coordonatorului atelierului monetar, literele fiind distribuite pe laturile chenarului dispus central în spațiul câmpului monetar, în timp ce pe avers este menționat numele magistratului responsabil cu emiterea monedelor⁹. După alte opinii, cele două nume l-ar indica pe magistratul eponim al orașului, respectiv, pe cel responsabil cu emiterea monedelor¹⁰.

Așa cum s-a observat din studiul tezaurelor, emisiunile dyrrhachiene domină ansamblul monedelor adriatice cu vacă și vițel¹¹. De altfel, orașul Dyrrhachium era principalul port de legătură dintre Italia și Peninsula Balcanică, având o importanță strategică deosebită în contextul prezenței romane tot mai accentuate în spațiul balcanic, mai ales după constituirea provinciei Macedonia¹². Intensificarea acțiunilor militare romane în regiune va impune creșterea cantității de monedă emisă de cele două orașe adriatice în intervalul cronologic 120-60/55¹³ sau 48 î.Hr.¹⁴, cu o accentuare semnificativă la sfârșitul acestei perioade, drahmele fiind necesare plății aliaților, mercenarilor¹⁵, acoperirii costurilor materiale sau acțiunilor diplomatice. Trebuie remarcată concentrarea drahmelor adriatice din fazele târzii, IV-V, în zona nord-balcanică, incluzând aici și Dacia, situație legată de fenomenele politice și militare din peninsula și mai puțin de activitatea comercială¹⁶.

Având în vedere ponderea mare de emisiuni adriatice prezente în ansamblul lumii dacice, Buridava nu putea să se sustragă acestui trend general, diferit fiind, însă, prin intensitatea mai redusă a acestuia aici.

⁷ Preda 1998, p. 266-274.

⁸ Petrányi 1998, p. 24; Meta 2015, p. 186.

⁹ Meta 2012, p. 34; Meta 2015, p. 206-207.

¹⁰ Conovici 1985, p. 38; Petrányi 1995-1996, p. 3.

¹¹ Picard, Gjongecaj 2000, p. 148.

¹² Wilkes 1996, p. 175, 212-213; Cabanes 2001, p. 133-134; Walker, Wilke 2010, p. 204; Meta 2015, p. 265.

¹³ Meta 2015, p. 235.

¹⁴ Nu este foarte clar determinat care este momentul de final al fazei a V-a, acesta putând fi coborât până către 48 î.Hr.: Ceka 1966, p. 13; Picard, Gjongecaj 2000, p. 156; Petrányi 2010, p. 29.

¹⁵ Ujes-Morgan 2012, p. 375.

¹⁶ Purece 2021, p. 6.

Drahme adriatice sau imitații ale acestora au fost descoperite în situl dacic atât pe parcursul cercetărilor arheologice, cât și de către detectoriști. Am considerat necesară, având în vedere importanța arheologică, istorică și numismatică a monedelor și faptul că literatura de specialitate nu ne oferă adesea informația completă, să reluăm analiza monedelor adriatice provenite de la Buridava păstrate în prezent în colecția Muzeului Județean Vâlcea¹⁷. Demersul vine să completeze studiile anterioare dedicate prezenței monedei romane republicane și imperiale la Buridava, pornite de la ideea corelării informației științifice cunoscute cu realitatea din colecția muzeului vâlcean¹⁸.

1. Dumitru Berciu menționează în monografia dedicată Buridavei descoperirea, în anii 1971 și 1978, a două emisiuni dyrrhachiene. Cea găsită în anul 1971 este fragmentară și provine, conform autorului, din ș. XVII A, caroul 22, adâncimea 1,60 m¹⁹. Nu sunt oferite informații legate de încadrarea tipologică sau caracteristicile tehnice, moneda nefiind ilustrată în cadrul planșelor volumului. Această monedă se găsește în colecția Muzeului Județean Vâlcea și are următoarele caracteristici:

ΣΩΣΤΡΙΩΝ / ΚΛΕΙΤΟΡΙΟΥ (fig. 1/1)

Drahmă emisă de Dyrrhachium, aparținând fazei a IV-a: Meta 2015, IV/81; Ceka 1972, 413.

Date tehnice: axa 6, greutatea 1,2 g, dimensiunea 17,1 x ? mm, fragmentară.

Avers: ΣΩΣΤΡΙΩ[N]; se observă coroana amplasată deasupra legendei aversului; din cauza faptului că moneda este păstrată fragmentar, nu se poate observa decât puțin din partea superioară a trepidului situat în dreapta câmpului aversului, monograma din exergă fiind pierdută în urma fragmentării monedei.

Revers: [ΔΥΡ-Κ]ΛΕΙ-ΤΟΡ[Ι-ΟΥ].

A fost descoperită în anul 1971, ș. XVII A, caroul 22, – 1,60 m.

Număr de inventar: 4362.

2. Cea de-a doua monedă dyrrhachiană menționată de D. Berciu în volum a fost descoperită în anul 1978, ș. XXXVIII, caroul 121, adâncimea 0,80 m, moneda având pe margine o tăietură²⁰. Următoarele informații sunt oferite într-o notă de subsol: *Meniskos-Dionysiou*, AR, 2,83 g, 16 x 20 mm²¹.

¹⁷ Mulțumesc colegilor de la Muzeul Județean Vâlcea pentru ajutorul acordat.

¹⁸ Purece 2011, p. 105-111; Purece 2013, p. 45-54.

¹⁹ Berciu 1981, p. 130.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, p. 131, nota 23, pl. 109/5.

MENIΣKOΣ / ΔIONYΣIOY (fig. 1/2)

Drahmă emisă de Dyrrhachium aparținând fazei a V-a: Meta 2015, V/86; Ceka 1972, 320.

Date tehnice: axa 9, greutatea 2,83 g, dimensiuni 20 x 16,3 mm, incizată pe margine.

Avers: MENIΣ[KOΣ]; un corb este amplasat deasupra legendei aversului.

Revers: ΔYΠ/Δ[IO/NY]/ΣIOY.

A fost descoperită în anul 1978, ș. XXXVII, caroul 121, – 0,80 m.

Număr de inventar: 13807.

3. Într-un prim articol publicat de către colectivul de cercetare al sitului Buridava, din anul 1983, consacrat descoperirilor făcute după momentul publicării volumului, sunt menționate două monede dyrrhachiene, ambele recuperate în anul 1981. Prima este o imitație provenind din Cetatea 1, ș. B17, caroul 3, adâncimea 0,20 m și are greutatea de 2,77 g, iar dimensiunea de 19 mm²². Nu sunt oferite detalii cu privire la caracteristicile iconografice ale acestei monede și nu este ilustrată în articol. Moneda, păstrată în colecția Muzeului Județean Vâlcea, are următoarele caracteristici:

Imitație după ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ / ΔΑΜΑΓΕΟΣ (fig. 1/3)

Imitație după o emisiune aparținând fazei a IV-a: Meta 2015, IV/69; Ceka 1972, 23.

Date tehnice: axa 10, greutatea 2,77 g, dimensiuni 19 x 17,9 mm.

Avers: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ[Σ]; un vultur, cu capul întors spre spate și ținând în gheare fulgerul, este situat deasupra legendei aversului.

Revers: în locul legendei ΔYΠ/ΔΑΜΑ/ΓΕ/ΟΣ apare ΔYV/ΔΕΟ/ΕΕ/ΠΛΟ.

A fost descoperită în anul 1981, în ș. B17, caroul 3, – 0,20 m.

Număr de inventar: 13821.

Se observă că realizatorii imitației au acordat o mai mare atenție copierii legendei aversului. Cea a reversului este mai greu de „citit” din cauza baterii descentrate a monedei, fiind, astfel, dificil de reprodus. Această situație este specifică emisiunilor dyrrhachiene, mai ales atunci când sunt imitate emisiuni din fazele finale – IV și V. Problemele avute cu identificarea literelor reversului în Antichitate par a fi sugerate de modul în care litera P din ΔYΠ este înlocuită cu V sau de redarea literei Γ din ΔΑΜΑΓΕΟΣ sub forma literei E.

²² Berciu *et alii* 1983, p. 113.

4. Cea de-a doua emisiune dyrrhachiană menționată în articolul din anul 1983 și descoperită în 1981 provine din Cetatea 1, ș. B 17, caroul 4, adâncimea 0,40 m, fiind prezentată ca având greutatea de 3,20 g și diametrul de 19 mm²³. Ca și în cazul monedei anterioare, nu avem informații tipologice și nici ilustrație. Piesa este înregistrată în colecția muzeului vâlcean, fiind menționat însă caroul 2 (?).

ΦΙΛΩΝ / ΝΙΚΥΛΛΟΥ (fig. 1/4)

Drahmă emisă de Dyrrhachium aparținând fazei a IV-a: Meta 2015, IV/63; Ceka 1972, 439.

Date tehnice: axa 1, greutatea 3,20 g, dimensiuni 18,9 x 18,5 mm.

Avers: ΦΙΛΩΝ; se observă cornul abundenței poziționat în dreapta câmpului monetar și se poate distinge silueta cocoșului situat deasupra legendei aversului; din cauza deteriorării zonei inferioare a câmpului aversului nu se mai poate observa sceptrul lui Asclepios din exergă.

Revers: [ΔΥΡ]/ΝΙ/[ΚΥΛ/ΛΟΥ].

A fost descoperită în anul 1981, în ș. B 17, caroul 4 (sau caroul 2 ?), – 0,40 m.

Număr de inventar: 13822.

5-8. Alte patru monede, dintre care două imitații și două monede originale, au fost găsite cu ajutorul detectorului de metale în zona Ocnele Mari, nefiind exclus, credem noi, să provină chiar din situl Buridava. Acestea au fost predate, împreună cu alte obiecte descoperite în urma detecțiilor, autorităților locale ce au încercat expunerea lor într-un „muzeu” improvizat în clădirea fostei Școli Generale Ocnița²⁴. Trei dintre cele patru monede (5, 6 și 7) se află în prezent în custodia Muzeului Județean Vâlcea.

Imitație după ΠΑΝΚΡΑΤΗΣ / ΔΙΩΔΩΠΟΥ (fig. 1/5)

Imitație după o emisiune aparținând fazei a IV-a: Meta 2015, IV/51; Ceka 1972, 366.

Date tehnice: axa ?, greutatea 2,40 g, dimensiuni 19 x ? mm; moneda are marginile rupte.

Avers: [ΠΑ]ΝΚ[ΡΑΤΗΣ]; se observă sceptrul lui Asclepios în exergă.

Revers: în locul legendei ΔΥΡ/ΔΙΩ/ΔΩ/ΠΟΥ sunt redatate [...] / ΟΙΤ / ΙΟΣ / **Σ**Λ; se observă forma atipică de literă **Σ** care are aspectul lui Z în oglindă.

²³ *Ibidem*.

²⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=iTWi7B8OTr0>, accesat la 12.04.2021.

Imitație după MENISKOΣ / ΔIONYΣIOY (fig. 1/6)

Imitație după o emisiune aparținând fazei a V-a: Meta 2015, V/86; Ceka 1972, 320.

Date tehnice: axa 9, greutatea 2,45 g, dimensiuni 16,2 x 15,8 mm.

Avers: MENISKOΣ; un corb este redat deasupra legendei de pe avers.

Revers: în locul legendei ΔYΠ/ΔIO/ΝΥ/ΣIOY sunt redacte [...]P/ΛY/ΛA/[...] (litera P tinde să aibă forma literei Λ).

ΞΕΝΩΝ / ΔΑΜΗΝΟΣ (fig. 1/7)

Drahmă emisă de Dyrrhachium aparținând fazei a V-a: Meta 2015, V/85; Ceka 1972, 357.

Date tehnice: axa 10, greutatea 3,17 g, dimensiuni 18,7 x 16 mm.

Avers: ΞΕΝΩΝ, se observă spicul de grâu din dreapta câmpului aversului, datorită uzurii nefiind vizibil ciorchinele de strugure din exergă.

Revers: ΔYΠ/ΔA/[MH/NOΣ].

MENISKOΣ / APXIIΠIOY (fig. 1/8)

Drahmă emisă de Dyrrhachium aparținând fazei a V-a: Meta 2015, V/86; Ceka 1972, 318.

Date tehnice: axa 6, greutatea 3,12 g, dimensiuni 18 x 17,1 mm.

Avers: MENISKO[Σ]; se observă cârma redată în exergă.

Revers: Δ[YΠ/AP]/XIIΠ/ΠIOY.

La nordul Dunării se remarcă o prezență masivă a emisiunilor dyrrhachiene din faza a V-a²⁵, cea care încheie seria de drahme cu vacă și vițel, purtând numele magistraților ΞΕΝΩΝ și MENISKOΣ²⁶, situație total diferită față de cea constatată în zona de origine²⁷. Amplasarea descentrată a ștanțelor pe pastila monetară indică graba cu care aceste piese au fost emise în faza a V-a²⁸, ceea ce subliniază faptul că emiterea acestor monede s-a făcut în condiții speciale, de urgență, sugerând o strânsă legătură cu evenimentele politice și militare din Balcani. Datorită poziționării defectuoase a ștanțelor pe pastila monetară, iconografia nu este imprimată corespunzător pe câmpurile monedei, fapt ce poate fi sesizat mai ales în cazul reversului. Acest aspect creează dificultăți în citirea legendelor, în special a celei de pe revers – legenda fiind distribuită de-a lungul zonelor marginale ale câmpului monetar. Imprimarea defectuoasă a elementelor

²⁵ Conovici 1983-1985, p. 75.

²⁶ Petrányi 1995-1996, p. 10-11; Meta 2015, p. 211-238.

²⁷ Meta 2014, p. 327.

²⁸ *Ibidem*, p. 326.

iconografice și a legendelor a generat probleme celor care au încercat să imite monedele, erorile de transcriere a legendelor fiind constatate în special în cazul reversurilor, cum se poate observa și la imitațiile provenite de la Buridava.

Cea mai mare parte a tezaurilor din spațiul dacic sugerează faptul că emisiunile fazei a IV-a sunt, în general, elemente remanente și asociate fluxului de monede aparținând fazei a V-a. Relevant în acest sens este tezaurul de la Miercurea Sibiului, recuperat în întregime și cu un context arheologic bine definit²⁹. Rareori emisiunile fazei a IV-a ocupă un loc semnificativ în ansamblul depozitelor monetare din Dacia, un astfel de caz fiind tezaurul Transilvania II, unde acestea ajung să reprezinte 35% din total³⁰. Interesant este faptul că, dintre cele patru monede găsite în urma cercetărilor arheologice desfășurate la Buridava, două aparțin fazei a IV-a și una este o imitație după o emisiune din faza a IV-a. Doar o singură monedă cu context arheologic precizat se încadrează în faza a V-a.

Un alt aspect ce trebuie remarcat este faptul că monedele 4 și 5 au fost afectate de foc. În cazul celei cu numărul 5 arderea a dus la degradarea accentuată a acesteia. Interesant este că prima monedă aparține fazei a IV-a, iar cea de-a doua este o imitație a unei emisiuni din aceeași fază. Până acum nu avem nicio monedă din faza a V-a afectată de foc. Desigur că ne putem gândi la faptul că aceste piese au fost folosite în contextul unor practici rituale³¹ sau că ele au fost afectate accidental de un incendiu.

Trebuie remarcată densitatea mică de tezaure din spațiul Olteniei conținând monede adriatice, mai ales a celor formate doar cu piese de acest tip. Dacă exceptăm tezaurele situate în imediata apropiere a cursului Dunării, avem doar câteva în care apar sporadic drahme adriatice, ele fiind formate în cea mai mare măsură din denari romani republicani³². Pare evident faptul că loturile masive formate în special din emisiuni ale fazei a V-a au ocolit cea mai mare parte a teritoriului Olteniei, implicit zona de nord-est a acestuia unde se află Buridava, doar zona Dunării părând a fi conectată la acest fenomen. Tezaurele din zona dunăreană au putut să se formeze prin intermediul mediului scordisc³³, mai ales în cazul celor cu monede din fazele de emisie mai timpurii sau să fi fost distribuite elitei dacice însărcinate cu fortificarea și apărarea punctelor strategice situate în imediata apropiere a liniei Dunării, mai ales în zona Porților de Fier³⁴. Din

²⁹ Purece *et alii* 2014, p. 7-8, 30.

³⁰ Purece, Munteanu 2019, p. 65.

³¹ Sîrbu, Bodo 2011, p. 192.

³² Ilescu 1960, p. 477-486; Popilian 1974, p. 60-62; Mitrea 1983, p. 28; Părpăuță 2006, p. 182, 237; Preda 1998, p. 266-267, 274; Moisil, Depeyrot 2003, p. 40, 48.

³³ Ujes-Morgan 2012, p. 377.

³⁴ Rustoiu, Ferencz 2018, p. 131.

regiunea de nord-est a Olteniei, unde se găsește Buridava, nu provine niciun tezaur conținând monedă adriatică. Toate acestea contrastează cu ceea ce se întâmplă în regiunile transilvănene învecinate, unde abundă tezaurele conținând importante cantități de drahme adriatice³⁵. Această discrepanță este evidentă și dacă ne referim la descoperirile izolate.

Emiterea drahmelor adriatice din fazele târzii este strâns legată de acțiunile politice și militare ale Romei în Balcani, ele fiind emise în grabă și în cantități mari pentru a satisface nevoi urgente. Încă sunt discuții cu privire la modul în care acestea au ajuns în Dacia, mai ales că ele sunt prezente masiv în nordul Peninsulei Balcanice și aproape că lipsesc din celelalte regiuni, inclusiv din zona de origine. Una dintre presupuneri este că ele ar fi ajuns în Dacia ca pradă de război³⁶, luată de Burebista din spațiul celților scordisci. Acumularea drahmelor adriatice în mediul scordisc se datorează mercenariatului practicat de războinicii de la sudul Dunării³⁷. O altă ipoteză este că o parte semnificativă a monedelor, mai ales cele târzii, ar fi ajuns în Dacia în contextul războiului civil dintre Pompei și Caesar, ele fiind folosite de partida republicană pentru atragerea lui Burebista în sistemul de alianțe sau pentru a-i obține neutralitatea, mai ales dacă acceptăm cronologia mai joasă³⁸. Orice teorie am susține, pare destul de clar faptul că pătrunderea emisiunilor adriatice este strâns legată de activitatea politică și militară a lui Burebista.

Pornind de la autoritatea centrală, o cantitate importantă de monedă adriatică trebuie să fi fost distribuită pe cale ierarhică liderilor locali și războinicilor. Se pare că Buridava și teritoriul adiacent au fost situate la periferia acestui flux monetar, monedele adriatice părând a ajunge aici prin alte mijloace decât prin distribuția directă în sistemul ierarhic al puterii lui Burebista. Lipsa tezaurelor se asociază cu prezența la Buridava a monedelor din faza a IV-a în contexte care par a sugera anumite probleme, precum și cu prezența imitațiilor, ce nu sunt un produs al atelierelor oficiale. Este posibil ca puținele piese dyrrhachiene din faza a V-a să fi pătruns mai târziu, prin intermediul comerțului, fapt sugerat și de uzura acestora.

Luând în considerare toate aspectele menționate anterior, trebuie să ne gândim la posibilitatea ca elita Buridavei să nu fi făcut parte din sistemul ierarhic de putere creat și întreținut de Burebista. Este posibil ca interesele elitei locale să fi fost în opoziție cu cele ale acestuia, fiind greu de spus în ce măsură formațiunea politică de aici a opus sau nu rezistență în fața

³⁵ De exemplu, pe teritoriul județului Sibiu sunt cunoscute patru tezaure: Purece 2017, p. 20-23.

³⁶ Meta 2015, p. 266.

³⁷ Ujes-Morgan 2012, p. 374.

³⁸ Purece 2021, p. 6.

expansiunii sale. Rămâne ca descoperirile monetare viitoare să aducă noi informații în direcția înțelegerii mai bune a conectării structurii politice cu centrul la Buridava la ansamblul circulației drahmelor adriatice, instrument politic și economic remarcabil al Daciei secolului I î.Hr.

Explanation of Figures

Fig. 1. Dyrrhachium drachmas and imitations from Buridava.

Abrevieri bibliografice

Berciu 1981	– Dumitru Berciu, <i>Buridava dacică</i> , București, 1981.
Berciu <i>et alii</i> 1983	– Dumitru Berciu, Mariana Iosifaru, Sergiu Purece, Gheorghe Andreescu, <i>Descoperiri și însemnări de la Buridava dacică</i> . I, în <i>Thraco-Dacica</i> , IV, 1983, 1-2, p. 109-113.
Cabanes 2001	– Pierre Cabanes, <i>Les ports d'Illyrie meridionale</i> , în Claudio Zaccaria (ed.), <i>Strutture portuali e rotte marittime nell' Adriatico di età romana</i> , Roma, 2001, p. 121-136.
Cavruc, Harding 2012	– Valeriu Cavruc, Anthony Harding, <i>Prehistoric Production and Exchange of Salt in the Carpathian-Danube Region</i> , în Vassil Nikolov, Krum Bacvarov (ed.), <i>Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe</i> , Provasia-Veliko Tarnovo, 2012, p. 173-200.
Ceka 1966	– Hasan Ceka, <i>Dy thesar drahmesh ilire e denarësh romake të çbuluar në Tirane</i> , în <i>Studime Historike</i> , 1, 1966, p. 3-40.
Ceka 1972	– Hasan Ceka, <i>Questions de numismatique illyrienne</i> , Tirana, 1972.
Conovici 1983-1985	– Nicolae Conovici, <i>Aspecte ale circulației drahmelor din Dyrrhachium și Apollonia în Peninsula Balcanică și în Dacia</i> , în <i>BSNR</i> , 77-79, 1983-1985, p. 69-88.
Conovici 1985	– Nicolae Conovici, <i>Contribuție privind cronologia și circulația drahmelor de la Dyrrhachium și Apollonia la Dunărea de Jos</i> , în <i>CCDJ</i> , 1, 1985, p. 35-44.
Harding 2013	– Anthony Harding, <i>Salt in Prehistoric Europe</i> , Leiden, 2013.
Iliescu 1960	– Octavian Iliescu, <i>Date noi cu privire la tezaurul monetar de la Căpreni (reg. Craiova)</i> , în <i>SCN</i> , III, 1960, p. 477-486.
Meta 2012	– Albana Meta, <i>Names and Mintmarks at the Mint of Dyrrhachium (c. 270-60/55 BC): A Case Study</i> , în <i>RBNS</i> , 158, 2012, p. 21-38.
Meta 2014	– Albana Meta, <i>La production et la circulation monétaire en Illyrie Méridionale à partir des années 230 av. J.-C. jusqu'au milieu du Ier siècle</i> , în Luan Përzhita, Ilir Gjipali, Gëzim Hoxha, Belisa Muka (ed.), <i>Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies</i> , Tirana, 2014, p. 325-332.
Meta 2015	– Albana Meta, <i>Le monnayage en argent de Dyrrhachion (375-60/55 av. J.-C.)</i> , Atena, 2015.
Mitrea 1983	– Bucur Mitrea, <i>Drahmele cetăților Dyrrhachium și Apollonia la geto-daci. Aspectul cronologic</i> , în <i>Thraco-Dacica</i> , IV, 1983, 1-2, p. 23-31.

- Moisil, Depeyrot 2003 – Delia Moisil, Georges Depeyrot, *Les trésors de deniers antérieurs à Trajan en Roumanie*, Wetteren, 2003.
- Părpăuță 2006 – Tiberius Părpăuță, *Moneda în Dacia preromană, secolele IV a. Chr.-I p. Chr.*, Iași, 2006.
- Petrányi 1995-1996 – Gyula Petrányi, *Relative Chronology of the Drachms of Apollonia and Dyrrhachium in the Final Period Minting*, în *NumKözl*, 94-95 (1995-1996), p. 3-16.
- Petrányi 1998 – Gyula Petrányi, *Gardens of Alkinoos Facts or Fiction? On the Reverse Pattern of the Silver Coins from Coryra, Apollonia and Dyrrhachium*, în *The Celator*, 4, 1998, p. 22-24.
- Petrányi 2010 – Gyula Petrányi, *Cow-calf type Greek-Illyrian Drachms from Apollonia and Dyrrhachium: Chronological Questions*, în *Abgadiyat*, 5, 2010, p. 28-32.
- Picard, Gjongecaj 2000 – Olivier Picard, Shpresa Gjongecaj, *Le monnayage d'Apollonia à la vache allaitant*, în *RN*, 155, 2000, p. 156-157.
- Popilian 1974 – Gheorghe Popilian, *Monedele orașelor Dyrrhachium și Apollonia în Oltenia*, în *Historica*, III, 1974, p. 43-65.
- Preda 1998 – Constantin Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998.
- Purece 2011 – Silviu I. Purece, *Isolated Finds of Roman Republican Coins from Buridava, Contained in the Collection of Vâlcea County Museum*, în *Brukenthal*, VI.1, 2011, p. 105-111.
- Purece 2013 – Silviu I. Purece, *Roman Imperial Coins Discovered at Buridava (Ocnîța, jud. Vâlcea), Located in the Vâlcea County Museum's Collection*, în *ACD*, 49, 2013, p. 45-54.
- Purece 2017 – Silviu I. Purece, *Tezaurule conținând monede emise de către orașul Dyrrhachium descoperite pe teritoriul județului Sibiu*, în *SUCSH*, XIV, 2017, p. 19-28.
- Purece 2021 – Silviu I. Purece, *De la Marea Adriatică în Dacia, aventura monedelor tezaurului de la Apoș (lotul III)*, în *Transilvania*, 1, 2021, p. 1-9.
- Purece et alii 2014 – Silviu I. Purece, Gheorghe Natea, Vasile Palaghie, Sabin A. Luca, *The Hoard with Roman Republican and Dyrrhachian Coins from Miercurea Sibiului IV – Highway*, în *Coinage and Commerce in Southeast Europe*, VI, Sibiu, 2014, p. 8-47.
- Purece, Munteanu 2019 – Silviu I. Purece, Claudiu Munteanu, *Un tezaur conținând drabme emise de Dyrrhachium și Apollonia din colecția Muzeului Național Brukenthal (Transilvania II)*, în *SUCSH*, XVI, 2019, p. 49-75.
- Rustoiu, Ferencz 2018 – Aurel Rustoiu, Iosif Vasile Ferencz, *Burebista at the Banat's Danube: Archaeological and Historical Data Regarding the Evolution of Settlements in the Iron Gates Region in the 1st Century BC*, în *Banatica*, 28, 2018, p. 123-149.
- Sîrbu, Bodo 2011 – Valeriu Sîrbu, Cristina Bodo, *Coins from Geto-Dacian Sacred Sites*, în Mitja Guštin, Miloš Jevtić (ed.), *The Eastern Celts: The Communities between the Alps and the Black Sea*, Koper-Beograd, 2011, p. 207-218.
- Stan 2014 – Marius Grigore Stan, *The Phenomenon of Roman Republican Coinage in Pre-Roman Dacia: A Reexamination of the Evidence*, în *JAH4*, 1, 2014, 4, p. 44-67.

Ujes-Morgan 2012

– Dubravka Ujes-Morgan, *1st Century BC Drachms of Apollonia and Dyrrhachium in the Territory of the Scordisci: A Prologue to the Roman Conquest of the Balkans*, în Evgeni Paunov, Svetoslava Filipova (ed.), *Studia in Honorem Iliae Prokopov Sexagenario ab Amicis et Discipulis Dedicata*, Târnovo, 2012, p. 367-387.

Walker, Wilke 2010

– Susan Walker, John Wilke, *Becoming Roman and Staying Greek in the Southern Adriatic*, în *BICS. Supplement – Exploring Ancient Sculpture: Essays in Honour of Geoffrey Waywell*, 104, 2010, p. 197-212.

Wilkes 1996

– John Wilkes, *The Illyrians*, Oxford, 1996.

Fig. 1. Drahme dyrrhachiene și imitații provenite de la Buridava

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primmate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

NOI DATE PRIVIND EXPLOATAREA ANDEZITULUI ÎN PROXIMITATEA MUNICIPIULUI DEVA ÎN PREISTORIE ȘI ANTICHITATE

Marius Gheorghe BARBU*

Ioan Alexandru BĂRBAT**

Costin-Daniel ȚUȚUIANU***

New Data about the Exploitation of Andesite in Prehistory and Antiquity in the Proximity of Deva City

Abstract. *The article discusses the use of andesites in prehistory and Antiquity, from the perspective of volcanic rock occurrences in the surroundings of Deva, Romania. The southern and western part of Deva, located in southwestern Transylvania, in the northeastern side of the Poiana Ruscă Mountains, has experienced an almost uninterrupted exploitation of the andesite sources, from the Early Neolithic until today. While in prehistory the volcanic rock exploitations were adapted mainly to the requirements of those times for producing querns, in Antiquity the andesite quarries in the southern part of Deva were exploited to obtain the stone needed for certain elements of civil and religious architecture, as well as everyday necessities such as the production of querns.*

Keywords: *andesite, prehistory, Antiquity, Roman quarry, exploitation techniques.*

Cuvinte-cheie: *andezit, preistorie, Antichitate, carieră romană, tehnici de exploatare.*

Introducere

Perieghezele, săpăturile arheologice preventive și sistematice întreprinse de-a lungul timpului în zona de sud-vest a Transilvaniei au avut un aport considerabil la cunoașterea resurselor minerale exploatate din paleolitic și până în perioada medievală pe cuprinsul județului Hunedoara. În acest context se încadrează și demersul de față, în care ne propunem o analiză a cercetărilor mai vechi sau recente asupra surselor de andezit utilizate în preistorie și Antichitate din proximitatea municipiului Deva.

Limitele geografice

Deva și împrejurimile dinspre sud și vest, areal reprezentativ pentru vulcanismul neogen, sunt situate în sud-vestul Transilvaniei (**fig. 1/A**), în colțul de nord-est al Munților Poiana Ruscă¹ (**fig. 1/B**). Zona montană amintită este separată de sudul Munților Apuseni, respectiv de cea a Metaliferilor, de Culoarul Depresionar Intramontan al Mureșului (pe scurt

* Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, România; e-mail: barbumarius0216@yahoo.com.

** Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, România; e-mail: ioan_alexandru_barbat@yahoo.com.

*** Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, România; e-mail: krieg71@yahoo.com.

¹ Roșu 1980, p. 322; Kräutner 1984, p. 8-9, harta turistică; Grigore 1987, p. 426-428, fig. 153; Zotic 2007, p. 1, fig. 1, pl. I-II; Balasz 2016, p. 13, 15, foto 1.

Culoarul Mureșului), acesta din urmă divizat în dreptul Devei într-un sector estic, Sebeș-Deva, și unul vestic, uneori cu aspect de defileu, Deva-Păuliș².

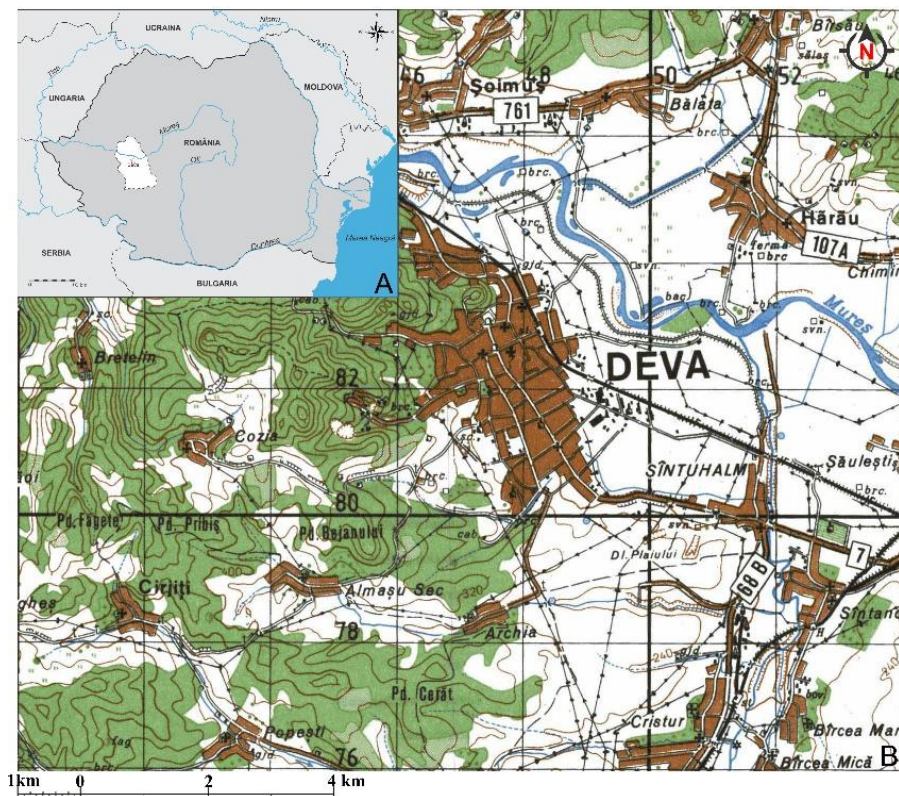

Fig. 1. Localizarea municipiului Deva pe teritoriul României (A) și pe harta topografică militară din 1996 (B)

Din petrografia andezitului

Conform dicționarului de geologie, andezitul poate fi definit, pe scurt, astfel: „roca vulcanică afanitică de culoare cafenie-cenușie până la neagră, alcătuită din feldspați plagioclazi ($An_{30}-An_{70}$) și unul sau mai multe minerale femice – biotit, amfiboli, piroxeni”³. Aria de răspândire a andezitului pe teritoriul României este una destul de generoasă, fiind întâlnit în zonele cu vulcanism neogen, cum sunt Carpații Orientali și Occidentali⁴.

² Roșu 1980, p. 322; Grigore 1987, p. 426-428, fig. 153; Zotic 2007, p. 1, fig. 1, pl. I-II; Balasz 2016, p. 13, 15, foto 1.

³ Anastasiu *et alii* 2007, p. 21. Aproximativ aceeași definiție o găsim și în alte lucrări (Treiber 1963, p. 184).

⁴ Treiber 1963, p. 184; Anastasiu *et alii* 2007, p. 21.

Ultimul lanț muntos cuprinde un areal consistent cu amprenta vulcanismul neogen, despărțit de Culoarul Mureșului, dezvoltat îndeosebi la sudul Munților Metaliferi⁵ și la nord-estul Munților Poiana Ruscă⁶. În ramificațiile de nord-est ale Munților Poiana Ruscă, nu departe de malul stâng al Mureșului, la vest și sud de municipiul Deva, putem localiza principalele surse de andezit (**fig. 2-3, 7**), după cum urmează: *Dealul Cetății*, *Colț (Colțu)*, *Sarbeghi (Serbediu)*, *Piatra Cozției (Cozia)*, *Poliatca*, *Nucet (Nocet)*, *Moșar (Motor)*, *Pârâul Băilor*, *Roci*, *Bejan*, *Măgura*, *Pietroasa (Petroasa)* etc.⁷.

Inițial au fost diferențiate două variante de andezite pentru zona Devei, de tipul celor cu hornblendă⁸ sau din varianta cu hornblendă și biotit⁹, primele sesizate la *Poliatca*, *Sarbeghiu*, *Nucet*, *Moșar* și *Pietroasa*, iar următoarele pe *Dealul Cetății*, *Piatra Cozției*, *Măgura* și *Pârâul Băilor*. Pe lângă această clasificare, în literatura geologică găsim o altă ierarhizare a andezitelor din arealul municipiului Deva, astfel cele de la *Dealul Cetății*, *Măgura* și *Pârâul Băilor* intră în rândul andezitelor amfibolice cu biotit, pe când cele de la *Nucet* aparțin andezitului amfibolic (\pm biotit), iar *Sarbeghi* și *Poliatca* alcătuiesc grupa andezitelor amfibolice, deosebite de restul prin dimensiunile mari ale fenocristalelor de feldspat (4-5 cm)¹⁰.

Fig. 2. Vedere de ansamblu dinspre sud cu dealurile vulcanice din proximitatea municipiului Deva (după Google Earth; accesat la 08.12.2021)

⁵ Ianovici *et alii* 1969, p. 377-378; Ianovici *et alii* 1976, p. 472-474.

⁶ Giușcă *et alii* 1967, p. 22; Ianovici *et alii* 1969, p. 378; Ianovici *et alii* 1976, p. 478-480.

⁷ Ciocănelea 1962, p. 58-65; Giușcă *et alii* 1967, p. 22; Gherasi *et alii* 1968, p. 48-49; Ianovici *et alii* 1976, p. 478, fig. 130-131; Șuiaga 2010, p. 22-24; Balasz 2016, p. 15-17, foto 5.

⁸ Gherasi *et alii* 1968, p. 48.

⁹ *Ibidem*, p. 49.

¹⁰ Ciocănelea 1962, p. 59; Ianovici *et alii* 1976, p. 478-479, fig. 130.

Fig. 3. O parte din dealurile vulcanice din jurul Devei (în prim-plan *Dealul Cetății*) – surse de exploatare ale andezitelor în pre- și protoistorie (fotografie prelucrată după peisaje-arheologice.ro)¹¹

Scurt istoric al cercetărilor

Sursele de andezit din jurul orașului Deva sunt cunoscute pentru întâia oară în istoriografia arheologică în urma observațiilor lui Johann Michael Ackner¹². Învățăutul ardelean atrăgea atenția, încă din anul 1844, că materia primă folosită la Grădiștea Muncelului la unele temple sau la un vas mare din piatră, atribuit atunci unui „sienit-porfir”, provine din jurul Devei sau de pe Valea Mureșului¹³.

În 1856, Ackner revine asupra subiectului carierelor antice din jurul Devei, arătând faptul că în apropierea orașului se află o cariera romană de „trahit-porfir”¹⁴. În același articol, la doar câteva pagini distanță, precum și într-un alt studiu apărut în același an, este descrisă mult mai pe larg cariera menționată, care se găsea la mai puțin de o oră depărtare de orașul Deva, către „sud”¹⁵. După același Ackner, cariera a fost exploatată deopotrivă de „daci” și „romani”¹⁶. Autorul transilvănean insistă pe descrierea geomorfologiei dealului în care se afla frontul de exploatare antic, pe particularitățile rocii, considerată la vremea aceea „trahit-porfir”, și pe

¹¹ Link-ul pentru accesarea imaginii: <https://peisaje-arheologice.ro/peisajsit-arheologic-oras-cetate-deva-hunedoara-186/#&gid=1&pid=8>, accesat la 20.11.2021.

¹² Ackner 1844, p. 21; Ackner 1856a, p. 93, 99; Ackner 1856b, p. 6.

¹³ Ackner 1844, p. 21; Mateescu 2012, p. 33.

¹⁴ Ackner 1856a, p. 93.

¹⁵ *Ibidem*, Ackner 1856b, p. 6.

¹⁶ Ackner 1856a, p. 99.

urmele arheologice din teren, la final susținând posibilitatea că o parte din piesele litice descoperite în „acropola” din „Muntele Muncel”/ „Muncel Grădiște” au fost aduse din această carieră¹⁷.

Un alt învățat sas, Carl Gooss, într-un articol apărut în anul 1874, reia o parte din informațiile publicate de predecesorul său, Ackner, despre cariera antică aflată în hotarul orașului Deva¹⁸. Ulterior, în 1876, Gooss vine cu o nouă descriere a locului în care poate fi identificată în teren cariera antică, autorul menționând pentru prima dată și toponimul *Petraossa*¹⁹ (*Pietroasa*, n.n.).

Spre finalul secolului al XIX-lea, Gábor Téglás descrie în detaliu exploatarea de andezit antice de la *Pietroasa* și *Măgura*, aflate în dealul *Bejanului* (**fig. 4/1-3**), între localitățile Deva și Almașu Sec (com. Cârjiți), fostul director al Muzeului din Deva evidențiind în studiile sale caracteristicile andezitului, legăturile carierelor cu perioada dacică sau romană, uneltele descoperite și piesele obținute dintr-o astfel de rocă²⁰.

Datele publicate de Téglás sunt reluate ulterior și de alți autori, uneori completate de cercetări personale, în contextul discutării carierelor de piatră din zona Devei sau din Dacia preromană și romană, iar aici îi amintim pe Vasile Christescu²¹, Márton Roska²², Dumitru Tudor²³, Octavian Floca²⁴, Mihail Macrea²⁵, Volker Wollmann²⁶, Vasile Boroneanț²⁷ ș.a.

După mijlocul secolului XX își fac loc tot mai mult în lucrările de arheologie apărute la noi și studiile interdisciplinare asupra materiilor prime utilizate de comunitățile preistorice sau antice. O primă discuție, însoțită de determinări petrografice, este la Volker Wollmann, în cadrul unei articole cu titlul *Carierile de piatră din Dacia romană*²⁸. Autorul susține că unele piese arheologice din lapidarul Muzeului Civilizației Dacice și Romane ar avea legături cu sursa de andezit din punctul Deva-*Pietroasa*²⁹. În 1976, la trei ani de la apariția studiului menționat, este publicat rezultatul unei analize mineralogice asupra unei râșnițe din inventarul Muzeului Național de Istorie

¹⁷ Ackner 1856a, p. 99; Ackner 1856b, p. 6.

¹⁸ Gooss 1874, p. 160.

¹⁹ Gooss 1876, p. 271.

²⁰ Téglás 1888, p. 3; Téglás 1889a, p. 391-395; Téglás 1902, p. 20, 127-128, 183-185; Pețan 2018, p. 178, 306; Bodó 2020, p. 165-167.

²¹ Christescu 1929, p. 38-39.

²² Roska 1942, p. 68.

²³ Tudor 1968, p. 126-127.

²⁴ Floca 1969, p. 31-33.

²⁵ Macrea 1969, p. 307-308.

²⁶ Wollmann 1973, p. 108.

²⁷ Boroneanț 2000, p. 141.

²⁸ Wollmann 1973, p. 105-130; vezi și Wollmann 1996, p. 256-266.

²⁹ Wollmann 1973, p. 111; Wollmann 1996, p. 257.

a Transilvaniei, cu locul de descoperire la Poiana Selei, pentru care este indicat ca sursă andezitul aflat la Deva-*Pârâul Băilor*³⁰.

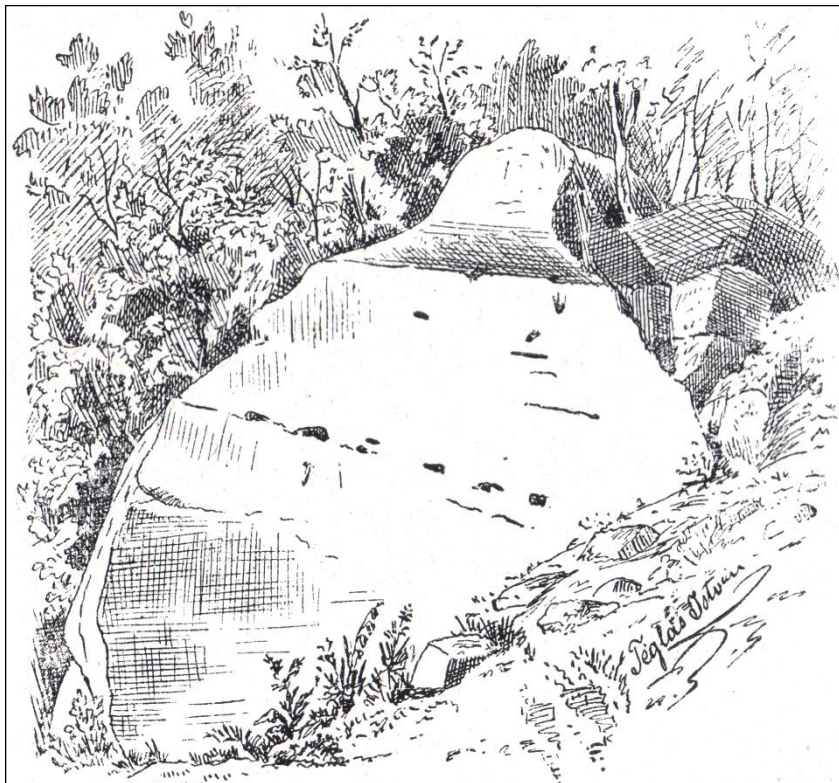

Fig. 4. Urme ale exploatărilor antice de andezit din dealul *Bejanului*, așa cum se vedeau la finalul secolului al XIX-lea (prelucrare după Tégylás 1889a)

Tot prin intermediul analizelor petrologice, geologul clujean Ioan Mârza, la sfârșitul anilor '90 ai secolului trecut, reușește să demonstreze legătura între sursele de andezit din împrejurimile municipiului Deva, respectiv din cariera *Pietroasa* din dealul *Bejan*, și o parte din elementele de arhitectură ale „construcțiilor de cult” de la Sarmizegetusa Regia³¹. În același volum cu articolul lui Mârza este publicată o altă contribuție de natură interdisciplinară, de această dată referitoare la materiile prime folosite în epoca romană în Forul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, printre diferitele categorii de roci numărându-se și andezitul de la Deva-*Pietroasa*, considerat drept materia primă a unei baze de coloană³².

³⁰ Alicu *et alii* 1976, p. 138, 140, nr. crt. 42.

³¹ Mârza 1997, p. 820-823.

³² Benea *et alii* 1997, p. 846, fig. 21.

Un ultim demers științific în acest sens, care a urmărit „componentele litice din ansamblul cetății dacice Sarmizegetusa Regia”, are meritul să aducă lămuriri suplimentare în privința sursei de andezit folosite la arhitectura „sanctuarului”³³ din fosta reședință a Regatului Dac³⁴. Astfel, pe baza analizei comparative a eșantioanelor de rocă vulcanică prelevate de la Sarmizegetusa Regia și din apropierea orașului Deva, din punctele *Dealul Cetății*, *Dealul Cozjei*, *Bejan-Pietroasa*, reiese că andezitele din „corpul Cozia” (carierele *Dealul Cozia* și *Bejan-Pietroasa*) sunt identice cu probele colectate de la Sarmizegetusa Regia, mai ales în cazul celor de pe dealul *Cozjei*³⁵.

Exploatarea andezitului în preistorie

Cercetările de teren în jurul surselor de andezit din proximitatea municipiului Deva, chiar dacă nu au fost finalizate, au șanse minime de identificare a unor potențiale puncte de exploatare ale andezitelor în preistorie. Aceasta, mai ales dacă avem în vedere activitatea de extragere și prelucrare a rocilor vulcanice, din Antichitate și până aproape în prezent, în urma căreia eventualele urme de exploatare ale andezitului în preistorie au fost șterse aproape în totalitate, dar și diverse amenajări antropice ale dealurilor, cum este ridicarea fortificației medievale pe *Dealul Cetății*. O altă explicație ar putea fi utilizarea relativ restrânsă a andezitului în preistorie, mai mult pentru satisfacerea unor nevoi curente, cum ar fi producerea unor râșnițe. Începând cu mileniul I p.Chr., exploatările de andezit din zona discutată s-au intensificat, piesele semifinite sau finite din rocă vulcanică ajungând să fie comercializate la distanțe apreciabile.

În absența amprentelor lăsate de carierele preistorice de andezit, ar putea apărea următoarea întrebare: *Cum se poate susține valorificarea de către grupurile de populații preistorice din zona Devei a unor astfel de resurse minerale, cum sunt andezitele? Aparent, răspunsul este destul de simplu: prin prisma pieselor finite și a deșeurilor de prelucrare din contextele arheologice.*

Nu este exclusă folosirea andezitului încă din paleolitic, însă nu avem nicio dovadă în acest sens³⁶.

Odată cu apariția primelor comunități neolitice în sud-vestul Transilvaniei, în urmă cu opt milenii, se pare că dealurile vulcanice din arealul Devei intră în atenția grupurilor de populații Starčevo-Criș. Astfel, în cadrul sitului arheologic de la Șoimuș-Teleghi, în patru contexte arheologice

³³ Mateescu 2012, p. 83-117.

³⁴ Olteanu, Șeclăman 2019, p. 3-13, 15-17.

³⁵ *Ibidem*, p. 17.

³⁶ Așchiile din andezit obținute prin spargerea cu ciocanul geologic, ca urmare a prelevării unor mostre de rocă vulcanică din punctul Deva-*Dealul Cetății*, în anii 2015 și 2016, cu toate că sunt neregulate, au muchii foarte tăioase, potrivite pentru tăierea unor fibre vegetale sau tendoane.

distincte, adâncite sau de suprafață, cu analogii în locuințele din neoliticul timpuriu³⁷ (C. 91, C. 18a, C. 18b și C. 176a), au fost identificate bucăți de andezit, precum și așchii și fragmente de frecătoare și râșnițe. Pentru ultimele trei categorii de piese au fost întreprinse analize, sub forma unor determinări petrografice prin secțiuni subțiri și XRF, în cadrul Universității din Petroșani, care au indicat utilizarea, cel mai probabil, a andezitului din partea de nord a municipiului Deva, din dealul *Cetății*³⁸.

Pătrunderea în Culoarul Mureșului a purtătorilor culturii Vinča, după a doua jumătate a mileniului al VI-lea a.Chr., pare să marcheze începutul exploatării pe scară largă a andezitului din punctul *Dealul Cetății* și din împrejurimi de către comunitățile din situl Șoimuș-*Teleghi*. În sprijinul afirmațiilor noastre vin mai ales râșnițele fragmentare sau întregi descoperite pe tot cuprinsul sitului *Teleghi* (**fig. 5/1**), în contextul unor diferite complexe (locuințe, gropi, depuneri etc.), majoritatea prezentând o nuanță cenușie, asemănătoare cu andezitele aflate în partea de nord a municipiului Deva.

Într-un articol apărut nu cu mult timp în urmă despre utilajul litic șlefuit descoperit în așezarea culturii Vinča din partea de est a sitului Șoimuș-*Teleghi*, în care nu au fost incluse și râșnițe sau alte piese conexe acestora, s-a demonstrat folosirea andezitelor pentru 20 de unelte cu tăiș (topoare, tesle și dălți) din 200 de piese analizate³⁹. Autorii studiului amintit propun și un „scenariu” pentru aprovizionarea cu materii prime a sitului Șoimuș-*Teleghi* la momentul neoliticului mijlociu, în cazul andezitelor comunitatea culturii Vinča orientându-se probabil spre sursele de roci vulcanice din Munții Metaliferi sau de la sud de Mureș⁴⁰.

Cu toate că pe *Dealul Cetății* din Deva nu au fost descoperite materiale din neoliticul timpuriu și mijlociu, cu excepția unor piese nesigure păstrate în colecțiile vechi ale Muzeului Civilizației Dacice și Romane⁴¹, nu trebuie exclusă prezența unor comunități restrânse implicate în valorificarea rocilor vulcanice. Pe de altă parte, pe dealul *Cetății* întâlnim o locuire neolitică târzie, tipică culturii Turdaș, documentată printr-un număr redus de materiale ceramice⁴², descoperite acum mai bine de jumătate de veac, cu prilejul unor lucrări de consolidare a zidurilor fortificației medievale⁴³. Acest

³⁷ Lazarovici, Lazarovici 2006, p. 96-103.

³⁸ Lorinț, Bărbat 2014, p. 11-17, tab. 1-2; Bărbat 2014, p. 17-19, 34, fig. 1-3; Lorinț, Bărbat 2015, p. 481-483, tab. 3; Lorinț, Bărbat 2016, p. 100-102, tab. 1, 3. Alte rezultate, rămase nepublicate, obținute în anul 2016 în cadrul Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, indică aceeași sursă – Deva-*Dealul Cetății* (Gabrian 2016).

³⁹ Ștefan *et alii* 2017, p. 171, 173-174, fig. 5.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 173-175, fig. 6.

⁴¹ Bărbat 2012, p. 25, 30.

⁴² Albu 1971, p. 139-140, fig. 1.

⁴³ *Ibidem*, p. 139.

lucru îl putem pune, chiar și sub forma unei ipoteze, pe seama unor grupuri umane care se ocupau cu prelucrarea andezitului, eventual cu transmiterea unor piese semifinite sau finite spre așezările neoliticului târziu de pe Valea Mureșului⁴⁴. Ipoteza noastră are ca temei și terenul accidentat al dealului *Cetății*, nefavorabil pentru agricultură sau creșterea animalelor de talie mare (conform eșantioanelor faunistice din așezările culturii Turdaș din zona Văii Mureșului⁴⁵), deci mai puțin potrivit pentru o comunitate neolitică, putând fi mai degrabă ocupat sezonier de comunitățile neolitice pentru activități ce presupuneau exploatarea andezitului. Un exemplu privind „expedierea” unor astfel de roci către grupurile de populație neolitică târzie din lunca Mureșului sau din zona învecinată ar putea fi descoperirea unor râșnițe în așezările culturii Turdaș de la Deva-*Tănalas*⁴⁶ și Archia⁴⁷.

Pentru următoarea epocă, eneoliticul, avem informații că în unele contexte arheologice cercetate pe dealul *Cetății* sau în jurul acestuia au fost identificate râșnițe din andezit. În această situație sunt unele complexe inedite, tipice culturii *Tiszaapolgár*, de la Șoimuș-*Lângă Sat*, și o locuință Coțofeni târzie din situl Deva-*Magna Curia*⁴⁸ (pl. 5/2). De altfel, prezența unor locuri coțofeniene pe terasele dealului *Cetății* și în zonele adiacente nu ar trebui privită doar prin prisma unui anumit „model de habitat” al comunităților umane care se impune la finalul eneoliticului, ci și dintr-o perspectivă economică, poate chiar în conexiune cu activitățile de extragere și prelucrare a rocilor vulcanice din categoria andezitelor.

Spre deosebire de neolitic și eneolitic, în epoca bronzului asistăm la un fenomen interesant, și anume la răspândirea andezitelor cenușii în aproape toate așezările din bronzul mijlociu și târziu din zona Deva – Simeria. Dacă pentru bronzul timpuriu, datele pe care le deținem despre întrebuințarea unor astfel de roci vulcanice sunt nesigure și se referă doar la locuirile din situl Deva-*Dealul Cetății*, la vremea bronzului mijlociu și târziu s-ar putea vorbi chiar de o exploatare „sistematică” a andezitelor aflate la sudul Mureșului.

⁴⁴ În pofida faptului că în ultimele decenii au apărut nenumărate lucrări despre locuirile turdășene din zona hunedoreană a Văii Mureșului (Luca 1997; Luca 2001; Luca, Pinter 2001; Luca 2012; Luca 2018; Luca 2019a; Luca 2019b; Luca 2020), în niciuna nu a fost semnalat andezitul drept materie primă. La fel de adevărat este, numai consultând ilustrația acestor lucrări, că o parte din uneltele tipice pentru comunitățile agricole de la finalul neoliticului, cum sunt frecătoarele și râșnițele, artefacte confecționate, uneori, din andezit, sunt aproape absente din paginile volumelor citate mai sus, cu excepția unor mențiuni sumare (Luca 2001, p. 52; Luca 2012, p. 93-94, 143, fig. 63).

⁴⁵ El Susi 1997, p. 88; El Susi 2018, p. 105, 108, 110.

⁴⁶ Materiale inedite (MCDR, Deva).

⁴⁷ Materiale inedite (MCDR, Deva).

⁴⁸ Barbu *et alii* 2016, p. 360, fig. 1.

Fig. 5. Complexul Vinča timpuriu de la Șoimuș-Teleghi – C. 15 în timpul cercetărilor arheologice. În prim-plan, detaliu cu o râșniță din andezit *in situ* (1); râșniță din andezit *in situ* (centru stânga) descoperită într-o locuință Coțofeni târzie de la Deva-Magna Curia (2)

Un prim exemplu ar fi cazul locuirii Wietenberg II-III de la Uroi-Sigheți, unde majoritatea râșnițelor au fost lucrate dintr-un andezit asemănător cu cel aflat pe dealurile din jurul Devei, astfel de piese fiind descoperite în diferite complexe arheologice (**fig. 6/1**), cum ar fi Cx. 85, Cx. 155, Cx. 185 etc. Fenomenul utilizării andezitului „de Deva” este mult mai vizibil în siturile cu materiale Wietenberg târzii, din fazele III-IV, precum și cu contexte arheologice ulterioare, cum sunt cele din bronzul târziu de la Rapoltu Mare-Șegbi, Măgura Uroiului, Simeria-În Coastă, La Vie, Șoimuș-Teleghi, Brănișca-Pescărie Vest etc. În situl Șoimuș-Teleghi se poate constata și asocierea râșnițelor întregi, uneori abia prelucrate (cu urme slabe de utilizare sau nefolosite), cu contexte speciale, cum sunt gropile cu „depuneri” de vase – C. 160, C. 189, și cu unele morminte de înhumatie – C. 353⁴⁹ (**fig. 6/3**). Alteori, resturile de râșnițe sunt amestecate cu deșeuri menajere, fiind descoperite împreună cu fragmente ceramice, materiale osteologice și scoici în diverse gropi (**fig. 6/2**), pe diferite nivele de umplere ale acestora.

Din cele expuse mai înainte rezultă că la nivelul bronzului mijlociu și târziu, timp de un mileniu (aprox. 1900-800 a.Chr.)⁵⁰, în așezările preistorice dispuse de-o parte și de cealaltă a Mureșului, la o distanță de circa 15 km față de sursa de materie primă, pot fi întâlnite preponderent râșnițe sau blocuri din andezit „de Deva”. Avântul pe care îl ia exploatarea andezitelor din partea de nord-est a Munților Poiana Ruscă, concomitent cu distribuirea

⁴⁹ Rîșcuța, Marc 2016, p. 205-206, 227, pl. 3/1-2 și informații inedite.

⁵⁰ Bălan *et alii* 2016, p. 80; Gogâltan 2019, p. 57-60.

materiei prime în diferite situri din arealul văii hunedoarene a Mureșului, ar putea fi înțeleasă din mai multe perspective, cum ar fi: extinderea așezărilor din epoca bronzului în sud-vestul Transilvaniei, activitățile de prospectare a dealurilor din zona Devei în vederea identificării unor minerale, specializarea comunităților umane în prelucrarea diferitelor categorii de materii prime, apariția unor „inovații” în transportul terestru sau pe apă etc.

Fig. 6. Detalii cu rășnițe din andezit *in situ* descoperite în contexte din epoca bronzului la Uroi-Sigheti (1) și Șoimuș-Teleghi (2-3)

Exploatarea andezitului în Antichitate

Epoca fierului va aduce schimbări semnificative în privința strategiilor de abordare a surselor din andezit din vecinătățile Devei, îndeosebi în etapa ei finală. Din secolul al VIII a.Chr. până la începutul secolului I p.Chr. avem puține mărturii arheologice despre exploatarea și utilizarea rocilor vulcanice neogene din perimetrul de nord-est al Munților Poiana Ruscă, o excepție fiind o rășniță fragmentară din vecinătatea unui context La Tène (Cx. 2, S. XVIII) de la *Măgura Uroiului*⁵¹. Acest lucru se va schimba radical odată cu mijlocul secolului I p.Chr. și până la finalul aceluiași veac⁵², când se crede că a fost ridicat o parte din „sanctuarul” de la Grădiștea Muncelului⁵³. Determinările materiei prime din câteva construcții de cult de la

⁵¹ Băeștean *et alii* 2015, p. 123.

⁵² Mateescu 2012, p. 104.

⁵³ *Ibidem*, p. 83-117.

Sarmizegetusa Regia, cum sunt o parte din temple, altarul circular, unele recipiente sau din alte categorii de piese litice, prin intermediul investigațiilor petrografice, certifică exploatarea în timpul Regatului Dac a surselor de andezit din împrejurimile Devei⁵⁴ (*Dealul Coșia* și *Bejan-Pietroasa*), confirmându-se astfel presupunerile lansate acum mai bine de un veac și jumătate de Johann Michael Ackner⁵⁵.

Faptul că liderii daci au optat pentru întrebuintarea andezitului „de Deva”, aflat la o distanță apreciabilă (aproximativ 50 km) față de capitala din Munții Orăștiei, indică, în primul rând, orientarea arhitecților care au proiectat lucrările de la Grădiștea Muncelului spre materiale litice superioare din punct de vedere calitativ (prin duritate și rezistență). Niciuna dintre rocile locale sau din vechea carieră de calcar de la *Măgura Călanului* (sau alte posibile surse de calcar⁵⁶), nu avea proprietățile andezitelor din partea de nord-est a Munților Poiana Ruscă.

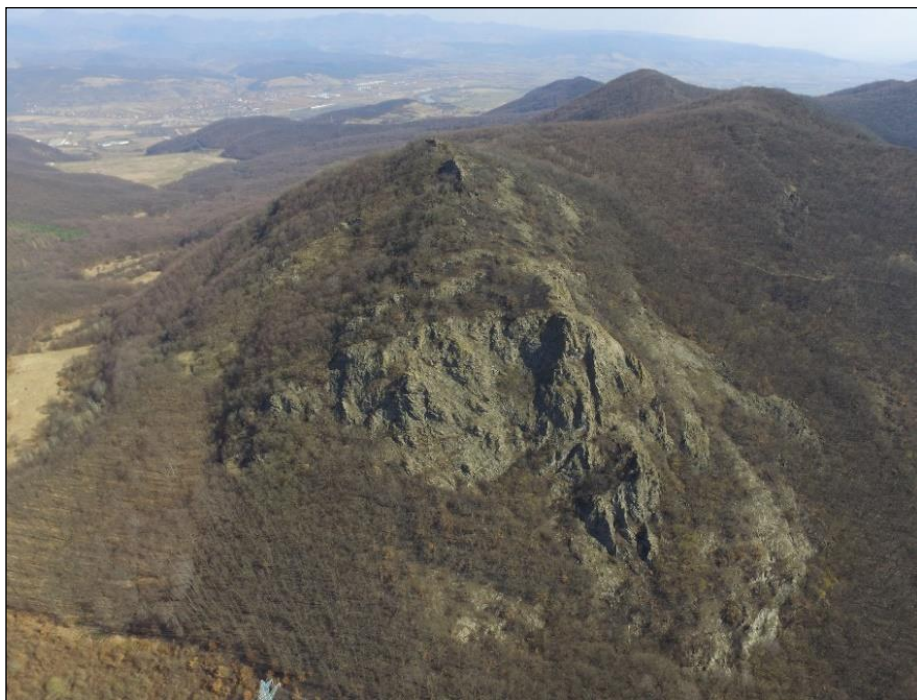

Fig. 7. Vedere dinspre vest a sitului arheologic *Piatra Coșiei*. În prim-planul fotografiei se observă urmele unor posibile fronturi de exploatare a andezitului, pe când în planul secund se poate zări aliniamentul dealurilor vulcanice dinspre Deva

⁵⁴ Mârza 1997, p. 820-823; Olteanu, Șeclăman 2019, p. 17.

⁵⁵ Ackner 1844, p. 21; Ackner 1856a, p. 99; Ackner 1856b, p. 6.

⁵⁶ Cetean, Pețan 2017, p. 819-820.

Indicarea carierei *Pietroasa* de pe dealul *Bejan* drept o posibilă sursă de extragere a andezitului utilizat la Sarmizegetusa Regia nu ar trebui să ne surprindă, având în vedere că forma de relief mai sus amintită reprezintă printre cele mai sud-estice puncte cu astfel de roci vulcanice, prin urmare și cea mai apropiată sursă față de capitala Regatului Dac. Spre exemplu, în lumea romană sunt cunoscute preocupările privind accesibilitatea și scurtarea rutelor de transport a materialelor de construcții⁵⁷, acest lucru regăsindu-se, cu siguranță, și în calculele arhitecților care au planificat masivele structuri din Munții Orăștiei. De asemenea, nu putem trece cu vederea urmele de exploatare a andezitului din perimetrul satului Cozia⁵⁸ (**fig. 7**), comuna Cârjiți, observate pe dealurile *Cozia* și *Piatra Coziei* și pe platoul cuprins între satele Cozia și Bretelin, concomitent cu activitatea antropică surprinsă în zona menționată în perioada dacică⁵⁹. La aceste informații se adaugă investigațiile petrografice recente⁶⁰, ale căror rezultate ne indică posibilitatea ca *Dealul Cozia* să fi reprezentat o sursă de extragere a andezitului cenușiu folosit la Sarmizegetusa Regia⁶¹.

După cucerirea romană, dezvoltarea noii provincii a fost facilitată de accesul la un volum tot mai mare de piatră. Dacă în primii ani ai Daciei romane, majoritatea construcțiilor civile și militare erau construite în principal din lemn, într-un timp relativ scurt nevoia de piatră a crescut exponențial. Acest lucru a condus la identificarea a tot mai multor resurse minerale și la deschiderea a numeroase cariere, zona intracarpatică a provinciei fiind privilegiată din acest punct de vedere⁶². Un bun exemplu în acest sens este colonia *Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa*, care în calitate de prim-centru urban al Daciei necesita mari cantități de piatră încă din timpul domniei lui Traian⁶³. Dacă piatra nefasonată, folosită în zidărie, a fost obținută din utilizarea surselor locale, pentru blocurile de calcar fasonat s-a apelat la resursele de pe Valea Streiului, exploatate și anterior cuceririi romane, abia mai apoi dezvoltându-se și alte cariere⁶⁴.

⁵⁷ Vitruvius II – 7.

⁵⁸ Barbu 2013b, p. 34-36. Date suplimentare cu referire la aceste fronturi de exploatare se vor regăsi într-un studiu viitor, aflat în curs de realizare, *Exploatarea pietrei în proximitatea Miciei*, semnat de M. G. Barbu și I. A. Bărbat.

⁵⁹ Valea, Mărghitău 1969, p. 47-53; Mărghitău 1970, p. 14-15.

⁶⁰ Olteanu, Șeclăman 2019, p. 16-17.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² Ackner 1856a, p. 93, 99; Ackner 1856b, p. 6; Téglás 1889b, p. 157; Wollmann 1973, p. 111-116; Wollmann 1996, p. 257-268.

⁶³ Piso 2006, p. 65; Barbu 2013a, p. 193-194.

⁶⁴ Benea *et alii* 1997, p. 840; Étienne *et alii* 2002-2003, p. 135; Diaconescu, Bota 2009, p. 19; Barbu 2013a, p. 193-194.

Fig. 8. Altare romane din andezit cenușiu și roșiatic descoperite la Micia (1-3) și Almașu Sec-*Măgura* (4)

O evoluție asemănătoare trebuie să fi avut și carierele dacice din zona Devei, având în vedere apropierea față de importantul centru militar de la Micia. Pragmatismul caracteristic armatei și administrației romane a dus la exploatarea timpurie a andezitului din aceste locații, o carieră deja funcțională fiind facil de utilizat, scutind astfel timpul și resursele necesare identificării și deschiderii altor fronturi de exploatare și a altor căi de acces

spre acestea. În sprijinul acestor afirmații stau două altare descoperite la Micia și realizate din andezit cenușiu, specific punctului *Pietroasa* de pe dealul *Bejan* și zonei satului Cozia⁶⁵. Primul este un altar onorific, sub formă de coloană-tambur (**fig. 8/1**), dedicat împăratului Hadrian de către *Coh. II Flavia Commagenorum* între anii 119 și 133⁶⁶, care constituie cea mai timpurie atestare epigrafică a acestei unități de arcași la Micia. Cel de-al doilea reprezintă un altar votiv dedicat zeului *Iupiter Heliopolitanus* (**fig. 8/2**) de către *Quintus Licinius Macrinus*, centurion în cadrul Legiunii a IIII-a *Flavia Felix*⁶⁷, unitate care a staționat în Dacia până la începutul domniei lui Hadrian. Cele două inscripții atestă pe de-o parte utilizarea timpurie a surselor de andezit din proximitatea Devei, iar pe de altă parte semnalează un puternic caracter militar al acestei zone. O a treia inscripție cu valențe militare, realizată pe același tip de rocă, este cea dedicată zeului *Iupiter Turmazgadis* de către cohorta de arcași commageni staționată la Micia și condusă în acel moment de *Marcus Arruntius Agrippinus*⁶⁸ (**fig. 8/3**).

Un alt argument care susține legătură puternică dintre exploatarea andezitului din jurul orașului Deva și elementele militare ale provinciei o constituie chiar altarul descoperit la finalul secolului al XIX-lea în cadrul unui front de exploatare al carierei identificat de către Gábor Téglás în punctul *Măgura*⁶⁹ al dealului *Bejan* (aspect asupra căruia vom reveni în cele ce urmează). Altarul în cauză (**fig. 8/4**), din andezit de culoare roșiatică, specific extremității sudice a sursei, a fost dedicat zeilor protectori ai pietrarilor (Hercules și Silvanus) de către o vexilație a Legiunii a XIII-a *Gemina*⁷⁰. Eventuala lecturare a numelui trupei cu epitetul *ANT(oninianae)* ar plasa această inscripție, deci și prezența legionară în această parte a carierei, în prima parte a secolului al III-lea⁷¹.

⁶⁵ În IDR III/3, 51 și 95, cele două monumente sunt indicate ca fiind realizate din „augit-andezit”, respectiv conglomerat nisipos, însă aspectul și caracteristicile rocilor din care sunt confecționate le califică, cu certitudine, ca făcând parte din andezitele „de Deva”, analize viitoare fiind binevenite în acest sens. De asemenea, trebuie avut în vedere că stadiul cercetărilor din momentul redactării lucrării citate a făcut ca în majoritatea studiilor atât pentru monumentele confecționate din „andezit” de *Măgura Uroiului*, cât și în cazul celor prelucrate din andezitul specific zonei Deva, să fie numite „augit-andezit”, fapt care a condus la apariția unor confuzii între cele două surse de materie primă.

⁶⁶ IDR III/3, 51, p. 66-67, fig. 39.

⁶⁷ IDR III/3, 95, p. 110-111, fig. 76.

⁶⁸ IDR III/3, 138, p. 144-145, fig. 108.

⁶⁹ Cariera în cauză a fost identificată în punctul *Măgura*, situat în hotarul nordic al satului Almașu Sec din comuna Cârjiți. Vezi și Bodó 2020, p. 167.

⁷⁰ IDR III/3, 39, p. 52-53, fig. 30.

⁷¹ *Ibidem*. Prezența ligaturii *ANT* la finalul rândului al cincilea este susținută și de către prof. univ. dr. Constantin Petolescu, cu această ocazie aducându-i cuvenitele mulțumiri pentru ajutorul acordat.

Observațiile făcute în secolul al XIX-lea și preluate mai târziu sub o formă sau alta de către o parte din literatura de specialitate, relevă faptul că pe dealul *Bejan* erau vizibile două cariere distincte. Prima dintre ele era amplasată mai aproape de vatra orașului, în punctul *Pietroasa*, de unde se obținea andezitul cenușiu, presupus că a fost folosit în epocă dacică, ulterior întrebuințat și de romani (aici au fost observate mai multe elemente arhitectonice romane înainte ca exploatarea modernă să le distrugă⁷²), în timp ce a doua carieră, utilizată doar de către romani, era situată în punctul *Măgura*, din proximitatea satului Almașu Sec, unde se găsea un andezit predominant roșiatic⁷³. Astfel, reiese faptul că exploatarea inițială, deschisă cel mai probabil în perioada Regatului Dac în punctul *Pietroasa*, a constituit frontul de exploatare și în epoca romană, mai apoi începându-se o a doua zonă de lucru pe versantul sudic al dealului *Bejan*, cunoscut drept *Măgura*.

Cu ocazia unor studii anterioare se aducea în atenție faptul că și în alte sectoare ale întinsei surse de andezit „de Deva” ar fi putut exista fronturi de exploatare antice⁷⁴. Astfel, în pădurile dintre satele Bretelin și Cozia, aflate la mai puțin de 2 km sud de Micia, am putut observa că pe o suprafață de câteva sute de metri pătrați apar terase și gropi săpate în stânca nativă, alături de blocuri decupate sau în curs de decupare. Stigmatul de desprindere ale acestora indică utilizarea metodei „icurilor”⁷⁵ (**fig. 9/1; 10/1**), adeseori atestată în carierele romane de pe întreg cuprinsul imperiului⁷⁶, dar și pe dealul *Bejan* amintit anterior⁷⁷ (**fig. 9/2; 10/2**). Urme de exploatare apar și în alte puncte aflate în hotarul localității Cozia, masivul *Piatra Cozjei* (**fig. 7**) fiind format din același tip de andezit. Cu toate acestea, în lipsa unor dovezi clare este greu de precizat dacă ne aflăm în fața unor fronturi de exploatare romane sau aceste intervenții aparțin epocilor ulterioare.

Dorind să verificăm dacă mai pot fi observate în teren fronturile de exploatare amintite în secolul al XIX-lea pe cuprinsul dealului *Bejan*, în intervalul 2015-2021 am întreprins mai multe cercetări de teren a ariei cuprinse între limita sudică a municipiului Deva și satul Almașu Sec, din comuna Cârjiți. Dacă *Pietroasa* a fost puternic afectată de cariera modernă care a funcționat aici, nu același lucru se poate spune despre zona *Măgura*

⁷² Bodó 2020, p. 165-167.

⁷³ Téglás 1889a, p. 391-395; Téglás 1902b, p. 127-128, 183; Floca 1969, p. 31, 33; Bodó 2020, p. 166-167.

⁷⁴ Barbu 2013b, p. 34-36.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ Adam 1984, p. 32-34; Ginouvès, Martin 1985, p. 80; Wollmann 1996, p. 269; Rodríguez *et alii* 2012, p. 648, fig. 5; Gutiérrez García-M. *et alii* 2012, p. 655, fig. 10; Barbu, Bărbat 2017a, p. 80; Barbu, Bărbat 2017b, p. 196.

⁷⁷ Téglás 1889a, p. 391-392, fig. 1; Wollmann 1996, pl. CXIII/1.

(fig. 12/1), aflată în partea sudică a arealului, unde au putut fi observate mai multe fronturi de exploatare dispuse pe versanții sudici și sud-estici ai dealului (fig. 9/3; 10/3). Chiar dacă și în acest punct lucrările moderne au afectat parțial fronturile antice, am putut identifica mai multe urme ale metodelor arhaice de exploatare (fig. 9/3). Astfel, au fost repertoriate o serie de blocuri desprinse din masivele stâncoase prin metoda icurilor, precum și pietre pregătite pentru a fi secționate prin același procedeu tehnic (fig. 10/3), într-un mod foarte asemănător cu situația surprinsă în apropierea satului Cozia⁷⁸.

1

2

3

Fig. 9. Urme ale exploatărilor antice în carierele de andezit de la Cozia (1), Deva-Bejan (2) și Almașu Sec-Măgura (3)

⁷⁸ Barbu 2013b, p. 34-35.

Fig. 10. Stigmate de exploatare în carierele romane de andezit de la Cozia (1), Deva-Bejan (2) și Almașu Sec-Măgura (3)

În zona acestor puncte de exploatare, unde se pare că au fost descoperite atât unelte specifice lucrătorilor din cariere⁷⁹, cât și altarul dedicat lui Hercules și Silvanus⁸⁰, a fost identificată o râșniță într-un stadiu incipient de prelucrare (**fig. 11/1**). Piesa din andezit roșiatic, ușor ovală, reprezintă o *meta* în curs de prelucrare, cu diametrul de 32-34 cm.

Cercetând terasa de la baza dealului (**fig. 12/1**), acolo unde, după toate aparențele, a fost localizată în trecut o așezare a pietrarilor care lucrau în carieră⁸¹, cu materiale specifice romane, cum ar fi vase ceramice, monede

⁷⁹ Téglás 1888, p. 3, fig. 13-14; Téglás 1902b, p. 184-185, fig. 215-216; Floca 1969, p. 31-32, fig. 25; Wollmann 1973, p. 108; Wollmann 1996, p. 270, pl. CXI/1-2.

⁸⁰ Téglás 1889a, p. 394; Téglás 1902b, p. 128; IDR III/3, 39, p. 52-53, fig. 30; Floca 1969, p. 33; Wollmann 1973, p. 108; Wollmann 1996, p. 280, pl. CXIV/2; Bodó 2020, p. 167.

⁸¹ Floca 1969, p. 33.

sau pietre de râșniță⁸², am sesizat că pe o mică parcelă de teren arat apăreau fragmente ceramice de factură romană, precum și cinci pietre de râșniță (două întregi și trei fragmentare) (**fig. 11/2**). Aceste ultime elemente au dat naștere unor întrebări. Numărul relativ ridicat de râșnițe răspândite pe o suprafață mică indicau o situație specială. De asemenea, faptul că niciuna dintre piese nu era finisată și toate erau confecționate din andezit roșiatic specific locului, la fel ca *meta* în curs de prelucrare descoperită anterior lângă frontul de exploatare din carieră (**fig. 11/1**), lăsa impresia prezenței unui atelier în cadrul căruia se produceau pietre de moară specifice lumii romane.

Încercând să verificăm și alte terenuri din zonă (**fig. 12/1**), am constatat că în una dintre puținele curți de aici se distingeau numeroase râșnițe romane (**fig. 12/2; 13/1**). După discuțiile purtate cu proprietarii (familia Ioica) am fost informați că aceste „pietre” fuseseră recuperate împreună cu alte fragmente de andezit din liziera pădurii aflate în proximitate, pe parcursul anilor 1996-1997, cu ocazia strângerii de bolovani necesari realizării fundației unei construcții. Datorită aspectului deosebit, „pietrele” care purtau urme de prelucrare au fost sortate și utilizate ca elemente decorative, multe dintre ele delimitând aleile din curte (**fig. 13/2**), fiind astfel salvate de la distrugere. Prin bunăvoința familiei Ioica⁸³ am putut analiza și cataloga „pietrele” în cauză, până în prezent fiind identificate peste 70 de fragmente din toate etapele tehnice de realizare a râșnițelor romane, de la simpli tamburi până la elemente aproape finite⁸⁴ (**fig. 14/1-5**).

Pentru ilustrare am ales câteva piese reprezentative:

a. Tambur din piatră fragmentar (**fig. 14/1**), de formă cilindrică, cu diametrul de 38 cm și înălțimea de 21 cm.

b. Tambur din piatră din care s-a început realizarea unui *catillus* (**fig. 14/2**). Piesa de formă cilindrică are diametrul de 36 cm și înălțimea de 18 cm. Atât partea inferioară, cât și cea superioară au fost cioplite sumar. În zona centrală s-a început practicarea unui orificiu, sub forma unui șanț cu profilul literei „V”, lung de 9 cm, lat (în partea superioară) de 5,5 cm și adânc de 5 cm.

c. *Catillus* fragmentar (**fig. 14/3**), cu diametrul de 37 cm și înălțimea de 13 cm. Artefactul prezintă un orificiu central, de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 8 x 4,5 cm. Poate fi observată și bordura exterioară a piesei, lată de 5 cm, fără a fi însă finalizată.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ Pe această cale le aducem cuvenitele mulțumiri pentru informațiile oferite și pentru disponibilitatea de a ne oferi accesul la materialele arheologice situate pe proprietatea dumnealor.

⁸⁴ Un studiu extins dedicat lanțului operator al râșnițelor romane de la Almașu Sec-Măgura se află în prezent în lucru.

1

2

Fig. 11. Almașu Sec-*Măgura*. Râșniță în stadiu incipient de prelucrare descoperită în apropierea unui front de exploatare a pietrei de la Almașu Sec-*Măgura* (1) și râșnițe romane din andezit și fragmente ceramice din secolele II-III (2)

Fig. 12. Fotografie de ansamblu asupra punctului Almașu Sec-Măgura, loc în care poate fi identificată în teren cariera de andezit de epocă romană (1); râșnițe în diferite faze de prelucrare și deșeuri tehnologice, toate confecționate din andezitul exploatat în cariera romană de la Almașu Sec-Măgura, identificate pe proprietatea familiei Ioica (2)

1

2

Fig. 13. Râșnițe în diferite faze de prelucrare și deșeuri tehnologice, toate confecționate din andezitul exploatat în cariera romană de la Almașu Sec-Măgura, identificate pe proprietatea familiei Ioica (1-2)

Fig. 14. Almașu Sec-Măgura. Râșnițe romane din andezit aflate în diferite faze de lucru: tambur (1), tambur în curs de amenajare într-un *catillus* (2), *catillus* (3), *meta* (4-5) și fragment dintr-un *mortarium* din andezit (6)

1

2

3

Fig. 15. Fragmente de râșnițe și pietre de moară romane confecționate probabil în cariera de andezit de la Almașu Sec-Măgura, descoperite în siturile de la Micia (1), Rapoltu Mare-La Vie (2) și Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa (3)

d. *Meta* (**fig. 14/4**), cu diametrul de 44 cm și înălțimea de 15 cm. Orificiul central, de formă circulară, are diametrul de 2 cm și adâncimea de 4 cm. Circumferința piesei este nefinisată.

e. *Meta* fragmentară (**fig. 14/5**), cu diametrul de 35 cm și înălțimea de 15 cm. Orificiul central are diametrul de 2,4 cm și adâncimea de 3,2 cm.

f. Fragment de vas din piatră (*mortarium*) (**fig. 14/6**), cu peretele gros de 4,5 cm.

Și în alte zone din cadrul Imperiului Roman au fost surprinse situații asemănătoare, carierele pentru confecționat râșnițe și pietre de moară atrăgând după sine un întreg lanț specializat în producția și distribuirea unor astfel de piese⁸⁵. Identificarea rocilor potrivite pentru realizare unor astfel de obiecte a constituit, de-a lungul timpului, factorul premergător inițierii unor centre de producere a râșnițelor manuale și a pietrelor de moară. De multe ori, din această cauză carierele romane suprapun zone în care și comunitățile preistorice au căutat roci potrivite pentru măcinarea cerealelor⁸⁶, acest lucru putând fi observat și în cadrul surselor de andezit din jurul Devei.

Natura și caracteristicile rocilor au jucat un rol foarte important în alegerea lor ca materii prime potrivite pentru obținerea râșnițelor. Din literatura dedicată subiectului, aflăm că piatra din care urmează să fie realizată o râșniță ar trebui să îndeplinească anumite condiții. De regulă, ar trebui să fie masivă, abrazivă, cu suprafețe în care alternează zone dure cu unele mai moi, care să permită apariția unor adâncituri tăioase necesare spargerii boabelor cerealelor⁸⁷. În lipsa acestor asperități, părțile active ale pietrelor de moară ar trebui ajustate periodic prin cioplire pentru asigurarea permanentă a unei suprafețe abrazive⁸⁸. O piatră moale se va uza repede, iar calitatea făinii obținute va fi inferioară datorită conținutului ridicat de reziduuri minerale desprinse din râșniță⁸⁹. Rocile cele mai apreciate sunt de tip vulcanic, ideale pentru obținerea pietrelor de moară fiind mai ales tufurile apărute în partea superioară a scurgerilor de lavă, acolo unde roca tare este străbătută de o multitudine de goluri apărute în momentul solidificării ei, datorită aportului ridicat de gaze din masa acesteia⁹⁰. În lipsa acestor tufuri puteau fi utile și alte materii prime de natură vulcanică, precum bazalturile sau andezitele, sau chiar roci calcaroase ori sedimentare, dacă textura lor era una favorabilă pentru întrebuițarea la viitoarele râșnițe sau pietre de moară. Drept dovadă sunt și rezultatele unui studiu recent asupra tipurilor de roci folosite la râșnițele și pietrele de moară din partea de nord-vest a Imperiului Roman, unde sunt repertoriate o gamă variată de roci, de la cele cu origine vulcanică la roci sedimentare, conglomerate, cuarțite sau diferite tipuri de calcare, toate îndeplinind caracteristicile descrise anterior privind textura și duritatea⁹¹.

⁸⁵ Anderson *et alii* 2001, p. 4-6; Peacock 2013, p. 135-161.

⁸⁶ Reniere *et alii* 2016, p. 403-406.

⁸⁷ Peacock 2013, p. 2.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 2-3.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 3.

⁹¹ Reniere *et alii* 2016, p. 408-422.

Particularitățile rocilor, enunțate anterior, pot fi observate și în cazul andezitelor din zona Devei, dure și rugoase datorită compoziției lor. Întinzându-se pe un areal vast, coloritul, granulația și duritatea acestor andezite variază de la o zonă la alta (**fig. 16/1-3**), însă atât în epoca romană, cât și în perioadele anterioare au fost utilizate cu precădere la confecționarea râșnițelor din varietățile cenușii și roșiatice, cele din urmă aducând un plus calitativ datorită granulației mai mari (**fig. 16/4-6**).

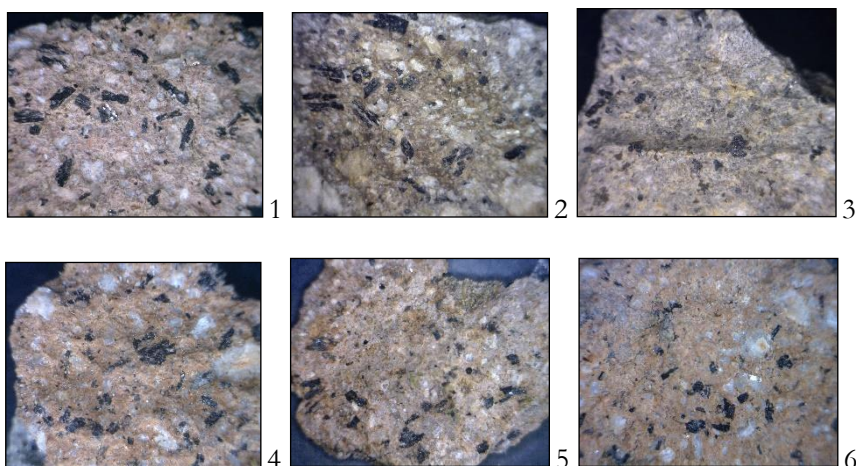

Fig. 16. Detalii la microscopul digital cu textura andezitelor de la Almașu Sec-Măgura (1), Cozia-Piatra Cozjei (2), Deva-Dealul Cetății (3) și aspectul rocii din râșnițele din andezit (de Almașu Sec-Măgura) descoperite la Micia (4), Rapoltu Mare-La Vie (5) și Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa (6)

Numărul extrem de mare al pietrelor de râșniță din andezit descoperite la Micia (**fig. 15/1**) atât în castru, cât și în așezarea civilă, atestă faptul că acest centru militar și cvasiurban era principala piață de desfacere a atelierelor de confecționat râșnițe din zona Devei. Faptul că pe lângă râșnițele din andezit roșiatice, caracteristic carierei de la Almașu Sec-Măgura, se întâlnesc și piese din andezit de nuanță cenușie, specific altor zone ale întinsei surse din proximitatea Devei, indică faptul că a mai funcționat cel puțin încă un astfel de atelier, analizele petrografice comparative ce urmează a fi făcute propunându-și să identifice localizarea sa, cele mai plauzibile variante fiind cariera *Pietroasa* din partea de sud a Devei sau zona fronturilor de exploatare din proximitatea satului Cozia. Apariția unor astfel de produse și în alte situri romane de pe Valea Mureșului (**fig. 15/2**) sau în metropola de la Sarmizegetusa (**fig. 15/3**) constituie un indiciu că ne aflăm în fața unui important centru de producție. Analizele realizate cu preponderență pentru provinciile vestice ale Imperiului au demonstrat că atunci când sursele de materie primă sunt superioare din punct de vedere calitativ, produsele finite

ajung să fie distribuite și comercializate pe un spațiu vast, chiar la sute de kilometri⁹².

Prezența militară în această carieră⁹³ nu surprinde, având în vedere că soldații romani constituiau unii dintre cei mai importanți utilizatori de râșnițe. Studiile arată că de cele mai multe ori fiecare *contubernium* deținea propria râșniță, astfel încât la un moment dat o legiune avea în uz peste 19 tone de pietre de râșniță⁹⁴. Stadiul actual al cercetării nu ne permite să facem aprecieri despre utilizarea andezitelor din împrejurimile Devei în cadrul castrului legionar de la Apulum, însă prezența unui detașament al Legiunii XIII Gemina în cariera de la Almașu Sec-*Măgura* demonstrează o implicare militară în procesul de confecționare al râșnițelor. Prezența a numeroase materiale tegulare, care poartă ștampilele acestei unități la Micia, indică o participare a legiunii de la Apulum cel puțin în activitatea constructivă a importantului castru de la Vețel⁹⁵. Astfel, coordonarea activității în cadrul unei cariere aflate în vecinătatea Miciei ar putea constitui obiectul muncii unei vexilații legionare, necesitățile castrului auxiliar mai sus-amintit incluzând mari cantități de piatră pentru construcții, dar și un număr însemnat de râșnițe, gândindu-ne că efectivele militare, cel puțin pe parcursul secolului al III-lea, depășeau 1500 de soldați.

Concluzii

Calitățile deosebite ale andezitelor din proximitatea municipiului Deva, răspândirea ocurențelor cu asemenea roci vulcanice pe un areal vast, precum și amplasarea acestei resurse minerale în imediata apropiere a Văii Mureșului, au creat premisele pentru exploatarea lor începând din preistorie și până în prezent.

Odată cu ivirea primelor comunități agro-pastorale în zona Devei, de tip Starčevo-Criș, putem vorbi și de începutul explorării dealurilor de la sud de Mureș cu scopul identificării unor materii prime utile, unele fiind cu siguranță andezitele. Exploatarea la scară redusă a andezitului la vremea neoliticului și eneoliticului, mai mult pentru nevoile curente, este cu certitudine depășită în epoca mijlocie și târzie a bronzului, când într-o serie de situri aflate de-o parte și de alta a văii hunedorene a Mureșului apar râșnițe sau bucăți din andezit, care cel puțin macroscopic împărtășesc caracteristici comune cu andezitele din vecinătatea Devei.

Același andezit, dur și rezistent, cu variantele sale cromatice de cenușiu, specifice carierei *Pietroasa* din dealul *Bejan* sau zonei satului Cozia, a

⁹² Peacock 2013, p. 146-149.

⁹³ IDR III/3, 39, p. 52-53, fig. 30.

⁹⁴ Jodry 2011, p. 87.

⁹⁵ Petculescu 1981, p. 112; Barbu, Simion 2020, p. 234.

fost utilizat și în cadrul arhitecturii impunătoare de la Sarmizegetusa Regia, în ultima parte a existenței Regatului Dac.

După cucerirea romană, fronturile de exploatare deschise anterior continuă să fie utilizate, mărturie stând atât inscripțiile datate în primele decenii de existență a Provinciei Dacia și realizate din această varietate de andezit, cât și urmele procedeele de exploatare și elementele arhitectonice romane identificate pe parcursul secolului al XIX-lea în cariera din punctul *Bejan-Pietroasa*.

Natura rocilor vulcanice din jurul Devei a fost sesizată și de către romani, așa cum o arată numărul mare de râșnițe descoperite la Micia, Ulpia Traiana Sarmizegetusa sau în alte situri de pe Culoarul Mureșului, aspect care ilustrează, în primul rând, intensitatea exploatării surselor de andezit din arealul menționat pe parcursul secolelor al II-lea și al III-lea. Faptul că aceste râșnițe au fost confecționate în egală măsură din variantele cenușii și roșiatice ale andezitului „de Deva”, demonstrează că în perioada romană funcționau cel puțin două zone de exploatare. Dacă varietatea cenușie putea fi exploatată pe o arie foarte vastă, cuprinsă între punctul *Bejan-Pietroasa* (sud-est), satul Cozia (nord-vest) și *Dealul Cetății* (nord-vest), versiunea roșiatică a fost extrasă în extremitatea sudică a sursei de andezit, în punctul *Bejan-Măgura*, aflată la marginea satului Almașu Sec. Multiplele fronturi de exploatare observate aici, uneltele de pietrari descoperite la finalul secolului al XIX-lea, precum și numeroasele pietre în curs de prelucrare identificate, atestă funcționarea unor ample cariere și ateliere pentru confecționat râșnițe rotative. Descoperirea altarului închinat lui Hercules și Silvanus de către o vexilație a Legiunii a XIII-a Gemina Antoniniana certifică prezența militară, principalul beneficiar al acestor exploatări fiind armata romană (cu predilecție efectivele militare cantonate în castrul Micia). În aceeași ordine de idei, identificarea unui mic atelier (?) de confecționat râșnițe în cadrul structurii de tip *villa* cercetate în anii '60 ai secolului trecut în zona cimitirului *Ceangăilor* din Deva⁹⁶, precum și numeroasele râșnițe din andezit „de Deva” descoperite în așezările civile de la Micia, Ulpia Traiana Sarmizegetusa sau în diferite situri de epocă romană de pe Valea Mureșului, atestă și o utilizare civilă a acestor surse, ambivalența unor astfel de exploatări fiind întâlnită și în alte părți ale Imperiului Roman⁹⁷.

Mulțumiri

Suntem recunoscători tuturor celor care ne-au ajutat în diverse moduri la realizarea acestui studiu: C.Ș. III Ioana Lucia Barbu, dr. Cristina Bodó, dr. Antoniu-Tudor Marc, dr. Gică Băeștean, Dorin Cărăbeș (MCDR

⁹⁶ Mărghitan 1971, p. 26, 85, nota 74; Mărghitan 1997-1998, p. 308, 324.

⁹⁷ Peacock 2013, p. 154.

Deva), dr. Ion Dumitrescu (Universitatea din Pitești), prof. univ. dr. Constantin Petolescu (Universitatea din București, membru corespondent al Academiei Române), familia Ioica (Deva, Almașu Sec), prof. Katalin Tomesc (Colegiul Național „Decebal” Deva).

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Location of Deva municipality in the territory of Romania (A) and on a military topographic map from 1996 (B).
- Fig. 2.** Overview from the south of the volcanic hills near the municipality of Deva (Google Earth; accessed 8 December 2021).
- Fig. 3.** A part of the volcanic hills around Deva (in the foreground first plan *Dealul Cetății*) – sources of exploitation of andesites in pre- and protohistory (photo processed after *peisaje-arheologice.ro*).
- Fig. 4.** Traces of ancient andesite exploitation in the *Bejan* hill, as seen at the end of the nineteenth century (processing after Téglás 1889a).
- Fig. 5.** The early Vinča feature from Șoimuș–Teleghi – C.15 during archaeological excavations. In the first plane, detail with an andesite quern *in situ* (1); andesite quern *in situ* (centre left) discovered in a late Coțofeni dwelling in Deva–*Magna Curia* (2).
- Fig. 6.** Details of andesite querns *in situ* discovered in Bronze Age contexts at Uroi–*Sigheti* (1) and Șoimuș–*Teleghi* (2–3).
- Fig. 7.** West view of the archaeological objective *Piatra Coziei*. In the first plane of the photo, traces of some possible andesite exploitation fronts can be observed, while in the second plane the alignment of the volcanic hills of Deva can be seen.
- Fig. 8.** Roman shrines made of grey and reddish andesite discovered in Micia (1–3) and Almașu Sec–*Măgura* (4).
- Fig. 9.** Traces of ancient exploitations in the andesite quarries in Cozia (1), Deva–*Bejan* (2) and Almașu Sec–*Măgura* (3).
- Fig. 10.** Exploitation traces in the Roman andesite quarries from Cozia (1), Deva–*Bejan* (2) and Almașu Sec–*Măgura* (3).
- Fig. 11.** Almașu Sec–*Măgura*. Quern in the early stages of processing discovered near a stone exploitation front (1); roman andesite querns and pottery fragments from the second–third centuries (2).
- Fig. 12.** Overall photo of Almașu Sec–*Măgura* point, where a Roman andesite quarry can be identified in the field (1); querns in various phases of processing and technological debris, all originating from andesites exploited in the Roman quarry in Almașu Sec–*Măgura*, identified on the Ioica family’s property (2).
- Fig. 13.** Querns in various phases of processing and technological debris, all originating from the andesite exploited in the Roman quarry in Almașu Sec–*Măgura*, identified on the property of the Ioica family (1–2).
- Fig. 14.** Almașu Sec–*Măgura*. Roman andesite querns in various working phases: tambour (1); tambour in the process of arrangement in a *catillus* (2); *catillus* (3); *meta* (4–5); and fragment of an andesite *mortarium* (6).
- Fig. 15.** Fragments of Roman querns and millstones, probably made in the andesite quarry in Almașu Sec–*Măgura*, discovered at the sites of Micia (1); Rapoltu Mare–*La Vie* (2); and Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa (3).
- Fig. 16.** Details obtained with a digital microscope showing the texture of the andesites from Almașu Sec–*Măgura* (1); Cozia–*Piatra Coziei* (2); and Deva–*Dealul Cetății* (3).

and the appearance of the rock from the andesite querns (from Almașu Sec-Măgura) discovered at Micia (4); Rapoltu Mare-La Vie (5); and Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa (6).

Abrevieri bibliografice

- Ackner 1844 – Johann M. Ackner, *Reisebericht über einen Theil der südlichen Karpathen welche Siebenbürgen von der kleinen Walachei trennen, aus dem Jahre 1838*, în *AVSL*, I/2, 1844, p. 1-33.
- Ackner 1856a – Johann M. Ackner, *Decennal - Aufzeichnung der archäologischen Funde in Siebenbürgen vom Jahre 1845 bis 1855*, în *Mittheilungen*, I/6, 1856, p. 93-103.
- Ackner 1856b – Johann M. Ackner, *Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen*, în *JKKCC*, I, 1856, p. 3-50.
- Adam 1984 – Jean-P. Adam, *La construction romaine: matériaux et techniques*, Paris, 1984.
- Albu 1971 – Ioan P. Albu, *Noi descoperiri arheologice pe dealul cetății Deva (I)*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 139-146.
- Alicu et alii 1976 – Dorin Alicu, Constantin Pop, Victor Cățanaș, *Ateliere de pietrărie la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 125-140.
- Anastasiu et alii 2007 – Nicolae Anastasiu, Dan Grigorescu, Vasile Mutihac, Gheorghe C. Popescu, *Dicționar de geologie*, ed. a II-a, București, 2007.
- Anderson et alii 2001 – Timothy Anderson, Anika Duvauchelle, Clara Agustoni, *Carrier et forgeron gallo-romains à Châbles*, în *CAF/FHA*, 3, 2001, p. 2-13.
- Balasz 2016 – Marcela Balasz, *Cadrul natural*, în Felicia M. Adăscăliței, Ioan S. Bara, Ioachim Lazăr, Liviu Lazăr (coord.), *Deva, monografie (Istorie și economie)*, vol. 1, Deva, 2016, p. 13-51.
- Barbu 2013a – Marius G. Barbu, *Materiale și tehnici de construcție utilizate la realizarea clădirilor din fazele de piatră ale Coloniei Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, teză de doctorat, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, 2013.
- Barbu 2013b – Marius G. Barbu, *Urme ale exploatării în carierele antice de andezit din județul Hunedoara*, în Gabriela Prelipcean, Alina Jaba, Iulian Condratov, Mariana Lupan, Bogdan Cocieru, Pavel Stanciu (ed.), *Lucrări volum conferința internațională desfășurată în cadrul proiectului, Doctoratul: O carieră atractivă în cercetare*, vol. III, Științe Sociale, Suceava, 2013, p. 29-42.
- Barbu, Bărbat 2017a – Marius G. Barbu, Ioan Al. Bărbat, *New Archaeological Information Regarding the Exploitation of Andesite in Măgura Uroiului (Hunedoara County)*, în *Sargetia*, s.n., VIII, 2017, p. 71-121.
- Barbu, Bărbat 2017b – Marius G. Barbu, Ioan Al. Bărbat, *Noi informații arheologice privind exploatarea andezitului la Măgura Uroiului (jud. Hunedoara)*, în *Banatica*, 27/I, 2017, p. 187-231.

- Barbu, Simion 2020 – Marius G. Barbu, Mihaela Simion, *Castrul Micia. 1. Stadul cercetărilor*, în Sorin Forțiu (ed.), *Arheovest VIII₁ – In Honorem Alexandru Rădulescu – Interdisciplinaritate în arheologie și istorie, Timișoara, noiembrie 2020*, Szegeed, 2020, p. 231-258.
- Barbu et alii 2016 – Marius G. Barbu, Ioana L. Barbu, Antoniu T. Marc, *Locuirea culturii Coțofeni de la Deva-Magna Curia, județul Hunedoara*, în Cristian I. Popa (ed.), *The Carpathian Basin and the Northern Balkans between 3500 and 2500 BC: Common Aspects and Regional Differences / AUASH, 20/II*, 2016, p. 359-379.
- Băeștean et alii 2015 – Gică Băeștean, Angelica Bălos, Ioan A. Bărbat, Oana-C. Bărbat, Ioana L. Barbu, Marius G. Barbu, Mihaela M. Barbu, Antoniu T. Marc, Romică Pavel, Adriana Pescaru, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, Uroi, oraș Simeria, jud. Hunedoara. Punct: Măgura Uroiului*, în *CCA. Campania 2014*, Pitești, 2015, p. 122-123.
- Bălan et alii 2016 – Gabriel Bălan, Colin P. Quinn, Gregory Hodgins, *The Wietenberg Culture: Periodization and Chronology*, în *Dacia*, n.s., LX, 2016, p. 67-92.
- Bărbat 2012 – Ioan A. Bărbat, *Descoperiri aparținând neoliticului timpuriu din colecțiile de arheologie ale muzeului deven*, în *Terra Sebus*, 4, 2012, p. 23-64.
- Bărbat 2014 – Ioan A. Bărbat, *Materii prime de origine vulcanică prezente în așezările Starčevo-Criș de pe teritoriul României: andezitele*, în *Caietele CIV4*, 3, 2014 (2016), p. 9-35.
- Benea et alii 1997 – Marcel Benea, Harald W. Müller, Bernd Schwaighofer, *Die Gesteine des Forums von Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, 34/1, 1997, p. 837-848.
- Bodó 2020 – Cristina Bodó, *Patrimoniul arheologic al zonei Deva – Veșel în preocupările membrilor Societății de Istorie și Arheologie a Comitatului Hunedoara*, în Ionel Cândea (ed.), *Tracii și vecinii lor în antichitate: arheologie și istorie / The Thracians and their Neighbours in Antiquity: Archaeology and History: Studies in Honor of Valeriu Sîrbu at His 70th Anniversary*, Brăila, 2020, p. 161-173.
- Boroneanț 2000 – Vasile Boroneanț, *Arheologia peșterilor și minelor din România*, București, 2000.
- Cetean, Pețan 2017 – Valentina Cetean, Aurora Pețan, *Investigații petrografice la cetatea dacică Piatra Roșie*, în Sorin Forțiu (ed.), *Arheovest V₂ – In Honorem Doina Benea – Interdisciplinaritate în arheologie și istorie, Timișoara, 25 noiembrie 2017*, Szegeed, 2017, p. 803-826.
- Christescu 1929 – Vasile Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929.
- Ciocănelea 1962 – Radu Ciocănelea, *Asupra situației geologice a corpurilor eruptive din regiunea Deva*, în *DSȘ*, XLVIII, 1962, p. 57-66.
- Diaconescu, Bota 2009 – Alexandru Diaconescu, Emilian Bota, *Le forum de Trajan à Sarmizegetusa. Architecture et sculpture*, Cluj-Napoca, 2009.
- El Susi 1997 – Georgeta El Susi, *Analiza resturilor de faună din așezarea neolitică de pe „Dealul Pemilor”*, în Sabin A. Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (I). Habitatul turdășean de la Orăștie-Dealul Pemilor (punct X₂)*, BMA, IV, Alba Iulia, 1997, p. 78-95.

- El Susi 2018 – Georgeta El Susi, *Studiul resturilor de faună de la Turdaș-Luncă. Campaniile 1992-1995*, în Sabin A. Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (III). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. II. Campaniile anilor 1996-1998*, BS, XXV, Sibiu, 2018, p. 102-124.
- Étienne *et alii* 2002-2003 – Robert Étienne, Ioan Piso, Alexandru Diaconescu, *Les fouilles du forum vetus de Sarmizegetusa. Rapport général*, în *ActaMN*, 39-40/I, 2002-2003, p. 59-154.
- Floca 1969 – Octavian Floca, *Harta arheologică a municipiului Deva*, în *Sargetia*, VI, 1969, p. 7-36.
- Gabrian 2016 – Maria Gabrian, *Rășnițele din situl arheologic Telegbi (jud. Hunedoara)*, Departamentul de Geologie, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, poster prezentat la *Simpozionul național al studenților geologi și geofizișteni, ediția a XVII-a, București, 7-10 aprilie 2016*.
- Gherasi *et alii* 1968 – Nicolae Gherasi, Mircea Mureșan, Marcel Lupu, Josefina Stancu, Haralambie Savu, *Notă explicativă la harta geologică a RSR. sc. 1:200000, L – 34 – XXIII, foaia 25, Deva*, Institutul Geologic, București, 1968.
- Ginouvès, Martin 1985 – René Ginouvès, Roland Martin, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine. Tome I. Matériaux, techniques de construction, techniques et formes du décor*, Roma, 1985.
- Giușcă *et alii* 1967 – Dan Giușcă, Radu Dimitrescu, Marcian Bleahu, Hans-G. Kräutner, Mircea Borcoș, Haralambie Savu, *Neogene Volcanism and Ore Deposits in the Apuseni Mts.*, IGC, XXIII, București, 1967.
- Grigore 1987 – Mihai Grigore, *Culoarul Mureșului*, în Dumitru Oancea, Valeria Velcea (ed.), *Geografia României, III. Carpații Românești și Depresiunea Transilvaniei*, București, 1987, p. 426-430.
- Gogâltan 2019 – Florin Gogâltan, *Despre cronologia absolută a bronzului târziu în estul bazinului carpatic*, în *Tyrgetia International*, s.n., XIII/1, 2019, p. 45-70.
- Gooss 1874 – Carl Gooss, *Untersuchungen über die Innerverhältnisse des Trajanischen Dazjens*, în *AVSL*, XII/I, 1874, p. 107-166.
- Gooss 1876 – Carl Gooss, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, în *AVSL*, XIII/2, 1876, p. 203-338.
- Gutiérrez Garcia-M. *et alii* 2012 – Anna Gutiérrez Garcia-Moreno, Hernando Royo, Javier Andreu, *The Roman Quarries of the Town and Territory of Los Bañales (Uncastillo, Zaragoza, Spain)*, în Anna Gutiérrez Garcia-Moreno, Pilar Lapuente Mercadal, Isabel Rodà de Llanza (ed.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSLA) Conference (Tarragona 2009)*, Tarragona, 2012, p. 651-656.
- Ianovici *et alii* 1969 – Virgil Ianovici, Dan Giușcă, Petre Ghițulescu, Mircea Borcoș, Marcel Lupu, Marcian Bleahu, Haralambie Savu, *Evoluția geologică a Munților Metaliferi*, București, 1969.
- Ianovici *et alii* 1976 – Virgil Ianovici, Mircea Borcoș, Marcian Bleahu, Dan Patrușiu, Marcel Lupu, Radu Dimitrescu, Haralambie Savu, *Geologia Munților Apuseni*, București, 1976.

- IDR III/3 – *Inscripțiile Daciei Romane. Inscriptiile antice din Dacia și Scythia Minor*, colecție îngrijită de Dionisie M. Pippidi și Ioan I. Russu, *Seria Primă: Inscripțiile Daciei Romane*, vol. III, *Dacia Superior, 3: Zona centrală. (Teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crișului)*, adunate, însoțite de comentarii și indice, traduse Ioan I. Russu în colaborare cu Octavian Floca și Volker Wollmann, Cluj-Napoca, București, 1984.
- Jodry 2011 – Florent Jodry, *First Century Querns of the Roman Army in the Light of Modern Texts*, în David Williams, David Peacock (ed.), *Bread for the People: The Archaeology of Mills and Milling Proceedings of a Colloquium Held in the British School at Rome 4th - 7th November 2009*, BAR, IS, 2274, SUAM, 3, Oxford, 2011, p. 85-92.
- Kräutner 1984 – Hans-G. Kräutner, *Poiana Ruscă*, MN, 30, București, 1984.
- Lazarovici, Lazarovici 2006 – Cornelia-Magda Lazarovici, Gheorghe Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. Neoliticul*, vol. I, BAM, IV, Iași, 2006.
- Lorinț, Bărbat 2014 – Csaba R. Lorinț, Ioan A. Bărbat, *Andesites – A Raw Material used for Manufacturing the Millstones in the Early Neolithic from Hunedoara County, Romania: Preliminary results*, în SGEM, 2014, p. 11-18.
- Lorinț, Bărbat 2015 – Csaba Lorinț, Ioan A. Bărbat, *The Petrographic and Geochemical Analysis Results of Ground Stone Tools Discovered in the Early Neolithic Settlement from Șoimuș (Hunedoara County, Romania)*, în SGEM, 2015, p. 477-484.
- Lorinț, Bărbat 2016 – Csaba Lorinț, Ioan A. Bărbat, *Local Natural Resources Used by the Early Neolithic Communities from South-Western Transylvania in Ground Stone Tools*, în RJMD, 89/1-2, 2016, p. 99-104.
- Luca 1997 – Sabin A. Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (I). Habitatul turdășean de la Orăștie-Dealul Pemilor (punct X₂)*, BMA, IV, Alba Iulia, 1997.
- Luca 2001 – Sabin A. Luca, *Așezări neolitice pe valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. I. Campaniile anilor 1992-1995*, BMA, XVII, Alba Iulia, 2001.
- Luca 2012 – Sabin A. Luca (coord.), *Cercetările arheologice preventive de la Turdaș-Luncă (județul Hunedoara), campania 2011*, BB, LIX, Sibiu, 2012.
- Luca 2018 – Sabin A. Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (III). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. II. Campaniile anilor 1996-1998*, BS, XXV, 2018.
- Luca 2019a – Sabin A. Luca, *Un oraș preistoric din Europa. Turdaș-Luncă, Sector A, I.1, BS, XXVI, Sibiu, 2019.*
- Luca 2019b – Sabin A. Luca, *Un oraș preistoric din Europa. Turdaș-Luncă, Sector B, II.1, BS, XXVII, Sibiu, 2019.*
- Luca 2020 – Sabin A. Luca, *Un oraș preistoric din Europa. Turdaș-Luncă, Sector A, I.2, BS, XXVIII, Sibiu, 2020.*
- Luca, Pinter 2001 – Sabin A. Luca, Zeno K. Pinter, *Der Böhmerberg bei Bross/Orăștie, Eine Archäologische Monographie*, BMA, XVI, Sibiu, 2001.

- Macrea 1969 – Mihail Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969.
- Mateescu 2012 – Răzvan Mateescu, *Istoriile unui templu*, BMN, XXXVIII, Cluj-Napoca, 2012.
- Mărghitan 1970 – Liviu Mărghitan, *Vestigii dacice de pe cursul mijlociu al Mureșului, în Sargetia*, VII, 1970, p. 11-19.
- Mărghitan 1971 – Liviu Mărghitan, *Cercetări arheologice pe vatra orașului Deva*, Deva, 1971.
- Mărghitan 1997-1998 – Liviu Mărghitan, *Reflecții asupra romanizării Daciei – săpăturile arheologice de la Deva* –, în *Sargetia*, XXVII/1, 1997-1998, p. 303-352.
- Mârza 1997 – Ioan Mârza, *Andezitul utilizat de daci în construcțiile sacre de la Sarmizegetusa Regia – petrografia și proveniența*, în *ActaMN*, 34/I, 1997, p. 819-823.
- Olteanu, Șeclăman 2019 – Iulian Olteanu, Marin Șeclăman, *Studiu privind componentele litice din ansamblul cetății dacice Sarmizegetusa Regia, sat Grădiștea de Munte, comună Orăștioara de Sus, județul Hunedoara*, 2019, accesat online la 15.12.2021, https://www.cjhunedoara.ro/documente/convocatoare/2019/SEDINTA%20SITE%2030%20SEPT%202019/CD/02_Studiu%20privind%20componentele%20litice/Olteanu_Studiu%20privind%20componentele%20litice.pdf.
- Oncu 2000 – Marcel Oncu, *Culoarul Mureșului (sectorul Deva-Zam). Studiu geocologic*, Cluj-Napoca, 2000.
- Peacock 2013 – David Peacock, *The Stone of Life. The Archaeology of Querns, Mills and Flour Production in Europe up to c. AD 500*, SMANS, 1, Southampton, 2013.
- Petculescu 1981 – Liviu Petculescu, *Castrul de la Micia (Vețel, jud. Hunedoara) în cadrul sistemului de apărare al Daciei Romane*, în *MuzNat*, V, 1981, p. 109-114.
- Pețan 2018 – Aurora Pețan, *Sarmizegetusa Regia. 1. Redescoperirea cetății*, Alun, 2018.
- Piso 2006 – Ioan Piso, *Colonia Dacica Sarmizegetusa. I. Le Forum Vetus de Sarmizegetusa*, vol. I, București, 2006.
- Reniere et alii 2016 – Sibrecht Reniere, Roland Dreesen, Gilles Fronteau, Tatjana Gluhak, Eric Goemaere, Else Hartoch, Paul Picavet, Wim De Clercq, *Querns and Mills during Roman Times at the Northern Frontier of the Roman Empire (Belgium, Northern France, Southern Netherlands, Western Germany): Unravelling Geological and Geographical Provenances, a Multidisciplinary Research Project*, în *JLSt*, 3/3, 2016, p. 403-428.
- Rișcuța, Marc 2016 – Nicolae C. Rișcuța, Antoniu T. Marc, *Children Burials in the Bronze Age Settlement from Șoimuș-Telegbi (Hunedoara County)*, în Florin Gogâltan, Sorin-C. Ailincăi (ed.), *Settlements of Life and Death: Studies from Prehistory to Middle Ages, Proceedings of an International Colloquium, Tulcea, 25th-28th of May 2016*, BI-PSA, 14, Cluj-Napoca, 2016, p. 201-234.
- Rodríguez et alii 2012 – Oliva Rodríguez, José Beltrán, Pedro López Aldana, Esther Ontiveros, Ruth Taylor, *The Quarries of Almadén de la Plata (Seville, Spain): New Data from the Recent Archaeological Interventions*, în Anna Gutiérrez García-Moreno, Pilar Lapuente Mercadal, Isabel Rodà de Llanza (ed.), *Interdisciplinary Studies on*

- Ancient Stone. Proceedings of the IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Tarragona 2009)*, Tarragona, 2012, p. 645-650.
- Roska 1942 – Márton Roska, *Erdély régészeti repertórium*, I, Cluj, 1942.
- Roșu 1980 – Alexandru Roșu, *Geografia fizică a României*, București, 1980.
- Ștefan et alii 2017 – Cristian E. Ștefan, Mădălina Dimache, Radu Petcu, Dan Palcu, *The Polished Stone Industry from Șoimuș – La Avicola (Ferma 2), Hunedoara County*, în MCA, s.n., XIII, 2017, p. 171-189.
- Șuiaga 2010 – Victor I. Șuiaga, *Deva – contribuții monografice. Orașul, cetatea și domeniul*, vol. 1, Deva, 2010.
- Téglás 1888 – Gábor Téglás, *Prähistorische Gold- und Steingrubenbauwerkzeuge aus Dacien*, în ÖZBH, XXXVI, 1888, p. 1-3.
- Téglás 1889a – Gábor Téglás, *Római kőbánya a dévai Bezán nevű hegyn*, în AE, IX/5, 1889, p. 390-395.
- Téglás 1889b – Gábor Téglás, *Római márványbánya a Bisztravölgyben, Bukova Hunyadmegyei faluhatárán*, în FK, XIX/4-6, 1889, p. 154-160.
- Téglás 1902a – Gábor Téglás, în *Hunyadmegye őstelepeinek vázlatos áttekintése*, Géza Kuun, Zsófia Torma, Gábor Téglás (ed.), Hunyadvármegye története, Budapest, 1902, p. 8-22.
- Téglás 1902b – Gábor Téglás, *Hunyadmegye a dákok és rómaiak idejében*, în Géza Kuun, Zsófia Torma, Gábor Téglás (ed.), Hunyadvármegye története, Budapest, 1902, p. 34-211.
- Treiber 1963 – Ioan Treiber, *Petrografia rocilor eruptive și metamorfice*, București, 1963.
- Tudor 1968 – Dumitru Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968.
- Valea, Mărghită 1969 – Mircea Valea, Liviu Mărghită, *Așezarea dacică de la Cozia – Deva*, în Sargetia, VI, 1969, p. 47-53.
- Vitruvius II – Vitruvius II, Marcus Vitruvius Pollio, *De Architectura*, trad. George M. Cantacuzino, Traian Costa, Grigore Ionescu, București, 1964.
- Wollmann 1973 – Volker Wollmann, *Cercetări privind carierele de piatră din Dacia romană*, în Sargetia, X, 1973, p. 105-130.
- Wollmann 1996 – Volker Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele din piatră în Dacia romană / Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien*, BMN, XIII, VDB-MB, 63, Cluj-Napoca, 1996.
- Zotic 2007 – Vasile Zotic, *Organizarea spațiului geografic în Culoarul Mureșului, sectorul Sebeș-Deva*, Cluj-Napoca, 2007.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primmate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasion-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

OGLINDA CU SEMNE TAMGA DIN AȘEZAREA DE LA SEBEȘ- PODUL PRIPOCULUI (JUD. ALBA, ROMÂNIA). OBSERVAȚII PE MARGINEA ORIGINII ȘI DATĂRII ACESTEIA*

Vitalie BÂRCĂ**

The Mirror with Tamgas from the Settlement at Sebeș-Podul Pripocului (Alba County, Romania): Notes on Its Origin and Dating

Abstract. *The mirror from the settlement at Sebeș-Podul Pripocului, unique in the intra-Carpathian area, belongs to a type of mirror specific mainly to the Sarmatae world. On its reverse are two identical tamgas set into the mirror; however, in previous publications the marks have been rendered erroneously. The analysis shows that many of the analogues identified are specific to the region to the right of the Dnieper, and that such mirrors are specific to the second half of the first century to mid-third century AD. The item's significance, the function of the tamgas and the fact that such marks were borrowed by the neighbouring peoples offer evidence that this mirror did not reach the area via exchange or trade, but rather that there was a "barbarian" presence, which also included the Sarmatae, in the settlement of Sebeș-Podul Pripocului.*

Keywords: *mirrors, tamgas, the Sarmatians, the Carpi, the Free Dacians, north Pontic area.*

Cuvinte-cheie: *oglinzi, semne tamga, sarmați, carpi, daci liberi, spațiul nord-pontic.*

Introducere

Oglinda supusă analizei noastre a fost descoperită în vara anului 1967 ca urmare a cercetărilor arheologice efectuate în așezarea situată în marginea estică a orașului Sebeș (jud. Alba), pe malul stâng al Secașului, lângă *Podul Pripocului*¹. Aceasta a apărut în nivelul de locuire atribuit secolelor III-IV p.Chr.², în care au fost găsite, ca urmare a cercetărilor arheologice din anii 1960 și 1966, artefacte și complexe caracteristice acestei perioade³. Dintre acestea se remarcă groapa nr. 4, în care a fost descoperită o fibulă din bronz cu piciorul întors pe dedesubt (**fig. 3/3**), împreună cu mai multe vase ceramice fragmentare, precum și câteva bucăți de cărămizi romane⁴.

Oglinda a fost descoperită în stare fragmentară, lipsindu-i mânerul lateral, întotdeauna de formă dreptunghiulară, prevăzut cu o perforație, și o

* Versiunea în limba engleză a acestui studiu a fost publicată în *Journal of Ancient History and Archaeology*, 8/1, 2021, p. 87-115 (Bârcă 2021).

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, România; e-mail: vitalie_barca@yahoo.com.

¹ Aldea 1971, p. 693. Oglinda a fost descoperită în secțiunea V, carourile 5-6, la adâncimea de 0,30 cm de la nivelul actual de călcare. Informații oferite cu amabilitate de Radu Totoianu.

² *Ibidem*.

³ Horedt *et alii* 1967, p. 25.

⁴ *Ibidem*, p. 23-25, fig. 10/10-15.

mică porțiune din corpul ei. Aceasta, la fel ca celelalte oglinzi din acea perioadă, a fost realizată dintr-un aliaj de culoare alb-argintie. La momentul descoperirii piesa avea suprafața acoperită cu o patină neagră-verzuie. Aversul este plat, fiind folosit ca oglindă, iar reversul are marginea marcată printr-o bordură nu foarte înaltă. Suprafața reversului este decorată spre margine cu o linie în zigzag, iar în zona centrală cu două semne tamga în relief dispuse „în oglindă”. Diametrul oglinzii este de 6 cm, grosimea de 0,15 cm, iar greutatea de 27 de grame⁵. Piesa a fost publicată de către Ioan Al. Aldea la patru ani după ce a fost descoperită⁶, iar în anul 1982 aceasta a fost menționată și ilustrată în studiul monografic *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, elaborat de către Kurt Horedt⁷. Mai recent, o prezentare succintă a acestei piese a fost realizată de către Coriolan H. Opreanu⁸. În cele trei publicații semnele tamga de pe reversul oglinzii, așa cum se poate vedea din fotografiile realizate recent⁹ (**fig. 1-2**), au fost redată eronat¹⁰ (**fig. 3/1-2**), fapt ce explică lipsa unor analogii pentru acestea. Studiarea piesei după 50 de ani de la publicarea ei ne-a permis să constatăm că pe reversul acesteia avem două semne tamga identice, dispuse „în oglindă”. Acestea au forma unor volute din a căror parte mediană pornesc perpendicular două vrejuri cu buclă spre exterior (**fig. 1-2**).

Câteva aspecte legate de originea, răspândirea și datarea oglinzilor cu mâner lateral și reversul ornamentat

În mediul barbar nord-pontic din ultimele secole a.Chr. – primele secole p.Chr., numărul oglinzilor, precum și varietatea lor tipologică sunt semnificative, mai ales pentru ultimul interval. Numărul mare al oglinzilor a contribuit de-a lungul timpului la elaborarea mai multor tipologii ale acestor artefacte din spațiul și perioada menționate. O atenție aparte a fost acordată oglinzilor discoidale cu mâner lateral perforat de formă dreptunghiulară, din primele secole p.Chr., răspândite pe întregul teritoriu cuprins între Volga și Dunărea de Jos.

⁵ În articolul dedicat acestei oglinzi, diametrul figurează ca fiind de 5,9 cm (Aldea 1971, p. 693). Oglinda are numărul de inventar A. 6321 și se găsește în colecția Muzeului Municipal „Ioan Raica” Sebeș. Măsurătorile, o serie de informații, precum și imaginile care ilustrează oglinda ne-au fost furnizate de către dr. Radu Totoianu, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru promptitudinea și sprijinul acordat.

⁶ Aldea 1971, p. 693-700.

⁷ Horedt 1982, fig. 14/8.

⁸ Opreanu 1998, p. 104, fig. 23/1.

⁹ Documentarea fotografică computațională H-RTI (*Highlight-reflectance transformation imaging*), redare normală (*Default*), cu filtru matematic (*specular enhancement*) și vizualizarea vectorilor normali (*normals visualization*) a fost realizată de dr. Călin Șuteu, Gigapixel Art SRL, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru sprijinul acordat.

¹⁰ O redare similară regăsim și în lucrarea lui C. Beldiman (Beldiman 1990, fig. 5/21).

Oglinzile discoidale cu mâner lateral de formă dreptunghiulară au fost atribuite de către A. M. Khazanov tipului IX din clasificarea sa tipologică¹¹. Cronologic, el deosebea, pe baza aspectului, o variantă cu proeminență conică în partea centrală a discului și o alta cu decor în relief cu reprezentarea diferitor motive pe revers, cel mai adesea simboluri solare sau semne de tip tamga¹². Oglinzile aparținând primei variante erau datate de A. M. Khazanov în secolele I-II p.Chr.¹³. Tot el respingea opinia lui P. Rau, potrivit căruia aceste oglinzi sunt de proveniență caucaziană¹⁴. În accepțiunea aceluiași cercetător, originea acestor oglinzi se află în cadrul vechilor culturi din Siberia, unde prototipurile lor – oglinzile cu discul rotund și plat și mâner lateral perforat – au fost utilizate o perioadă îndelungată de timp. Acestea din urmă, în opinia A. M. Khazanov, sub influența oglinzilor cu marginea îngroșată, proeminență în partea centrală a discului și mâner în formă de cui (tip Khazanov VIII), au contribuit la formarea oglinzilor acestui tip¹⁵. Nu excludea o astfel de proveniență a acestor oglinzi nici B. A. Litvinskij¹⁶. Urmând opinia lui A. M. Khazanov, I. I. Marchenko consideră că tipul analizat a putut să se formeze în urma sintezei dintre oglinzile cu discul rotund și plat, prevăzute cu mâner lateral perforat de formă dreptunghiulară (tip Marchenko IX.3¹⁷) și cele cu marginea îngroșată, mâner în formă de cui și proeminență conică în partea centrală (tip Khazanov VIII¹⁸, Skripkin 6.7¹⁹, Marchenko VIII.1²⁰, Glukhov 6.7.1²¹). Acest proces a avut loc, în opinia aceluiași cercetător, însă, nu în regiunea Volgăi, ci în mediul sarmaților din nordul Caucazului, la hotarul dintre secolele I a.Chr.-I p.Chr.²².

Oglinzile decorate pe revers cu motive geometrice, simboluri solare sau semne de tip tamga au fost datate de A. M. Khazanov în secolele II-III p.Chr., iar apariția lor în orașele din Bospor plasată la sfârșitul secolului I - secolul II p.Chr.²³. Pentru zona Volgăi, același cercetător, remarcă existența unei

¹¹ Khazanov 1963, p. 65-67, fig. 4.

¹² Semnele în relief prezente pe oglinzi reprezintă, conform cercetătorilor, atât semne de proprietate, ornamente, cât și simboluri religioase, iar oglinzile cu tamga pe ele au avut pe lângă funcția primară și o semnificație magico-apotropaică.

¹³ Khazanov 1963, p. 65-67.

¹⁴ *Ibidem*, p. 65-66.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Litvinskij 1971, p. 47.

¹⁷ Marchenko 1996, p. 24-25.

¹⁸ Khazanov 1963, p. 64-65, fig. 1/VIII, 3/5.

¹⁹ Skripkin 1990, p. 95, 152-153, fig. 36/5-10.

²⁰ Marchenko 1996, p. 21-23, fig. 4.

²¹ Glukhov 2005, p. 15, 46-47, fig. 7/4, 6-8; 8/2; 10/1.

²² Marchenko 1996, p. 27.

²³ Khazanov 1963, p. 67.

variante caracterizate prin prezența unei proeminențe conice rudimentare în partea centrală a discului²⁴.

Un punct de vedere diferit în ceea ce privește proveniența oglinzilor cu mâner lateral perforat de formă dreptunghiulară îi aparține lui M. P. Abramova²⁵. Studiind oglinzile discoidale cu mâner lateral perforat din teritoriul nord-caucazian, ea a evidențiat existența în cadrul acestora a trei variante:

1. cu bordură pe margine și proeminență conică în partea centrală a discului;

2. decorate pe partea exterioară a discului;

3. cu suprafața plată și neornamentată²⁶.

Autoarea menționa că majoritatea oglinzilor aparținând variantei 1 au fost descoperite pe teritoriul Caucazului de Nord, mare parte a acestora fiind din regiunile montane ale zonei centrale²⁷. Respingând ipoteza originii siberiene a acestui tip de oglinzi, aceeași cercetătoare considera posibil ca cele aparținând primei variante să fie denumite „caucaziene”. O dovadă a provenienței caucaziene a acestora, cât și a producerii lor în această regiune, este oferită, în opinia autoarei, de numărul mare al acestora în cadrul monumentelor fazei târzii a culturii Koban²⁸. În urma analizei tuturor oglinzilor aparținând primei variante din nordul Caucazului, M. P. Abramova a ajuns la concluzia că acestea pot fi datate în secolul I – începutul secolului II p.Chr. și că în aceeași perioadă ele s-au răspândit și în alte regiuni²⁹. De la sfârșitul secolului I p.Chr. unele dintre oglinzile acestei variante încep să aibă reversul ornamentat³⁰. Aceste exemplare, potrivit observațiilor lui M. P. Abramova, au bordură pe margine și convexitatea din partea centrală a discului puțin proeminentă, iar ornamentul unul simplu, fiind considerate ca o formă intermediară, ce a contribuit la apariția odată cu secolul al II-lea p.Chr. a oglinzilor celei de-a doua variante. Acestea din urmă au o formă mai aplatizată și au ca trăsătură distinctă prezența decorului de pe revers, fiind caracteristice perioadei secolelor II-III p.Chr. pentru întregul spațiu cuprins între Volga și Dunărea de Jos³¹.

Originea nord-caucaziană a oglinzilor cu marginea îngroșată, proeminență conică și mâner lateral perforat de formă dreptunghiulară (tip Khazanov IX.1³², Skripkin 6.10³³, Marchenko IX.1³⁴, Glukhov 6.10.1³⁵,

²⁴ *Ibidem*, p. 67, fig. 4/5-9.

²⁵ Abramova 1971.

²⁶ *Ibidem*, p. 121-123, fig. 1.

²⁷ *Ibidem*, p. 125.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, p. 124-125, 129-131; vezi și Abramova 1993, p. 155, tipul 5, varianta 1, fig. 60/28-33.

³⁰ Abramova 1971, p. 128-129.

³¹ *Ibidem*, p. 129-130; vezi și Abramova 1993, p. 167, tipul 5, varianta 2, fig. 66/40-44.

³² Khazanov 1963, p. 65-67, fig. 4/2-4.

Abramova, varianta 1³⁶) a fost susţinută şi de către V. B. Vinogradov şi V. A. Petrenko. Aceştia pun însă apariţia lor pe seama transformării evolutive a oglinzilor sarmatice cu marginea îngroşată, mâner în formă de cui şi proeminenţă conică în partea centrală (tip Khazanov VIII, Skripkin 6.7, Marchenko VIII.1, Glukhov 6.7.1). Acest proces, în opinia aceluiaşi autori, a avut loc în mediul sarmaţilor siraci stabiliţi în regiunea precaucaziană. Tot ei consideră că aceste oglinzi sunt de provenienţă sarmatică, cu epicentrul în nordul Caucazului, unde s-au produs din metal local şi au fost exportate în alte regiuni³⁷.

A. S. Skripkin evidenţiază în rândul oglinzilor discoidale cu mâner lateral perforat de formă dreptunghiulară aflate în mediul sarmatic din regiunea Volgăi de Jos şi cea de la sud de Urali existenţa a două tipuri: cu bordură pe margine şi proeminenţă conică în partea centrală a discului (tipul 1) şi ornamentate pe revers (tipul 2)³⁸.

Corelarea oglinzilor cu restul artefactelor cu care au fost descoperite, în mod special cu fibulele, i-au permis lui A. S. Skripkin să le dateze pe cele cu bordură pe margine şi proeminenţă conică în partea centrală şi fără decor pe revers (tipul 1)³⁹ în secolul I – începutul secolului II p.Chr.⁴⁰. Tot el nu exclude apariţia lor cândva către mijlocul secolului I p.Chr., iar originea este considerată ca fiind în regiunea nord-caucaziană⁴¹. Apariţia oglinzilor ornamentate pe revers (tipul 2) în regiunea Volgăi de Jos şi în cea de la sud de Urali este plasată de A. S. Skripkin la începutul secolului II p.Chr., iar utilizarea lor pe scară largă în a doua jumătate a secolului al II-lea – prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr.⁴².

Ca urmare a analizei oglinzilor discoidale cu mâner lateral perforat de formă dreptunghiulară din interfluviul Don-Volga, A. A. Glukhov le-a împărţit în două grupe. În cadrul primei grupe au fost incluse exemplarele masive, dar nu foarte mari ca dimensiuni (diametrul între 4,5 şi 7 cm), cu bordură înaltă pe margine şi proeminenţă conică în partea centrală a discului, iar în cadrul celei

³³ Skripkin 1990, p. 95, 153, fig. 36/13-18.

³⁴ Marchenko 1996, p. 24.

³⁵ Glukhov 2003, p. 93, fig. 1/6.10.1; 4/3-5; Glukhov 2005, p. 15, 47-48, fig. 8/3-10.

³⁶ Abramova 1971, p. 121, 125, fig. 1.

³⁷ Vinogradov, Petrenko 1976, p. 44-49.

³⁸ Skripkin 1984, p. 47-48.

³⁹ În clasificarea sa tipologică, A. S. Skripkin a atribuit aceste oglinzi tipului 6.10 (Skripkin 1990, p. 95, 153).

⁴⁰ Skripkin 1984, p. 47-48.

⁴¹ Skripkin 1990, p. 153.

⁴² Skripkin 1984, p. 48.

de-a doua oglinzile cu bordură joasă pe margine, proeminență conică slab evidențiată și ornament în relief pe reversul acestora⁴³.

V. M. Kosyanenko a identificat în necropola de la Kobyakova (dreapta Donului de Jos) o serie de oglinzi cu decor în relief pe partea exterioară, pe care le-a datat în secolul I p.Chr.⁴⁴. Ca urmare a analizei acestora, cercetătoarea a reușit să identifice diferențele cronologice pentru anumite scheme decorative de pe aceste oglinzi⁴⁵, ajungând la concluzia că pentru datarea exemplarelor ornamentate pe revers sunt importante nu doar trăsăturile morfologice, ci și tipul de decor⁴⁶. Tot ea remarcă faptul că pentru secolul I p.Chr. sunt caracteristice oglinzile cu o grosime semnificativă, proeminență conică pronunțată în zona centrală, margine teșită spre exterior, toartă dreptunghiulară care se îngustează uneori spre disc, și decorul simplu ce constă din rozete, cercuri și raze⁴⁷. Pentru oglinzile din secolul II – începutul secolului III p.Chr., din mormintele necropolei de la Kobyakovo, s-a constatat că acestea sunt mai subțiri și că au dimensiunile mânerului lateral mai mici, precum și că partea convexă din centrul discului este mult mai mică sau este înlocuită cu un cerc⁴⁸. În cazul decorului s-a remarcat că acesta devine mult mai complex, cel mai adesea fiind reprezentat de cercuri, semne apropiate literei gamma, de la care pornesc ornamente de forma unor „labe de pasăre” și semne de forma unor raze cu bucle la capete, toate în interiorul unui alt cerc, precum și ornamente de formă dreptunghiulară/pătrată înscrise într-un cerc⁴⁹. Pe unele oglinzi din această perioadă se mai întâlnesc ornamente ce au forma unor raze⁵⁰. Toate oglinzile cu decor în relief de formă dreptunghiulară/pătrată înscrise într-un cerc sunt, cu o singură excepție⁵¹, din a doua jumătate a secolului II – începutul secolului III p.Chr.⁵².

M. V. Krivosheev, pe baza prezenței ornamentului și a motivelor sale, a definit două tipuri și mai multe variante de oglinzi discoidale cu mâner lateral perforat de formă dreptunghiulară din mediul sarmatic, din partea sudică a

⁴³ Glukhov 2005, p. 15, 47.

⁴⁴ Kosyanenko 1994, p. 71-73, fig. 23/2-8; Kosyanenko 2008, p. 108-112, pl. 15/2-8. Principalul argument invocat în apariția atât de timpurie a oglinzilor decorate se bazează pe descoperirea acestora cu fibule a căror datare pentru necropola de la Kobyakovo a fost revizuită, în baza asocierii lor cu vase ceramice modelate la roată din pastă fină, cu suprafața acoperită cu firnis de culoare roșie-cărămizie cu reflexe metalice.

⁴⁵ Kosyanenko 1994, p. 71-77; Kosyanenko 2008, p. 108-117.

⁴⁶ Cf. Kosyanenko 1994, p. 71-77; Kosyanenko 2008, p. 108-117.

⁴⁷ Kosyanenko 1994, p. 71-74, 76, fig. 23/2-8; Kosyanenko 2008, p. 116, pl. 15/2-8.

⁴⁸ Kosyanenko 1994, p. 76; Kosyanenko 2008, p. 111, 117.

⁴⁹ Kosyanenko 1994, p. 76-77, fig. 24/1-6; 25/1-5; Kosyanenko 2008, p. 111, 117, pl. 16/1-6; 17/1-5.

⁵⁰ Kosyanenko 1994, p. 74, 76, fig. 23/9; Kosyanenko 2008, p. 112, 117, pl. 15/9.

⁵¹ Kosyanenko 1994, p. 76, fig. 25/6; Kosyanenko 2008, p. 116, pl. 17/6.

⁵² Kosyanenko 1994, p. 76; Kosyanenko 2008, p. 116.

interfluviului Volga-Don⁵³. Primului tip i-au fost atribuite oglinzile cu proeminență conică în partea centrală a discului, iar celui de-al doilea tip cele ornamentate. În cadrul celui de-al doilea tip au fost stabilite pe baza ornamentului trei variante (A, B, V). Astfel variantei „A” i-au fost atribuite oglinzile decorate pe revers cu cercuri de la care pornesc ornamente de forma unor raze cu bucle la capete, toate în interiorul unui alt cerc, variantei „B” cele cu decor de formă pătrată înscrise într-un cerc, iar variantei „V” cele cu diverse ornamente sau neornamentate. În plus, același autor a clarificat cadrul cronologic al existenței acestor tipuri de oglinzi din mediul sarmatic din regiunea supusă analizei. În mormintele sarmatice din zona Donului oglinzile ornamentate sunt o prezență destul de rară⁵⁴, dar sunt întâlnite la Tanais și în împrejurimile acestuia.

T. N. Vysotskaya, ca urmare a analizei mormintelor cu astfel de oglinzi din cadrul necropolei de la Ust'-Al'ma (Crimeea), constată că exemplarele cu marginea îngroșată, proeminență conică și mâner lateral își fac apariția în secolul I p.Chr., iar cele decorate pe revers se întâlnesc în mormintele acestei necropole din a doua jumătate a secolului I p.Chr., marea lor majoritate provenind din mormintele ce aparțin secolelor II-III p.Chr.⁵⁵. La o privire atentă asupra inventarului celor două morminte din care provin oglinzile decorate pe partea exterioară a discului, datate în doua jumătate a secolului I p.Chr., se poate constata însă că unul dintre acestea se pot data mai degrabă la sfârșitul secolului I – începutul secolului II p.Chr., iar cel de-al doilea la începutul/prima jumătate a secolului II p.Chr.

O analiză a oglinzilor discoidale cu mâner lateral perforat din primele secole p.Chr. descoperite în necropolele din Crimeea a fost efectuată de A. A. Trufanov⁵⁶. Acesta a evidențiat existența a opt variante, dintre care șapte sunt cu ornament în relief pe revers (variantele 2-8). Oglinzile neornamentate și cu proeminență în partea centrală a discului au fost atribuite primei variante, în cadrul căreia, pe baza trăsăturilor, au fost identificate trei subvariante (1A, 1B, 1V)⁵⁷. Oglinzile masive din cadrul variantei 1A au fost datate în a doua jumătate a secolului I p.Chr., iar apariția lor în Crimeea plasată către mijlocul secolului I p.Chr.⁵⁸. În cazul oglinzilor aparținând variantelor 1B și 1V se menționează că pe teritoriul Crimeei cele mai timpurii exemplare ale acestora provin din complexe din ultima treime/sfârșitul secolului I p.Chr.

⁵³ Krivosheev 2005, p. 51, 95-97, fig. 42/1 (tipul 1); 42/2-3 (tipul 2.A); 42/4-6; 43/3 (tipul 2.B); 43/1-2, 4-6 (tipul 2.V).

⁵⁴ Maksimenko 1998, p. 131.

⁵⁵ Vysotskaya 1994, p. 117.

⁵⁶ Trufanov 2007, p. 173-186.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 175-176, fig. 1/1-4 (varianta 1A); 1/5-6 (varianta 1B); 1/7-10 (varianta 1V).

⁵⁸ *Ibidem*, p. 175, 180.

În ceea ce privește oglinzile ornamentate, trebuie menționat că A. A. Trufanov a atribuit variantelor timpurii exemplarele masive cu proeminență semisferică în partea centrală a discului și cu o varietate semnificativă de ornamente fără standarde clare (cercuri ce înconjoară proeminența centrală; ornamente radiale sau de forma unor raze radiale; dreptunghiuri de la care pornesc linii drepte sau grupe de linii; cercuri ce înconjoară proeminența centrală de la care pornesc în cele patru direcții cardinale grupuri de linii, iar între acestea plasate semne de forma literei gamma). Acestea au fost încadrate în variantele 2-5 și provin cu precădere din complexe care sunt datate la sfârșitul secolului I – prima jumătate a secolului al II-lea p.Chr.⁵⁹. Câteva exemplare de oglinzi aparținând acestor variante au fost însă descoperite și în morminte din a doua jumătate a secolului II p.Chr., a doua jumătate a secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p.Chr. sau sfârșitul secolului al II-lea – prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr.⁶⁰.

Oglinzile ornamentate, încadrate de același autor în variantele 6-8, considerate mai târzii, sunt subțiri în secțiune și se caracterizează prin convexitatea din centrul discului mult mai mică sau prin lipsa acesteia și prin ornamentul standardizat (cercuri de la care pornesc ornamente de forma unor „labe de pasăre” și semne de forma unor raze cu bucle la capete, toate în interiorul unui alt cerc; ornamente de forma unor „labe de pasăre” și semne de forma unor raze cu bucle la capete care pornesc din centrul discului oglinzilor; ornamente de forma unor raze ce au la capete volute). Lipsesc pe teritoriul Crimeei oglinzile al căror ornament constă într-un dreptunghi/pătrat înscris într-un cerc⁶¹, decor întâlnit frecvent pe oglinzile din a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului III p.Chr. din zona Volgăi și a Donului de Jos, precum și în partea sudică a teritoriului dintre Volga și Don⁶². Oglinzi cu un astfel de decor apar și în mediul sarmatic din spațiul nord-vest pontic. Sunt foarte rar întâlnite în Crimeea și oglinzile decorate cu diferite semne de tip tamga în relief pe partea exterioară, la ora actuală fiind cunoscute doar câteva exemplare⁶³.

Potrivit lui A. A. Trufanov, pe teritoriul Crimeei cele mai timpurii oglinzi ornamentate provin din complexe care sunt datate în ultimul sfert/sfârșitul secolului I p.Chr., iar începutul pătrunderii în această regiune a oglinzilor

⁵⁹ *Ibidem*, p. 176-178, 180, fig. 1/11-12 (varianta 2); 2/1-8; 5/2-3; 7-11 (varianta 3A); 2/9-12; 5/9 (varianta 3B); 3/3-6 (varianta 4); 3/1-2, 7-9; 5/13 (varianta 5).

⁶⁰ *Ibidem*, p. 177, 178, fig. 2/8-10; 3/7-9; 5/13.

⁶¹ *Ibidem*, p. 179.

⁶² Kosyanenko 1994, p. 75-77, fig. 25/1-5; Kosyanenko 2008, p. 114, 116, 117, pl. 17/1-5; Krivosheev 2004, p. 119, fig. II/15-16; Krivosheev 2005, p. 51, 96-97, fig. 42/4-6; 43/3.

⁶³ Informații oferite cu amabilitate de Anastasiya Stoyanova (Sevastopol, Crimeea). Vezi și Trufanov 2007, p. 179, fig. 6/35; Puzdrovskij 2007, p. 153, pl. 129/18.

ornamentate atribuite variantelor târzii este plasat în prima jumătate a secolului II p.Chr., acestea fiind întâlnite până către sfârşitul secolului III p.Chr.⁶⁴.

Pornind de la opinia că în zona Volgăi şi în cea de la sud de Urali oglinzile ornamentate îşi fac apariţia doar de la începutul secolului II p.Chr., şi că au început să fie utilizate pe scară largă doar de la mijlocul acestuia, A. A. Trufanov a presupus că oglinzile cu decor în relief pe revers s-au format în teritoriile din nordul Mării Negre. Pentru oglinzile variantelor 6-7, acelaşi cercetător optează pentru regiunea Bosporană⁶⁵.

Recent, în urma analizei oglinzilor ornamentate pe revers din cadrul necropolelor meote, N. Yu. Limberis şi I. I. Marchenko au afirmat că acestea şi-au făcut apariţia în regiunea din dreapta râului Kuban încă din prima jumătate a secolului I p.Chr.⁶⁶. Exemplarele se caracterizează prin disc masiv, marginea îngroşată şi proeminenţă în partea centrală a discului⁶⁷, demonstrând, odată în plus, că acestea îşi au originea în cele neornamentate. În opinia celor doi cercetători, apariţia oglinzilor cu decor pe revers în prima jumătate a secolului I p.Chr. poate indica posibilitatea evoluţiei acestora în paralel cu cele neornamentate, cu proeminenţă în partea centrală a discului⁶⁸.

La o privire atentă a fibulelor cu care aceste oglinzi au fost descoperite în cadrul mormintelor meote remarcăm faptul că atribuirea şi încadrarea acestora sunt discutabile. Bunăoară atât fibula din M 36 din necropola nr. 3 de la Starokorsunskaya, cât şi cele două exemplare din M 298 de la Spornoe⁶⁹ aparţin grupei 4, seria I, varianta 2 din clasificarea tipologică a lui V. V. Kropotov⁷⁰ şi nu variantei 1, aşa cum s-a susţinut⁷¹. Astfel de fibule, foarte numeroase în mediul identităţilor culturale din spaţiul nord-pontic, sunt datate în a doua jumătate a secolului I – începutul secolului II p.Chr.⁷². În cazul oglinzii de la Spornoe se remarcă lipsa proeminenţei din partea centrală a discului.

În a doua jumătate a secolului I p.Chr. se datează, în opinia noastră, şi M 60v din necropola nr. 2 de la Starokorsunskaya care avea în inventar şi o fibulă

⁶⁴ Trufanov 2007, p. 180. Vezi şi Puzdrovskij 2007, p. 153. Pentru o serie de descoperiri mai recente a unor oglinzi ornamentate de pe teritoriul Crimeei, vezi Khrapunov 2007, p. 40, 49, fig. 4/14; 9/2; Khrapunov 2013, p. 42-43, fig. 34/15, 17-19; Puzdrovskij, Trufanov 2016, p. 13, 35, 42, 80, 86, fig. 11/13-14; 55/1; 75/5; 143/12; 154/6; 167/10; 170/4.

⁶⁵ Trufanov 2007, p. 180.

⁶⁶ Limberis, Marchenko 2018.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 202-204, 215, fig. 1/1, 7.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 215.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 202, 204, fig. 1/2, 5-6.

⁷⁰ Kropotov 2010, p. 72, 74, fig. 31-32.

⁷¹ Limberis, Marchenko 2018, p. 202, 204. Limita cronologică superioară a fibulelor variantei 1 este situată de către V. V. Kropotov la mijlocul secolului I p.Chr. (Kropotov 2010, p. 72). A. K. Ambroz plasa perioada de utilizare a fibulelor variantei 1 în secolul I p.Chr. (Ambroz 1966, p. 48, pl. 9/1-5).

⁷² Kropotov 2010, p. 74.

de tip Aucissa⁷³, ce aparține tipului 5.2 în clasificarea tipologică a E. Riha⁷⁴. Datarea acestor fibule nu se limitează la mijlocul secolului I p.Chr., ele fiind purtate o bună perioadă de timp, chiar dacă erau ieșite din modă, atât în mediul barbar, cât și în cel provincial roman⁷⁵. În lumea sarmatică din spațiul nord-pontic de la vest de Don, fibulele de tip Aucissa apar în inventarul unor morminte cu trăsături estice⁷⁶, care au fost atribuite noului val de sarmați veniți din est, începând cu mijlocul secolului I p.Chr.⁷⁷, fapt ce indică o utilizare certă a fibulelor acestui tip în a doua jumătate a secolului I p.Chr. De altfel, la o analiză atentă a descoperirilor de fibule de tip Aucissa din estul Europei (149 exemplare) s-a constatat că în acest areal geografic ele provin din morminte din a doua jumătate a secolului I – începutul secolului II p.Chr., rareori fiind întâlnite și în complexe care sunt date cu precădere în secolul al II-lea p.Chr.⁷⁸.

Oglinzile ornamentate descoperite în mormintele meote din a doua jumătate a secolului I – începutul secolului II p.Chr. continuă să aibă o grosime semnificativă și mai păstrează proeminența din partea centrală a discului, în prima jumătate a secolului II p.Chr. acestea fiind încă adeseori întâlnite în mormintele meote din regiunea Kuban⁷⁹. În cazul unora dintre exemplarele din al doilea interval cronologic se remarcă faptul că ele sunt mult mai subțiri în secțiune, precum și că dimensiunile convexității din centrul discului sunt mult mai mici. Începând din prima jumătate a secolului II p.Chr. oglinzile ornamentate fără proeminență în partea centrală a discului sunt o prezență tot

⁷³ Limberis, Marchenko 2018, p. 204, fig. 1/8.

⁷⁴ Riha 1979, p. 114-120, pl. 23-24; Riha 1994, p. 100-107, pl. 18-19.

⁷⁵ Cf. Böhme 1972, p. 11; Ettlinger 1973, p. 29, 93-96, tipul 29-30; Feugère 1985, p. 323-324; Riha 1979, p. 114-115; Riha 1994, p. 101-107; Cociș 2004, p. 78, pl. XLV. Pentru descoperirile unor astfel de fibule și datarea lor pe teritoriul Crimeei, vezi Puzdrovskij 2007, p. 174, fig. 194/5-6; Trufanov 2009, p. 201, 277, fig. 52/3-6; pentru cele de pe teritoriul Daciei preromane, vezi Rustoiu 1997, p. 60, tipul 29, fig. 70/1; 71/1-4.

⁷⁶ Kostenko 1993, p. 78, 81, 105, fig. 24/22; 26/22; Simonenko 2008, p. 30, 65, pl. 52/2; 55/5; Simonenko 2011, p. 19, 21, fig. 10/1-2; Bârcă, Symonenko 2009, p. 157, fig. 58/8; Bârcă 2011, p. 10-11, fig. 1/8.

⁷⁷ Pentru mai multe informații privind noul val de sarmați veniți în spațiul nord-vest pontic în a doua jumătate a sec. I p.Chr., vezi Bârcă 2013; Bârcă 2015; Bârcă 2020, p. 85, notele 111-112; Bârcă, Symonenko 2009, p. 348-364.

⁷⁸ Vezi Kropotov 2010, p. 273, 276-279, 343, fig. 77/II. Pentru o serie de descoperiri mai noi de fibule de tip Aucissa, vezi Akhmedov 2020. K. Hellström, pe baza opiniilor exprimate de cercetători cu privire la cronologia fibulelor de tip Aucissa din teritoriile din nordul Mării Negre, a propus recent o datare a pieselor din spațiul menționat în intervalul cronologic cuprins între sfârșitul secolului I a.Chr. și începutul secolului III p.Chr. (Hellström 2018, p. 102).

⁷⁹ Vezi Limberis, Marchenko 2018, p. 204-215, fig. 2/1, 6, 9; 4/5, 8; 5/1, 3, 5; 6/1, 7; 7/5, 8, 10, 12; 8/4, 6; Marčenko, Limberis 2008, pl. 146/5; 161/3; 170/6; 180/5; 187/6; 190/4.

mai frecventă în mediul meot⁸⁰. Pentru mediul sarmaţilor siraci din regiunea Kuban s-a constatat că oglinzile decorate pe revers se întâlnesc în morminte doar împreună cu fibule din secolul al II-lea p.Chr.⁸¹.

În mediul sarmatic din spaţiul dintre Nipru şi Prut marea majoritate a oglinzilor aparţinând acestui tip cu decor pe revers provin cu precădere din morminte ce sunt datate în a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului III p.Chr.⁸², dar şi-au făcut apariţia în această regiune, aşa cum indică unele descoperiri, cu puţin timp înainte de mijlocul secolului II p.Chr. Unele oglinzi de acest tip se întâlnesc rareori şi în morminte ce se datează la mijlocul şi a doua jumătate a secolului III p.Chr.⁸³, precum cele din T 5, M 1 de la Vladychen' (**fig. 4/6**), T 12, M 1 de la Balki (**fig. 4/11**), T 13, M 1 de la Kurchi (**fig. 4/7**), T 3, M 1 de la Kubej (**fig. 10/4**) sau Cimişlia. De menţionat în cazul acestui spaţiu, prezenţa unui tipar din ardezie pentru turnat astfel de oglinzi descoperit la Lipcenii (R. Moldova)⁸⁴.

Pentru teritoriile estice şi sud-estice ale României se poate constata lipsa oglinzilor discoidale cu bordură pe margine, proeminenţă în partea centrală a discului şi fără ornament pe revers⁸⁵. Oglinzile aparţinând acestui tip cu decor pe revers sunt o prezenţă frecventă în teritoriile româneşti menţionate. Ele provin cu precădere din morminte sarmatice⁸⁶, dar au fost descoperite şi în cadrul inventarelor funerare şi aşezărilor din spaţiul de la est de Carpaţi, atribuite carpilor, şi într-o măsură mai mică în aşezările de pe teritoriul Munteniei, ale dacilor liberi⁸⁷. În acest din urmă teritoriu au fost descoperite şi tipare pentru turnat astfel de oglinzi. Bunăoară, în aşezarea de la Bucureşti-Militari⁸⁸ a fost descoperit un tipar din şist argilos păstrat

⁸⁰ Limberis, Marchenko 2018, p. 209, 213-215, fig. 3/1, 4, 7; 4/1; 7/1; vezi şi Marčenko, Limberis 2008, pl. 118/6; 188/5.

⁸¹ Marchenko 1996, p. 24.

⁸² Simonenko 2004b, p. 152; Bârcă, Symonenko 2009, p. 246-249; Bârcă 2015, p. 47, cu toată bibliografia.

⁸³ Cf. Simonenko 2004b, p. 152; Bârcă, Symonenko 2009, p. 247.

⁸⁴ Grosu 1983, p. 35-36, fig. II/10.

⁸⁵ Cea mai vestică descoperire a unei astfel de oglinzi provine din mormântul sarmatic nr. 1 de la Tătărauca Nouă V-*Piscul Gol* (dreapta Nistrului, R. Moldova), care se pot data în a doua jumătate a secolului I p.Chr. (Bârcă 2006, p. 152, 364-365, fig. 127/6; 186/5).

⁸⁶ Bichir 1971, p. 280; Bichir 1977, p. 186.

⁸⁷ Vezi Bichir 1973, p. 106-111; Bichir 1984, p. 51-52. Prezenţa acestor oglinzi atât la sarmaţi, cât şi la „carpi” l-a determinat pe Gh. Bichir să le atribuie denumirea de oglinzi de tip *sarmato-carpic* (vezi Bichir 1971, p. 280, 285 cu nota 285; Bichir 1973, p. 108; Bichir 1977, p. 186), termen inadecvat, chiar dacă numărul unor astfel de piese în mediul „culturii carpice” este unul semnificativ. În acest sens, ţinem să menţionăm că deşi astfel de oglinzi au fost utilizate în mediul meot sau scitic târziu, unde numărul lor este considerabil mai mare ca în mediul „carpic”, acestora nu li s-a atribuit denumirea de oglinzi sarmato-meote sau sarmato-scitice.

⁸⁸ Bichir 1984, p. 24, pl. XXX/5; LIV/1; Niculescu 2003, fig. 7/1.

aproape în întregime (**fig. 9/1-2**), precum și fragmente din alte trei, diferite⁸⁹. Un tipar pentru turnat astfel de oglinzi, realizat din lut, dintr-o pastă fină, a fost descoperit în satul Buriaș, comuna Periș (jud. Ilfov)⁹⁰, pe suprafața unei posibile (potrivit fragmentelor ceramice) așezări din secolele II-IV p.Chr.⁹¹. Un alt tipar, încă inedit, a fost descoperit în așezarea de secol VI de la Dulceanca II, în anul 1977, în stratul de nivelare de la baza unui bordei, acesta fiind adus aici, potrivit lui C. Preda, dintr-o așezare a dacilor liberi aflată în apropiere⁹².

În cazul oglinzilor cu decor pe revers de pe teritoriul României se remarcă faptul că exemplarele cu proeminență semisferică/conică în partea centrală a discului și bordură bine evidențiată pe margine sunt reprezentate de un număr redus de exemplare. Grosul oglinzilor decorate sunt subțiri în secțiune și au marginea slab evidențiată. Convexitatea din partea centrală este foarte mică sau inexistentă, iar dimensiunile mânerului lateral sunt mai mici. O altă observație care merită a fi făcută este numărul mai mare, în comparație cu alte regiuni geografice cu descoperiri de astfel de oglinzi, al exemplarelor decorate cu semne tamga pe revers. Din cadrul descoperirilor de pe teritoriul României lipsesc oglinzile al căror ornament constă dintr-un dreptunghi/pătrat înscris într-un cerc, așa cum regăsim pe oglinzile din a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului III p.Chr. din zona Volgăi și a Donului de Jos. Nu se întâlnesc în decorul oglinzilor de pe teritoriul României exemplare ornamentate cu cercuri în partea centrală de la care pornesc ornamente de forma unor „labe de pasăre” sau semne de forma unor raze cu bucle la capete, toate în interiorul unui alt cerc. Până în momentul de față lipsesc ornamentele de forma unor „labe de pasăre”, cele de forma unor raze cu bucle la capete ce pornesc din centrul discului oglinzilor, precum și cele de forma unor raze ce au la capete volute.

La o privire atentă a complexelor și contextelor în care au fost descoperite oglinzile de pe teritoriul estic și sud-estic al României se poate conchide că acestea își fac apariția în aceste teritorii cândva pe la mijlocul secolului II p.Chr. și că provin cu precădere din morminte și complexe din a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului III p.Chr.⁹³. Sunt și cazuri când astfel de oglinzi au fost descoperite în complexe a căror datare poate include și prima parte a celei de-a doua jumătăți a secolului III

⁸⁹ Bichir 1972, p. 161; Bichir 1973, p. 109; Bichir 1984, p. 24, pl. XXX/5; LIV/1.

⁹⁰ Preda 1986, p. 341, fig. 1; vezi și Niculescu 2003, fig. 7/2. Constantin Preda a plasat aceste localități în județul Prahova (Preda 1986, p. 341).

⁹¹ Preda 1986, p. 341, fig. 1.

⁹² *Ibidem*, p. 342-343.

⁹³ Gh. Bichir aprecia că majoritatea oglinzilor de acest tip descoperite pe teritoriul României se pot data la sfârșitul secolului II – prima jumătate a secolului III p.Chr. (Bichir 1973, p. 111) sau în secolul II – prima jumătate a secolului III p.Chr. (Bichir 1976, p. 157).

p.Chr., dar asupra unei analize detaliate a oglinzilor şi complexelor din care provin acestea de pe teritoriul României ne vom opri în paginile unei alte lucrări. În cazul oglinzilor de pe teritoriul României mai trebuie remarcat că acestea nu sunt de dimensiuni mari, sunt subţiri în secţiune şi au bordura de pe margine slab evidenţiată. Convexitatea din partea centrală a discului lipseşte la majoritatea dintre ele, iar la exemplarele la care este prezentă, aceasta se caracterizează prin dimensiuni foarte mici. Toate aceste trăsături sunt specifice, cu precădere, oglinzilor decorate din a doua jumătate a secolului II – prima jumătate a secolului III p.Chr.

Oglinzile de acest tip, cu sau fără decor pe revers, atât de obişnuite pentru teritoriile cuprinse între Volga – regiunea premontană din Caucazul de Nord în est şi Dunărea de Jos – Munţii Carpaţi la vest, sunt cvasiabsente în mediul sarmatic din Câmpia Panonică. La ora actuală, în acest areal geografic este cunoscută o singură astfel de oglindă, care însă provine de pe teritoriul fostei provincii romane Pannonia Inferior, de la Dunaújváros (Intercisa)⁹⁴ (fig. 11/4). Piesa este pusă în legătură cu sarmaţii estici⁹⁵, dar există şi opinia conform căreia apariţia oglinzii în estul acestei provincii romane trebuie pusă pe seama aşezării carpilor⁹⁶.

Interesantă este prezenţa câtorva oglinzi decorate cu semne tamga în vestul Europei, unde par a fi fost utilizate şi mai târziu, în perioada de început a marilor migraţii⁹⁷. În cazul acestora, în opinia noastră, piesele nu au pentru teritoriul în care au fost descoperite o valoare cronologică, fiind relicve. Prezenţa unor astfel de oglinzi, alături de alte categorii de artefacte şi elemente pontice şi caucaziene, adeseori de provenienţă sarmato-alanică în vestul Europei⁹⁸, este rezultatul deplasării unor grupuri de alani, alături de alte populaţii germanice din estul şi centrul Europei, spre vest, odată cu invazia hunică, în faza de început a epocii marilor migraţii⁹⁹.

Observaţii asupra semnelor tamga de pe oglinda de la Sebeş

Un semn tamga foarte apropiat aceloră de pe oglinda de la Sebeş-*Podul Pripocului* se regăseşte pe o oglindă de acelaşi tip din T 3, M 1 de la

⁹⁴ Istvánovits, Kulcsár 2003, p. 75-78; Istvánovits, Kulcsár 2006, p. 176, fig. 2/6; Istvánovits, Kulcsár 2017, p. 243, fig. 191/1; Bărcă 2018, p. 45, fig. 2/2.

⁹⁵ Kul'char *et alii* 2020, p. 213.

⁹⁶ Tóth 2005, p. 372-373, fig. 8a.

⁹⁷ Kuznetsov 1996, p. 72, 74-75, fig. 1/1, 5; Kazanski 1986, p. 35-36, fig. 2; Kazanski 1995, p. 42, fig. 7/2, 10; Kazanskij 2013, p. 149, fig. 2/6, 10, 14, 19; Kazanski 2020a, p. 837, fig. 25.2/7, 9, 15; Kazanski 2020b, p. 60, 66, fig. 4/7, 9; 11/2.

⁹⁸ Pentru o prezentare a acestor descoperiri, vezi Kazanskij 2013; Kazanskij 2020; Kazanski 2020a, cu toată bibliografia din cele trei studii.

⁹⁹ Pentru o analiză detaliată, vezi Kazanski 2020a; Kazanski 2020b.

Kubej¹⁰⁰ (**fig. 10/4**), mormântul fiind datat în a doua jumătate a secolului III p.Chr.¹⁰¹, deși bolul și colierul din aur împreună cu care a fost găsită indică posibilitatea unei datări ceva mai timpurii.

Printre analogiile foarte apropiate se numără și un semn tamga indicat ca fiind din mediul muntenilor din vestul Caucazului¹⁰² (**fig. 12/4**) și altele două de pe placa din calcar cu semne tamga de la Panticapaeum¹⁰³ (**fig. 15/1[11-12], 4-5**), dar și cel de pe tiparul pentru turnat oglinzi de acest tip din așezarea de la București-*Militari*¹⁰⁴ (**fig. 9/1**). Cele patru semne menționate anterior se deosebesc de cele de pe oglinda de la Sebeș-*Podul Prișocului* prin faptul că vrejurile perpendiculare cu bucle spre exterior sunt puțin mai distanțate între ele.

Asemănător este și semnul tamga de pe plăcuța din aur ce are suprafața decorată cu reprezentarea a trei lupi (?) alergând spre stânga, din mormântul sarmatic jefuit de la Dunaharaszti¹⁰⁵ (**fig. 11/1-3**). Plăcuța de la Dunaharaszti este datată în a doua jumătate a secolului I p.Chr. și a ajuns în Câmpia Panonică, probabil, așa cum am mai menționat¹⁰⁶, cândva către sfârșitul secolului I p.Chr. (anii '80 p.Chr.) când a avut loc, foarte probabil, o altă migrație sarmatică în această regiune¹⁰⁷. Printre analogiile foarte apropiate se numără și unul dintre semnele de pe stela din calcar de la Krivoj Rog¹⁰⁸ (**fig. 14/B**), precum și semnul de pe placa din calcar de la Panticapaeum¹⁰⁹ (**fig. 15/3**). Aceștia li se adaugă unul dintre semnele tamga din studiul lui N. Moroșan¹¹⁰ (**fig. 12/1**), ce ar proveni de pe o piatră funerară bizantină¹¹¹. Acest semn se regăsește și în cartea lui V. S. Drachuk dedicată semnelor tamga din nordul Mării Negre, care însă menționează că nu se cunoaște locul de descoperire al piesei¹¹² (**fig. 12/2**). Vrejurile cu bucle spre exterior

¹⁰⁰ Subbotin, Dzigovskij 1990, p. 17, fig. 15/4; Simonenko 2008, pl. 162/7; Bârcă, Symonenko 2009, p. 246, fig. 98/7. Necropola se află la 3 km sud de localitatea Chervonoarmejsk, raionul Bolgrad, regiunea Odessa, Ucraina.

¹⁰¹ Bârcă, Symonenko 2009, p. 247.

¹⁰² Drachuk 1975, p. 150, pl. XXIII/15.

¹⁰³ Solomonik 1959, p. 103, 168, nr. 68; Drachuk 1975, pl. VI/382, 436; XXXV/[11-12]; Yatsenko 2001, p. 66, fig. 9a.

¹⁰⁴ Bichir 1984, p. 24, pl. XXX/5; LIV/1.

¹⁰⁵ Vaday 1989, p. 129, fig. 1/5; Ishtvanovich, Kul'char 1998, p. 11, fig. 10/2; Istvánovits, Kulcsár 1997, p. 161, pl. XX/1; Istvánovits, Kulcsár 2006, p. 176, fig. 1; Istvánovits, Kulcsár 2017, p. 243, fig. 190; Bârcă 2018, p. 43, fig. 1/5; 2/1.

¹⁰⁶ Bârcă 2014a, p. 66. Acest punct de vedere a fost exprimat și de către E. Istvánovits și V. Kulcsár (Istvánovits, Kulcsár 2014, p. 222; Istvánovits, Kulcsár 2017, p. 246).

¹⁰⁷ Bârcă 2018, p. 46.

¹⁰⁸ Cf. Solomonik 1959, p. 98, 168, nr. 70; Yatsenko 2001, p. 68-69, fig. 12.

¹⁰⁹ Solomonik 1959, p. 103, 168, nr. 56.

¹¹⁰ Moroșan 1938, p. 42, fig. 2/39.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 43.

¹¹² Drachuk 1975, p. 119, nr. 365, pl. VI/365.

ale celor patru semne tamga amintite anterior pornesc din acelaşi punct al volutei şi se îndepărtează unele de altele treptat.

Alte câteva semne care pot fi considerate apropiate se regăsesc pe: leul din marmură nr. 2 de la Olbia¹¹³ (**fig. 12/5[15]**); 13), harpa din lemn dintr-un mormânt sarmatic de la Kozyrka¹¹⁴, placa din calcar de la Panticapaeum¹¹⁵ (**fig. 15/1[35]**), stela din calcar de la Krivoj Rog¹¹⁶ (**fig. 14/A**), brăţara din aur de la Olbia¹¹⁷ (**fig. 15/6**), precum şi în mediul muntenilor din vestul Caucazului¹¹⁸ (**fig. 12/3**). Trebuie totuşi menţionat că acestea se deosebesc de cele de pe oglinda de la Sebeş-Podul *Pripocului* prin faptul că vrejurile cu bucle ondulate spre exterior pornesc din acelaşi punct ca o singură tulpină şi se despart în două pe parcurs.

O bună parte dintre semnele tamga menţionate în rândurile de mai sus se întâlnesc, aşa cum bine remarcă S. A. Yatsenko¹¹⁹, în regiunea din dreapta Niprului. În ceea ce priveşte datarea lor se poate remarcă faptul că acestea sunt caracteristice perioadei cuprinse între a doua jumătate a secolului I p.Chr. şi mijlocul secolului III p.Chr. Nu în ultimul rând, ţinem să menţionăm că în spaţiul nord-pontic sunt numeroase semne tamga care au părţi componente similare cu cele de pe oglinda de la Sebeş-Podul *Pripocului*¹²⁰, dar acestea nu pot fi considerate ca fiind analogii¹²¹. Ceea ce trebuie spus, însă, este că semnele tamga ce au anumite deviaţii trebuie considerate ca aparţinând altor indivizi, cel mai probabil, din cadrul aceluiaşi clan sau trib/grupare.

Câteva consideraţii finale

Pe baza celor enunţate în rândurile de mai sus se poate conchide că piesa de la Sebeş-Podul *Pripocului* aparţine unui tip de oglinzi ce a avut o largă utilizare în spaţiul cuprins între Volga şi Dunărea de Jos în secolul al II-lea şi

¹¹³ Cf. Drachuk 1975, pl. L/15; Yatsenko 2001, p. 67, fig. 11.

¹¹⁴ Symonenko 1999, p. 111-114, fig. 7/13; Symonenko 2004a, p. 209-221, fig. 15/13; Yatsenko 2001, p. 77-78, fig. 25/25. Mormântul de la Kozyrka este datat la sfârşitul secolului I p.Chr. (Symonenko 2004a, p. 221).

¹¹⁵ Solomonik 1959, p. 103, 168, nr. 65; Drachuk 1975, pl. XXXV-XXXVI; Yatsenko 2001, p. 66.

¹¹⁶ Cf. Solomonik 1959, p. 98, 168, nr. 70; Yatsenko 2001, p. 68-69, fig. 12.

¹¹⁷ Solomonik 1959, p. 131, nr. 70; Yatsenko 2001, p. 85, fig. 5/83; Mordvintseva, Trejster 2007, vol. I, p. 146, vol. II, p. 146 cat. nr. B/1.13, III, pl. 6/B/1.13; 61/B/1.13; Fless, Treister 2007, p. 176, fig. 7/3.

¹¹⁸ Drachuk 1975, p. 150, pl. XXIII/14.

¹¹⁹ Yatsenko 2001, p. 78.

¹²⁰ Vezi pentru acestea Solomonik 1959; Drachuk 1975; Yatsenko 2001.

¹²¹ Pentru semnele tamga considerate identice, înrudite sau care nu au nicio legătură între ele, precum şi care sunt principalele modalităţi de formare a noilor semne, vezi la Yatsenko 2001, p. 19-21, 25-26, 48-50.

prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr. Aceste artefacte au fost caracteristice îndeosebi lumii sarmatice, dar se întâlnesc și în mediul altor identități culturale ale arealului geografic menționat. Rolul principal în difuzarea acestor oglinzi pe spații largi, inclusiv în teritoriile situate la est și sud-est de Carpați, l-au avut sarmații. Utilizarea acestor obiecte de toaletă în diferite regiuni dintr-un spațiu atât de întins indică existența unor conexiuni între persoane și grupuri de persoane din cadrul unor identități culturale diferite, aceste legături fiind determinate de mobilitatea individuală și colectivă care a generat transferul în spațiu a mai multor categorii de artefacte. Prezența acestor oglinzi în mediile culturale din anumite teritorii aflate între Volga și Dunărea de Jos pot indica existența unor relații între grupuri culturale diferite sau coabitarea unora în anumite regiuni o perioadă de timp. Nu reprezintă o excepție în acest sens nici teritoriile de la est și sud-est de Carpați, unde avem pe parcursul secolelor II-IV p.Chr. o conviețuire a mai multor populații, printre care îi regăsim și pe sarmați.

În cazul oglinzii de la Sebeș-*Podul Pripocului* lucrurile sunt ceva mai complicate. În primul rând că aceasta este singulară în spațiul intracarpatic, aflat până cândva în al treilea sfert al secolului III p.Chr. în cadrul provinciei Dacia, iar în al doilea rând fiindcă de la descoperirea acesteia nu au mai fost realizate alte săpături arheologice sistematice care ar fi putut să aducă noi informații importante pentru elucidarea unor aspecte legate de prezența oglinzii în așezare.

I. Al. Aldea considera că oglinda descoperită la Sebeș a ajuns în Transilvania în secolul III p.Chr., datorită carpilor, odată cu invazia și așezarea acestora pe teritoriul fostei provincii¹²². Ținând cont de faptul că oglinda reprezintă o descoperire singulară, nefiind însoțită în așezarea de la Sebeș-*Podul Pripocului* de alte materiale din regiunea est-carpatică, același autor menționează că este greu de precizat dacă aceasta a ajuns odată cu invazia carpică din anul 245 p.Chr. sau după anul 271 p.Chr., când se semnalează noi pătrunderi de carpi din Moldova¹²³. Gh. Bichir aprecia, ținând cont de numărul mare și de semnificația acestor artefacte din mediul sarmatic, că oglinda de la Sebeș-*Podul Pripocului* n-a putut ajunge în Transilvania pe calea schimbului și că aceasta demonstrează prezența unor sarmați sau carpi¹²⁴, preferându-i pe cei din urmă¹²⁵. Același cercetător

¹²² Aldea 1971, p. 698, 700.

¹²³ *Ibidem*, p. 700.

¹²⁴ Bichir 1973, p. 168; Bichir 1976, p. 157.

¹²⁵ Bichir 1973, p. 111, 168. Dincolo de orice alte aspecte și discuții, ținem să menționăm că dacă acceptăm că oglinda a ajuns în acest spațiu odată cu invazia și așezarea carpilor, atunci putem admite și prezența printre aceștia a unor sarmați, mai ales că și carpii, asemeni altor identități culturale/etno-politice din primele secole p.Chr., erau mai degrabă un conglomerat multiethnic.

propune datarea acestei oglinzi nu mai târziu de a doua jumătate a secolului III p.Chr.¹²⁶. Atunci când discută într-un context mai larg oglinzile decorate pe revers, Gh. Bichir conchidea că majoritatea aceloră descoperite pe teritoriul României provin din complexe ce sunt datate în secolul al II-lea – prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr., menționând, însă, că cele mai târzii exemplare nu depășesc cu mult mijlocul secolului III p.Chr.¹²⁷. Pentru această extindere a datării, același cercetător invoca descoperirile din M 320 și M 327 din necropola de la Poienеști, dar a cărui datare, însă, nu depășește mijlocul secolului al III-lea p.Chr. C. H. Opreanu consideră că, deocamdată, nu există motive pentru atribuirea acestei oglinzi carpilor și nu sarmaților, afirmând că acest artefact indică foarte probabil o prezență barbară în aşezarea de la *Podul Pripocului*¹²⁸.

Oglinda, a cărei datare este independentă de restul descoperirilor din aşezarea de la Sebeş-Podul Pripocului, poate fi legată de artefactele din groapa nr. 4, cercetată în anul 1960, în umplutura căreia au fost descoperite mai multe vase ceramice fragmentare, câteva fragmente de cărămizi romane, precum și o fibulă din bronz. Complexul a fost datat pe baza fibulei în a doua jumătate a secolului al III-lea p.Chr., dar se admitea, ținându-se cont de factura ceramicii și a cărămizilor romane refolosite, o datare ulterioară stăpânirii romane, secolul al IV-lea p.Chr.¹²⁹. Fibula are sistemul de închidere prin resort, iar corpul arcuit de formă dreptunghiulară și secțiune ușor semicirculară. Piciorul, scund în raport cu lungimea corpului, este întors pe dedesubt formând o portagrafă de formă semicirculară care se înfășoară pe partea inferioară a corpului prin câteva spire. Fibula a fost confecționată din două bucăți de metal (**fig. 3/3**) și pare a aparține tipului 37a3a, în clasificarea lui S. Cociș¹³⁰.

În mediul barbar, dar și în cel provincial roman de la Dunărea de Jos și Dunărea Mijlocie¹³¹, fibulele cu o morfologie similară sunt caracteristice cu precădere intervalului cronologic cuprins între sfârșitul secolului II p.Chr. și sfârșitul secolului III p.Chr. (etapelor C1a-C2 din cronologia central-europeană)¹³². Aria de răspândire a acestor fibule se concentrează clar în lumea barbară, cu precădere germanică sau în strânsă legătură cu aceasta, ele

¹²⁶ Bichir 1973, p. 168; Bichir 1976, p. 157.

¹²⁷ Bichir 1973, p. 111; Bichir 1976, p. 101.

¹²⁸ Opreanu 1998, p. 104.

¹²⁹ Horedt *et alii* 1967, p. 25.

¹³⁰ Cociș 2004, p. 143, cat. nr. 1826-1837, pl. CXXXII/1826-1832; CXXXIII/1833, 1835-1837.

¹³¹ Pentru o trecere în revistă a originii și răspândirii fibulelor cu piciorul întors pe dedesubt, vezi Bărcă 2014b; Cociș 2014, cu toată bibliografia.

¹³² Vezi Cociș 2004, p. 146-147; Bărcă 2014a, p. 111-115; Bărcă 2014b; Andrzejowski 2017; Andrzejowski 2018.

avându-și originea în mediul germanic din teritoriile nordice¹³³, unde, de altfel, sunt și cele mai multe descoperiri timpurii, dar și cele mai frecvente exemplare descoperite. Astfel de fibule sunt o prezență frecventă și în provincia Dacia¹³⁴, preponderent pe teritoriul Daciei Porolissensis¹³⁵. Fibule cu piciorul întors pe dedesubt aparținând unor variante diferite sunt întâlnite și în cadrul așezărilor de la Soporu de Câmpie și Obreja¹³⁶, unde avem de-a face cu comunități barbare din spațiul est-carpatic colonizate în Dacia după războaiele marcomanice¹³⁷.

În contextul actual, pe baza descoperirilor existente, în mod special a fibulei și a oglinzii, nu se poate susține o datare a locuirii de la *Podul Pripocului* și în secolul IV p.Chr., ci cel mult până cândva în a doua jumătate a secolului al III-lea p.Chr.¹³⁸.

În ceea ce privește oglinda, considerăm că datorită semnificației acestui obiect, dar în mod special a funcției semnelor tamga și a mecanismului de împrumut al acestora de către populațiile vecine¹³⁹, piesa nu a ajuns în spațiul intracarpatic pe calea schimbului sau prin comerț. De asemenea, ținem să menționăm că opinia conform căreia oglinda atestă prezența etnică a carpilor în așezarea de la Sebeș-*Podul Pripocului* în a doua jumătate a secolului III p.Chr., în lipsa altor artefacte sau elemente care să susțină această supoziție, necesită dovezi mai concludente, la fel ca și cea conform căreia oglinda a ajuns pe teritoriul Transilvaniei datorită carpilor, ca urmare a evenimentelor din preajma mijlocului secolului III p.Chr. sau a celora de la finele celui de-al treilea sfert a aceluiași secol.

În altă ordine de idei, trebuie spus că vasele ceramice din groapa nr. 4, din care face parte și fibula, aparțin unor forme caracteristice secolelor II-III p.Chr.¹⁴⁰, iar cărămizile romane au putut la fel de bine să fie refolosite în

¹³³ Andrzejowski 2017; Andrzejowski 2018; vezi și Cociș 2014, p. 131; Bârcă 2014b, p. 30.

¹³⁴ Cf. Cociș 2004, p. 142-147, tipul 37a.

¹³⁵ Ca urmare a migrației unor noi comunități germanice deplasate din nord, aceste fibule se răspândesc și în teritoriile din sud și sud-est.

¹³⁶ Vezi *ibidem*.

¹³⁷ Cf. Opreanu 1998, p. 101-104, 114-115.

¹³⁸ O confirmare a unei locuiri în așezarea de la Sebeș-*Podul Pripocului* pe parcursul secolului IV p.Chr. va putea fi adusă doar de către cercetările arheologice viitoare.

¹³⁹ Pentru funcțiile principale și secundare ale semnelor tamga, vezi Ol'khovskij 2001; Yatsenko 2001, p. 14-15, 22-23; Voronyatov 2009.

¹⁴⁰ Informații oferite cu amabilitate de dr. Viorica Rusu-Bolindeț (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei) și de dr. Robert Gindele (Muzeul Județean Satu Mare), cărora le mulțumim și pe această cale. Bunăoară, vasul modelat la roată din pastă cenușie, ce are buza evazată, gâtul scurt, delimitat de o nervură orizontală, pereții arcuiți, iar fundul inelar din groapa nr. 4 (Horedt *et alii* 1967, fig. 10/14) are o serie de analogii în necropola de la Poieniști (Spănu 2019, p. 38, fig. 6/I.2.1), dar și în cadrul altor necropole atribuite grupului

perioada de până la mijlocul secolului III p.Chr. Ținând seama de datarea fibulei și a vaselor ceramice, inclusiv a celor descoperite mai recent¹⁴¹, este foarte probabil ca începutul aşezării de la *Podul Pripocului* să se plaseze anterior evenimentelor din preajma mijlocului secolului III p.Chr.¹⁴². Nu contravine acestei supoziții nici oglinda, mai ales dacă ținem cont de datarea mormintelor și complexelor cu astfel de artefacte din teritoriile de la est de Carpați¹⁴³, de unde aceasta a ajuns în spațiul intracarpatic.

Când anume a început și când a încetat să existe aşezarea de la Sebeş-Podul Pripocului este greu de spus la ora actuală, dar ceea ce se poate afirma este că în cazul acesteia avem o prezență barbară certă, despre care vom putea ști mai multe doar în urma unor cercetări arheologice viitoare.

Nu în ultimul rând, ținem să menționăm faptul că indiferent dacă acceptăm că oglinda a ajuns în acest spațiu ca urmare a evenimentelor din preajma mijlocului III p.Chr., odată cu invazia și aşezarea carpilor în spațiul intracarpatic, sau cu mult înaintea acestor evenimente, ca urmare a colonizării unor grupuri de barbari din spațiul est-carpatic pe teritoriul provinciei, este foarte probabil ca printre barbarii din aşezarea de la *Podul Pripocului* să fi fost prezenți și sarmați cărora să li se datoreze existența acestei oglinzii cu semne tamga pe teritoriul Transilvaniei.

Poienеști-Vârteșcoiu din spațiul est-carpatic (pentru astfel de vase, vezi la Bichir 1973; Ioniță, Ursachi 1988).

¹⁴¹ Pentru descoperirile ceramice din anul 1998, vezi Popa, Totoianu 2001, p. 40-41, fig. 7/6-16.

¹⁴² În cazul acestei aşezări trebuie menționată amplasarea ei la drumul roman și la o distanță nu foarte mare de Apulum, locul de cantonare a Legiunii XIII Gemina.

¹⁴³ La o privire atentă asupra descoperirilor de oglinzi de tipul celei de la *Podul Pripocului* din spațiul est-carpatic, exceptându-le pe cele din mormintele sarmatice, se poate constata faptul că acestea sunt cu precădere din inventarul unor morminte din intervalul cronologic cuprins între mijlocul secolului II p.Chr. și prima treime/jumătatea secolului III p.Chr. Aceste morminte provin din cadrul necropolelor atribuite grupului Poienеști-Vârteșcoiu, grup a cărui atribuire „dacilor liberi” pare cea mai plauzibilă (vezi în acest sens Spănu 2019, p. 26-28 cu toată bibliografia și opiniile exprimate în legătură cu încadrarea culturală și atribuirea etnică a acestor necropole), dar care, cu siguranță, nu a fost unul pur dacic. Necropolele acestui grup se datează *grosso modo* în intervalul cronologic cuprins între primele decenii ale secolului II p.Chr. și mijlocul secolului III p.Chr., întreaga grupă fiind sincronizată perioadei de existență a provinciei Dacia (*ibidem*, p. 77-78, 93-96). Inventarele mormintelor acestui grup scot în evidență prezența unor artefacte certe din mediul germanic sau sarmatic, din cadrul celui din urmă fiind oglinzile cu decor pe revers. Acestora li se adaugă și o serie de influențe răsăritene, venite dinspre mediul sarmatic (toarte zoomorfe sau cu buton de pe castroane și vasele ceramice cu picior înalt care imită forma unor cazane metalice cu toarte zoomorfe).

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Mirror with tamgas from the Sebeș-Podul Pripocului settlement (photo: Călin Șuteu).
- Fig. 2.** Mirror with tamgas from the Sebeș-Podul Pripocului settlement (scan made by Călin Șuteu).
- Fig. 3.** Mirror with tamgas (1–2) and the bronze brooch (3) from the Sebeș-Podul Pripocului settlement (after Aldea 1971 – 1; Horedt 1982 – 2; Horedt et al. 1967 – 3).
- Fig. 4.** Disc mirrors with decoration in relief and pierced side handle from the Sarmatian environment of Ukraine (1–11) and the Republic of Moldova (12–23). Akkermen' II T 17, G 1 – 1; Vasil'evka T 27, G 1 – 2; Krinichnoe G 6 – 3; Mayaki T 3, G 6 – 4; Ogorodnoe – 2, G 4 – 5; Vladychen' T 5, G 1 – 6; Kurchi T 13, G 1 – 7; Vasil'evka T 23, G 1 – 8; Diviziya T 2, G 1 – 9; Kholmskoe T 8 – 10; Balki T 12, G 1 – 11; Mărcăuți – 12 (after Bârcă, Symonenko 2009 – 1–3, 5–12; Symonenko 2008 – 4); Palanca, destroyed grave – 13 (after Kurchatov 2014); Pașcani – 14 (after Grosu 1983); Bădragii Noi-La Stâncă G 7 – 15 (after Kurciatov, Bubulici 1997); Podojma T 3, G 5 – 16 (after Bubulich, Khakheu 2002); Bălăbănești T 3 – 17 (after Borzias et al. 1983); Brânzeni G 4 – 18 (after Grosu 1985); Camenca – 19 (after Manzura, Klochko, Savva 1992); Cuconești Vechi-I T 21, G 2 – 20; Cuconești Vechi-II T 38, G 1 – 21; Cuconești Vechi-II T 40, G 2 – 22 (after Dergachev 1982); Comrat – 23 (after Rikman 1966). Without scale.
- Fig. 5.** Disc mirrors with decoration in relief and pierced side handle from the Sarmatian (1–16) and Carpien (17–24) environment of Romania: Uncești G 2 – 1; Bărlad-Fabrica de confecții – 2; Ciocani – 3 (after Palade 1979); Ciocani G 4 – 4 (photo: Alexandru Bădescu); Brăila-Radu Negru – 5 (after Oța, Sîrbu 2009); Tîrșor G 198 – 6; Tîrșor G 200 – 7 (after Diaconu 1965); Bordselu G 1 – 8; Pietroiu G 1 – 9 (after Mușeanu, Lungu 1978); Bucu G 6 – 10; Bucu G 8 – 11 (after Rența 2000); Ulmeni G 3 – 12 (after Morintz, Ionescu 1970); Călărași G 7 – 13 (after Sîrbu et al. 2014); Dridu-Sat, G 1 – 14; Dridu-tell, G 2 – 15 (after Sîrbu et al. 2014); Călărași G 1 – 16; Însurăței-Canalul de irigație – 17 (after Oța, Sîrbu 2009); Pădureni M 9 – 18; Butnărești M 72 – 19; Pădureni M 14 – 20; Pădureni M 60 – 21; Vârteșcoiu – 22–23; Pădureni M 34 – 24; Pădureni M 77 – 25 (after Bichir 1973). Without scale.
- Fig. 6.** Disc mirrors with decoration in relief and pierced side handle from the Republic of Moldova and Romania: Mălcăuți – 1 (after Vornic, Matveev 2016); Palanca – 2 (photo: Ion Tentiuc); Poienesti G 1002 – 3 (after Spănu 2019); Vorniceni-Pod Ibăneasa G 1 – 4 (after Ciucălău 2018); Mitoc-Malu Galben G 1 – 5 (after Grumeza 2021); Vârteșcoiu – 6 (<http://clasate.cimec.ro>). Without scale.
- Fig. 7.** Chronology of the disc mirrors with decoration in relief and pierced side handle from the Meotian environment. I – First half of the first century AD; II – Second half of the first century AD; III – First half of the second century AD; IV – Second half of the second century AD (after Limberis, Marchenko 2018).
- Fig. 8.** Chronology of the disc mirrors with decoration in relief and pierced side handle from the cemeteries on the territory of Crimea. I – Last third of the first century AD; II – First half of the second century AD; III – Second half of the second century AD; IV – First half of the third century AD; V – Second half of the third century AD (after Trufanov 2007).
- Fig. 9.** Mould for mirror casting from București-Militari (after Bichir 1984).
- Fig. 10.** Mirror with tamga and funerary goods in T 3, G 1 at Kubej (Odessa region, Ukraine) (after Subbotin, Dziguovskij 1990).

- Fig. 11.** Golden plate with tamga from the Sarmatian grave at Dunaharaszti – 1–2; tamga on a Dunaharaszti plate – 3 (after Istvánovits, Kulcsár 2017); mirror with tamga from Dunaújváros/Dunapentele – 4 (after Istvánovits, Kulcsár 2017 – 1, 3–4; Vaday 1989 – 2).
- Fig. 12.** Tamga on a tombstone (after Moroşan 1938 – 1; Drachuk 1975 – 2); tamgas from the mountain people environment of the western Caucasus – 3–4; tamga depictions on a marble lion no. 2 at Olbia – 5 (after Drachuk 1975). Without scale.
- Fig. 13.** Tamgas specific to certain regions on marble lion no. 2 from Olbia: Tamgas from the first century BC to first half of the first century AD – 1; tamgas from the second half of the first century AD to first half of the second century AD – 2; tamgas from the second half of the second century AD to first half of the third century AD – 3; tamgas from the second half of the third century AD to first half of the fourth century AD – 4; king marks – 5 (after Yatsenko 2001). Without scale.
- Fig. 14.** Tamgas specific to certain regions on a stone *stela* from Krivoj Rog: tamgas from the first century BC to first half of the first century AD – 1; tamgas from the second half of the first century AD to first half of the second century AD – 2; tamgas from the second half of the second century AD to first half of the third century AD – 3 (after Yatsenko 2001). Without scale.
- Fig. 15.** Limestone plaque with tamgas from Panticapaeum – 1–2; tamgas on the Panticapaeum plaque – 3–5; golden bracelet with tamga from Olbia – 6 (after Solomonik 1959 – 3, 6; Drachuk 1975 – 1–2, 4–5). Without scale.

Abrevieri bibliografice

- Abramova 1971 – Maya P. Abramova, *Zerkala gornyh rajonov Severnogo Kavkaza v pervye veka nashej ery*, în S. M. Oreshnikova (ed.), *Istoriya i kul'tura Vostochnoj Evropy po arkhеologicheskim dannym*, Moscova, 1971, p. 121-132.
- Abramova 1993 – Maya P. Abramova, *Tsentrāl'noe Predkavkaz'e v sarmatskoe vremya (III v. do n. e. - IV v. n. e.)*, Moscova, 1993.
- Akhmedov 2020 – Ilya R. Akhmedov, *Fibuly "AVCISSA" v Porus'e i Pooch'e*, în Andrej M. Oblomskij (ed.), *Istoriya veshchej - istoriya i veshchi. K 60-letnemu yubileyu I. O. Gavritukhina*, Ranneslavyanskij mir 20, Moscova, 2020, p. 36-48.
- Aldea 1971 – Ioan Al. Aldea, *O oglindă de tip sarmatic în Transilvania*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 693-700.
- Ambroz 1966 – Anatolij K. Ambroz, *Fibuly yuga evropejskoj chasti SSSR*, Arkheologiya SSSR. Svod Arkheologicheskikh Istochnikov D1-30, Moscova, 1966.
- Andrzejowski 2017 – Jacek Andrzejowski, *Dwunależciowe zapinki z podwinięta nóżka I górna ciecina. Wariant Sychówko-Drozdowo*, în Eduard Droberjar, Balázs Komoróczy (ed.), *Římské a Germánské spony ve střední Evropě*, Archeologie barbarů, 2012, Brno, 2017, p. 347-361.
- Andrzejowski 2018 – Jacek Andrzejowski, *Jartypory-type brooches – traces of a 'living culture' or just a research construct?*, în Andrzej Michalowski, Jan Schuster (ed.), *Kulturkonzepte und konzipierte Kulturen. Aussagemöglichkeiten und Grenzen einer systematischen Erfassung*

- archäologischer Funde des eisenzeitlichen Mittel-und Nordeuropas*, Akten des Internationalen Colloquiums anlässlich des 100. Jahrestages des Erscheinens des Fundkataloges von Erich Blume im Jahr 1915, Puszczkovo 2015, 6.-9. Mai, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 23, Bonn, 2018, p. 99-128.
- Bârcă 2006 – Vitalie Bârcă, *Istorie și civilizație. Sarmatii în spațiul est-carpatic (sec. I a.Chr. – începutul sec. II p.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2006.
- Bârcă 2011 – Vitalie Bârcă, *The fibulae in the North-Pontic Sarmatian Environment (1st C – first half of the 2nd C CE)*, în *EphNap*, XXI, 2011, p. 7-35.
- Bârcă 2013 – Vitalie Bârcă, *Nomads of the Steppes by the Danube Frontier of the Roman Empire in the 1st Century CE: Historical sketch and Chronological Remarks*, în *Dacia*, n.s., LVII, 2013, p. 99-125.
- Bârcă 2014a – Vitalie Bârcă, *Sarmatian Vestiges Discovered South of the Lower Mures River: The Graves from Hunedoara Timișană and Arad*, Cluj-Napoca, 2014.
- Bârcă 2014b – Vitalie Bârcă, *Returned Foot Exterior Chord Brooches Made of a Single Metal Piece (Type Almgren 158) Recently Discovered in the Western Plain of Romania: Notes on Origin and Chronology*, în *JAH4*, 1/2, 2014, p. 21-39.
- Bârcă 2015 – Vitalie Bârcă, *The Reinterpretation of the Sarmatian Finds from the Romanian Plain (I)*, în *JAH4*, 2/1, 2015, p. 35-71.
- Bârcă 2018 – Vitalie Bârcă, *A Few Notes on the Tamgas from the Golden Plaque in the Sarmatian Grave at Dunabaraszti (Hungary)*, în *JAH4*, 5/4, 2018, p. 41-65.
- Bârcă 2020 – Vitalie Bârcă, *The Bronze Cauldron of Piatra Șoimului (Calu) (Neamț County, Romania): Notes on the Distribution, Dating and Use of Such Type Cauldrons in the Sarmatian Environment*, în *JAH4*, 7/1, 2020, p. 79-105.
- Bârcă 2021 – Vitalie Bârcă, *The Sarmatian Mirror with Tamgas from the Settlement of Sebeș-“Podul Pripocului” (Alba County, Romania): 50 Years Later*, în *JAH4*, 8/1, 2021, p. 87-115.
- Bârcă, Symonenko 2009 – Vitalie Bârcă, Oleksandr Symonenko, *Călăreții stepelor. Sarmatii în spațiul nord-pontic*, Centrul de Studii Militare Romane, 3, Cluj-Napoca, 2009.
- Beldiman 1990 – Corneliu Beldiman, *Semne de tip tamga din Dacia preromană*, în *Thraco-Dacia*, XI, 1990, p. 139-151.
- Bichir 1971 – Gheorghe Bichir, *Les Sarmates sur le territoire de la Roumanie*, în *Actes du VIII Congrès des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Beograd, 9-15 septembre 1971, I, Rapports généraux*, Belgrad, 1971, p. 275-285.
- Bichir 1972 – Gheorghe Bichir, *Sarmatii la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, în *Pontica*, V, 1972, p. 137-176.
- Bichir 1973 – Gheorghe Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973.
- Bichir 1976 – Gheorghe Bichir, *The Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century A.D.*, BAR, International Series, 16 (1), Oxford, 1976.
- Bichir 1977 – Gheorghe Bichir, *Les Sarmates au Bas-Danube*, în *Dacia*, n.s., XXI, 1977, p. 167-198.

- Bichir 1984 – Gheorghe Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, Bucureşti, 1984.
- Borziac et alii 1983 – Ilie A. Borziac, Igor V. Manzura, Oleg G. Levitskij, *Korzhenskije kurgany*, în *Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii v 1979-1980 gg.*, Chişinău, 1983, p. 3-27.
- Böhme 1972 – Astrid Böhme, *Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel*, Saalburg Jahrbuch, XXIX, Berlin, 1972.
- Bubulich, Khakheu 2002 – Valerij G. Bubulich, Vasilij P. Khakheu, *Issledovanie kurganov v Kamenskom rajone na levoberezh'e Srednego Dnestra*, în *Severnoe Prichernomor'e ot eneolita k antichnosti*, Tiraspol, 2002, p. 112-148.
- Ciucălău 2018 – Daniel Ciucălău, *Sarmaţii în Nordul Moldovei. Catalog de expoziţie*, Baia Mare, 2018.
- Cociş 2004 – Sorin Cociş, *Fibulele din Dacia romană / The Brooches from Roman Dacia*, Cluj-Napoca, 2004.
- Cociş 2014 – Sorin Cociş, *Die Fibeln mit umgeschlagenem Fuss und mit äusserer Sehne vom Typ Almgren 158 und 166 (Neue Beiträge zur Chronologie der spätromischen Kaiserzeit in Westrumänien)*, în Sorin Cociş (ed.), *Archäologische Beiträge - Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*, Cluj-Napoca, 2014, p. 127-137.
- Dergachev 1982 – Valentin A. Dergachev, *Materialy raskopok arheologicheskoy ekspeditsii na Srednem Prute (1975-1976)*, Chişinău, 1982.
- Diaconu 1965 – Gheorghe Diaconu, *Tîrgşor. Necropola din secolele III-IV e. n.*, Bucureşti, 1965.
- Drachuk 1975 – Viktor S. Drachuk, *Sistemy znakov Severnogo Prichernovor'ya. Tamgoobraznye znaki severopontijskoj periferii antichnogo mira perrykh vekov nashei ery*, Kiev, 1975.
- Ettlinger 1973 – Elisabeth Ettlinger, *Die römischen Fibeln in der Schweiz*, Berna, 1973.
- Feugère 1985 – Michel Feugère, *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve siècle après J.-C.*, Revue Archéologique de Narbonnaise, Supplément, 12, Paris, 1985.
- Fless, Treister 2007 – Friederike Fless, Mikhail Treister, *Der polychrome Stil der Schmuckproduktion. Zu Typologie und Entwicklung einer Schmuckform im nördlichen Schwarzmeergebiet vom 1. Jh. a. C. bis ins frühe 2. Jh. p. C.*, în Alain Bresson, *Askold Ivantchik, Jean-Louis Ferrary (ed.), Une koinè pontique. Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VIIe s. a. C. - IIIe s. p. C.)*, Ausonius Éditions, Mémoires, 18, Bordeaux, 2007, p. 165-187.
- Glukhov 2003 – Aleksandr A. Glukhov, *Tipologiya i khronologiya zerkal srednesarmatskogo vremeni (po materialam mezhdurech'ya Volgi i Dona)*, în *NAV*, 6, 2003, p. 89-102.
- Glukhov 2005 – Aleksandr A. Glukhov, *Sarmaty mezhdurech'ya Volgi i Dona v I - pervoj polovine II v. n. e.*, Volgograd, 2005.
- Grosu 1983 – Vasile I. Grosu, *Noye sarmatskie pamyatniki na teritorii Moldavii*, în *Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii v 1979-1980 gg.*, Chişinău, 1983, p. 28-52.
- Grosu 1985 – Vasile I. Grosu, *Sarmatskij mogil'nik u s. Brynzeny*, în *Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii v 1981 g.*, Chişinău, 1985, p. 129-142.

- Grumeza 2021 – Lavinia Grumeza, *The Sarmatian Cemetery from Mitoc – Malu Galben (Botoșani County/RO): 60 Years Later*, în Victor Cojocaru, Annamária-Izabella Pázsint (ed.), *Migration and Identity in Eurasia from the Ancient Times to the Middle Ages*, Cluj-Napoca, 2021, p. 167-200.
- Hellström 2018 – Kirsten Hellström, *Fibeln und Fibeltracht der Sarmatischen Zeit im Nordschwarzmeergebiet* (2. Jh. v. Chr. – 3. Jh. n. Chr.), Archäologie in Eurasien, 39, Bonn, 2018.
- Horedt 1982 – Kurt Horedt, *Siebenbürgen in spätromischer Zeit*, București, 1982.
- Horedt et alii 1967 – Kurt Horedt, Ion Berciu, Alexandru Popa, Iuliu Paul, Ioan Raica, *Săpăturile arheologice de la Răbău și Sebeș*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 11-27.
- Ioniță, Ursachi 1988 – Ion Ioniță, Vasile Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Iași, 1988.
- Ishtvanovich, Kul'char 1998 – Ester Ishtvanovich, Valeriya Kul'char, *O verovaniyakh, plemennoj prinadlezhnosti i khronologii sarmatov Vengerskoj nizmennosti (po materialam pogrebeniya v Sentesh-Nad'kbed')*, în Boris A. Raev (ed.), *Antichnaya tsivilizatsiya i varvarskij mir*, Materialy 6-go arkheologicheskogo seminar, 2, Krasnodar, 1998, p. 3-27.
- Istvánovits, Kulcsár 1997 – Eszter Istvánovits, Valéria Kulcsár, *Adatok az alföldi sarmaták vallásához és törzsi hovatartozásához*, în JAMÉ, XXXVII–XXXVIII, 1995-1996 (1997), p. 153-188.
- Istvánovits, Kulcsár 2003 – Eszter Istvánovits, Valéria Kulcsár, *Sarmata tükörsüngő a Nemzeti Múzeum gyűjteményéből*, în *BarbS*, I, Seghedin, 2003, p. 75-78.
- Istvánovits, Kulcsár 2006 – Eszter Istvánovits, Valéria Kulcsár, *Sarmata nemzetségelek a Kárpát-medencében*, în *Arrabona*, 44/1, 2006, 175-186.
- Istvánovits, Kulcsár 2014 – Eszter Istvánovits, Valéria Kulcsár, *Sarmatii și organizarea provinciei Dacia (în oglinda descoperirilor arheologice)*, în *StComSM*, 30/1, 2014, p. 217-226.
- Istvánovits, Kulcsár 2017 – Eszter Istvánovits, Valéria Kulcsár, *Sarmatians – History and Archaeology of the Forgotten People*, Mainz, 2017.
- Kazanski 1986 – Michel Kazanski, *Un témoignage de la présence des Alano-Sarmates en Gaule: la sépulture de la Fosse Jean-Fat a Reims*, în *ArchMéd*, 16, 1986, p. 33-38.
- Kazanski 1995 – Michel Kazanski, *L'équipement et le matériel militaires au bas-Empire en Gaule du Nord et de l'Est*, în *Revue du Nord*, 77 (313), 1995, p. 37-54.
- Kazanski 2020a – Michel Kazanski, *East Germanic and Alano-Sarmatian Finds of the Early Migration Period in the Roman West*, în Aleksander Bursche, John Hines, Anna Zapolska (ed.), *The Migration Period between the Oder and the Vistula*, 2, Leiden, Boston, 2020, p. 830-852.
- Kazanski 2020b – Michel Kazanski, *Les objets archéologiques du type Černjahov en Occident romain à l'époque des Grandes Migrations*, în Paolo De Vingo, Joan Pinar Gil (ed.), *Romania Gothica IV. Barbares dans la ville de l'Antiquité tardive. Présences et absences dans les espaces publics et privés*, Actes du Congrès International, Museu

- d’Història de Catalunya (Barcelone, 12-13 novembre 2010), Sesto Fiorentino, 2020, p. 57-71.
- Kazanskij 2013 – Mikhail M. Kazanskij, *Alany na Zapade v epokhu pereseleniya narodov: arkeologicheskie dannye*, în Boris B. Basaev (ed.), *Etnogenez i etnicheskaya istoriya osetin*, Vladikavkaz, 2013, p. 147-165.
- Kazanskij 2020 – Mikhail M. Kazanskij, *Vandaly, svery i alany na rimskom Zapade v epokhu Velikogo pereseleniya narodov po arkeologicheskim dannym*, în *Stratum plus*, 4, 2020, p. 95-113.
- Khazanov 1963 – Anatolij M. Khazanov, *Genezis sarmatskih bronzovykh zerkal*, în *SA*, 4, 1963, p. 58-71.
- Khrapunov 2007 – Igor N. Khrapunov, *Dve mogily s pogrebeniyami zhenshchin iz nekropolya Nejzats*, în *Materialy*, 13, 2007, p. 31-55.
- Khrapunov 2013 – Igor N. Khrapunov (ed.), *Exploring the Cemetery of Neyzats: Collected Papers*, Simferopol, Kristiansand, 2013.
- Kostenko 1993 – Vladimir I. Kostenko, *Sarmaty v Nizhnem Podneprov’e (po materialam Ust’-Kamenskogo mogil’nika)*, Dnepropetrovsk, 1993.
- Kosyanenko 1994 – Viktoria M. Kosyanenko, *K voprosu o khronologii i ritual’no-magicheskoy roli bronzovykh zerkal iz nekropolya Kobyakova gorodishche (po materialam raskopok 1956-1962 gg.)*, în *Istoriko-arkeologicheskie issledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu v 1993 godu*, 13, Azov, 1994, p. 70-83.
- Kosyanenko 2008 – Viktoria M. Kosyanenko, *Nekropol’ kobyakovskogo gorodishchya (po materialam raskopok 1956-1962 gg.)*, Azov, 2008.
- Krivosheev 2004 – Mikhail V. Krivosheev, *Khronologiya pozdnesarmatskoj kul’tury Nizhnego Povolzh’ya*, în Boris A. Raev (ed.), *Sarmatskie kul’tury Evrazii: problemy regional’noj khronologii. Doklady k 5-j mezhdunarodnoj konferentsii “Problemy sarmatskoj arkeologii i istorii”*, Krasnodar, 2004, p. 117-126.
- Krivosheev 2005 – Mikhail V. Krivosheev, *Pozdnesarmatskaya kul’tura yuzhnoj chasti mezhdurech’ya Volgi i Dona. Problemy khronologii i periodizatsii*, teză de doctorat, Universitatea de Stat Volgograd, 2005.
- Kropotov 2010 – Viktor V. Kropotov, *Fibuly sarmatskoj epokhi*, Kiev, 2010.
- Kul’char et alii 2020 – Valéria Kul’char, Eszter Istvanovich, Igor N. Khrapunov, A. Anastasiya Stoyanova, *Zerkala sarmatskogo vremeni v Krymu i Al’fel’de*, în *Stratum plus*, 4, 2020, p. 205-217.
- Kurchatov 2014 – Sergej Kurchatov, *Sledy nevedomykh tsarej*, în *RevArh*, s.n., X/1-2, 2014, p. 132-142.
- Kurciatov, Bubulici 1997 – Sergej Kurciatov, Valeriu Bubulici, *Necropola de la Bădragii Vechi și problema fazei finale a culturii sarmatice*, în *Vestigii arheologice din Moldova*, Chișinău, 1997, p. 220-234.
- Kuznetsov 1996 – Vladimir A. Kuznetsov, *Alany na Zapade: arkeologicheskaya real’nost’ ili mif?*, în *RossArk*, 4, 1996, p. 71-79.
- Limberis, Marchenko 2018 – Natal’ya Yu. Limberis, Ivan I. Marchenko, *Khronologiya ornamentirovannykh zerkal-podvesok s bokovoj ruchkoj iz meotskikh mogil’nikov pravoberezh’ya Kubani*, în *Stratum plus*, 4, 2018, p. 201-217.

- Litvinskij 1971 – Boris A. Litvinskij, *Khronologiya i klassifikatsiya sredneaziatskikh zerkal*, în Boris A. Litvinskij (ed.), *Material'naya kul'tura Tadzhikistana*, 2, Dushanbe, 1971, p. 34-67.
- Maksimenko 1998 – Vladimir E. Maksimenko, *Sarmaty na Donu (arkheologiya i problemy etnicheskoy istorii)*, Donskie drevnosti, 6, Azov, 1998.
- Manzura, Klochko, Savva 1992 – Igor V. Manzura, Evgenij O. Klochko, Evgenij N. Savva, *Kamenskie kurgany*, Chişinău, 1992.
- Marchenko 1996 – Ivan I. Marchenko, *Siraki Kubani (po materialam kurgannyh pogrebenij Nizhnej Kubani)*, Krasnodar, 1996.
- Marčenko, Limberis 2008 – Ivan I. Marčenko, Natali'ja Ju. Limberis, *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Denkmälern des Kubangebietes*, în Aleksandr Simonenko, Ivan I. Marčenko, Natali'ja Ju. Limberis, *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*, Archäologie in Eurasien, 25, Mainz, 2008, p. 265-400.
- Mordvintseva, Trejster 2007 – Valentina Mordvintseva, Mikhail Trejster, *Proizvedeniya torentiki i yuvelirnogo iskusstva v Severnom Prichernomor'e 2 v. do n. e. – 2 v. n. e.*, vol. I-III, Simferopol', Bonn, 2007.
- Morintz, Ionescu 1970 – Sebastian Morintz, Barbu Ionescu, *Mormintele sarmatice din sud-estul judeţului Ilfov*, în SCŞMI, 2, 1970, p. 37-54.
- Moroşan 1938 – Nicolae Moroşan, *Semne teroglijice dintr'un kurgan din Basarabia*, în BMRBC, 8, 1937 (1938), p. 36-46.
- Muşeţeanu, Lungu 1978 – Crişan Muşeţeanu, Radu Lungu, *Noi descoperiri sarmatice din judeţul Ialomiţa*, în SCIVA, 29, 1978, 3, p. 423-432.
- Niculescu 2003 – Gheorghe-Alexandru Niculescu, *Die sarmatische Kultur im Zusammenhang der kaiserzeitlichen archäologischen Funde aus Muntenien – unter besonderer Berücksichtigung der Funde von Tîrgsor*, în Claus von Carnap-Bornheim (ed.), *Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.-16. Februar 1998*, Neumünster, 2003, p. 177-205.
- Ol'khovskij 2001 – Valerij S. Ol'khovskij, *Tamga (k funktsii znaka)*, în IAA, 7, 2001, p. 75-86.
- Opreanu 1998 – Coriolan H. Opreanu, *Dacia Romană şi barbaricum*, Timişoara, 1998.
- Oţa, Sîrbu 2009 – Liana Oţa, Valeriu Sîrbu, *Sarmaţii din judeţul Brăila*, Brăila, 2009.
- Palade 1979 – Vasile Palade, *Descoperiri sarmatice din secolele II-III e. n.*, în sud-estul colinelor Tutovei, în CI, s.n., 9-10 (1978-1979), 1979, p. 247-260.
- Popa, Totoianu 2001 – Cristian I. Popa, Radu Totoianu, *Noi date asupra locuirilor umane de la Sebeş-Podul Pripocului (jud. Alba)*, în PA, 1, 2001, p. 33-54.
- Preda 1986 – Constantin Preda, *Tipar de lut pentru turnat oglinzi cu tamga descoperit la Buriş-Periş, jud. Prabova*, în SCIVA, 37, 1986, 4, p. 341-344.
- Puzdrovskij 2007 – Aleksandr E. Puzdrovskij, *Krymskaya Skifiya II v. do n. e. – III v. n. e. Pogrebal'nye pamyatniki*, Simferopol', 2007.

- Puzdrovskij, Trufanov 2016 – Aleksandr E. Puzdrovskij, Aleksandr A. Trufanov, *Polevye issledovaniya Ust'-Al'minskogo nekropolya v 2008-2014 gg.*, Simferopol', Moscova, 2016.
- Rau 1927 – Paul Rau, *Die Hügelgräber römischer Zeit an der unteren Wolga*, Mitteilungen des Zentralmuseums der Aut. Soz. Räte-Republik der Wolgadeutschen. 1926, 1. Jahrgang. Heft 1-2, Pokrowsk, 1927.
- Rența 2000 – Elena Rența, *Necropola sarmatică de la Bucu, județul Ialomița*, în *Ialomița*, 3, 2000, p. 39-57.
- Riha 1979 – Emilie Riha, *Die römischen Fibelen aus Augst und Kaiseraugst*, Forschungen in Augst 3, Augst, 1979.
- Riha 1994 – Emilie Riha, *Die römischen Fibelen aus Augst und Kaiseraugst. Die Neufunde seit 1975*, Forschungen in Augst 18, Augst, 1994.
- Rikman 1966 – Emmanuil A. Rikman, *Pozdnie sarmaty Dnestrovsko-Dunajskogo mezhdurech'ya*, în *SoveEtno*, 1, 1966, p. 68-88.
- Rustoiu 1997 – Aurel Rustoiu, *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î. e. n. – I e. n.)*, BiblThrac, XXIII, București, 1997.
- Simonenko 2004a – Aleksandr V. Simonenko, *Eine sarmatische Bestattung mit Tamga-Zeichen im Gebiet Olbias*, în *Eurasia Antiqua*, 10, 2004, p. 199-227.
- Simonenko 2004b – Aleksandr V. Simonenko, *Khronologiya i periodizatsiya sarmatskikh pamyatnikov Severnogo Prichernomor'ya*, în Boris A. Raev (ed.), *Sarmatskie kul'tury Evrazii: problemy regional'noj khronologii. Doklady k 5-j mezhdunarodnoj konferentsii "Problemy sarmatskoj arheologii i istorii"*, Krasnodar, 2004, p. 134-173.
- Simonenko 2008 – Aleksandr V. Simonenko, *Römische Importe in sarmatischen Denkmälern des nördlichen Schwarzmeergebietes*, în Aleksandr Simonenko, Ivan I. Marčenko, Natal'iya Ju. Limberis, *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*, Archäologie in Eurasien, 25, Mainz, 2008, p. 1-94.
- Simonenko 2011 – Aleksandr V. Simonenko, *Rimskij import u sarmatov Severnogo Prichernomor'ya*, Sankt-Petersburg, 2011.
- Sîrbu et alii 2014 – Valeriu Sîrbu, Liana Oța, Aurel Vilcu, Marian Neagu, Vasile Oprea, *Sudul Munteniei în sec. I a.Chr. – III p.Chr. Sarmati, daci, romani*, Brăila, 2014.
- Skripkin 1984 – Anatolii S. Skripkin, *Nizhnee Povolzh'e v pervye veka nashei ery*, Saratov, 1984.
- Skripkin 1990 – Anatolii S. Skripkin, *Aziatskaya Sarmatiya. Problemy khronologii i ee istoricheskij aspekt*, Saratov, 1990.
- Solomonik 1959 – Ella I. Solomonik, *Sarmatskie znaki Severnogo Prichernomor'ya*, Kiev, 1959.
- Spănu 2019 – Daniel Spănu, *Poienesti. Necropola din sec. II-III*, Cluj-Napoca, 2019.
- Subbotin, Dzigovskij 1990 – Leonid V. Subbotin, Aleksandr N. Dzigovskij, *Sarmatskie drevnosti Dnestro-Dunajskogo mezhdurech'ya*, III. Kurgannye mogil'niki Vasil'enskij i Kubej, Kiev, 1990.
- Symonenko 1999 – Oleksandr V. Symonenko, *Sarmats'ke pokhovannya na terrytorii Ol'vijs'koj derzhavy*, în *Arkheologiya*, 1, 1999, p. 106-118.

- Tóth 2005 – Endre Tóth, *Karpen in der Provinz Valeria. Zur Frage der spätromischen eingelatteten Keramik in Transdanubien*, in *CAH*, 2005, p. 363-391.
- Trufanov 2007 – Aleksandr A. Trufanov, *Zerkala-podveski perrykh vekov n. e. iz mogil'nikov Krymskoj Skifii*, in Yuriy P. Zajtsev, Valentina I. Mordvintseva (ed.), *Drevnyaya Tavrika*, Simferopl', 2007, p. 173-186.
- Trufanov 2009 – Aleksandr A. Trufanov, *Khronologiya mogil'nikov Predgornogo Kryma I v. do n. e. – III v. n. e.*, in *Stratum plus*, 4 (2005-2009), 2009, p. 117-328.
- Vaday 1989 – Andrea Vaday, *Sarmatisches Männergrab mit Goldfund aus Dunabaraszti*, in *FoLArch*, 40/1, 1989, p. 129-136.
- Vinogradov, Petrenko 1976 – Vitalij B. Vinogradov, V. A. Petrenko, *K proiskhozhdeniyu sarmatskikh zerkal-podvesok Severnogo Kavkaza*, in *Kratkie*, 148, 1976, p. 44-49.
- Vornic, Matveev 2016 – Vlad Vornic, Sergiu Matveev, *Un complex sarmatic descoperit la Mălcăuți (com. Dărcăuți, r-nul Soroca)*, in *Arheologia preventivă în Republica Moldova*, 3, Chișinău, 2016, p. 89-94.
- Voronyatov 2009 – Sergej V. Voronyatov, *O funktsii sarmatskikh tamg na sosudakh*, in Aleksej Furas'ev (ed.), *Gunny, goty i sarmaty mezhdv Volgoi i Dunaem*, Sankt-Petersburg, 2009, p. 80-98.
- Vysotskaya 1994 – Tat'yana N. Vysotskaya, *Ust'-Al'minskoe gorodishche i nekropol'*, Kiev, 1994.
- Yatsenko 2001 – Sergej A. Yatsenko, *Znaki – tamgi iranoyazychnykh narodov drevnosti i rannego srednevekov'ya*, Moscova, 2001.

Fig. 1. Oglinda cu semne tamga din aşezarea de la Sebeş-Podul Pripocului
(foto: Călin Şuteu)

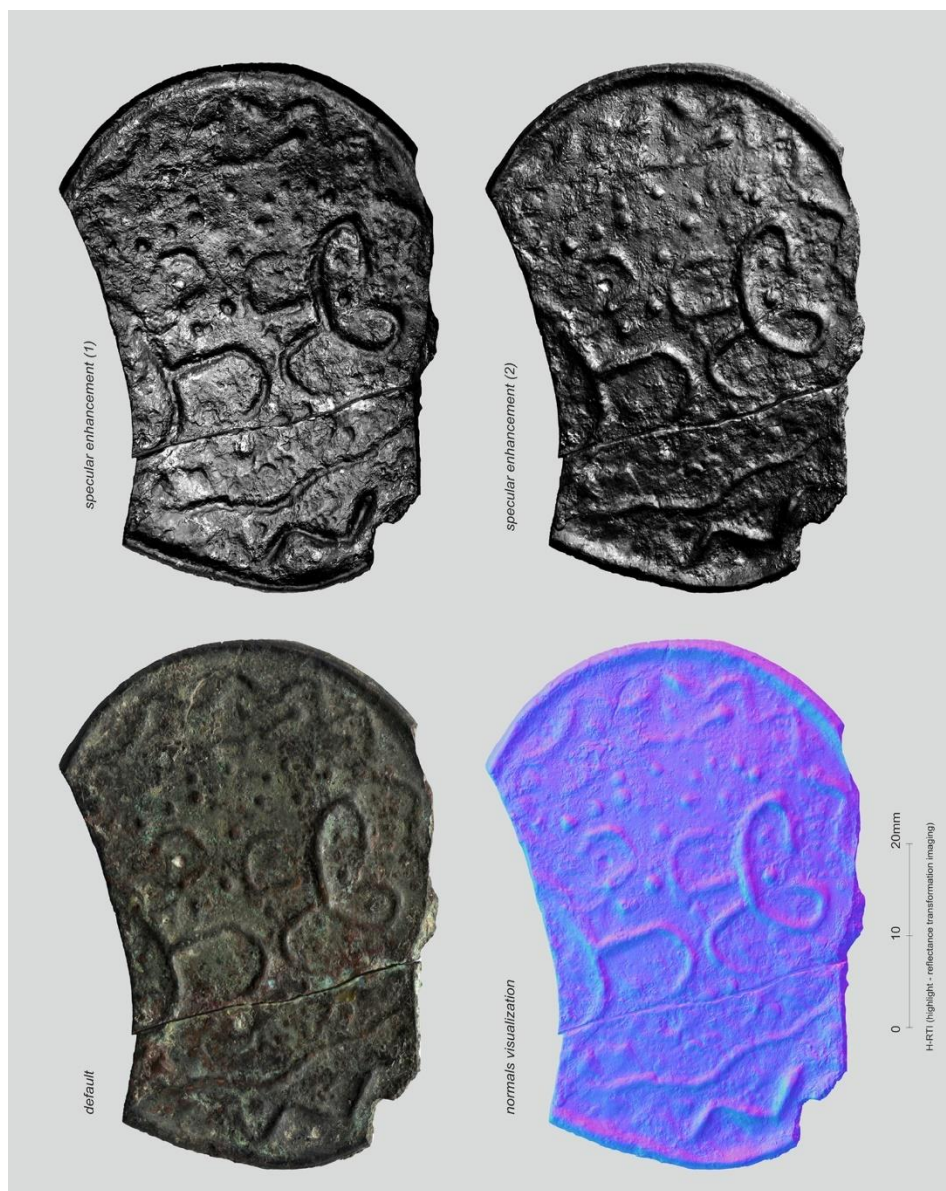

Fig. 2. Oglinda cu semne tamga din așezarea de la Sebeș-Podul Pripocului
(scanare de Călin Șuteu)

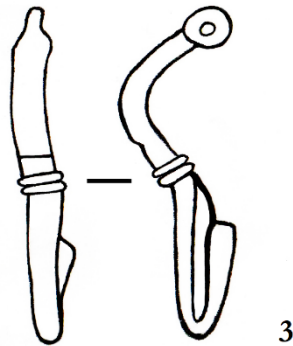
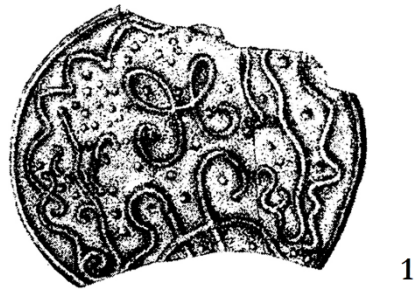

Fig. 3. Oglinda cu semne tamga (1-2) și fibula din bronz (3) din așezarea de la Sebeș-Podul Pripocului (după Aldea 1971 – 1; Horedt 1982 – 2; Horedt *et alii* 1967 – 3)

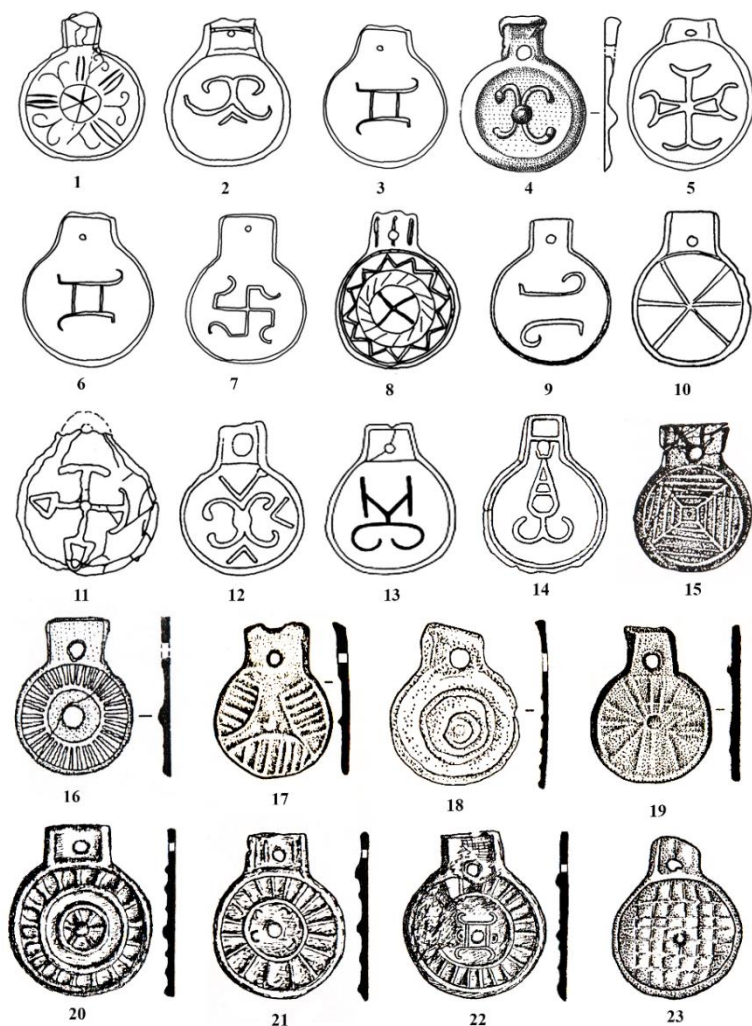

Fig. 4. Oglinzi discoidale cu decor în relief și mâner lateral perforat din mediul sarmatic de pe teritoriul Ucrainei (1-11) și R. Moldova (12-23). 1 – Akkermen’ II T 17, M 1; 2 – Vasil’evka T 27, M 1; 3 – Krinichnoe M 6; 4 – Mayaki T 3, M 6; 5 – Ogorodnoe-2, M 4; 6 – Vladychen’ T 5, M 1; 7 – Kurchi T 13, M 1; 8 – Vasil’evka T 23, M 1; 9 – Diviziya T 2, M 1; 10 – Kholmskoe T 8; 11 – Balki T 12, M 1; 12 – Mărcăuți (după Bărcă, Symonenko 2009); 13 – Palanca, mormânt distrus (după Kurchatov 2014); 14 – Pașcani (după Grosu 1983); 15 – Bădragii Noi-La Stâncă M 7 (după Kurciatov, Bubulici 1997); 16 – Podojma T 3, M 5 (după Bubulich, Khakheu 2002); 17 – Bălăbănești T 3 (Borziac *et alii* 1983); 18 – Brânzeni M 4 (după Grosu 1985); 19 – Camenca (după Manzura, Klochko, Savva 1992); 20 – Cuconești Vechi-I T 21, M 2; 21 – Cuconești Vechi-II T 38, M 1; 22 – Cuconești Vechi-II T 40, M 2 (după Dergachev 1982); 23 – Comrat (după Rikman 1966). Fără scară

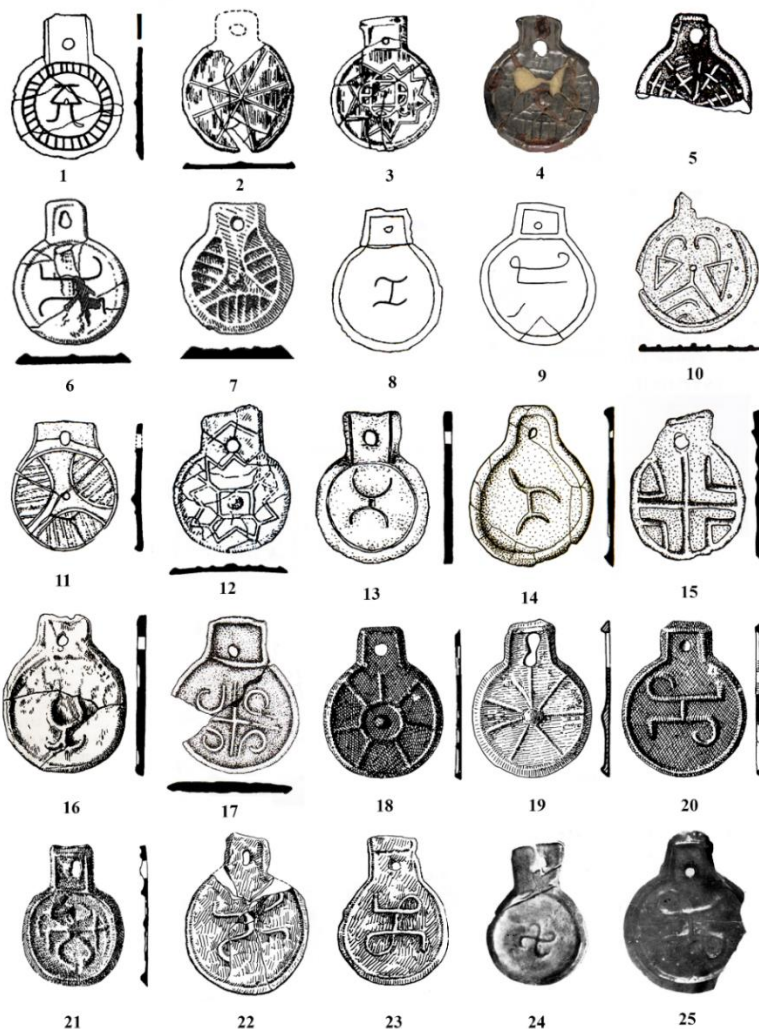

Fig. 5. Oglinzi discoidale cu decor în relief și mâner lateral perforat din mediul sarmatic (1-17) și carpic (18-25) de pe teritoriul României. 1 – Uncești M 2; 2 – Bârlad-Fabrica de confecții; 3 – Ciocani (după Palade 1979); 4 – Cioinagi M 4 (foto: Alexandru Bădescu); 5 – Brăila-Radu Negru (după Oța, Sîrbu 2009); 6 – Tîrșor, M 198; 7 – Tîrșor, M 200 (după Diaconu 1965); 8 – Bordușelu, M 1; 9 – Pietroi, M 1 (după Mușățeanu, Lungu 1978); 10 – Bucu, M 6; 11 – Bucu, M 8 (după Rența 2000); 12 – Ulmeni, M 3 (după Morintz, Ionescu 1970); 13 – Călărași, M 7 (după Sîrbu *et alii* 2014); 14 – Dridu-Sat, M 1; 15 – Dridu-tell, M 2 (după Sîrbu *et alii* 2014); 16 – Călărași, M 1; 17 – Însurăței-Canalul de irigație (după Oța, Sîrbu 2009); 18 – Pădureni, M 9; 19 – Butnărești, M 7²; 20 – Pădureni, M 14; 21 – Pădureni, M 60; 22-23 – Vârteșcoiu; 24 – Pădureni, M 34; 25 – Pădureni, M 77 (după Bichir 1973). Fără scară

Fig. 6. Oglinzi discoidale cu decor în relief și mâner lateral perforat de pe teritoriul R. Moldova și României. 1 – Mălăcuți (după Vornic, Matveev 2016); 2 – Palanca (foto: Ion Tentiuc); 3 – Poienești, M 1002 (după Spânu 2019); 4 – Vorniceni-Pod Ibăneasa, M 1 (după Ciucălău 2018); 5. Mitoc-Malu Galben, M 1 (după Grumeza 2021); 6 – Vârteșcoiu (<http://clasate.cimec.ro>). Fără scară

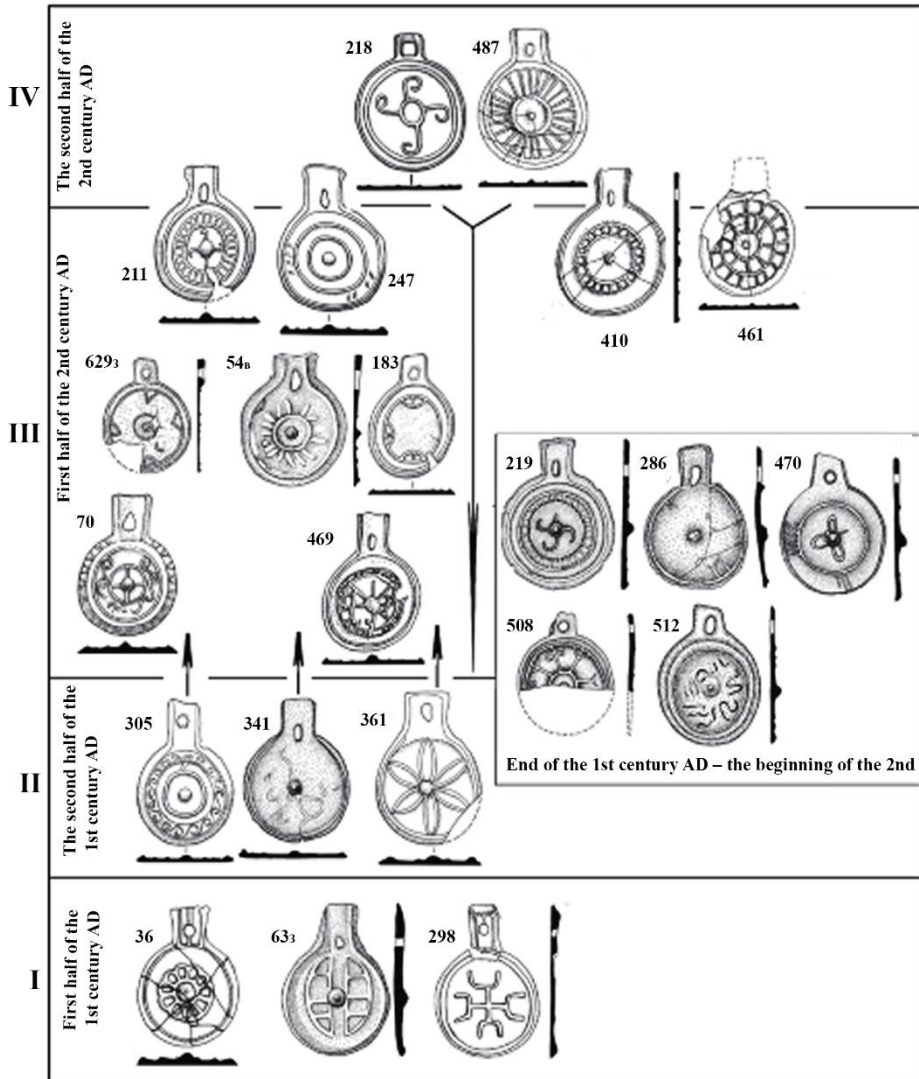

Fig. 7. Cronologia oglinzilor discoidale cu decor în relief și mâner lateral perforat din mediul meot. I – prima jumătate a secolului I p.Chr.; II – a doua jumătate a secolului I p.Chr.; III – prima jumătate a secolului II p.Chr.; IV – a doua jumătate a secolului II p.Chr. (după Limberis, Marchenko 2018)

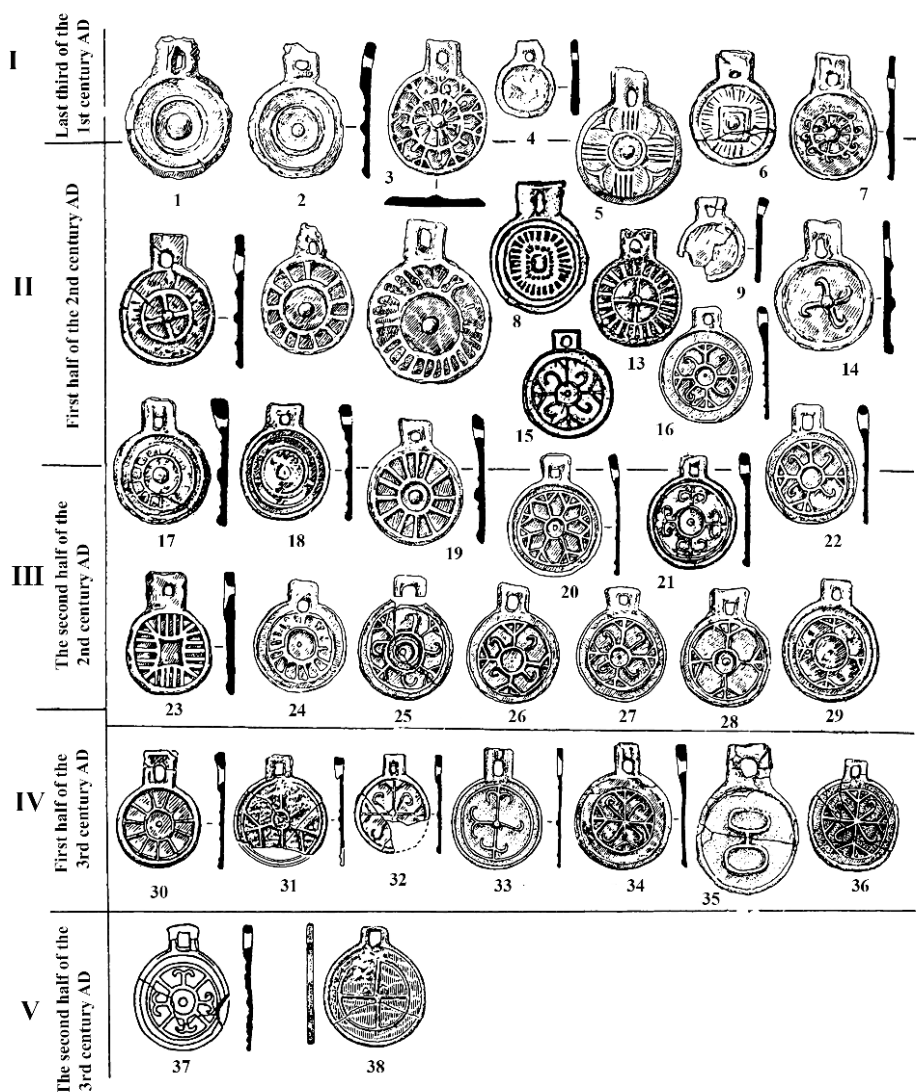

Fig. 8. Cronologia oglinzilor discoidale cu decor în relief și mâner lateral perforat din necropolele de pe teritoriul Crimeei. I – ultima treime a secolului I p.Chr.; II – prima jumătate a secolului II p.Chr.; III – a doua jumătate a secolului II p.Chr.; IV – prima jumătate a secolului III p.Chr.; V – a doua jumătate a secolului III p.Chr. (după Trufanov 2007)

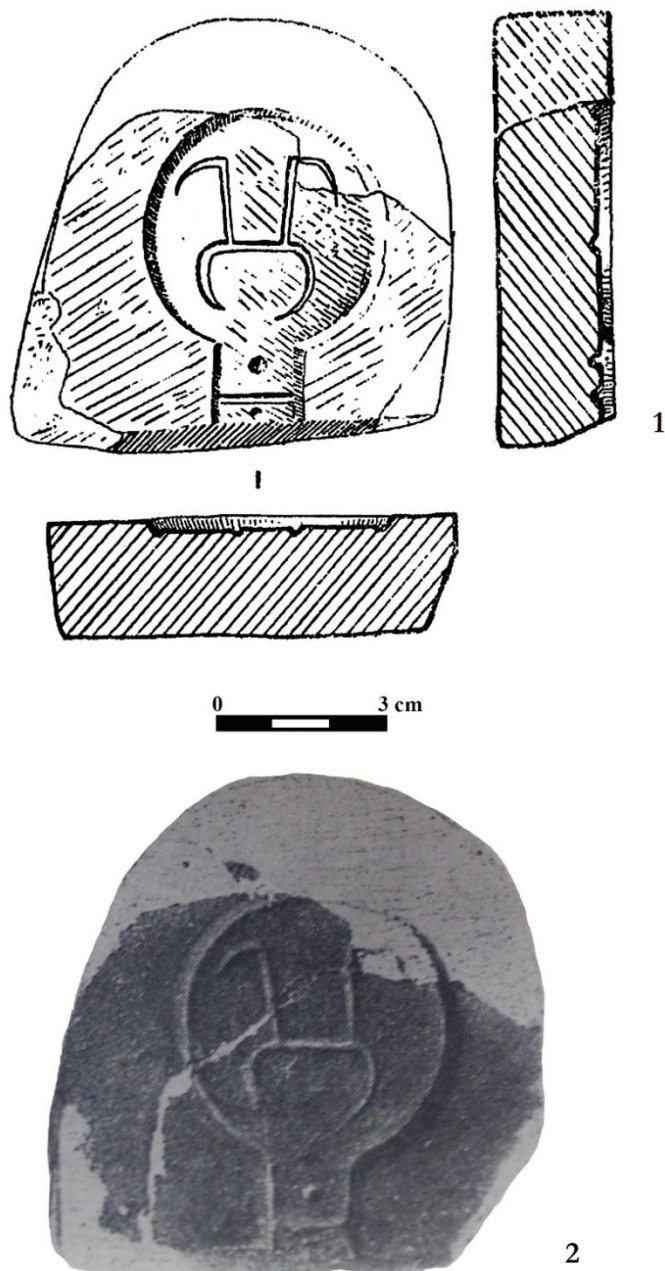

Fig. 9. Tiparul pentru turnat oglinzi de la Bucureşti-*Militari*
(după Bichir 1984)

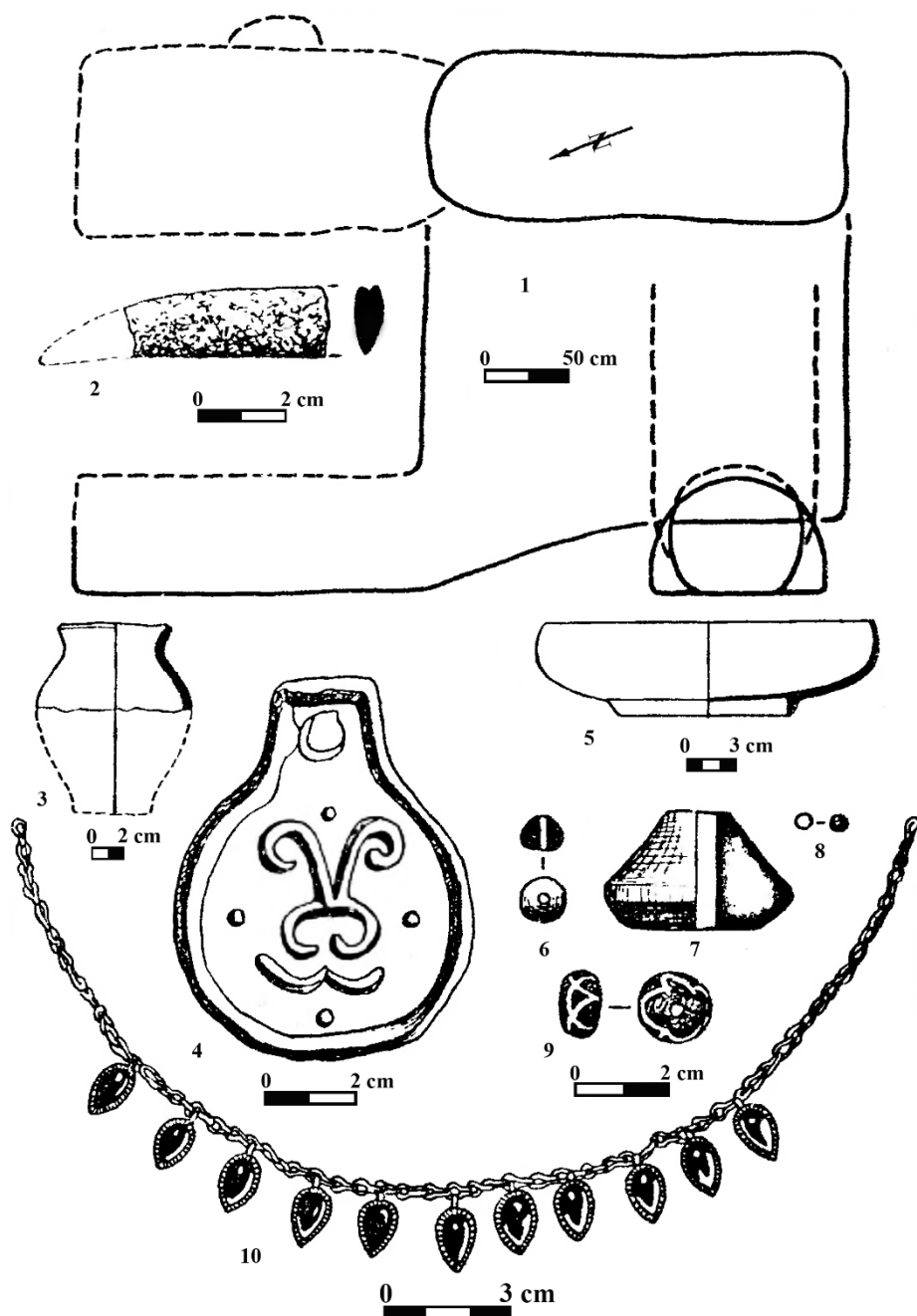

Fig. 10. Oglinda cu semn tamga și inventarul funerar din T 3, M 1 de la Kubej (regiunea Odessa, Ucraina) (după Subbotin, Dzigovskij 1990)

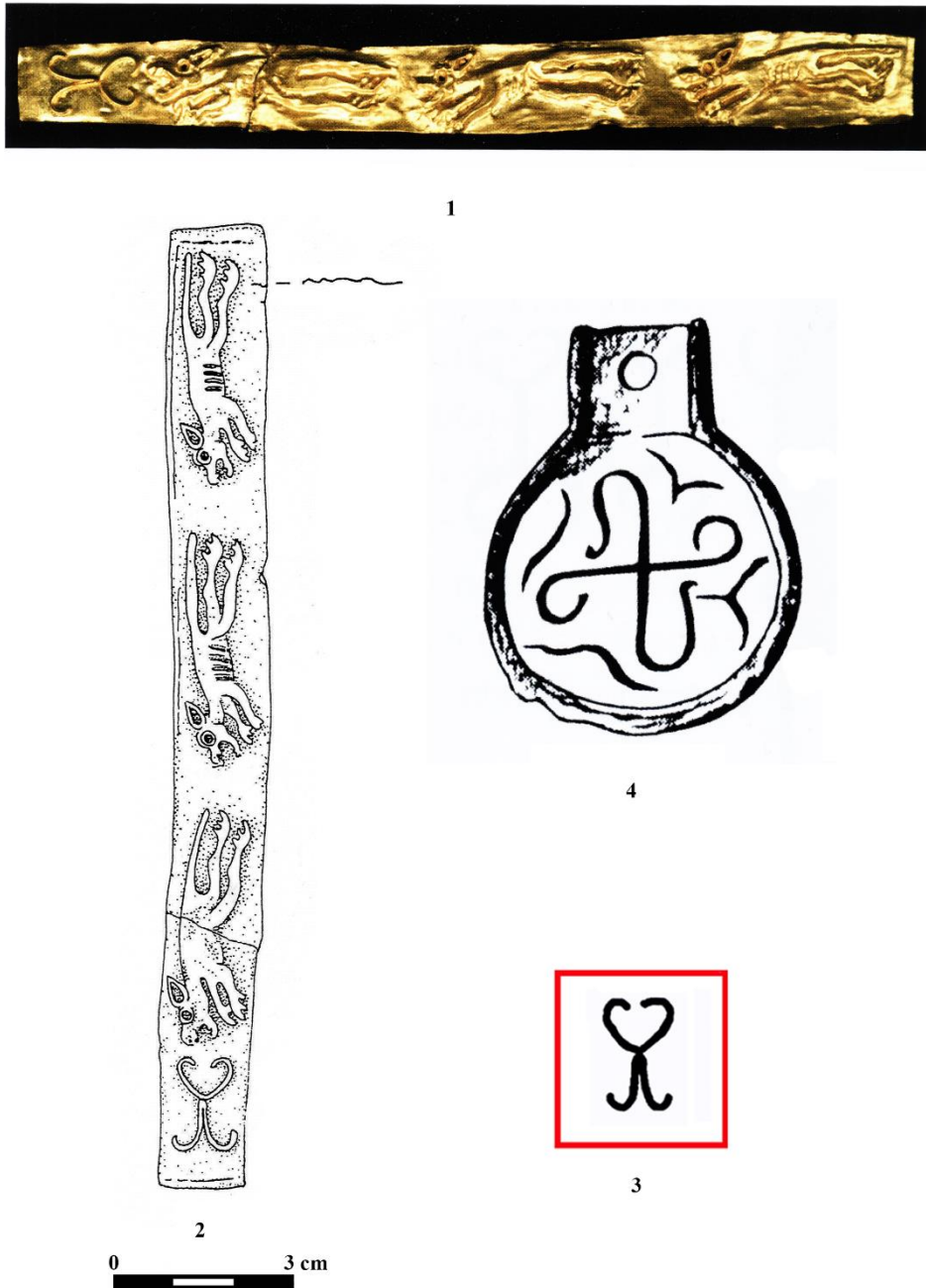

Fig. 11. Plăcuța din aur cu semn tamga din mormântul sarmatic de la Dunaharaszti (1-2); semnul tamga de pe plăcuța de la Dunaharaszti (3); oglinda cu semn tamga de la Dunaújváros/Dunapentele (4) (după Istvánovits, Kulcsár 2017 – 1, 3-4; Vaday 1989 – 2)

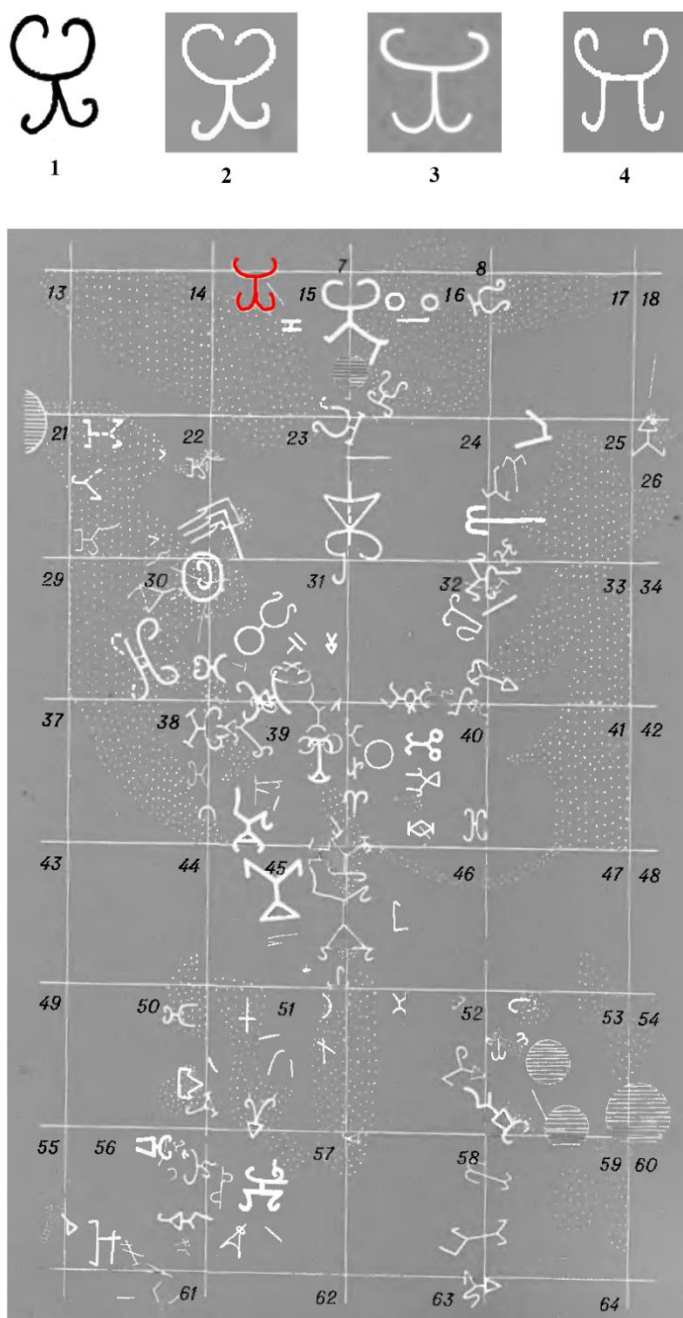

Fig. 12. Semnul tamga de pe o piatră funerară (1-2) (după Moroșan 1938 – 1; Drachuk 1975 – 2; semne tamga din mediul muntenilor din vestul Caucazului (3-4); reprezentarea semnelor tamga pe leul din marmură nr. 2 de la Olbia (5) (după Drachuk 1975)

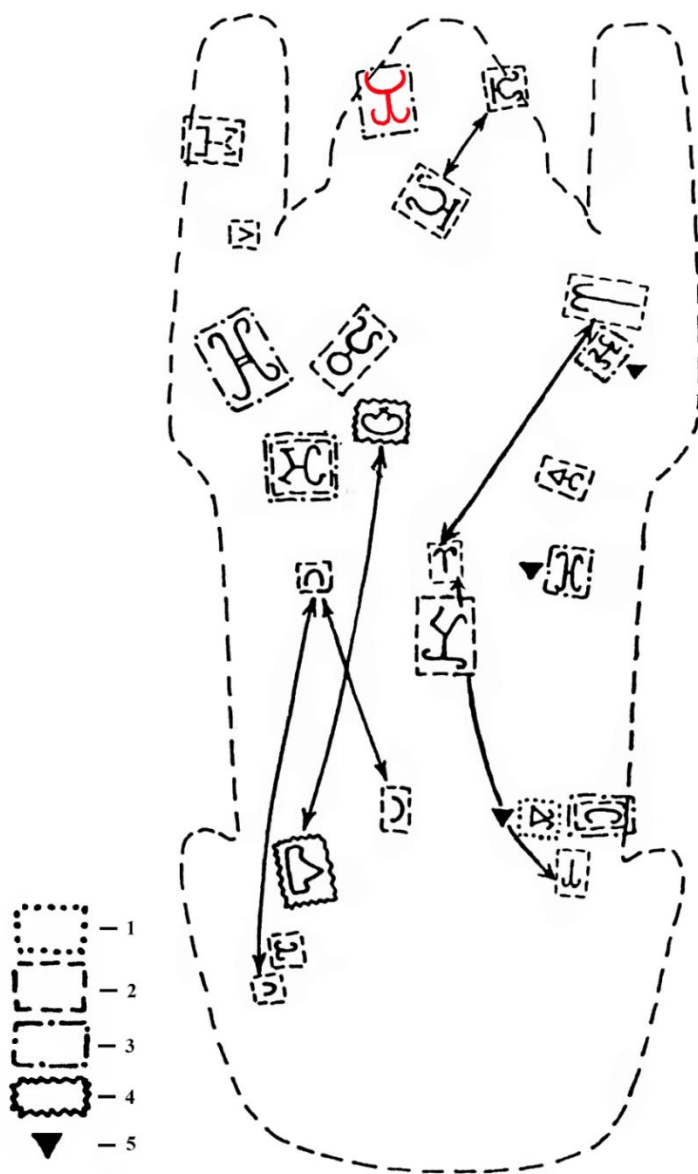

Fig. 13. Semne tamga specifice unor regiuni de pe leul din marmură nr. 2 de la Olbia: semne tamga din secolului I a.Chr. – prima jumătate a secolului I p.Chr. – 1; semne tamga din a doua jumătate a secolului I p.Chr. – prima jumătate a secolului II p.Chr. – 2; semne tamga din a doua jumătate a secolului II p.Chr. – prima jumătate a secolului III p.Chr. – 3; semne tamga din a doua jumătate a secolului III p.Chr. – prima jumătate a secolului IV p.Chr. – 4; semne ale regilor – 5 (după Yatsenko 2001). Fără scară.

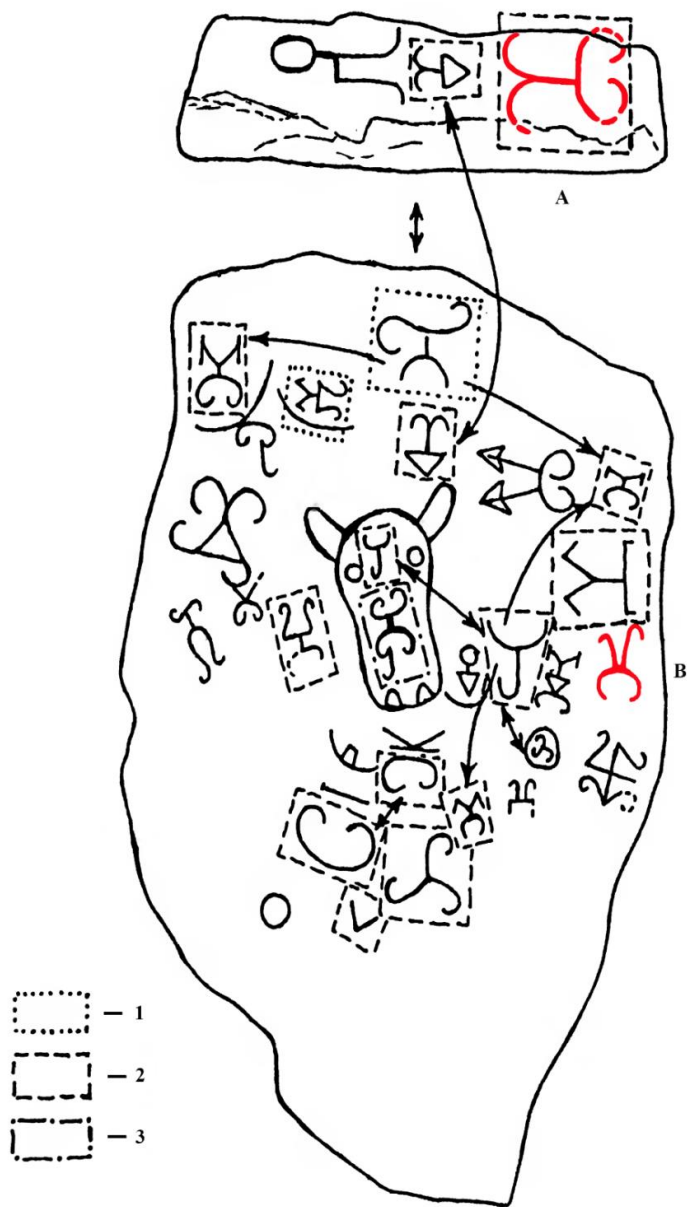

Fig. 14. Semne tamga specifice unor regiuni, de pe stela din piatră de la Krivoj Rog. Semne tamga din secolului I a.Chr. – prima jumătate a secolului I p.Chr. – 1; semne tamga din a doua jumătate a secolului I p.Chr. – prima jumătate a secolului II p.Chr. – 2; semne tamga din a doua jumătate a secolului II p.Chr. – prima jumătate a secolului III p.Chr. – 3 (după Yatsenko 2001). Fără scară

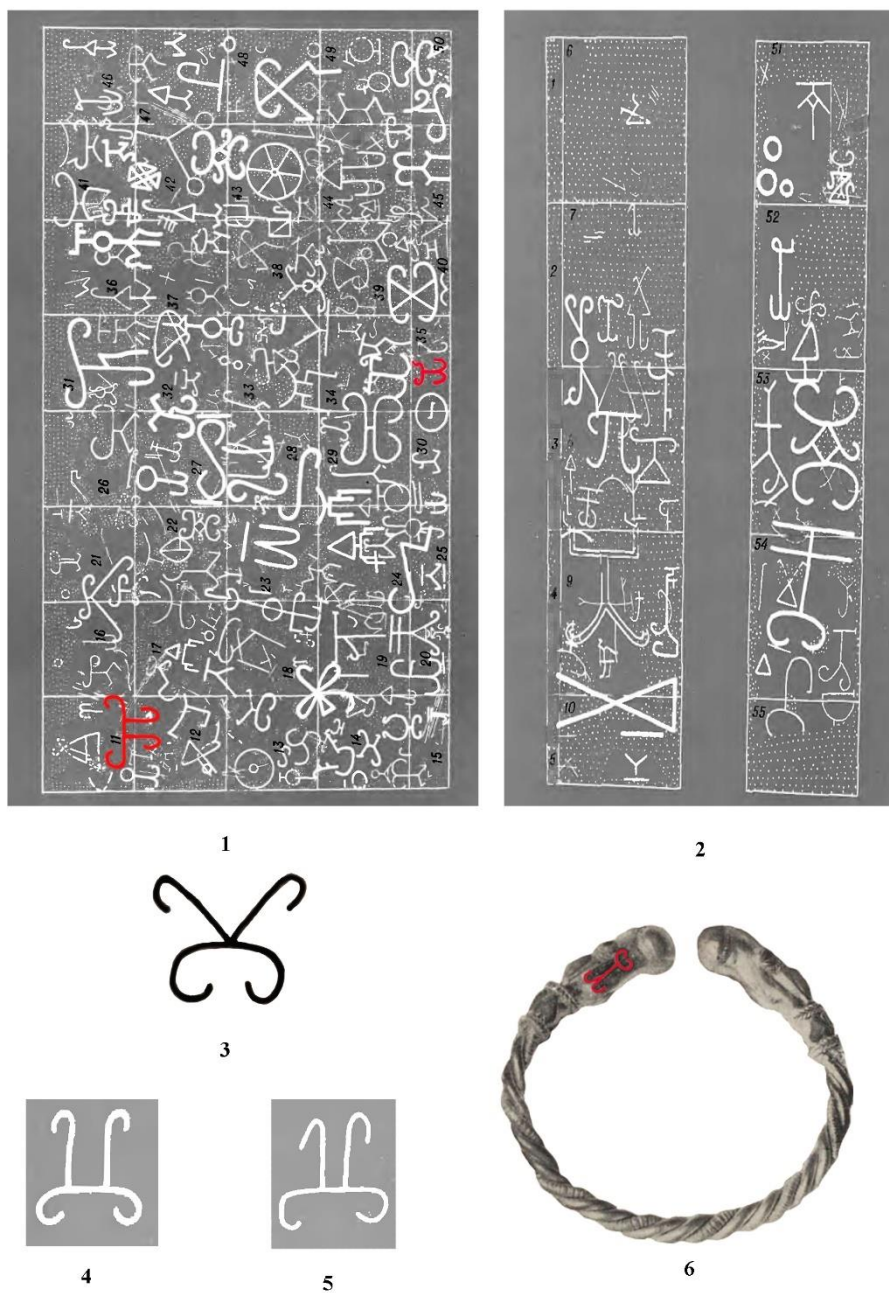

Fig. 15. Placa din calcar cu semne tamga de la Panticapaeum (1-2); semne tamga de pe placa de la Panticapaeum (3-5); brățara din aur cu semn tamga de la Olbia (6) (după Drachuk 1975 – 1-2, 4-5; Solomonik 1959 – 3, 6). Fără scară

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

ARHEOLOGIA *POST FACTUM*. CONSIDERAȚII ÎN URMA SUPRAVEGHERII ARHEOLOGICE DIN SATUL IGHÎȘU NOU (MUN. MEDIAȘ, JUD. SIBIU)

Cristian Ioan POPA*

Viorel ȘTEF**

Post factum Archaeology: Considerations Following the Archaeological Investigations in Ighișu Nou Village (Mediaș Municipality, Sibiu County)

Abstract. *The article capitalizes on the results of an archaeological investigation from 2015 in the village of Ighișu Nou, necessitated by the introduction of utilities in the locality, which affects the protection area of the medieval fortified church. Unfortunately, existing legislation in this field was not observed, in that before the team of archaeologists was present, the historical area had already been crossed by water and sewage pipes, introduced at a depth of 5–6 m, immediately next to the medieval church and parish house. The archaeological investigations, which proved to be late, could only be followed by the construction of the main road ditches, interventions that did not affect archaeological deposits but did reveal artefacts disturbed by previous works (pottery, bones, building materials, tombstones), dating either from the Middle Ages or the Premodern Era.*

Keywords: *archaeological investigation, Middle Ages, Premodern Era, pottery, tombstones, stone quarry.*

Cuvinte-cheie: *supraveghere arheologică, Evul Mediu, Epoca Modernă, ceramică, pietre funerare, carieră de piatră.*

Introducere

Lucrările pentru racordarea la rețeaua de apă-canal și de reabilitare a infrastructurii rutiere din satul Ighișu Nou, începute în anul 2014, au afectat întreg intravilanul localității. O adresă (cu nr. 1766) din partea Direcției Județene pentru Cultură Sibiu, din data de 16.06.2015, permitea executarea lucrărilor amintite, doar cu următoarele condiții:

„– Suntem de acord cu lucrările de reabilitare a infrastructurii rutiere a străzilor din zona de protecție a monumentelor istorice, cu condiția protejării monumentelor istorice, a fronturilor de case și a refacerii spațiilor verzi dintre fronturile de case și partea carosabilă, așa cum erau înainte de începerea lucrărilor;

– În cazul unor descoperiri arheologice întâmplătoare constructorul și/sau beneficiarul sunt obligați să anunțe imediat Direcția Județeană pentru Cultură Sibiu”.

Așadar, lucrările având emis avizul favorabil mai puteau fi întrerupte doar prin buna-credință a executantului/beneficiarului (!), în situația în care

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: cristian.popa@uab.ro; cristi72popa@yahoo.com.

** Muzeul Municipal Mediaș, România; e-mail: vstef79@yahoo.com.

erau întrunite toate constrângerile legale de a se aviza, doar cu condiția cercetării arheologice, într-o formă sau alta (preventivă sau de supraveghere)¹. În acest sens, trebuie precizat că proiectul investițional se desfășura atât în proximitatea sitului arheologic *Ansamblul bisericii evanghelice fortificate de la Ighișu Nou* (cod RAN: 143637.01), monument istoric de importanță națională (cod LMI: SB-II-a-A-12403), a monumentului istoric Biserica „Buna Vestire” (cod LMI: SB-II-m-B-12404), cât și în nucleul istoric al localității, a cărei primă atestare scrisă datează de la 1305.

Un aspect, am spune noi, pur teoretic, întrucât interesul firmelor de construcție în întreruperea unor astfel de șantiere, uzând de considerentele prevăzute în avizul favorabil, este aproape zero. Ceea ce, în mod evident, nici în cazul de față nu s-a întâmplat, cu toate că în pământul excavat până la oprirea lucrărilor puteau fi recoltate oase și materiale ceramice medievale și moderne.

În urma unei sesizări trimise forurilor competente de către C. D. din satul Ighișu Nou, prin care semnala lipsa unei supravegheri arheologice a săpăturilor mecanizate, s-a luat măsura opririi execuției pe termen nelimitat, în zona de protecție a bisericii fortificate medievale. Adresa Direcției Județene pentru Cultură Sibiu, emisă la data de 14.08.2015, deci la două luni după adresa privind avizul favorabil, prevedea de data aceasta următoarele:

„– Se va prezenta la sediul D.J.C. Sibiu în cel mai scurt timp un contract de supraveghere arheologică al lucrărilor, de către un arheolog atestat de către Ministerul Culturii;

– Până la prezentarea contractului, *vă rugăm să evitați* (sic!, s.n.) lucrările în zona de protecție a monumentului istoric”.

Astfel, în virtutea parteneriatului existent între Muzeul Municipal Mediaș și Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, instituția din urmă a solicitat eliberarea autorizației de supraveghere arheologică². Facem aceste precizări, întrucât date conținute în acest articol vizează doar realitățile zonei afectate de șantier, din momentul preluării lucrărilor de

¹ Conform O.G. 43/2000, art. 2, alin. (1), lit. b, „patrimoniul arheologic reprezintă ansamblul bunurilor arheologice care este format din: 1. siturile arheologice înscrise în Repertoriul arheologic național, cu excepția celor distruse ori dispărute, și siturile clasate în Lista monumentelor istorice, situate supateran, subteran sau subacvatic, ce cuprind vestigii arheologice: așezări, necropole, structuri, construcții, grupuri de clădiri, precum și terenurile cu potențial arheologic reperat, definite conform legii”. Cu alte cuvinte, definiția dată de ordonanță, promulgată ulterior ca lege (Legea 258/2006, publicată în M.O. 603/12 iulie 2006), acoperea întreg spectrul conformării legislative în ceea ce privește protecția patrimoniului arheologic. Ținând cont de detaliile tehnice ale proiectului, supravegherea arheologică ar fi trebuit *impusă* de la bun început, conform art. 2, alin. (7), lit. f) din O.G. 43/2000, respectiv ale art. 7, lit. b) din O.G. 43 republicată.

² Autorizație cu nr. 358, din data de 16.09.2015.

supraveghere, nu și pentru intervalul de timp între cele două avize emise de către D. J. C. Sibiu.

Situația lucrărilor la momentul începerii supravegherii arheologice

În momentul intervenției noastre, lucrările fuseseră oprite pe str. Școlii, cea care mărginește ansamblul bisericii fortificate medievale, aflată deci în zona de protecție a monumentului. Anterior sosirii noastre pe șantier, rețelele de apă curentă și de canalizare fuseseră deja introduse, pentru ultima dintre ele săpându-se șanțuri care au atins adâncimi cuprinse între 5 și 6 m. Este, credem, inutil să mai subliniem faptul că *în acest caz se impunea supravegherea arheologică* (s.n.). Distrugerile pot fi cu greu estimate, întrucât totul era deja acoperit, iar lucrarea finalizată. Doar acolo unde o parte din pământul excavat a fost lăsat pe marginea șanțurilor, am putut să mai identificăm urmele intervențiilor în profunzime. Zona „martor” se afla de-a lungul zidului proprietății familiei Aldea (nr. 41), aflată în vecinătatea bisericii medievale, în pământul excavat, de culoare neagră, fiind prezente oase de animale și mai multe fragmente ceramice specifice secolului al XIV-lea. Materialele aparțineau unor oale cu buza îngroșată sub formă de „manșetă”, decorul fiind sărac și format doar din caneluri orizontale paralele ce acopereau suprafața exterioară din zona umărului, până spre fundul recipientelor (**fig. 15**). Este evident că materialele respective proveneau dintr-un nivel de locuire medieval distrus prin excavarea mecanizată, contemporan perioadei în care s-a ridicat biserica medievală din sat.

În zona bazei șantierului de construcții, aflată la intersecția străzii Școlii cu strada Sondelor, în partea de sus a satului, pe pământul depozitat cu ocazia diferitelor lucrări, se afla un fus de coloană din piatră, cu suprafața lisă, lucrat din gresie locală, având dimensiunile de 1,20 m lungime și 0,20 (la capete), respectiv, 0,30 m în diametru în zona centrală (**fig. 14**). Lucrătorii șantierului de construcții au afirmat că piesa litică provenea de la treapta dezafectată a unei locuințe situată pe str. Sondelor.

În urma eroziunii solului, în cursul aceluiași an, pe terasa aflată vizavi de biserica medievală, în curtea școlii și la mică distanță de incintă, au putut fi observate mai multe oase umane, care proveneau din cimitirul evanghelic³. Datarea osemintelor rămâne dificilă, în lipsa unui context arheologic și a unor piese de inventar. În cursul supravegherii pe care și noi am efectuat-o în perioada desfășurării șantierului au fost găsite fragmente de oase umane (falange, coaste, craniu) (**fig. 15/2**) și cuie din fier, care, probabil, provin de la sicriele din lemn. De altminteri, apariția unor oase umane pe terenul școlii devenise o regulă. Conform informațiilor oferite de săteni, am aflat că

³ Cercetare de teren realizată de Viorel Ștef (Muzeul Municipal Mediaș).

acestea au apărut aici de cel puțin două decenii, probabil în urma lucrărilor de adâncire treptată a terenului de fotbal (**fig. 15/1**), aducând nivelul actual de călcare la nivelul fundului unor gropi de morminte.

De asemenea, în pământul excavat și depozitat pe str. Școlii, provenit de pe terasa ce mărginește la dreapta pâraul numit Valea Lacului (pe str. Mică), au fost găsite urme de chirpici și fragmente ceramice smălțuite, care aparțineau, foarte probabil, unei locuiri din secolul al XIX-lea, cu case având pereții lutuiți. Printre materiale au fost descoperite și două coaste umane, a căror prezență în acel context nu o putem însă explica⁴.

Iată, deci, câteva coordonate care, alături de descoperirile fortuite mai vechi, indicau necesitatea unei supravegheri arheologice.

Supravegherea arheologică

Aceasta s-a desfășurat în perioada cuprinsă între 21.09.2015 și 10.10.2015, cu unele întreruperi cauzate de timpul nefavorabil sau de întârzieri motivate de slaba organizare logistică a executantului.

Lucrările ce necesitau prezența noastră, pe fondul realizării deja a săpăturilor adânci (canalizarea și rețeaua de apă), se rezumau la adâncirea rigolelor de pe str. Școlii, intervenții specifice amenajării unui drum modern (**fig. 2; 11**), precum și săparea unei gropi pentru stația de pompare a apei în zona piațetei vechi (vezi **fig. 2**). Rigolele nu depășeau adâncimea de 1,10 m, amenajarea lor făcându-se, în general, pe traiectul vechii rigole sau, cum s-a dovedit la momentul săpării, exact peste o veche conductă de gaz, dezafectată. Prin urmare atât adâncimea mică, cât și suprapunerea lucrărilor peste vechi intervenții similare reduceau drastic șansa descoperirii unor vestigii arheologice.

Stratigrafia

În lungime totală de peste 650 m, rigolele însoțeau drumul de pe str. Școlii pe latura cu frontul stradal principal (numit de noi convențional *Rigola 1*), respectiv pe ambele părți, pe o lungime de cca. 150 m a laturii opuse, cea cu biserica medievală (numită *Rigola 2*). Supravegherea arheologică s-a concentrat, așadar, pe aceste lucrări. Cum deja precizam, adâncimea lor nu depășea - 1,10 m de la nivelul actual de călcare. Cum era de așteptat, suprapunând utilitățile mai vechi, situația stratigrafică surprinsă în profilele lor ilustrează intervențiile amintite. La acestea se adaugă niveluri de umplutură observate în partea superioară, ce constau din materiale de

⁴ O datare mai veche a descoperirilor este contrazisă de harta iosefină, ridicată în perioada 1769-1773, care ne indică faptul că respectiva zonă nu era încă construită. Existența unui cimitir pe acest loc nu poate fi demonstrată (**fig. 1**).

construcție (cărămizi și olane moderne) aduse în vederea tasării drumului de pământ pentru a-l face practicabil pe timpul ploilor.

Stratigrafia din *Rigola 1*, înregistrată în dreptul casei cu nr. 58, vizavi de proprietatea familiei Aldea (zonă cunoscută cu vestigii arheologice reperate în pământul excavat anterior), era următoarea: 0 – 0,70/0,80 m – nivel de umplutură modernă, de ridicare a drumului, format din materiale de construcție și pământ; - 0,70/0,80-1,10 m – sol de culoare neagră, lutos, saturat cu apă (**fig. 8**). În perimetrul situat între biserică și școala gimnazială, cele două rigole au oferit o stratigrafie formată la partea superioară din pământ de umplutură recent, de culoare neagră și cenușie, iar la partea inferioară dintr-un sol galben, nisipos, fără niciun fel de materiale de interes arheologic (**fig. 9-10**).

Groapa pentru montarea pompei de apă din zona piațetei vechi a satului a permis cunoașterea depunerilor și în această zonă. Dimensiunile gropii au fost de 16 x 8 m, adâncimea atingând 8 m. Aflată în apropierea confluenței Văii Lacului cu Valea Loii, zona era de așteptat să aibă pânza de apă freatică foarte sus, ceea ce s-a și adeverit în momentul excavării gropii. Stratigrafia se prezenta astfel:

- 0-0,25 m – nivel de pietriș amestecat cu pământ (provenit de la amenajarea sumară a carosabilului piațetei);

- 0,25-0,70/0,80 m – nivel format din materiale de construcții moderne (cărămizi și țigle) (umplutură modernă pentru compactarea piațetei);

- 0,70/0,80-1,60/1,80 m – sol de culoare cenușie, specific zonelor de baltă, amestecat la partea superioară cu fragmente de cărămizi moderne;

- 1,80-2,00 m – lentilă de pământ de culoare maroniu-gălbui, nisipoasă;

- 2,00-7,00 m – succesiune de nivele inundabile, având nuanțe diferite, de cenușiu, cenușiu-albăstrui ori cenușiu-verzui, toate ilustrând sedimentări mlăștinoase. Partea inferioară a gropii nu a putut fi observată stratigrafic, întrucât a fost inundată imediat după săpare. Contrar așteptărilor noastre, în această zonă nu a fost observat niciun artefact arheologic (**fig. 12**).

Materialul arheologic

Așadar, stratigrafia observată în sectoarele supravegheate nu a oferit informații de interes arheologic. Cu toate acestea, pe traiectul celor două rigole, în anumite puncte, au apărut materiale dislocate anterior din contexte aflate în niveluri mai adânci. Amintim aici fragmentele ceramice medievale și moderne provenite din *Rigola 2*, în dreptul proprietății familiei Aldea, nr. 41 (la cca. 150 m sud-vest de biserică medievală). Ceramica medievală este specifică perioadei secolului al XIV-lea, iar cea modernă prezintă urme de

smalt. În același context a fost găsită și o aglomerare de oase animaliere, cărămizi și ceramică, aparținând epocii premoderne sau moderne (la adâncimea – 0,70 m și la aproximativ 2 m de colțul casei) (**fig. 16**). Întregul context este răvășit, cuprinzând materiale din mai multe epoci.

În arealul cuprins între biserica medievală și curtea școlii gimnaziale, în *Rigola 1* au fost descoperite și două lespezi prelucrate destul de sumar, ambele anepigrafe. Una dintre acestea are o formă trapezoidală, cu marginile finisate și cu latura lungă arcuită (**fig. 18/2**). Cealaltă lespede are o formă patrulateră, arcuită în partea superioară, și prezintă două găuri nestrăpunse pe axul lung (**fig. 18/1**). Cele două piese litice pot fi interpretate drept pietre de mormânt, cu atât mai mult cu cât două lespezi cu forme similare celei dintâi, ambele cu epitafe funerare, date în anul 1646, se păstrează chiar în Muzeul Municipal din Mediaș (**fig. 19**). Prezența lor în sectorul amintit se explică prin vecinătatea cu cimitirul evanghelic, din care trebuie să provină, fie prin dezafectarea lor din cimitir, fie prin distrugerea unor morminte într-o perioadă de timp greu de precizat astăzi. Materia primă necesară dăltuirii acestora, dar și fusului de coloană găsit în sat, trebuie căutată în peretele carierei de gresii aflat în spatele bisericii unite din localitate, ce conservă și urme vechi de desene scrijelite în roca friabilă, unele de sorginte creștină, ce merită studiate atent în viitor (**fig. 17**).

Considerații finale

În urma analizei rezultatelor supravegherii arheologice din anul 2015 de pe str. Școlii, din satul Ighișu Nou, se impun câteva concluzii:

- s-a constatat lipsa unor descoperiri arheologice *in situ*. Totuși, materialele găsite în pământul excavat *înainte* de emiterea autorizației de supraveghere provin dintr-un nivel de locuire medieval, existent *cel puțin* la sud-vest de incinta bisericii medievale. Descoperirea atestă prezența aici a vetrei medievale a satului, contemporană perioadei de edificare a lăcașului de cult, în secolul al XIV-lea.

- adâncimea mică de săpare a rigolelor indică faptul că nivelul medieval se află la o adâncime mai mare;

- în vecinătatea cimitirului evanghelic au apărut două lespezi, probabil pietre funerare lucrate rudimentar, anepigrafice, care, dacă acceptăm această utilitate, trebuie să aparțină cimitirului săsesc din perioada premodernă sau modernă;

- piațeta veche a satului, aflată în zona confluenței Văii Lacului cu Valea Loii nu a relevat vestigii arheologice, pe sectorul supravegheat;

- nu cunoaștem distrugerile reale cauzate de săpăturile șantierului de reabilitare a infrastructurii în satul Ighișu Nou, însă, date fiind adâncimile mari de traversare a conductelor pentru canalizare și apă (uneori 5-6 m), atunci ele trebuie să fi fost însemnate;

– pe viitor trebuie acordată atenția cuvenită situației semnalate în incinta școlii din localitate, unde, pe de o parte, se asistă la distrugerea unor morminte, iar pe de altă parte, copiii sunt nevoiți să calce pe oasele umane din cimitirul săsesc ieșite la suprafață (!).

Localitatea Ighișu Nou (germ. Eibesdorf, ung. Szászivánfalva, rom. Ighișdorful Săsesc) a fost una locuită majoritar de sași, până în timpurile moderne. Astăzi, părăsită de populația germană (în anul 2015 mai existau în sat doar două familii), imobilele au fost ocupate de familii de români sau de rromi. S-a păstrat vechea rețea de drumuri, cu fronturile stradale acceptabil conservate, dar care necesită măsuri de protecție specifice. Cel mai important monument istoric, clasat ca atare, este ansamblul bisericii evanghelice, ce cuprinde biserica medievală și incinta, prezent pe Lista Monumentelor Istorice cu codul SB-II-a-A-12403 (**fig. 3**). Biserica medievală din sat a fost ridicată în cursul secolului al XIV-lea, în stil gotic, la începutul secolului al XVI-lea adăugându-i-se o incintă fortificată⁵. Biserica redevine de interes în urma restaurării și publicării picturilor murale interioare (cca. 1400)⁶. Lângă edificiu, la sud-vest, se află casa parohială evanghelică (str. Școlii, nr. 39), clădire clasată ca monument (SB-II-m-B-12405) și datată între secolele XV-XVIII. Biserica românească greco-catolică (str. Principală, nr. 46), ridicată în anul 1747, este și ea inclusă în LMI, cu codul SB-II-m-B-12404. Monumentul, cu o valoroasă boltă din lemn pictată și cu o frescă exterioară deasupra intrării prin turn, se află însă în paragină, necesitând lucrări de consolidare și conservare.

Puținele materiale arheologice care pot fi datate în secolul al XIV-lea, găsite în poziție secundară în anul 2015, corespund foarte bine perioadei primei atestări documentare a satului, din anul 1305⁷. Datele efective despre așezare lipsesc, însă unii specialiști îi atribuie o reprezentare datând din epoca medievală, pe voletul polipticului bisericii evanghelice din Mediaș (cca. 1480)⁸, unde, în spatele imaginii pictate a Vienei, se găsește o vedută ce ar aparține, ipotetic, satului Ighișu Nou⁹.

Hotarul localității este prea puțin cunoscut din punct de vedere arheologic. Fără a se preciza locul exact, în anul 1855 se descoperea, într-un vas ceramic, un tezaur monetar format din denari imperiali romani¹⁰. Tot

⁵ Fabini 1998, p. 167-170; Luca *et alii*. 2003, p. 118-119, nr. 109/3; Crîngaci-Țiplic 2011, p. 228-229.

⁶ Jenei 2016; Kiss 2017.

⁷ Fabini 1998, p. 167; Crîngaci-Țiplic 2011, p. 228, cu bibliografia.

⁸ Pentru poliptic, vezi Nagy 2011, p. 32, 58-73, 78-81, 89, 119, 176-177, 310-311; *Repertoriul* 2013, p. 122-129.

⁹ Stoia 2015, p. 60.

¹⁰ Gooss 1876, p. 219; vezi și Popa 2002, p. 104, nr. 337; Luca *et alii* 2003, p. 118, nr. 109/2.

fără a se cunoaște locul descoperirii, s-au recuperat inventarele a cinci morminte scitice, ce au făcut parte dintr-o necropolă de la finele primei epoci a fierului¹¹. Convingerea noastră este că această realitate se datorează, în bună măsură, lipsei unor cercetări de teren sistematice, întrucât hotarul satului cuprinde o suprafață generoasă nu doar ca întindere, ci și ca forme de relief variate, toate ideale unor forme de habitat uman.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Josephine map of Ighișu Nou village, with the street network from 1769-1773.
- Fig. 2.** Satellite image with the village of Ighișu Nou, on which are marked the areas intended for archaeological surveillance (□ - water pump pit; — - gullys).
- Fig. 3.** Medieval fortified church in Ighișu Nou (view from the area affected by the works).
- Fig. 4.** *School street* (the sector between the church and the school), before digging the gullys.
- Fig. 5.** Gymnasium playground (1) on the surface of which human skeletal remains from the Saxon cemetery appear - pictured a phalanx in his hand (2).
- Fig. 6.** The old gullys in the western extremity of the supervised works.
- Fig. 7.** *School street* before digging gullys.
- Fig. 8.** Images with mechanically excavated gullys.
- Fig. 9.** Images with mechanically excavated gullys.
- Fig. 10.** Image of the gutter overlapping the old gas pipeline (1) and the gullys dug at the terminus of the works (opposite the bus station) (2).
- Fig. 11.** *School street*, with the route of the archeologically supervised gullys (images from the tower of the evangelical church).
- Fig. 12.** Pictures from the digging of the pit for the introduction of the water pump into the old square.
- Fig. 13.** The intersection of *School street* with *Little street* - the place where human bones, fragments of adobe and pottery belonging to modern constructions were discovered.
- Fig. 14.** Sandstone column spindle, reused as an entrance step to one of the houses on *Well Street*.
- Fig. 15.** The corner of the Aldea family house (no. 41), where medieval (14th century) and premodern (2) ceramic fragments were discovered in the previously excavated earth (for the introduction of the sewer) (1).
- Fig. 16.** *School Street*, *Gully 2*, in the corner of the Aldea family house (no. 41) - agglomeration of building materials, animal bones and ceramic fragments (premodern or modern era).
- Fig. 17.** The sandstone quarry from Ighișu Vechi, with old traces of exploitation, located next to the Greek-Catholic monument church and incised Christian signs.
- Fig. 18.** Tombstones (probably premodern) discovered in a secondary position in *Gully 1* (the area between the evangelical cemetery and the medieval church).
- Fig. 19.** Tombstones from 1646 in the collections of the Municipal Museum of Mediaș, with close shapes to those from Ighișu Nou (photo 2021).

¹¹ Vasiliev 1980, p. 33, 147; Luca *et alii* 2003, p. 118, nr. 109/1.

Fig. 20. The area of the historical center of Ighișu Nou locality and the location of the objectives of archeological and historical interest: 1 – the fortified church; 2 – evangelical parish house; 3 – the school yard (with the remains of the evangelical cemetery); 4 – sandstone quarry; 5 – the central square.

Abrevieri bibliografice

- Crîngaci-Țiplic 2011 – Maria Crîngaci-Țiplic, *Oaspeții germani în sudul Transilvaniei. Istorie, arheologie și arhitectură (secolele XII-XIII)*, București, 2011.
- Fabini 1998 – Hermann Fabini, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*. I, Heidelberg, 1998.
- Gooss 1876 – Carl Gooss, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, în *AVSL*, XIII, 1876, p. 3-138.
- Jenei 2016 – Dana Jenei, *The Newly Discovered Murals Inside the Church of Virgin Mary in Ighișu Nou, Sibiu County*, în *RRHA*, tom LIII, 2016, p. 47-62.
- Kiss 2017 – Loránd Kiss, *Picturi medievale în zona Târnavelor (I.) Câteva particularități ale picturilor murale din Bisericile Evanghelice din Ighișul Nou și Mălâncrav*, în *CR*, 1, 2017, 6, p. 250-263.
- Luca et alii 2003 – Sabin A. Luca, Zeno K. Pinter, Adrian Georgescu, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu (situri, monumente arheologice și istorice)*, BTS, III, Sibiu, 2003.
- Nagy 2011 – Emese Sarkadi Nagy, *Local Workshops – Foreign Connections Late Medieval Altarpieces from Transylvania*, Ostfildern, 2011.
- Popa 2002 – Dumitru Popa, *Villae, vici, pagi. Așezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, Sibiu, 2002.
- Repertoriul 2013 – *Repertoriul picturii medievale de panou din Transilvania (sec. XIV-XVI)*, Cluj-Napoca, 2013.
- Stoia 2015 – Adrian Stoia, *O presupusă imagine a Bisericii evanghelice din Sibiu, a rotondei și a Casei Altemberger, identificate în pictura polipticului de la Șorostin, jud. Sibiu*, în *Transilvania*, 3-4, 2015, p. 60-65.
- Vasiliev 1980 – Valentin Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980.

Fig. 1. Hartă iosefină a satului Ighiu Nou, cu rețeaua stradală din perioada 1769-1773

Fig. 2. Imagine aeriană cu satul Ighiu Nou, pe care sunt marcate zonele destinate supravegherii arheologice (□ – groapă pentru pompă de apă; — rigole)

Fig. 3. Biserica medievală fortificată din Ighișu Nou (vedere dinspre zona afectată de lucrări)

Fig. 4. Str. Școlii (sectorul dintre biserică și școală), înainte de săparea rigolelor

1

2

Fig. 5. Terenul de fotbal al școlii gimnaziale (1) pe suprafața căruia apar resturi de oase umane din cimitirul săsesc – în imagine o falangă de la mână (2)

Fig. 6. Rigola veche în extremitatea vestică a lucrărilor supravegheate

Fig. 7. Str. Școlii înainte de săparea rigolelor

1

2

Fig. 8. Imagini cu rigolele excavate mecanic

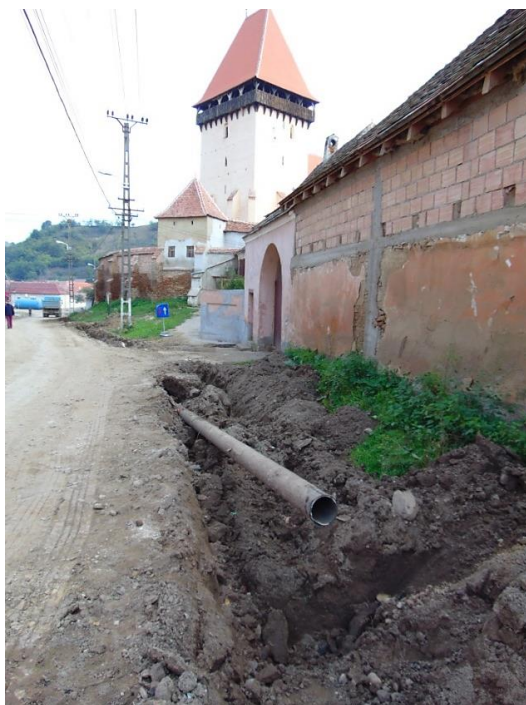

1

2

Fig. 9. Imagini cu rigolele săpate mecanic

1

2

Fig. 10. Imagine cu rigola suprapunând pe traiectul său vechea conductă de gaz (1) și rigola săpată în punctul terminus al lucrărilor (vizavi de stația de autobuz) (2)

1

2

Fig. 11. Str. Școlii, cu traseul rigolelor supravegheate arheologic (imagini din turnul bisericii evanghelice)

1

2

Fig. 12. Imagini din timpul săpării gropii pentru introducerea pompei de apă în piațeta veche

Fig. 13. Intersecția str. Școlii cu str. Mică – locul unde au fost descoperite oase umane, fragmente de chirpici și ceramică aparținând unor construcții moderne

Fig. 14. Fus de coloană din gresie, refolosit ca treaptă de intrare la una din casele de pe str. Sondelor

1

2

Fig. 15. Colțul casei familiei Aldea (nr. 41), unde în pământul excavat anterior (pentru introducerea canalizării) (1) au fost descoperite fragmente ceramice medievale (sec. XIV) și premoderne (2)

Fig. 16. Str. Școlii, *Rigola 2*, în zona colțului casei familiei Aldea (nr. 41) - aglomerare de materiale de construcție, oase de animale și fragmente ceramice (epoca premodernă sau modernă)

Fig. 17. Detaliu din cariera de gresii de la Ighișu Vechi, aflată lângă biserica greco-catolică, cu vechi urme de exploatare și semne creștine incizate

Fig. 18. Pietre funerare (probabil premoderne) descoperite în poziție secundară în *Rigola 1* (sectorul între cimitirul evanghelic și biserica medievală)

1

2

Fig. 19. Pietre funerare din anul 1646 aflate în colecțiile Muzeului Municipal din Mediaș, cu forme apropiate celor de la Ighișu Nou (foto 2021)

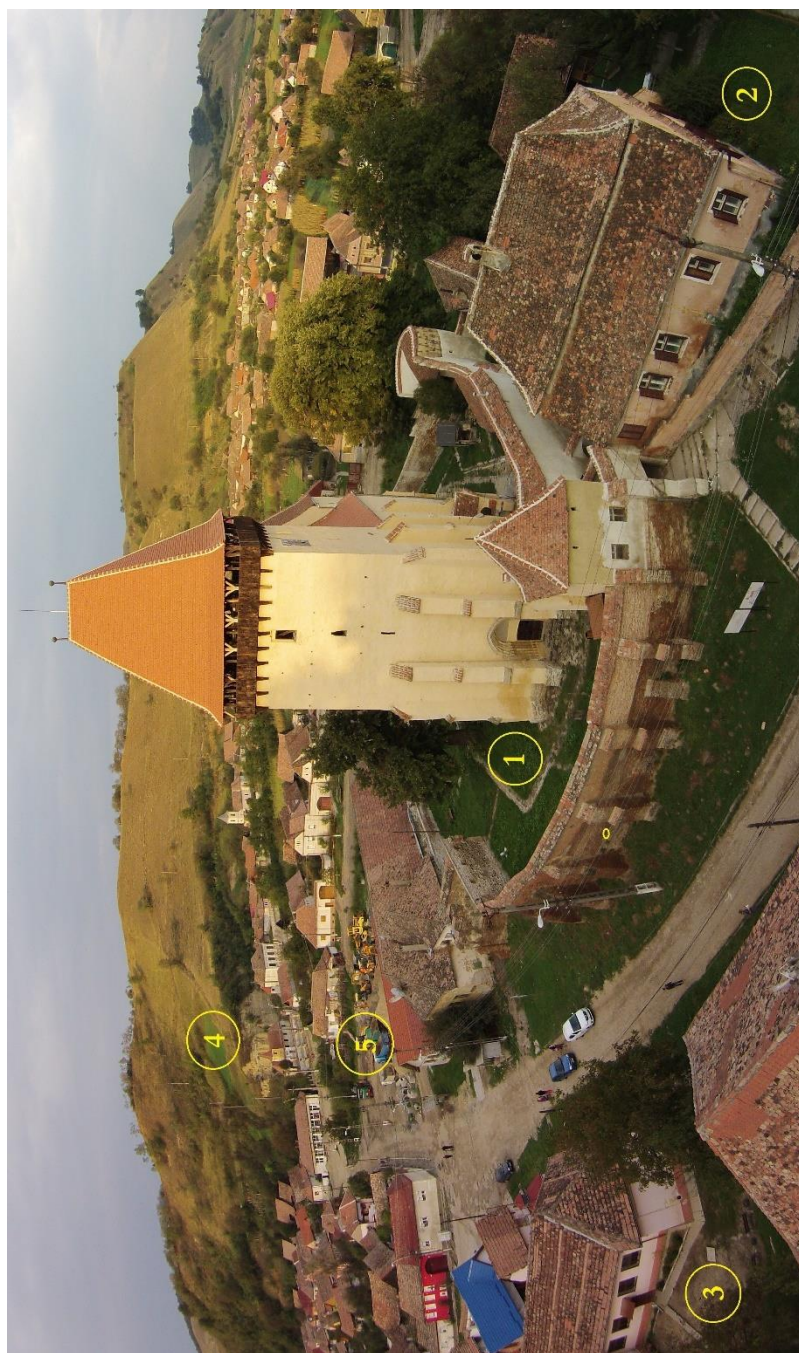

Fig. 20. Zona centrului istoric al localității Ighiu Nou și localizarea obiectivelor de interes arheologic și istoric: 1 – biserica fortificată; 2 – casa parohială evanghelică; 3 – curtea școlii (cu resturi ale cimitirului evanghelic); 4 – cariera de gresii; 5 – piațeta centrală

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

DESPRE ALEGEREA MIRESEI LA ÎMPĂRĂȚII ICONOCLAȘTI (SECOLUL AL VIII-LEA – PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL IX-LEA). ÎNTRE POLITICĂ ȘI FRUMUSEȚE

Cornelia POPA-GORJANU*

On the Choice of Bride for the Iconoclastic Emperors (VIII–IX Century): Between Politics and Beauty

Abstract. *This study aims to analyse the phenomenon of bride shows used in the iconoclastic period, up to the end of the ninth century, to choose the wife of the heir to the throne in the Byzantine Empire. The sources of the time – chronicles, hagiographic writings, correspondence – recorded information about these beauty or bridal contests, which were organized at the Imperial Court. The occurrence of the bridal contests is related to the iconoclastic emperors' attempts to emphasise the importance of imperial families. The imperial birth chamber (built in the same period), the presence of the Empress at the ceremony at the Imperial Court, and the bridal contest itself all highlight the role and position of the emperor's wife in the Byzantine imperial ideology of the iconoclastic period.*

Keywords: *Irene of Athena, Maria of Amnia, Euphrosine, Theodora, Theophilus, Constantine VI, bride shows.*

Cuvinte-cheie: *Irina din Atena, Maria din Amnia, Euphrosina, Teodora, Theophilus, Constantin al VI-lea, concurs de mirese.*

Din primele secole bizantine, izvoarele scot în evidență importanța femeilor din familia imperială, în calitatea lor de mame, soții și surori. Conform acestor surse, ele puteau exercita o putere considerabilă la Curtea imperială și puteau influența anumite decizii ale împăratului. Nu existau reglementări clare în acest sens, dar societatea bizantină accepta destul de ușor deținerea puterii de către femeile din familia imperială¹.

Statutul împărăteselor era reflectat prin participarea la ceremonialul care însoțea desfășurarea programului zilnic de la Curtea imperială. Existau anumite secvențe care solicitau prezența obligatorie a împărătesei. În calitatea ei de consoartă a împăratului, împărăteasa trebuia să-și asume poziția la Curtea imperială, ca partea ei de parteneriat. Acest lucru se înțelegea prin imaginea care-i era creată și pe care trebuia să o întrețină. De exemplu, ea

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: corneliapg@uab.ro.

¹ *Familia imperială* din Bizanț nu are sensul pe care îl are *familia regalis* în Europa Apuseană. Corespondentul grec pentru *familia* din limba latină este *γένος* (*genos*) și se referă la părinții consanguini și la cei prin căsătorie. Acest termen a fost folosit pentru familia imperială. Mai există unul pentru totalitatea locuitorilor, *οἰκία* (*oikia*), niciodată utilizat pentru familia imperială. Cuvântul *παλάτιον* (*palation*), *palat*, a fost distinct de *familia imperială* și nu putea fi vorba de o comunitate de origine; *palatul* desemna edificiul și administrația care lucra acolo și niciodată membrii familiei imperiale, care aparțineau unei lumi cu totul diferite (Schreiner 1991, p. 182-183).

conducea, în paralel, ceremonialul în varianta feminină, adică primea soțiile senatorilor care veneau în audiență la împărat, și care aveau ranguri echivalente soților lor², altfel spus, se organizau două recepții oficiale simultan, una rezervată femeilor, iar cealaltă bărbaților.

Împărătesele aveau Curtea lor, separată, cu aparatul birocratic aferent, eunuci, gărzi, tezaurul propriu, proprietăți și resurse financiare. Pe lângă audiențele solemne acordate soțiilor de senatori, împărătesele trebuiau să supravegheze activitățile din partea palatului destinată femeilor și a celor care implicau educația copiilor. Ele desfășurau activități și în afara Palatului, cum ar fi pelerinaje, vizite la biserici, mănăstiri și altare, trebuiau să susțină cu daruri și financiar, din tezaurul propriu, construirea de biserici și mănăstiri, așezăminte filantropice etc. Chiar și atunci când erau înlăturate de la putere, unele dintre ele continuau să fie active și să rămână importante pentru imperiu³.

Se aștepta din partea lor să nască copii, având responsabilitatea creării unei dinastii, atât de râvnite de fiecare împărat de la Constantinopol, acest obiectiv fiind desigur prezent și în perioada iconoclastă, de care ne vom ocupa în acest studiu⁴. Nașterea unui moștenitor de gen masculin, cel puțin, căruia să i se poată transmite puterea imperială, precum și alegerea pentru acesta a unei mirese potrivite erau, de asemenea, îndatoririle unei soții de împărat.

Transmiterea ereditară a puterii devenea un deziderat urmărit chiar din primele momente ale domniei. Putem observa această preocupare chiar din secolul al IV-lea, din vremea lui Constantin cel Mare (305-327), care i-a ridicat la rangul de *caesar* pe cei patru fii ai săi, cu intenția de a le transmite puterea.

În acest context, căsătoria moștenitorului tronului devenea foarte importantă și alegerea miresei se transforma într-o decizie strategică și politică care urmărea consolidarea puterii împăratului și a familiei acestuia. Atenția

² În Bizanț, atunci când cineva intra în elita societății și primea o funcție administrativă, investirea lui se făcea printr-un ceremonial special dedicat acestui eveniment, în care erau atribuite titlul, costumul și însemnele serviciului. Soția celui investit primea același titlu, dar în varianta feminină. Astfel, soția unui *kandidatos* primea titlul de *kandidatissa* și ea trebuia să se înfățișeze la Curte într-o ținută corespunzătoare și care să nu o incomodeze în îndeplinirea ceremonialului (vezi Herrin 2007, p. 174-175; McCormick 2000, p. 280; McCormick 1987, p. 203-204).

³ Herrin 2013, p. 177-178, 219-233; Herrin 2014, p. 55-56.

⁴ Împărații bizantini au încercat întotdeauna să asigure succesiunea propriei familii, contrar principiului liberului arbitru, dar fără prea mari reușite înainte de secolul al VIII-lea. Între anii 717 și 1056, adică în perioada a trei dinastii, au fost doar patru împărați care nu au avut vreo legătură directă sau matrimonială cu o mare familie. Altfel spus, această perioadă a fost dominată de trei familii, care și-au legat nașterea nu de o persoană, ci de o regiune, Leon al III-lea, întemeietorul dinastiei isauriene sau siriene, de Germanicea din Siria, Mihail al II-lea, întemeietorul dinastiei amoriene, de Amorion, iar Vasile I, primul împărat al dinastiei macedonene, de Adrianopol (Schreiner 1991, p. 182).

noastră se va îndrepta asupra importanței și modului în care a fost aleasă mireasa moștenitorului la tronul Imperiului Bizantin în perioada iconoclastă, secolul al VIII-lea și prima jumătate a secolului al IX-lea. Mai întâi însă trebuie făcute câteva precizări legate de oficierea căsătoriei în Biserică. Aceasta, din dorința de a creștina și de a supraveghea ritualul căsătoriei, a intervenit treptat în consfințirea legăturii dintre cei doi logodnici, respectiv miri. Unii Părinți ai Bisericii, ca Ioan Gură de Aur, au condamnat obiceiurile păgâne legate de căsătorie, mai ales contractul și schimbul de daruri, acuzând că acestea ar fi doar negocieri financiare în interesul părinților, „Căsătoriile de acum nu sunt căsătorii ci neguțătorie de bani, târg”⁵. El îi sfătuia pe creștini să le fie binecuvântată căsătoria de către preot:

„Să chemați preoții ca prin rugăciunile și binecuvântările lor, să întărească unirea dintre soți, pentru ca dragostea soțului să crească, iar cumințenia soției să se mărească; [...] soții vor duce o viață plină de bucurii [...]”⁶.

În secolul al IV-lea, preotul putea fi chemat pentru a binecuvânta căsătoria, dar acest lucru se făcea în cadrul unei ceremonii civile, în casa părinților unuia dintre miri. Căsătoria era deja văzută ca o „taină” direct legată de Euharistie, care transformă trupul într-un locaș al Duhului Sfânt. Atunci când vorbeau despre nuntă, Părinții Bisericii se raportau la Nunta din Cana Galileei, la care a participat și Isus Hristos, acolo unde „[...] a împodobit-o [nunta] cu prezența Lui și cu daruri – și daruri mai mari decât toți a adus la nuntă, preschimbând firea apei în vin [...]”⁷, și care era înțeleasă ca moment euharistic care îi transforma pe miri într-un singur trup curat, binecuvântat de Dumnezeu. Dar, înțelegerea civilă, adică schimbul de contracte, zestrea și cadourile de nuntă dintre cele două familii, reprezentate de părinții mirilor, a continuat să rămână foarte importantă. Totuși, în Armenia, de exemplu, slujba căsătoriei în biserică exista încă din secolul al IV-lea. Aceasta este pomenită din vremea patriarhului Nerses I (364-372), iar în Occident începând din secolul al V-lea⁸.

Atunci când se făcea binecuvântarea logodnicilor de către preot, se folosea schimbul de inele, iar în cazul mirilor se obișnuia încoronarea lor, așa cum se face și astăzi în Biserica Ortodoxă⁹. Ioan Gură de Aur considera că încoronarea mirilor simboliza victoria cuplului creștin asupra plăcerii carnale: „Pentru aceasta se pun cununii pe capete, semn al biruinței, pentru că nebiruiți

⁵ Ioan Gură de Aur 2007, p. 23.

⁶ Ioan Gură de Aur 2003, p. 166.

⁷ Ioan Gură de Aur 2004, p. 8.

⁸ Schreiner 1991, p. 105.

⁹ Meyendorff 1990, p. 104.

făcându-se, așa se apropie de patul nunții, de vreme ce nu au fost biruiți de plăcere”¹⁰.

Din secolul al VI-lea, în cazul căsătoriei imperiale, se obișnuia ca patriarhul să binecuvânteze mirii, în biserică. Obiceiul schimbului de daruri se va păstra și în perioada bizantină. Totuși, nu se poate vorbi de căsătorie ca Taină. Începând cu secolul al VIII-lea, apare obiceiul ca mirii să meargă la biserică și să aștepte în fața altarului în timpul Sf. Liturghii până când preotul rostea o rugăciune scurtă de binecuvântare. Tinerii primeau împărtașania din *pabarul comun* și apoi puteau pleca. Important era ca amândoi să fie împărtașiți, altfel nu era considerată *căsătorie în Hristos*. La sfârșitul Sf. Liturghii, mirii se întorceau în biserică pentru a primi fiecare coroana de nuntă, *stephanoi*, de la patriarh apoi probabil mâinile le erau unite/împreunate, după care se făcea schimbul de inele, apoi puteau pleca¹¹.

Cu timpul, binecuvântarea mirilor de către Biserică a devenit obligatorie. Prin *Novella 89*, a împăratului Leon al VI-lea (886-912), această cerință a devenit oficială, iar Biserica și-a asumat în exclusivitate acest rol:

„Așadar, astfel cum pentru adopție am ordonat ca actul să fie făcut în bună rânduială sub oblăduirea Bisericii, tot astfel ordonăm să fie consfințită căsătoria prin mijlocirea dumnezeieștii binecuvântări, așa încât în cazurile când candidaților la căsătorie această instituție nu li s-a părut potrivită, căsătoria va fi de la bun început nevalidă, iar o astfel de coabitare nu se va bucura de drepturile căsătoriei. Căci între celibat și căsătorie nu există o cale de mijloc fără de cusur. Te gândești să-ți întemeiezi o familie? Ești nevoit să respecti regulile căsătoriei. Dacă căsătoria nu-i pe placul tău, rămâi neînsurat. Iar în felul acesta, pe de o parte nu vei întina căsătoria, iar pe de alta – nu-ți vei ascunde căsătoria neîmplinită sub masca minciunii”¹².

Iconografia creștină a căsătoriei a furnizat elemente semnificative asupra acesteia și referitoare la binecuvântarea de către Biserică a căsătoriei și a familiei imperiale bizantine. Exemplele cele mai cunoscute sunt minunatele mozaicuri din catedrala Sfânta Sofia, unul reprezentându-i pe împărăteasa Zoe și pe soțul ei, Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1055), așezați de o parte și de alta a lui Isus Hristos care îi binecuvântează (**fig. 1**).

Celălalt mozaic îi reprezintă pe împăratul Ioan al II-lea Comnenul (1118-1143), soția sa, Irina/Irene (Εἰρήνη)¹³, împreună cu fiul lor, Alexios.

¹⁰ Vezi Ioan Gură de Aur 2020, p. 91.

¹¹ Pentru folosirea inelelor și a coroanei la căsătorie în perioada romană târzie și primele secole bizantine, vezi și Vikan 1990, p. 145-163.

¹² *Léon le Sage* 1934, p. 280.

¹³ Se impune a se face unele precizări în legătură cu modul în care se transcriu în limba română numele de persoane și de localități. Nu există o uniformizare în această privință. De exemplu, în limba română Irene a devenit Irina, fiind folosită însă și varianta în limba greacă a numelui; Nikephoros a fost tradus ca Nichifor, iar Theophanes a devenit Teofan. În lucrarea *Istoria*

Cei trei din al doilea mozaic, sunt așezați în fața Maicii Domnului, aducându-i daruri (**fig. 2**)¹⁴.

Fig. 1. Împărăteasa Zoe și soțul ei, Constantin al IX-lea Monomahul

Fig. 2. Împăratul Ioan al II-lea Comnenul, soția sa, împărăteasa Irene (**a**) și fiul lor Alexios (**b**)

Alexios este prezentat ca un moștenitor direct, ca viitor împărat și continuator al dinastiei. Probabil Irene aducea mulțumiri Maicii Domnului

Imperiului Bizantin, Nicolae Bănescu a folosit varianta grecească a numelor, în timp ce alți istorici au preferat formele românești ale numelor sau le-au folosit pe ambele. În istoriografia de limbă engleză, dar și în cea franceză, se uzitează fie varianta latină a numelor, fie cea greacă, cum este cazul împăratului de la începutul secolului al VII-lea, *Heraklius* – *Heraklios*.

¹⁴ Fotografiele sunt din colecția proprie.

pentru că a ajutat-o să-și îndeplinească misiunea de a susține dinastia (a născut patru fete și patru băieți). Dar, deși Alexios a fost reprezentat ca moștenitor al tronului, puterea imperială a fost preluată de cel mai tânăr dintre cei patru fii, adică de Manuel Comnenul.

Prezența lui Isus Hristos și binecuvântarea cuplului imperial extindea semnificația momentului dincolo de îndatoririle reciproce ale celor două persoane unite prin căsătorie, la cea a împărăției. Era binecuvântată asocierea și implicarea lor ca cei care stăpâneau și guvernau imperiul¹⁵. Aceste imagini reflectă rolul dinastic pe care împărăteșele l-au avut ca soții și susținerea pe care trebuiau să o ofere soților lor, împărații. Mai există și alte exemple de imagini reprezentând încoronarea celor doi miri chiar de către Isus Hristos, fie pe monede comemorative, sarcofage, inele, vase de sticlă aurită sau obiecte de fildeș, fie pe manuscrise¹⁶. Voi încerca să exemplific doar din ultima categorie.

Cele mai timpurii texte referitoare la ceremonia religioasă a nunții/căsătoriei oficiată separat de Sf. Liturghie datează din secolul al VIII-lea¹⁷. Manuscrisul, numit *Barberini graecus 336*, cuprinde printre altele și rugăciunile pe care preotul le rostea în timpul oficierei logodnei:

„Dumnezeule Cel veșnic, care pe cele despărțite le aduni într-o unire și ai pus iubirea o legătură sufletească cu neputință de rupt; care i-ai binecuvântat pe Isaac și Rebeca și i-ai arătat moștenitori ai făgăduinței Tale. Însuși binecuvântează-i și pe robii Tăi aceștia călăuzindu-i spre tot lucrul bun. [...] Doamne Dumnezeul nostru, Cel ce Ți-ai logodit dintre neamuri/păgâni Biserica, fecioară curată, binecuvântează logodna aceasta, unește și păzește pe robii Tăi aceștia în pace și înțelegere [...]”

precum și rugăciunile la oficierea căsătoriei:

„[...] Pentru ca să se binecuvânteze nunta aceasta ca și aceea din Cana Galileii, Domnului să ne rugăm. Pentru însoțirea și buna înțelegerea fraților noștri (N și N) și pentru mântuirea lor, Domnului să ne rugăm. Pentru ca să se binecuvânteze cununile acestea cu puterea, cu venirea și cu lucrarea Duhului Sfânt, Domnului să ne rugăm. [...] Însuși și acum, Stăpâne, întinde mâna Ta din sfântul Tău locaș și unește pe robul tău (N) cu roaba Ta (N), pentru că de Tine se însoțește cu bărbatul femeia. Însoțește-i în înțelegere; încununează-i cu iubire; unește-i într-un trup; dăruiește-le roada pânteceleui, desfătare de prunci buni și viață neosândită. [...] Doamne Dumnezeul nostru, Care în economia Ta mântuitoare ai socotit lucru vrednic în Cana Galileii să arăți cinstită nunta prin venirea Ta, însuși și acum pe robii Tăi aceștia (N), pe care ai binevoit a-i însoți unul cu altul, păzește-i în pace și bună înțelegere. Arată-

¹⁵ Herrin 2013, p. 175-177.

¹⁶ Walter 1979, p. 84.

¹⁷ Meyendorff 1990, p. 105-106.

le nunta cinstită, binevoiește să le rămână patul neîntinat și-i învrednicește să ajungă la bătrânețe, cu inimă curată, lucrând poruncile Tale [...]”¹⁸, ori rugăciunea paharului comun:

„Dumnezeule, Cel ce toate le-ai făcut cu tăria Ta, Care ai întărit lumea și ai înfrumusețat cununa tuturor celor făcute de Tine, și acest pahar comun, pe care l-ai dat celor ce se însoțesc spre părtășia/comuniunea nunții, binecuvântează-i cu binecuvântare duhovnicească [...]”¹⁹.

Manuscrisul *Epithalamion Vatic. Graec. 1851* cuprinde cânturi care celebrează căsătoria, dintre care unele erau rostite special pentru mireasă²⁰. O altă sursă importantă este și manuscrisul lui Skylitzes, care cuprinde nouă descrieri ilustrate a căsătoriei, dintre care patru reprezintă încoronarea mirilor, așa cum se poate observa în imaginea de mai jos, înfățișând încoronarea lui Mihail al IV-lea (1034-1041), aleasă ca exemplu (fig. 3)²¹.

Fig. 3. Încoronarea împăratului Mihail al IV-lea (1034-1041) – manuscrisul *Epithalamion Vatic. Graec. 1851* (după Tsamakda 2002)

Sursa cea mai importantă, dar mai târzie, în care a fost descris ceremonialul căsătoriei imperiale este desigur, *Cartea ceremoniilor* sau *De ceremoniis* a împăratului Constantin al VII-lea Porphyrogenetul (945-959)²².

Succesul familiei imperiale era legat de nașterea moștenitorilor. În această sarcină soția împăratului a jucat rolul decisiv. Atunci când naștea copii sănătoși, de gen masculin, împărăteasa era răsplătită, uneori cu titlul de *augusta*, cu emiterea de monede comemorative etc. Nu exista o regulă pentru modul în care împărăteasa putea fi apreciată pentru nașterea de fii. În secolele despre

¹⁸ Stevenson 1983, p. 97-99. Vezi și *Canonul Ortodoxiei* 2008, p. 992-994.

¹⁹ *Canonul Ortodoxiei* 2008, p. 992-994.

²⁰ Stevenson 1983, p. 87.

²¹ Tsamakda 2002, imaginea 490; vezi și Walter 1979, p. 90.

²² Porphyrogénète 1967, p. 6-23.

care vorbim, soția împăratului putea deveni *augusta* imediat după logodnă, pentru a se putea căsători de pe aceeași treaptă cu viitorul său mire, ca în cazul împărătesei Irene din Atena sau cum a fost în cazul împăratului Constantin al V-lea, care și-a încoronat cea de-a patra soție, Eudokia, mama a cinci copii băieți, abia după 15 ani de la căsătorie.

Dacă împărătesele nu reușeau să-și îndeplinească misiunea dinastică, puteau fi îndepărtate de la Curte și obligate să se călugărească, împăratul putând astfel să-și caute o nouă mireasă. În cazul în care exista moștenitor pe linie masculină, după moartea soțului, ascendența împărătesei-mame asupra fiului și asupra guvernării acestuia putea fi deosebită.

Un argument în plus în susținerea afirmației referitoare la rolul și importanța nașterii de urmași și a puterii pe care aceste femei reușeau să o câștige, pentru perioada în discuție, este construirea unei încăperi speciale în care trebuia să se nască moștenitorul tronului. Această încăpere era numită *Porphyria*. Momentul nașterii era foarte important, fiind vorba de venirea pe lume a moștenitorului (sau a moștenitorilor). Acesta nu putea intra în lume decât fiind născut într-un loc special, pe măsura rangului ce-l va avea chiar de la naștere. Doar soția legitimă a împăratului care guverna avea voie să nască în *Porphyria*. Camera imperială de nașteri sau *Porphyria* sau *Camera de Purpură* era acoperită cu marmură de culoarea purpurei și împodobită cu mătase din aceeași culoare²³. Cel născut în *Porphyria* era numit *porphyrogennetos* și primea, chiar de la naștere, o recunoaștere oficială a poziției de moștenitor cu drepturi depline la tronul imperial. Primul născut în *Porphyria*, *porphyrogennetos*, a fost Leon al IV-lea, fiul împăratului Constantin al IV-lea și al primei sale soții, Irene Kazara, în anul 750²⁴.

Existența acestei camere imperiale de nașteri, ca o adevărată instituție, trebuie legată tocmai de preocupările dinastice ale familiei siriene a lui Leon al III-lea, bunicul împăratului Leon al IV-lea. Purpura devenea o garanție a legitimității. Leon al IV-lea, primul *porphyrogennetos*, a fost încoronat coîmpărat la vârsta de un an, pentru a asigura continuitatea dinastiei începute de Leon al III-lea. Purpura contribuia, ca o metodă nouă, la desemnarea moștenitorului dinastic și, de acum, doar cel născut în Camera de Purpură avea dreptul să conducă, să devină împărat²⁵.

Tot în perioada iconoclastă a fost reglementată o prevedere care permitea împărătesei să guverneze, în calitate de soție sau de mamă a urmașului la tron. Dacă fiul era minor și nu putea să-și asume rolul de împărat, împărăteasa-mamă avea un rol clar: legile romane considerau că era firesc ca

²³ Comerțul cu mătase purpurie era monopolul familiei imperiale. Piatra de culoarea purpurei era adusă din Egipt și era, de asemenea, rezervată împăraților.

²⁴ Herrin 2007, p. 185.

²⁵ *Ibidem*, p. 186.

mama să apere drepturile fiului orfan până când acesta ajungea la maturitate. Mama era responsabilă de educația copilului și de pregătirea lui pentru rolul de împărat. Era de așteptat ca văduva-mamă să joace un rol decisiv, deoarece era unica persoană al cărei instinct natural era de a proteja drepturile imperiale ale fiului atât timp cât acesta era minor²⁶. Există multe exemple de astfel de mame și împărătese care au luptat pentru interesele fiilor lor. Acestea au reacționat în fața Curții, Bisericii și armatei pentru a asigura puterea imperială pentru fii lor. În pofida credinței că genul feminin era caracterizat prin slăbiciune, câteva împărătese s-au remarcat în mod special, așa cum au fost Irene din Atena și Theodora din Paphlagonia, din perioada iconoclastă.

Așadar, alegerea miresei pentru moștenitorul tronului era foarte importantă. Trebuia căutată persoana care putea fi capabilă să îndeplinească cele două condiții amintite mai sus, nașterea de băieți și alegerea unei soții potrivite viitorului urmaș. Probabil existau anumite standarde care erau respectate, dar ele nu s-au păstrat în scris. Nu știm dacă trebuia să fie frumoasă sau inteligentă sau dacă trebuia să provină dintr-o familie cu un anumit statut.

Se știe că dintre primii împărați iconoclaști, Leon al III-lea și Constantin al IV-lea, cel de-al doilea a fost căsătorit cu o femeie de origine kazară. În acest caz s-a căutat o alianță politică, care a fost consolidată printr-o căsătorie. Imperiul se afla în impas, capitala era asediată, iar teritoriile din Asia Mică se aflau sub controlul arabilor. Împăratul Leon al III-lea (717-741) a căutat o alianță cu kazarii împotriva arabilor.

Nu se cunosc prea multe despre fiica kaganului kazar. Scriitorul bizantin Theofanes consemna doar că la 25 decembrie 711, Maria, soția lui Leon al III-lea, care născuse un băiat, pe Constantin, „cel mai lipsit de evlavie și întâi mergător al lui Antihrist”²⁷:

„[...] a fost încoronată în triklinos-ul Augusteonului și a mers în procesiune în această calitate, singură, fără soțul ei, la Marea Biserică. Rugându-se înaintea intrării jertfelnicului, a mers la marele baptisteriu, unde soțul ei intrase mai înainte împreună cu câțiva oameni de-ai casei. Acolo, pe când urmașul în răutate și la împărăție le era botezat de arhiereul Gherman [...]. Iar după Sfânta Liturghie, augusta Maria s-a întors în calitatea sa (imperială), cu fiul botezat, și oferind daruri de la biserică până la Poarta de Aramă a Palatului”²⁸.

Împăratul a încheiat o alianță cu kazarii, și în anul 731/732 fiul său, Constantin (de numai 12 ani), care era asociat la domnie, a fost logodit cu Cicek (Floare), fiica kaganului, și ea foarte tânără. După sosirea la Constantinopol, aceasta a fost botezată și a primit numele de Irene, „în acest an, împăratul Leon a căsătorit-o pe fiica kaganului, stăpânitorul sciților, cu fiul

²⁶ Herrin 2013, p. 180-181.

²⁷ Teofan 2012, p. 384.

²⁸ *Ibidem*.

său, Constantin, făcând-o pe aceasta creștină și numind-o Irene²⁹. Ea a născut un băiat, moștenitor al tronului, căruia i-a fost dat numele bunicului său, Leon³⁰. Se pare că Cicek ar fi murit la nașterea lui, în anul 750³¹. Theophanes nu ne oferă alte detalii despre această împărăteasă. Dar patriarhul Nikephoros în lucrarea sa, *Scurtă istorie*, menționează că împăratul Constantin al V-lea (741-775) a mai avut două soții, pe Maria, care a murit la scurt timp după încoronarea tânărului Leon³², și pe Eudokia, pe care a încoronat-o *augusta* în anul 768. Aceasta este pomenită și de Theophanes:

„În acest an, împăratul, care se căsătorise a treia oară, a încoronat-o ca cea de a treia augustă pe soția sa, Eudochia, în Tribunalul celor 19 lavițe, în prima zi a lunii aprilie, indictionul al VII-lea într-o zi de sâmbătă”³³.

Imediat după încoronarea Eudokiei, pe doi dintre fii i-a făcut cezari, iar pe cel mai tânăr *nobilissimus*:

„[...] și în ziua următoare i-a făcut pe doi dintre fii săi, numiți Christophor și Nikephoros, caesari și pe al treilea, Niketas, *nobilissimus*”³⁴.

Totuși, primul născut din prima căsătorie, Leon, a fost încoronat împărat la doar 18 luni după nașterea lui³⁵.

Împăratul Constantin al V-lea a căutat o mireasă pentru fiul său, Leon. Se pare că în anul 760, a încercat să încheie căsătoria fiului său cu Gisela, fiica lui Pepin, regele francilor³⁶. Papa Ștefan al III-lea rememora episodul respectiv în scrisoarea către Carol și Carloman, fiii regelui Pepin, din anul 770/771:

*„Itaque et hoc, peto, ad vestri referre studete memoriam: eo quod, dum Constantinus imperator nitebatur persuadere sanctae memoriae mitissimum vestrum genitorem ad accipiendum coniugio filii sui germanam vestram nobilissimam Gbisyam neque vos aliae nationi licere copulari, sed nec contra voluntatem apostolicae sedis pontificum quoquo modo vos audere peragere”*³⁷.

²⁹ *Ibidem*, p. 393. Vezi și Nikephoros 1990, p. 131; Cedreni 1838, p. 800.

³⁰ Nikephoros 1990, p. 141.

³¹ Herrin 2001, p. 56.

³² Nikephoros 1990, p. 143.

³³ Teofan 2012, p. 425. Vezi și Nikephoros 1990, p. 163.

³⁴ Nikephoros 1990, p. 163. Vezi și Teofan, p. 425. Informația o mai găsim și la alți autori bizantini ca Cedreni 1839, p. 16 și Georgius 1863, p. 917.

³⁵ Nikephoros 1990, p. 143.

³⁶ Teofan nu pomeneste nimic despre negocierile cu regele francilor. Vezi Herrin 2013, p. 310; Garland 2014, p. 125; McCormick 2000, p. 279. Pentru relațiile diplomatice dintre bizantini și franci, vezi Herrin 1992, p. 91-103.

³⁷ Este vorba de scrisoarea 45 din *Codex Carolinus* (MGH 1892, p. 562). Relațiile bizantino-france s-au reluat după anul 750, adică după ce papa primise ajutorul militar din partea francilor, solicitat împotriva longobarzilor și după încoronarea lui Pepin și a fiilor acestuia, Carloman și Carol, de Ștefan al III-lea. (Le Jan 2011, p. 13; Herrin 1992, p. 99-100).

La Curtea francă au fost trimiși însărcinați care trebuiau să o pregătească pe Gisela, să o învețe limba greacă și ritualul de la Curtea bizantină. Însă, din motive necunoscute, împăratul Constantin al V-lea a renunțat la această înțelegere³⁸. El a căutat mireasă în imperiu și Teofan scrie că aceasta a venit de la Atena și se numea Irene³⁹, iar în *Scurta istorie* a patriarhului Nikephoros se precizează că era din thema Eladei (*Hellas*)⁴⁰. Ea a venit pe mare la Constantinopol, însoțită de multe corăbii *dromoane* și *chelandia*, împodobite cu țesături de mătase. A ajuns în capitală la 1 noiembrie 769 și a fost așteptată de oameni de vază din marele oraș și de soțiile acestora. La câteva zile a fost organizată logodna în biserica Farului, chiar de patriarh⁴¹. După câteva săptămâni Irene a fost încoronată, a primit titlul de *augusta*, iar apoi căsătoria a avut loc:

„Și în ziua de 17 decembrie, împărăteasa Irina a fost încoronată în triklinosul Augusteonului și, mergând în lăcașul de rugăciune al sfântului Ștefan din Daphne, a primit cununile de nuntă împreună cu împăratul Leon, fiul lui Constantin”⁴².

Spre deosebire de alte împărătese, Irene a primit titlul de *augusta* înainte de a se căsători cu Leon al IV-lea, de parcă moștenitorul tronului nu se putea căsători decât cu cineva care îi era egal. Theophanes nu ne dă informații despre familia Irenei sau de ce ar fi fost aleasă pentru viitorul împărat. Ne spune doar că împăratul Constantin al IV-lea a ales mireasa pentru fiul său. Ținând cont de evlavie ei și de atașamentul față de cultul icoanei, ne întrebăm de ce a fost aleasă ca mireasă, și tocmai de un basileu iconoclast, pentru un viitor împărat care s-a dovedit și mai dur cu iconofili decât tatăl lui. Deși era foarte tânără când s-a căsătorit, având în jur de 14-15 ani, aceasta ar fi trebuit să susțină politica socrului ei. Alegerea ei, probabil, a fost rezultatul unor calcule politice. Judith Herrin este de părere că această alianță dintre împărat și o familie locală, familia Sarandapechys (*40 de bucăți*) din provincia *Hellas* (provincie nou-creată, care era doar la a doua generație de guvernatori) corespundea ambiției de extindere a imperiului și a creștinismului în rândul slavilor, sub haina Patriarhiei de la Constantinopol⁴³. În acest fel, împăratul se apropia de o zonă învecinată Constantinopolului, dar în care controlul imperial fusese până atunci foarte redus.

³⁸ Herrin 2013, p. 310.

³⁹ Teofan 2012, p. 425; Georgius 1863, p. 917.

⁴⁰ Nikephoros 1990, p. 163.

⁴¹ Teofan 2012, p. 425.

⁴² *Ibidem*, p. 426. Judith Herrin a încercat o reconstituire a acelor zile atât de importante pentru tânăra soție, coroborând informațiile din mai multe surse, inclusiv *Cartea ceremoniilor* a lui Constantin Porfirogenetul (Herrin 2001, p. 58-59).

⁴³ Herrin 2001, p. 55-57.

Este interesant că, deși împăratul avea o aversiune declarată față de monahism în general, o parte dintre femeile din familia imperială, cum era Irene-Cicek, prima soție a lui Constantin al IV-lea, Eudokia, a treia soție a lui, Antuza, fiica acestuia, care s-a și călugărit, erau evlavioase și iconofile⁴⁴ sau, cum scria Theodor Studitul în corespondența sa, au trecut la ortodoxie, *προς την ορθοδοξία*.

Se pare că împăratului nu-i era necunoscut faptul că Irene era iconofilă, și au existat chiar și conflicte din această cauză. Cedrenos relatează despre un incident în care împăratul, probabil informat de cineva, a găsit două icoane sub perna împărătesei⁴⁵, „*duas imagines reperit in pulvinari uxoris suae Irenes*”⁴⁶, iar câțiva dintre slujitorii palatului, „*papia palatino și primiceris*” au fost pedepsiți și crucificați din această cauză. Împăratul a tratat-o cu asprime și relațiile dintre ei, ca soț și soție, s-ar fi răcit „*constanter asseverantem a se eas non visas repulit, neque postea rem cum ipsa habuit*”⁴⁷. După cum se știe, Irene a avut un singur fiu, născut la începutul căsătoriei (la 14 ianuarie 771), iar incidentul cu icoanele este relatat după nașterea acestuia și înainte de moartea împăratului Leon al IV-lea, adică cândva între 771 și 780. Dacă acest conflict a fost (sau nu) cauza nașterii doar a unui singur copil, nu putem ști cu certitudine. Totuși, afirmația lui Cedrenos ne face să ne întrebăm dacă împăratul a luat în calcul faptul că decizia sa de a o pedepsi pe Irene astfel afecta direct responsabilitatea acesteia de a naște urmași⁴⁸.

Unii istorici au afirmat că alegerea Irenei s-ar fi făcut în urma unui concurs de frumusețe dintre mai multe tinere care ar fi fost aduse la Curte. Theophanes menționează doar că împăratul Constantin al V-lea a fost cel care a ales mireasa și nimic despre concursul de frumusețe. Ținând cont de interesele împăratului în regiunea Atenei, probabil frumusețea Irenei nu a contat prea mult în opțiunea făcută.

⁴⁴ Garland 2014, p. 122.

⁴⁵ Cultul icoanelor este interpretat și ca o modalitate personală prin care femeile își exprimau religiozitatea în mediu privat sau în biserică (Herrin 1982, p. 72).

⁴⁶ Cedreni 1839, p. 19-20. Vezi și Garland 2014, p. 123. Aceasta este de părere că incidentul ar fi de fapt o copiere a ceea ce i s-a întâmplat, ceva mai târziu, împărătesei Theodora, soția împăratului Theophilos.

⁴⁷ Cedreni 1839, p. 20.

⁴⁸ Judith Herrin este de părere că Irene ar fi putut avea probleme la naștere sau în a rămâne însărcinată. Vezi Herrin 2013, p. 89. Sau ar fi avut o hemoragie de care a fost vindecată cu apa sfințită de la biserica Fecioarei de la Pege (Zoodochos Pege/Ζωοδόχος Πηγή – localizată în apropiere de una dintre porțile Constantinopolului, numită a Selimbriei), unde s-a păstrat un mozaic în care Irene îi aducea mulțumiri Maicii Domnului. Vezi Herrin 2001, p. 73 și Mango 1986, p. 156-157, unde este reprodușă inscripția de pe mozaic: „În timpul când a domnit cu fiul ei, Constantin al VI-lea, împărăteasa Irina a fost vindecată de hemoragie cu apă sfințită din fântâna de la Pege, pe care a băut-o”.

Pentru că împăratul Leon al IV-lea (775-780) a murit la doar 30 de ani, în 8 septembrie 780, iar fiul lor, Constantin al VI-lea, era minor, împărătesei Irene i-a revenit sarcina de a apăra interesele fiului său și de a-i alege mireasa. Inițial, ea nu a fost interesată de frumusețea viitoarei mirese pentru că motivele politice au contat mai mult. A negociat cu Carol cel Mare căsătoria lui Constantin cu una dintre fiicele acestuia, Rotrude/Hrutrud sau Erytro (numele grecesc dat acesteia). A fost trimis la Aachen un anume Elissaios, ca profesor de limba greacă și pentru a „o educa în obiceiurile împărăției romanilor”⁴⁹. Eginhard, în biografia lui Carol cel Mare, scria că fiica acestuia Rotrude/Hrutrud a fost logodită cu Constantin, împăratul grecilor⁵⁰, iar în *Gesta Gervoldi abbatis coenobii Fontanellensis* se pomeneste de o delegație trimisă de împărății Irina și Constantin *imperatorem Graecorum*, la curtea lui Carol cel Mare cu misiunea de a negocia o viitoare legătură matrimonială între Constantin și fiica lui:

„*causa legationis directus fuisset, ac per annum sex mensium spacia in redeundo moram faceret, praedicto Gervoldo saepefactum coenobium collatum est. Causa autem legationis erat super Ruatrude, filia magni Caroli, quam isdem imperator Constantinus ad coniugium petebat*”⁵¹.

Miza acestei căsătorii era stăpânirea sudului Italiei. Dar, din motive neprecizate în surse⁵², și conform lui Theophanes, Irene a anulat logodna și negocierile și a ales să-i găsească fiului ei o mireasă din imperiu, pe Maria din Amnia, din thema Armeniakon⁵³. Curios este faptul că în sursele latine, ca de exemplu în *Annales regni francorum*, se menționează că regele Carol ar fi rupt logodna fiicei sale cu Constantin și acesta, sau Irina, ar fi poruncit patriciului Theodor, guvernatorul Siciliei, și altor comandanți să atace ducatul Beneventum, care era aliatul lui Carol, „*Interea Constantinus imperator propter negatam sibi regis filiam iratus Theodorum patricium Siciliae praefectum cum aliis ducibus suis fines Beneventanorum vastare iussit*”⁵⁴.

În scrierea hagiografică despre viața sfântului Philaret, redactată în 822, Niketas scrie că Maria din Amnia a fost aleasă de eunucul Staurakios, *patrikios* și *logothetos*, în urma organizării unui concurs de frumusețe. Împărăteasa Irina a trimis emisari peste tot în imperiu pentru a găsi tinere potrivite pentru fiul

⁴⁹ Teofan 2012 p. 436. Vezi și Cedreni 1839, p. 21.

⁵⁰ Eginhard 2001, p. 109.

⁵¹ *Scriptorum* 1829, p. 291.

⁵² O explicație ar fi faptul că după sinodul de la Niceea (787) și restaurarea cultului icoanelor, poziția politică a Irenei s-a întărit și nu mai avea nevoie de o alianță cu Carol (Fourmy, Leroy 1934, p. 102).

⁵³ Teofan 2012, p. 442-443.

⁵⁴ *Annales* 1895, p. 82. Pentru o analiză a modului în care sunt prezentate informațiile referitoare la relațiile diplomatice dintre Irene și Constantin și Carol cel Mare, vezi Neil 2016, p. 113-132.

său. Aceștia au cutreierat părțile occidentale, sudice și centrale, dar nu au găsit ceea ce căutau. Când au ajuns în regiunea Pontului, trecând prin Paphlagonia, au ajuns în localitatea Amnia⁵⁵. Deși emisarii se interesau de tinere doar din familiile aristocrate din zonă, acolo au auzit despre povestea lui Philaret, care, în trecut, fusese foarte bogat, dar din cauza multelor milostenii făcute, devenise sărac. Philaret i-a găzduit pe aceștia și, cu ajutor și din partea mai marelui comunității, le-a asigurat ospitalitatea. Emisarii i-au cerut sfântului să le prezinte femeile care locuiau în casa lui. Când le-au văzut pe cele două fiice și pe nepoatele acestuia au rămas uimiți de frumusețea și de modestia lor. Pentru că fiicele erau deja măritate și mai în vârstă, atenția lor s-a îndreptat spre nepoatele sfântului, adică cele trei fiice ale Hypatiei, cea mai mare dintre fetele lui Philaret: Maria, Miranthia și Evanthia; apoi Hypathia, fiica Evanthiei, cea de-a doua fiică a lui Philaret, apoi Elena, Euphemia și Hypatia care erau fiicele fiului lui Philaret, Ioan și a soției sale Irene.

„[...] imediat ei le-au măsurat după măsuri imperiale, talia celei mai mari, care îndeplinea condițiile dorite; ei au examinat și fața ei: aceasta, de asemenea, corespundea cu datele; de asemenea, mărimea piciorului era conformă cu modelul. Plini de bucurie, ei au luat tinerele fete cu mama lor, bătrânul și toată gospodăria, și veseli au plecat spre Bizanț, în număr de 30”⁵⁶.

Pe drum au mai fost alese încă 10 tinere, dintre care și „fiica lui Gerontianus, care era foarte frumoasă și foarte bogată”. Tinerele au fost aduse pe rând în fața Irenei, împăratului și a lui Staurakios: prima a fost fiica lui Gerontianus căreia i s-a spus „Sunteți frumoasă și încântătoare, dar nu sunteți făcută pentru împărat”. La fel ca toate candidatele respinse, aceasta a primit cadouri, apoi a fost lăsată să plece. La sfârșitul audienței a intrat Hypatia cu cele trei fiice ale ei.

„Văzându-le împăratul, mama sa și Staurakios, mai marele palatului, erau încantați de frumusețea lor, fermecați de îmbrăcămintea lor, spiritul lor și distincția lor. Și de acum, cea mare fu logodnica împăratului, a doua a unui aristocrat, patriciul Constantinakios, foarte frumos și el la corp și înfățișare. Pentru a treia, regele lombarzilor, Argousis, a trimis o ambasadă împăratului Constantin, împreună cu numeroase cadouri pentru a o cere în căsătorie. Și a fost așa: împăratul a primit cadourile, a acceptat cererea lui Argousis și a trimis-o pe tânăra fată cu o bogată zestre și o escortă impresionantă”⁵⁷.

Maria de Amnia și Constantin al VI-lea (780-797) s-au căsătorit în noiembrie 788.

⁵⁵ Fourmy, Leroy 1934, p. 134.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 138.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 142. Filaret a primit rangul de consul și întreaga familie a fost răsplătită cu bogății și cu case în capitală.

Dacă în scrierea hagiografică, Constantin al VI-lea a fost încântat de mireasa aleasă⁵⁸, din *Cronografia* lui Theophanes aflăm că această căsătorie nu a fost dorită de tânărul împărat, care încă spera să se finalizeze cea cu prințesa francă⁵⁹. Această situație a creat un conflict între Constantin al VI-lea, pe de o parte, și Irene și Staurakios, pe de altă parte.

Maria nu a primit titlul de *augusta* înainte de nuntă, așa cum se întâmplase în cazul Irinei. Mariajul nu a durat prea mult, pentru că, după ce tânără Maria a născut două fete, a fost repudiată, împreună cu acestea, probabil la mănăstirea Prinkipos, și împăratul s-a căsătorit „în chip nelegiuit”, adică fără acordul Irinei și al patriarhului Tarasie, cu o tânără din anturajul Irinei, Theodota *cubicularia*⁶⁰. În scrierea despre viața patriarhului Tarasie, autorul, diaconul Ignatios, relatează despre încercările acestuia de a-l convinge pe împărat să nu o înlăture pe Maria. Dar acestea au fost fără succes, căci împăratul a acuzat-o că ar fi complotat împotriva lui:

„Își făcu planuri să divorțeze de soția sa și, intenționând să ridice o altă femeie la înălțimea stăpânirii imperiale, acest tânăr a inventat un act nedemn de autoritatea sa; acesta era că împărăteasa, soția lui, plănuiise împotriva lui un complot criminal. El a afirmat că trebuia să i se provoace moartea printr-o otrăvă pusă într-o băutură; și el a încercat să demonstreze acest lucru și să convingă pe toată lumea așa cum credea el. Căci, se gândi că n-ar fi nicidecum pus la îndoială, de vreme ce era împărat și se adresa supușilor săi”⁶¹.

Theodor Studitul l-a susținut și el pe Tarasie, iar în scrisorile trimise Mariei a deplâns situația ei, numind-o „adevărata împărăteasă a suferinței” și a lăudat atitudinea ei iconofilă⁶². Cum patriarhul a refuzat să-i binecuvânteze, Constantin al VI-lea a căutat un preot care să facă acest „nesfânt ritual de nuntă”⁶³ și l-a găsit pe iconomul Iosif⁶⁴:

„[...] Și într-adevăr, doar după aceea și-a alungat rapid soția legală, a scos-o de la Curtea imperială, a silit-o să se călugărească și a închis-o într-un așezământ monahal. [...] Totuși, deși se târa în relații cu altcineva și a făcut amenințări împotriva patriarhului pentru a încerca să-l convingă să-i lege în jurul capului coroana aceluia contract de căsătorie întunecat și secret, el nu a reușit să-și

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Teofan 2012, p. 443.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 448.

⁶¹ Ignatios 1998, p. 188.

⁶² *Studitae* 1992, scrisoarea 227, p. 291, scrisoarea 309, p. 338-339.

⁶³ Ignatios 1998, p. 192.

⁶⁴ Teofan, p. 462. Astfel a izbucnit ceea ce s-a numit schisma *moechiană* (a adulterului), un conflict în sânul Bisericii bizantine, între cei care au condamnat această căsătorie și susținătorii împăratului.

atingă scopul. Prin urmare a răătăcit căutând un preot care să pregătească coroana și să facă acel nesfânt ritual de nuntă”⁶⁵.

Noua împărăteasă, Theodota *cubicularia*, a născut un băiat care a fost botezat Leon, dar care nu a trăit decât câteva luni. Constantin al VI-lea a murit fără moștenitori de gen masculin și astfel dinastia siriană sau isauriană, întemeiată de Leon al III-lea, s-a stins după a patra generație.

În anul 802, împărăteasa Irene s-a retras, lăsând puterea lui Nikephoros, *patrikios* și *logothetos*, și susținătorilor acestuia. Acesta a exilat-o în insula Lesbos „poruncind să fie pusă sub pază, singură, și să nu fie văzută de absolut nimeni”⁶⁶. Un an mai târziu „în ziua de 19 august Indictionul XI s-a săvârșit împărăteasa Irina în exilul ei din insula Lesbos. Trupul i-a fost mutat pe insula Prinkipos, la mănăstirea pe care o zidise ea însăși”⁶⁷. În scrierea hagiografică despre viața împărătesei, acest lucru s-a înfăptuit conform dorinței sale exprimate pe patul de moarte:

„O sfântă ceată de fecioare și de altoi roditor al învățăturii mele, am îndeplinit obligația muritorilor, după voia lui Dumnezeu și mă retrag din viața aceasta coruptibilă și supusă pieirii. Prin urmare, luându-mi cadavrul, puneți-l în biserica Curatei Maicii Domnului, în partea stângă, în capela sfântului Nicolae, în insula păzită de Dumnezeu, Prinkipio, în mănăstirea pe care eu însămi am construit-o cu inimă îndurerată”⁶⁸.

Noul împărat, Nikephoros I Genikos (802-811), a încercat și el să creeze o dinastie. Avea un fiu, Staurakios, căruia intenționa să-i transmită puterea și căruia, după obiceiul împăraților din dinastia anterioară, i-a căutat mireasă. Theophanes scrie că el a fost căsătorit, în urma unui concurs de frumusețe, cu o rudă a Irenei, Theophano Ateniana, care fiind deja măritată a trebuit să se despartă de soțul său.

„Iar în cea de-a douăzecea zi a lunii lui decembrie, Nichifor, după ce a ales multe dintre fecioarele din tot teritoriul de sub stăpânirea lui pentru a-l căsători pe Staurakios, fiul său, a căsătorit-o cu jalcicul Staurakios pe Teofano Ateniana, rudă a fericitei Irina. Aceasta era logodită cu un bărbat cu care se culcase de mai multe ori, dar Nichifor a despărțit-o de acela, călcând fără rușine legea și în aceasta la fel ca în toate”⁶⁹.

Alegerea făcută a avut o dublă motivație, în primul rând, dorind o dinastie prin fiul său, a urmat obiceiul împăraților de dinaintea lui, apoi pentru

⁶⁵ Ignatios 1998, p. 192.

⁶⁶ Teofan 2012, p. 457.

⁶⁷ *Ibidem*. În *Sfânta viață a împărătesei Irina*, data morții este 9 august 6311, adică 803, Indictionul al XII-lea în insula Lesbos (Treadgold 1982, p. 247).

⁶⁸ Treadgold 1982, p. 247.

⁶⁹ Teofan 2012, p. 461.

a-și asigura recunoașterea ca împărat, a încercat să-și lege familia de dinastia anterioară, tocmai prin împărăteasa Irina, pe care o detronase în 802.

Domnia lui Nikephoros I a fost scurtă, pentru că a pierit în timpul unei confruntări militare cu bulgarii. Hanul bulgar, Krum, și-a făcut din craniul fostului împărat un pocal din care obișnuia să bea cu oaspeții săi⁷⁰. Staurakios a fost și el rănit destul de grav în luptă și a murit la câteva luni. Tronul a fost preluat pentru scurt timp de cumnatul lui, Mihail I Rangabe (811-813), care era căsătorit cu sora lui Staurakios, Prokopia. După zece zile de la încoronarea care a avut loc în 2 octombrie 811, Prokopia a primit titlul de *augusta*, fiind încoronată de patriarhul Nikephoros⁷¹. Pe fiul lor, Theophylaktos, l-au încoronat împărat la 25 decembrie 811, așa cum era deja obiceiul. Pentru el, împăratul Mihail I Rangabe a căutat mireasă în afara imperiului, tocmai la Curtea lui Carol cel Mare, unde a trimis soli care să-i propună acestuia o înțelegere și o căsătorie pentru fiul său: „A trimis și la Carol, împăratul francilor, o solie în legătură cu pacea și cu un contract de căsătorie pentru fiul său, Teofilact”⁷². De când a fost încoronat împărat Carol cel Mare, a existat o tensiune vizibilă între cele două puteri. Bizantinii nu puteau accepta existența unui alt împărat, decât cel de la Constantinopol în lumea creștină. Dar, situația obliga tratarea cu mai multă atenție a rivalului, a *regelui barbar* din Occident. Astfel solii propuneau recunoașterea titlului de *basileus* lui Carol cel Mare și implicit legitimitatea noului imperiu din Apus⁷³. Probabil tratativele nu au mai continuat pentru că nu se mai pomeneste nimic despre această înțelegere, nici despre căsătorie. Din scrierea hagiografică despre viața patriarhului Ignatius aflăm că, după înlăturarea tatălui său, Theophylaktos a fost obligat să se călugărească⁷⁴.

Împăratul Mihail I Rangabe a fost îndepărtat de la domnie de Leon, strategul themei Armeniakon, originar din Mesopotamia. Cu domnia lui Leon al V-lea (813-820) a început a doua perioadă a iconoclasmului. Campaniile sale victorioase împotriva bulgarilor i-au permis să-l încoroneze pe fiul său, Constantin, și să lanseze o nouă politică iconoclastă.

Următorul împărat, Mihail al II-lea Bălbăitul, din Amorion (820-829), s-a căsătorit cu Euphrosyne (Ευφροσύνη), una dintre ficele lui Constantin al VI-lea și a Mariei din Amnia. După moartea primei soții, Tekla, Mihail al II-lea promisese că nu se va mai căsători. Senatul a încercat să-l convingă să se răzgândească și să accepte o nouă căsătorie, pentru că avea nevoie de o împărăteasă care să supravegheze partea din ceremonialul Curții, destinată

⁷⁰ *Ibidem*, p. 469.

⁷¹ *Ibidem*, p. 471.

⁷² *Ibidem*, p. 472.

⁷³ *Annales* 1895, p. 136: „*imperatorem eum et basileum appellantes*”. Vezi și Herrin 1992, p. 103.

⁷⁴ David 2013, p. 7.

împărătesei, dar și a altor activități care reveneau în exclusivitate acesteia. A fost aleasă Euphrosyne, fiica lui Constantin al VI-lea și a Mariei din Amnia (deși era călugăriță în insula Prinkipio), probabil pentru legăturile de rudenie ale acesteia cu dinastia siriană a lui Leon al III-lea, stră-străbunicul ei⁷⁵. Deși se cunoștea că Euphrosyne era iconofilă, nu s-a ținut cont. Euphrosyne era privită ca o soție care oferea legitimitate politică pentru un împărat a cărui origine era obscură, legându-l de o dinastie puternică⁷⁶. Ea era născută în *Porphyrion*, cunoștea foarte bine ceremonialul de la Curte și era potrivită pentru rolul de soție de împărat și mamă vitregă pentru fiul și moștenitorul tronului, Theophilos (829-842). Într-o scrisoare trimisă Mariei din Amnia, Theodor Studitul vorbea printre altele de o nouă rană a acesteia, adică de faptul că fiica ei, Euphrosyne, era căsătorită cu iconoclastul Mihail al II-lea⁷⁷.

După moartea soțului ei, Euphrosyne a căutat să protejeze drepturile fiului său vitreg și chiar să-i caute o mireasă potrivită⁷⁸. S-au păstrat detalii importante despre modul în care a fost căutată și apoi aleasă mireasa în urma unui concurs de frumusețe organizat de mama vitregă a împăratului sau chiar de Theophilos.

„Trimițând în toate themele, Euphrosina a adunat fete frumoase, astfel fiul său, Theophilos, să se poată căsători cu una dintre ele. Escortându-le în Palat, în sala numită a Mărgăritarelor, ea îi dădu lui Theophilos un măr de aur, zicându-i: « Dăruiește-l celei care îți va plăcea! ». Printre fetele aduse la Curte cu această ocazie, se afla și una extrem de frumoasă, Cassia. Văzând-o și admirând-o mult pentru frumusețea ei, Theophilos a spus: « Și totuși printr-o femeie au venit relele asupra bărbatului ». Ea răspunse: « Dar tot printr-o femeie au venit lucruri încă mai bune ». El, rănit în inimă de răspunsul ei, trecu mai departe și îi dădu mărul Theodorei, o fată din Paphlagonia»⁷⁹.

Căsătoria avut loc în data de 5 iunie 830 și după 22 de zile a fost încoronată de către patriarhul Anthonie, în biserica Sf. Ștefan Protomartirul, din Daphne⁸⁰.

Parada sau concursul de frumusețe organizat pentru alegerea miresei a mai fost descrisă în *Chronikon*-ul lui George/Gheorghe Călugărul și în cel al călugărului Efrem, în *Chronographia* lui Mihail Glikas și în cea a lui Simeon

⁷⁵ *Continuati* 2015, p. 115-117. Vezi și Genesios 1998, p. 42 și Skylitzes 2010, p. 47.

⁷⁶ Herrin 2001, p. 155.

⁷⁷ *Studitae* 1992, scrisoarea 227, p. 291, scrisoarea 309, p. 338-339.

⁷⁸ Ignatios 1998, scrisoarea 514, p. 461.

⁷⁹ Nu toți istoricii care au scris despre această perioadă au acceptat ideea că Euphrosina a organizat concursul de frumusețe. Unii sunt de părere că acesta a avut loc când încă mai trăia împărăteasa Thekla, mama lui Theophilos. Dacă ar fi fost organizat după moartea acesteia, Theophilos era destul de matur ca să se descurce și singur, fără ajutorul mamei sale vitrege (Codoș 2014, p. 73-74).

⁸⁰ Leon Grammatikos, *Chronographia*. După Sherry 2011, p. 124-125, Garland 2014, p. 158.

⁸¹ Talbot 1988, p. 366.

Logothetul⁸¹, în *Epitome Historiarum*, a lui Ioan Zonaras, și coincide în cea mai mare parte:

„Uxorem ducturus Theophilus multas formosas puellas undecunque arcessivit, inter quae et Icasia virgo fuit, tum forma praestantior ceteris, tum erudita, tum genere illustri nata. Dum igitur eas spectans circumit, aureum pomum manu tenens, quod ei quae placuisset daret, cum ad Icasiam venisset, eius pulchritudinem admiratus „A muliere” inquit „emanarunt mala”. Cui illa placide et cum honesto rubore sollerter respondit: „Sed et meliora muliere exuberant”. At ille virginis oratione velut attonitus, ea praeterita malum aureum Theodora ex Paphlagonia oriundae dedit. Icasia vero cum regno excidisset, monasterium de suo nomine condidit, in quo sibi et deo vixit, eruditione literarum non neglecta. Unde et scripta eius reperiuntur, in quibus neque doctrinam neque gratiam desideres. Et sic illa res suas administravit et mortali rege frustrata regi omnium nupsit, pro terreno regno caeleste sortita. Rex vero Theophilus Theodoram simul et nuptiali corona et regio diademate ornat nuptiasque celebrat”⁸².

Zonaras o descrie pe Cassia ca fiind o tânără foarte frumoasă, educată, superioară multora dintre concurente, și cu șanse de a câștiga concursul. Dar, răspunsul direct dat tânărului împărat l-a descumpănit și acesta a ales-o pe Theodora, care, de asemenea, corespundea cerințelor. Deosebirea dintre cele două era că, în timp ce Cassia era mai deschisă și obișnuită să-și exprime părerea liber, Theodora a fost mai prevăzătoare și poate mai înțeleaptă. Amândouă erau candidate perfecte pentru a deveni mireasă de împărat, fiind femei puternice, virtuoză, credincioase și susținătoare ale cultului icoanelor. Ele s-au remarcat și după acest eveniment, Cassia la mănăstire, prin erudiția ei și prin devotamentul cu care și-a trăit viața de călugăriță, închinată lui Dumnezeu, iar Theodora ca împărăteasă, prin activitățile de binefacere și prin întreținerea relațiilor cu acei oameni ai Bisericii, iconofili ca și ea. Să nu uităm că după moartea soțului ei, în anul 842, prin înlăturarea politicii iconoclaste, ea a restaurat definitiv cultul icoanelor.

În lucrarea hagiografică despre viața împărătesei Theodora⁸³, spre deosebire de sursele menționate mai sus, în care descrierea concursului coincide în mare parte, apar câteva modificări în privința detaliilor, iar Cassia nu mai este pomenită.

„Theophilos, împăratul romanilor în acea vreme, a trimis soli să o aducă în Regina Cetăților. Și nu doar pe Theodora, dar și alte multe tinere care erau cunoscute pentru frumusețea lor au fost trimise la palat pentru cercetare. Împăratul le-a aliniat în fața lui pentru a le inspecta și a le judeca frumusețea.

⁸¹ Fragmentele au fost publicate în greacă și în traducere engleză, ca anexe, în Sherry 2011, p. 124-125, respectiv p. 120-121, 122-123, 128-129, 130-131. Se pare că cea mai bună dintre ele ar fi cea a lui Leon Grammatikos care este considerată de către specialiști a fi fost sursa celorlalte (Treadgold 1975, p. 325-341).

⁸² Zonarae 1897, p. 354-355.

⁸³ Talbot 1988, p. 361-182.

Apoi, împăratul Theophilos, după ce a terminat de evaluat tinerele, a oprit șapte dintre ele, cărora le-a dat câte un măr și le-a trimis apoi în camerele lor. A doua zi, împăratul le-a chemat din nou și, pentru a le testa virtutea, le-a întrebat pe fiecare de mărul imperial, dar merele nu erau de găsit. Ce dezamăgire! Așa dezastru! Atunci de Dumnezeu binecuvântata Theodora, care stătea în spatele celorlalte șase, ca un trandafir printre spini, ținând palmele ca un crin i-a dat împăratului un al doilea măr pe lângă cel imperial. Împăratul a cercetat cu atenție acest fapt neașteptat pentru a afla adevărul. Mai întâi a observat încrederea din vocea ei, ca și cum aceasta ar veni dintr-o inimă curată, când ea vorbea despre succesul său în câștigarea coroanei imperiale. « Primul măr, domnul meu, darul încredințat mie de Dumnezeu, ți-l dau înapoi nestrictat și întreg: este fecioria mea și curățenia mea. Cel de-al doilea este ca denariul, și reprezintă fiul pe care îl voi naște pentru tine: nu îl refuzal ». Dar împăratul și curtenii săi au insistat să afle adevărul. « Cine ți-a dat această profeție? Care este sursa acestei dezvăluiri miraculoase? ». Împăratului ea i-a răspuns, « Domnul meu, tot drumul până aici am fost supusă continuu unor remarci tăioase de la limbi necuviincioase. Am fost foarte supărată, dar am îndurat fără a spune un cuvânt nimănui. Într-adevăr, mi-am întărit sufletul cu lacrimi care curgeau din mine și cu rugăciuni către Domnul nostru Dumnezeu. Și când am aflat de un anume sfânt închis în turn la Nicomedia – felul lui de viață sfântă și virtuoasă era faimos peste tot – când m-am apropiat de locul acela, m-am dus la el, căci o stea a strălucit asupra mea ca pe vremuri peste magii din Betleem, făcându-mă vrednică să-i aduc un omagiu. Acel sfânt și de trei ori binecuvântat bărbat s-a uitat la mine și a spus: ‘Fii curajoasă, fiica mea, și nu fi supărată de necazurile pe care le-ai suferit în călătoria ta; un înger al Domnului te încununează împărăteasă a creștinilor și mâna lui Dumnezeu este pe capul tău. Ia mărul pe care ți-l dau în plus de cel pe care îl vei primi din mâna împăratului. Apoi după ce fetele care spun lucruri rele despre tine au fost alungate pe ușile palatului în lacrimi, dă-le pe amândouă împăratului. În acest fel, îmbrăcată în purpură vei fi așezată deasupra tuturor femeilor pe tronul imperial într-o camera poleită cu aur’ ». Împăratul Theophilos a luat apoi cele două mere din mâna Theodorei, căreia să-i fie veșnică pomenire, și în prezența senatului i-a dat un inel de aur ca semn al logodnei imperiale. Imediat după aceasta, doamnele din suita împărătesei Euphrosyne, cea care era mama împăratului, ale căror vieți erau un model de cuviință, au luat-o în grija lor și au îngrijit-o cu respectul și buna-cuviință care îi era datorată”⁸⁴.

Despre Theodora se știe că s-a născut la Ebissa în Paphlagonia (provincie în sudul Mării Negre) și că era de origine armeană, că tatăl ei, Marinos, era ofițer (drongar sau turmarch) și că pe mama ei o chema Theoctiste (Θεοκτιστή) Phlorina⁸⁵.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 365-366.

⁸⁵ *Continuati* 2015, p. 131; Skylitzes 2010, p. 54.

La rândul ei, împărăteasa Theodora a organizat un concurs al celor mai frumoase tinere din imperiu pentru a-i găsi mireasă fiului său, moștenitorul tronului, Mihail al III-lea (842-867). În cazul lui, a existat o candidată, de departe cea mai pregătită, prin statut, înfățișare și inteligență, Irene Guberina, dar, a fost aleasă Eudokia Decapolitissa. În viața sfintei starețe Irene de la Chrysobalanton este povestit modul în care a aceasta, deși a fost trimisă să participe la concurs, a ales în final să devină călugăriță:

„Ea (Theodora) și fiul său Mihail, pe care ea îl considera moștenitorul tronului, au hotărât că trebuie să-și ia soție din rândul celor mai iluștri și respectabili, dintr-o familie evlavioasă și cunoscută pentru credința ortodoxă, ea ar trebui să exceleze în frumusețe morală, noblețea sufletului și să se remarcă prin armonia trupului, astfel încât să depășească toate fetele de vârstă ei. O informare despre aceasta a fost trimisă în toată țara care era supusă Imperiului romanilor. Oamenii care au crescut astfel de fete le-au pregătit și le-au dus din diferitele lor ținuturi în Orașul imperial. Astfel, admirabila Irene, al cărei mod de viață se va povesti în această scriere încă de la început, o femeie renumită pentru conduita morală și frumusețea trupului deopotrivă, a primit o ținută cât se poate de bogată și splendidă de la părinții ei, care au trimis-o la Constantinopol din Cappadocia, de unde era de origine. Împreună cu ea, ei au trimis-o și pe sora ei, care a fost mai târziu măritată cu cesarul Bardas, unchiul matern al împăratului Mihail, un bărbat care altfel nu valorează nimic, într-un tot mistuit de invidie și care era dedat la jaf și crime. Când au ajuns în oraș, toți cei dintre rudele sale care locuiau acolo sau stăteau acolo pentru o afacere importantă au ieșit în întâmpinarea ei. Toți doreau să vadă cu ochii lor o femeie pe care doreau să o vadă și o tratau cu respect ca fiind probabil logodnica împăratului. Ca deținători ai demnităților patriciene, ei aparțineau consiliului și președinției Senatului și aveau o mare influență asupra împăraților; erau numiți Gouberi, oameni admirați pentru bogăție și glorie și renumiți pentru virtutea lor. [...] Căci pentru o femeie ca Irene despre care se credea că se va căsători cu împăratul, cu siguranță datorită rânduiei înțelepte a lui Dumnezeu, pentru ca El să o aducă pe fecioara Irene în propria Sa camera. Când aceasta a ajuns la urechile minunatei Irene, i-a umplut sufletul de bucurie și i-a mulțumit lui Dumnezeu. Mulți dintre magnați și cei mai de frunte ai orașului au încercat să o convingă să se căsătorească din cauza frumuseții ei și a proeminenței familiei ei. Dar ea nu a îndurat să asculte acest lucru, nu, din toată inima și sufletul și-a dorit să devină mireasa lui Hristos și să-L mulțumească doar pe El”⁸⁶.

Mireasa a fost aleasă de Theodora și de sfetnicul acesteia, Theoktistos, și cea norocoasă a fost Eudokia Decapolitissa, dintr-o familie aristocrată⁸⁷. Mihail al III-lea a fost un tânăr greu de controlat, la 15 ani avea deja amantă,

⁸⁶ Rosenqvist 1986, p. 11-13.

⁸⁷ Treadgold 1982, p. 405; Herrin 2001, p. 222.

pe Eudokia Ingerina, o aristocrată de la curte, de origine scandinavă⁸⁸, care provenea dintr-o familie iconoclastă.

„Theodora Augusta uxoris filio suo providendae cum Theoctisto logotheta consilium habuit; noverat quippe cum Eudocia Ingeris filia, logothetae et imperatrici propter impudicitiam vehementer exosa, familiaritatem contraxisse. Eam ob rem Eudociam Decapolitae filiam ei matrimonio coniungit, cum qua in aede S. Stephani, quae ad Daphnem, corollas nuptiales subiit, thalamo ad Magnauram posito, senatu ad novemdecim accubita recumbente. Modico post Buccelariorum dux equum animosum et nobilem obtulit imperatori”⁸⁹.

Se pare că și ea a încercat să participe la concurs, dar Theodora ar fi descalificat-o. Eudokia Ingerina a devenit soția împăratului Vasile I și, de aceea, un alt izvor în care se pomeneste de concursul de tinere pentru alegerea miresei lui Mihail al III-lea este și discursul funerar al lui Leon al VI-lea (886-912) la moartea tatălui său, Vasile I. Leon al VI-lea spunea că și mama lui participase la concurs⁹⁰, dar că Dumnezeu îi pregătise o altă soartă (chiar împăratul Mihail al III-lea a dat-o de soție lui Vasile, uzurpatorul și viitorul împărat) și de aceea nu a fost aleasă, deși îndeplinea pe deplin condițiile⁹¹.

„Un singur gând l-a ocupat pe stăpânul imperiului: să-i dea tatălui meu o tovarășă de viață. Dar un bărbat ca el trebuia unit cu cea mai frumoasă dintre toate; și a fost găsită această femeie, cea mai bună dintre femei. Născută într-o rasă care a cedat cu greu chiar și celui de rang suprem, în frumusețe și alte calități care împodobesc femeile, ea a excelat atât de mult încât nu poți să-ți imaginezi. Ea părea nici mai mult nici mai puțin, că ar fi păstrat, singură, splendoarea creației așa cum a ieșit din mâinile Domnului. Cine a avut vreodată o asemenea simetrie a brațelor, care un ten de o nuanță atât de perfectă, fără ceva ce ar părea de prisos sau inutil unui întreg de frumusețe? Ceea ce la alții trecea drept mare frumusețe, era taxat ca urățenie atunci când a apărut”⁹².

Chiar dacă concursul era pentru a găsi mireasa potrivită, nu mirele era cel care lua ultima decizie, cu o excepție: doar Theophilos și-a ales singur mireasa, desigur dintre candidatele selectate anterior de Euphrosyne. Concursul a fost organizat de mamele tinerilor împărați, cum a fost în cazul lui Constantin al VI-lea și Mihail al III-lea, de mama vitregă pentru Theophilos, iar pentru Staurakius probabil de către tatăl său. Mirii au fost toți tineri, ei erau deja coîmpărați, Mihail al III-lea avea 15 ani, Constantin al VI-lea 18, iar Staurakios probabil avea cam aceeași vârstă. Acest obicei, de a căuta mireasă pentru viitorul împărat printr-o paradă de fete aduse din întreg

⁸⁸ Herrin 2001, p. 222.

⁸⁹ Leonis Grammatici 1842, p. 230. Informația se regăsește și la Georgius 1863, p. 1038.

⁹⁰ Vogt, Hausherr 1932, p. 54-55.

⁹¹ *Ibidem*, p. 52-53. Genesios spune doar că Mihail al III-lea i-a dat lui Vasile o frumoasă tânără din nobila familie a lui Inger (Genesios 1998, p. 98).

⁹² Vogt, Hausherr 1932, p. 53.

imperiul a continuat în secolului al IX-lea, adică și la începutul dinastiei macedonene.

Unii istorici consideră că acesta ar fi fost inaugurat de Irina din Atena, participând chiar ea la un astfel de concurs și organizând la rândul ei unul pentru fiul său, Constantin al VI-lea. Relatările acestor căutări finalizate cu alegerea miresei, dintre cele mai potrivite tinere aduse la curte, seamănă cu poveștile citite în copilărie, despre împăratul care căuta mireasă pentru fiul său și trimitea veste peste șapte mări și peste șapte țări pentru a le invita la palat pe cele mai frumoase și mai inteligente tinere. Dar seamănă și cu judecata lui Paris, mai ales în cazul lui Theophilos, care a folosit mărlul de aur pentru a-l da alesei sale⁹³. Și desigur ne amintește și de romanul popular din secolele XIII-XIV, *Belthrandos și Chrysantza*, în care personajul principal, Belthrandos, a folosit atunci când și-a ales mireasa, în loc de măr, o crenguță de aur⁹⁴. Probabil acest model circula în scrierile laice inspirate, mai mult sau mai puțin, de judecata lui Paris din Antichitate⁹⁵. Dar, mai există și modelul vetero-testamentar, apreciat de altfel de împărații iconoclaști, dacă ne gândim doar la regele David, care a fost luat drept model de Leon al III-lea când s-a intitulat „împărat și preot”. În *Cartea Esterei* (cap. 2, 1-18), împăratul Artaxerxe și-a căutat mireasă în locul reginei Vasti. În acest scop, au fost aduse în capitală, la Suza, fete tinere și frumoase din toate „țările regatului său”, printre care s-a aflat și Estera.

Fiind un concurs de candidate s-a căutat, în special, dar nu întotdeauna, *frumusețea* tinerei, adică să fie sănătoasă, să aibă un fizic plăcut, atrăgător, să fie inteligentă și capabilă să nască moștenitori de gen masculin. Sursele pomenesc totuși că au existat și anumite criterii după care se stabilea dacă o tânără putea participa sau nu la paradă, cum ar fi circumferința taliei, forma feței, mărimea piciorului, așa cum se menționează în cazul Theodorei din Paphlagonia, sau a miresei lui Mihail al III-lea. Aleasa căpăta prin această competiție o faimă și o strălucire aparte, necesară unei logodnice de împărat.

Candidatele au fost tinere din familii aristocrate: Maria din Amnia era fiica unui mare aristocrat sărăcit, din provincie, Theodora era nepoata strategului themei Armeniakon, Euphrosina era fiica fostului împărat Constantin al VI-lea și care trăise în mănăstire împreună cu mama ei, Eudokia Dekapolitissa aparținea familiei Dekapolites, iar mai târziu, soția lui Leon al

⁹³ Herrin 2001, p. 133.

⁹⁴ Beaton 1996, p. 111-113, 125-131.

⁹⁵ Astfel de romane populare se regăsesc în spațiul de limbă greacă, încă din secolele I-II d. Hr. Cele din perioada cruciadelor clasice și după cruciada a IV-a au suferit modificări, fiind influențate de modelul cavaleresc venit din Occident. Și cu romanul *Belthrandos și Chrysantza* s-a întâmplat la fel. Acesta s-a păstrat într-un singur manuscris, la Paris, și datează din secolul al XVI-lea, iar, după opinia specialiștilor, acesta ar fi varianta romanului din secolele XIII-XIV (Beaton 1996, p. 112-113).

VI-lea, fiul lui Vasile I, era din familia Martinakes⁹⁶. Ele, deși aristocrate prin origine, nu dețineau o putere politică importantă. Warren Treadgold susținea că tocmai acesta era și unul dintre motivele alegerii lor, pentru că acel concurs trebuia să scoată în evidență prestigiul tronului și al dinastiei⁹⁷. După Judith Herrin organizatorii concursului, adică părinții, încercau să creeze o imagine deosebită a ceea ce trebuia să însemne o căsătorie în familia imperială⁹⁸.

Familia miresei a beneficiat întotdeauna de pe urma căsătoriei, fiind răsplătită cu funcții și daruri. Sfântul Philaret, de exemplu, bunicul Mariei din Amnia, a primit un palat în capitală și un loc la curte, iar surorile ei au contractat căsătorii avantajoase cu persoane importante⁹⁹.

Un alt aspect interesant al căsătoriilor discutate, din perioada iconoclastă, este faptul că împărații, adică mirii, erau iconoclaști, în timp ce miresele s-au dovedit a fi iconofile, iar acest detaliu nu a constituit un impediment în alegerea lor. Împărații fie au trecut cu vederea, fie au încercat să controleze adeziunea soțiilor față de cultul icoanelor. Să nu uităm că două dintre ele, Irene și Theodora, au fost împărătesele care au restaurat cultul icoanelor. În cazul lor sunt relatate și câteva întâmplări legate de prezența icoanelor chiar în apartamentele lor și conflictele avute din această cauză cu soții lor¹⁰⁰.

Cu toate acestea, poziția împărăteselor nu era garantată decât prin nașterea de băieți, atât de doriți pentru continuitatea dinastiei. A fost cazul Mariei din Amnia, căsătorită cu Constantin al VI-lea, care pentru că născuse doar două fete a fost trimisă la mănăstire. Împăratul a renunțat la ea pentru că nu-și îndeplinise importanta misiune, dar și pentru a se putea recăsători. Așadar, tot acest scenariu al paradei sau al concursului organizat nu garanta siguranța miresei și a rudelor acesteia la Curtea imperială, decât pentru o perioadă. Dacă aceasta nu rămânea însărcinată, sau naștea doar fete, nu mai era dorită și, pentru a avea totuși un moștenitor de gen masculin, se căuta o altă mireasă. Împărătesele care au reușit menținerea dinastiei și-au întărit poziția și au jucat un rol important ca soții, dar mai ales ca mame, în asigurarea viitorului fiilor lor, ca împărați, și în alegerea mireselor acestora.

Cronici, scrieri hagiografice, creații populare, toate reflectă notorietatea acestui concurs de mirese, *ca-n povești*, pe parcursul secolelor VIII-IX. Din

⁹⁶ Acest din urmă exemplu a fost ultima manifestare a acestui obicei pitoresc.

⁹⁷ Treadgold 1979, p. 410.

⁹⁸ Herrin 2007, p. 173.

⁹⁹ Fourmy, Leroy 1934, p. 142-144.

¹⁰⁰ Despre cazul Irenei a se vedea notele 38, 39 și 40. În ce privește cazul Theodorei, Skylitzes relatează despre cum a fost dată în vileag de un bufon al palatului și cum împărăteasa s-a apărat în fața împăratului Teophilos. Vezi Skylitzes 2010, p. 51 și studiul despre domnia lui Theophylos în scrierile lui Genesisos și Skylitzes (Popa-Gorjanu 2015).

păcate, complicațiile dinastice din secolele următoare nu au mai permis organizarea unor astfel de parade pentru moștenitorii puterii imperiale.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Empress Zoe Porphyrogenita and her husband, Constantine IX Monomachos.
Fig. 2. Emperor John II Komnenos, his wife, Empress Irene (a) and their son, Alexios (b).
Fig. 3. The coronation of Emperor Michael IV (1034–1041). *Epithalamion Vatic. Graec*, 1851 manuscript (after Tsamakda 2002).

Abrevieri bibliografice

- Annales* 1895 – *Annales Regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses Maiores et Einhardi*, post editionem G. H. Pertzii, recognovit Fridericus Kurze, Hanovra, 1895.
- Beaton 1996 – Roderick Beaton, *The Medieval Greek Romance*, Londra, New York, 1996.
- Canonul Ortodoxiei* 2008 – Ioan I. Ică jr., *Canonul Ortodoxiei*, vol. I, *Canonul Apostolic al primelor secole*, București, 2008.
- Cedreni 1838 – Georgii Cedreni, *Historiarum Compendium*, Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae (CSHB), tom 8, editio emendatior et copiosior, consilio B. G. Niebuhrii C. F., Instituta Auctoritate Academiae Litterarum Regiae, Borussicae, Continuata, Georgius Cedrenus, Tomus Alter, Bonnae, Impensis, 1838.
- Cedreni 1839 – Georgii Cedreni, *Historiarum Compendium*, Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae (CSHB), tom 9, editio emendatior et copiosior, consilio B. G. Niebuhrii C. F., Instituta Auctoritate Academiae Litterarum Regiae, Borussicae, Continuata, Georgius Cedrenus, Tomus Alter, Bonnae, Impensis, 1839.
- Codoñer 2014 – Juan Signes Codoñer, *The Emperor Theophilos and the East, 829-842. Court and Frontier in Byzantium during the Last Phase of Iconoclasm*, Ashgate, 2014.
- Continuati* 2015 – *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur, Libri I-IV*, recensuerunt anglice verterunt indicibus instruxerunt Michael Featherstone et Juan Signes Codoñer, Boston, Berlin, 2015.
- David 2013 – Nicetas David, *The Life of Patriarch Ignatius*, text and translation by Andrew Smithies, with note by John M. Duffy, Washington, 2013.
- Eginhard 2001 – Eginhard, *Vita Karoli Magni. Viața lui Carol cel Mare*, ediție îngrijită, traducere, studiu introductiv și note de Anca Crivăț, București, 2001.
- Fourmy, Leroy 1934 – Marie-Henriette Fourmy, Maurice Leroy, *La Vie de S. Philarète*, în *Byzantion*, 9, 1934, p. 84-170.
- Garland 2014 – Lynda Garland, *Împărătesele Bizanțului. Femeile și puterea în Bizanț între anii 527-1204*, București, 2014.
- Genesios 1998 – Genesios, *On the Reigns of the Emperors*, translation and commentary by Anthony Kaldellis, Canberra, 1998.

- Georgius 1863 – *Chronicon breve quod ex variis chronographis et expositoribus decerpit concinnavitque Georgius Monachus Cognomine Hamartolus*, graece edidit Eduardus de Muralto, editio parisiensis juxta editionem principem, adjecta latina accurante et denuo recognoscente J.-P. Migne, tomus unicus, [Paris], 1863.
- Herrin 1982 – Judith Herrin, *Women and the Faith in Icons in Early Christianity*, în Raphael Samuel, Gareth Stedman Jones (ed.), *Culture, Ideology and Politics: Essay for Eric Hobsbawm*, New York, 1982, p. 56-83.
- Herrin 1992 – Judith Herrin, *Constantinople, Rome and Franks*, în Jonathan Shepard, Simon Franklin (ed.), *Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, Aldershot, 1992, p. 91-108.
- Herrin 2001 – Judith Herrin, *Women in Purple: Rulers of Medieval Byzantium*, Princeton, Oxford, 2001.
- Herrin 2007 – Judith Herrin, *Byzantium: A Surprising Life of a Medieval Empire*, Princeton, Oxford, 2007.
- Herrin 2013 – Judith Herrin, *Unrivalled Influence: Women and Empire in Byzantium*, Princeton, Oxford, 2013.
- Herrin 2014 – Judith Herrin, *Les femmes de la cour à Byzance*, în Élisabeth Malamut, Andréas Nicolaïdès (coord.), *Impératrices, princesse, aristocrates et saintes souveraines. De l'Orient chrétien et musulman au Moyen Âge et au début des Temps modernes*, Aix-en-Provence, 2014, p. 55-68.
- Ignatios 1998 – *The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios Deacon (BHG 1698)*, introduction, text, translation and commentary by Stephanos Ephymiadis, Londra, New York, 1998.
- Ioan Gură de Aur 2003 – Sfântul Ioan Gură de Aur, *Omiliile la Facere*, traducere din limba greacă veche și note de Dumitru Fecioru, București, 2003.
- Ioan Gură de Aur 2004 – Sfântul Ioan Gură de Aur, *Cateheze maritale. Omiliile la căsătorii*, traducere din limba greacă veche de Marcel Hancheș, Sibiu, 2004.
- Ioan Gură de Aur 2007 – Sfântul Ioan Gură de Aur, *Omiliile la Ana. Omiliile la David și Saul. Omiliile la Serafimi*, traducere din limba greacă veche și note de Dumitru Fecioru, București, 2007.
- Ioan Gură de Aur 2020 – Sfântul Ioan Gură de Aur, *Tălcuire la Epistolele I și II către Timotei, către Tit și către Filimon*, traducere din limba greacă veche de Veniamin Costachi, ediție îngrijită de Ștefan Voronca, Andreea Stănciulescu și Petre Caraiani, Iași, 2020.
- Le Jan 2011 – Régine Le Jan, *Mariage et relations internationales: l'amitié en question?*, în *Le relazioni internazionali nell'alto medioevo*, Spoleto, 2011, p. 189-222.
- Léon le Sage 1934 – *Les Nouvelles de Léon le Sage*, traduction de C. A. Spulber, Cernăuți, 1934.
- Leonis Grammaticii 1842 – Leonis Grammaticii, *Chronographia* ex recognitione Immanuelis Bekkeri, accedit Eustathii *De Capta Thessalonica Liber*, Bonnae, Impensis, 1842.
- Mango 1986 – Cyril Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, Toronto, 1986.

- McCormick 1987 – Michael McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity. Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge, 1987.
- McCormick 2000 – Michael McCormick, *Împăratul*, în Gulielmo Cavallo (ed.), *Omul bizantin*, traducere de Ion Mircea, posfață de Claudia Țița-Mircea, București, 2000, p. 263-289.
- Meyendorff 1990 – John Meyendorff, *Christian Marriage in Byzantium: The Canonical and Liturgical Tradition*, în *DOP*, 44, 1990, p. 99-107.
- MGH 1892 – *Codex Carolinus*, vol. VIII, în *Epistolae Merovingici et Karolini aevi*, Tomus I, edidit Societatis Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi, inest tabula, Berlin, 1892.
- Neil 2016 – Bronwen Neil, *Regarding Women on the Throne: Representations of Empress Eirene*, în Bronwen Neil, Lynda Garland (ed.), *Questions of Gender in Byzantine Society*, New York, 2016, p. 56-83.
- Nikephoros 1990 – Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, text, translation and commentary by Cyril Mango, Washington, 1990.
- Popa-Gorjanu 2015 – Cornelia Popa-Gorjanu, *Skylitzes și Genesios despre împăratul Theophylus*, în *Terra Sebus*, 7, 2015, p. 285-299.
- Porphrogénète 1967 – Constantin VII Porphrogénète, *Le livre des cérémonies*, tome II, Livre I, Chapitres 47 (38)-92 (83), texte établi et traduit par Albert Vogt, Paris, 1967.
- Rosenqvist 1986 – *The Life of St. Irene Abbess of Chrysobalanton*, a critical edition with introduction, translation, notes and indices by Jan Olaf Rosenqvist, Uppsala, 1986.
- Schreiner 1991 – P. Schreiner, *Réflexions sur la famille impériale à Byzance (VIII-Xe siècles)*, în *Byzantion*, 61, 1991, 1, p. 181-193.
- Scriptorum* 1829 – *Scriptorum*, tomus II, în *Monumenta Germaniae Historica* auspiciis Societatis Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi edidit Georgius Heinrichus Pertz, Hanovra, 1829.
- Sherry 2011 – Kurt Sherry, *Kassia the Nun in Context: The Religious Thought of a Ninth-Century Byzantine Monastic*, Piscataway, 2011.
- Skylitzes 2010 – John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811–1057*, translated by John Wortley with Introductions by Jean-Claude Cheynet and Bernard Flusin and notes by Jean-Claude Cheynet, Cambridge, 2010.
- Stevenson 1983 – Kenneth W. Stevenson, *Nuptial Blessing: A Study of Christian Marriage Rites*, New York, 1983.
- Studitae* 1992 – Georgios Fatouros (ed.), *Theodori Studitae Epistulae, Pars I: Prolegomena et textum*, Berlin, New York, 1992.
- Talbot 1988 – Alice-Mary Talbot (ed.), *Byzantine Defenders of Images: Eight Saints Lives in English Translation*, New York, 1988.
- Teofan 2012 – Sfântul Teofan Mărturisitorul, *Cronografia*, traducere din limba greacă, studiu introductiv și note de Mihai Țipău, București, 2012.
- Treadgold 1975 – Warren T. Treadgold, *The Problem of the Marriage of the Emperor Theophilus*, în *GRBS*, 16, 1975, 3, p. 325-342.
- Treadgold 1979 – Warren T. Treadgold, *Bride-Shows of the Byzantine Emperors*, în *Byzantion*, 49, 1979, p. 395-413.

- Treadgold 1982 – Warren Treadgold, *The Unpublished Saint's Life of the Emperess Irene*, în *ByzF*, 8, 1982, p. 237-251.
- Tsamakda 2002 – Vasiliki Tsamakda, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid with 604 Illustrations*, Leiden, 2002.
- Vikan 1990 – Gary Vikan, *Art and Marriage in Early Byzantium*, în *DOP*, 44, 1990, p. 145-163.
- Vogt, Hausherr 1932 – Albert Vogt, Irénée Hausherr, *Oraison funèbre de Basile I, par son fils Léon VI, le Sage*, în *OC*, XXVI, 1, 1932, 77, p. 1-77.
- Walter 1979 – Christopher Walter, *Marriage Crowns in Byzantine Iconography*, în *Zographie*, 10, 1979, p. 83-91.
- Zonarae 1897 – Ioannis Zonarae, *Epitomae Historiarum, Libri XIII-XVIII*, edidit Theodorus Büttner-Wobst, Bonn, 1897.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primmate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

ACȚIUNILE COLECTIVE ALE NOBILILOR ARDELENI ÎNTRE 1367 ȘI 1369*

Cosmin POPA-GORJANU**

The Collective Actions of the Transylvanian Nobles between 1367 and 1369

Abstract. *This paper analyses some instances of collective actions involving the community of Transylvanian nobles in the period 1367–1369. The Transylvanian nobles earned eight collective privileges between 1324 and 1366, but their activities after 1366 have not yet been included in analyses of regional identity. This article focuses on the significance of the royal mandate addressed to Transylvanian officials on 12 March 1367, a royal letter dated 15 December 1367 requiring the nobility to prepare for war and, finally, an agreement between the community of nobles and Bishop Demetrius. A couple of smaller examples of interventions made to King Louis I by the community of nobles on behalf of some of their members are discussed as manifestations of regional identity.*

Keywords: *Transylvanian nobility, regional identity, privileges, royal mandates, voivode.*

Cuvinte-cheie: *nobilimea ardeleană, identitate regională, privilegii, porunci regale, voievod.*

În anul 2011, pe când era în plină desfășurare proiectul de cercetare colaborativă intitulat „Cuius Regio: An analysis of the cohesive and disruptive forces destining the attachment of (groups of) people to and the cohesion within regions as a historical phenomenon”, am examinat subiectul acțiunilor colective ale nobililor ardeleni într-un studiu care s-a concentrat asupra privilegiilor de stare obținute de acest grup între anii 1324 și 1366, ca indicii ale manifestării componentei factuală sau instrumentală, a identității regionale¹. După finalizarea proiectului menționat, din anul 2015 am continuat să examinez activitățile colective ale nobilimii ardeleni până în a doua jumătate a secolului al XV-lea². Al treilea studiu dedicat acestui subiect s-a concentrat asupra unor documente dobândite sau privitoare la obștea nobililor transilvăneni din intervalul cronologic 1380-1404³. Dacă în studiul publicat în anul 2011 am descris și am analizat un număr de opt astfel de acte, încheind cu obținerea privilegiului din 28 iunie 1366, completarea acestora cu

* Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului finanțat de Croatian Science Foundation, IP-2019-04-9315 (Angevin Archiregnum in East Central and Southeastern Europe in the 14th Century: View from the Periphery).

** Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: cosminpg@uab.ro.

¹ Popa-Gorjanu 2011, p. 70-96; Popa-Gorjanu 2012, p. 42; pentru definițiile identității regionale, vezi Paasi 2002, p. 139-141. Există trei componente ale identității regionale: cea cognitivă, cea afectivă și cea factuală sau instrumentală. Cea din urmă se referă la acțiunile specifice sau la folosirea regiunii ca mijloc de raliere în atingerea unor scopuri specifice.

² Popa-Gorjanu 2015, p. 301-313; Popa-Gorjanu 2016; Popa-Gorjanu 2017, p. 173-185.

³ Popa-Gorjanu 2015, p. 301-313.

alte informații este necesară în vederea conturării unui tablou cât mai cuprinzător, incluzând detaliile oferite de mandatul regelui emis în 12 martie 1367, scrisoarea regală de mobilizare adresată nobililor ardeleni, la 15 decembrie 1367, și înțelegerea dintre obștea nobililor ardeleni și episcopul Dumitru, cu privire la încasarea dijei, de la 9 noiembrie 1369.

Porunca regală din 12 martie 1367, de care mă voi ocupa mai întâi, a fost emisă la mai puțin de un an de la acordarea privilegiului solemn din 28 iunie 1366⁴. Pe lângă stabilirea procedurii de judecată de urmat pentru condamnarea și executarea celor acuzați de furt și tâlhărie, în cadrul privilegiului respectiv au fost confirmate și alte drepturi obținute de nobilimea ardeleană în cursul deceniilor anterioare sau chiar dintre cele acordate de Ludovic nobilimii din Ungaria în anul 1351. Nu intenționez să reiau analiza drepturilor menționate în acest privilegiu, dar câteva observații sunt utile. Primul punct al privilegiului din 1366 oferea nobililor calea juridică de condamnare a celor acuzați de furt sau tâlhărie, ori de altă infracțiune publică, în cazul nobililor cu încuviințarea (*approbatione*) a cincizeci de nobili, sau cu mărturia (*atestatione*) a cincizeci de oameni de rând (*homines ignobiles*), dacă acuzatul nu era nobil⁵. Procedura de acuzare prin jurământ de către mai mulți inși fusese abrogată prin articolul VI al Bulei de Aur a nobilimii din anul 1222⁶. Bula de Aur fusese confirmată de regele Ludovic la 11 decembrie 1351, cu tot cu articolul VI, de aceea procedura de urmat în condamnarea celor învinovați de furturi sau tâlhărie era o cale excepțională, care permitea revenirea la acuzarea prin cojurători. Ceea ce atrage atenția este concesia semnificativă făcută de monarh privind scutirea nobililor de la plata veniturilor cămării, darea merindelor și slujba la oaste, împotriva voinței lor, în schimbul datoriei beneficiarilor de a-i ajuta pe rege și pe voievodul sau

⁴ DRH C 1991, p. 159-161.

⁵ *Ibidem*, p. 159. „[...] igitur eisdem fidelibus nobilibus nostris et nostre terre Transilvane, ad exterminandum seu delendum in ipsa terra malefactores quarumlibet nacionum, signanter Olachorum, talem de plenitudine regie nostre potestatis et gracia speciali concessimus libertatem, quod quicumque homo in furto vel latrocinio aut alio criminali facto fuerit notorie inculpatus, quamvis non sit manifeste pro tunc, cum inculpatur, apprehensus, si erit nobilis, cum approbatione quinquaginta nobilium, si vero fuerit ignobilis, cum atestatione quinquaginta hominum ignobilium, iuridice interim possit per partem adversam”.

⁶ Bak et alii 1999, p. 33. „VI. Item populi coniurati in unum fures nominare non possint, sicut consueverant”; DIR C 1951, p. 190. „De asemenea, oamenii de rând, jurând împreună, nu vor putea învinui pe nimeni de hoție, așa cum a fost obiceiul”. Atât editorii colecției de legi ale regatului Ungariei, precum și editorii colecției de documente privitoare la Transilvania, au indicat ca sursă a obiceiului respectiv articolul 4 din legea a doua a regelui Ladislau I. Într-adevăr, articolul se referea la recurgerea la ordalie în cazul în care toți locuitorii unui sat jurau unul după altul că un pârât era vinovat de hoție. Dacă pârâtul se dovedea nevinovat, în urma procedurii ordaliei, atunci satul plătea o *pensa* preotului satului, dar dacă era vinovat, atunci averea lui era confiscată de rege, iar satului îi revenea a patra parte (Bak et alii 1999, p. 13).

vicevoievodul în funcție la nimicirea necredincioșilor și nesupușilor din acele părți⁷.

Contextul emiterii privilegiului regal din 1366 a fost analizat de Maria Holban, Șerban Papacostea⁸ și Ioan-Aurel Pop⁹. Maria Holban a indicat operațiunile militare declanșate de regele Ludovic I în anul 1365, care s-au soldat cu ocuparea Vidinului și crearea banatului Bulgariei, urmate, în 1366, de tensiunile dintre Vladislav Vlaicu și regele angevin, care a rămas în Transilvania între lunile aprilie și octombrie ale aceluiași an¹⁰. De asemenea, aceeași autoare a schițat principalele obiective ale lui Ludovic I în acordarea privilegiului din 28 iunie 1366, în sensul unui târg, nobilii primeau încuviințarea unei proceduri prin care să se îndrepte împotriva „răufăcătorilor”, în timp ce regele preciza că aștepta din partea lor ajutor în combaterea rebelilor din acele părți, referindu-se la românii din Țara Românească¹¹. Șerban Papacostea propunea înțelegerea diplomei din 1366 în ansamblul acțiunilor regelui Ludovic I, ca parte a programului său politic, care viza supunerea celor două state românești extracarpătice¹². Istoricul a identificat măsurile adoptate de rege, prin privilegiul respectiv, care aveau să cântărească în evoluția ulterioară a elitelor românești din Transilvania, în esență, precizările legate de importanța confirmării prin diplomă regală a stăpânirii cneziale (care făcea ca mărturia cnezului confirmat să aibă valoarea celei a unui nobil) și prevederea conform căreia împlicinații care deschideau acțiuni de recuperare a proprietăților, fără să aibă acte temeinice împotriva unor pârâți care posedau astfel de acte, să poată deschide procese numai la curtea regală¹³. În ceea ce privește primul articol, legat de procedura de acuzare și de condamnare a celor acuzați, Papacostea nu ezita să o numească „o formulă de represiune legalizată încredințată nobilimii, pentru apărarea pozițiilor ei” și „prima discriminare legală, după criteriul etnic, referitoare la români, cunoscută în istoria Transilvaniei”¹⁴. Consecințele diplomei din 28 iunie 1366 vor constitui, în continuare, un prilej de reflecție, însă aici doresc

⁷ Pop 1997, p. 72; DRH C 1991, p. 160. „*Ceterum, quia dictos nobiles et eorum possessiones a solutione lucri camere, victualium amministracione et exercituacione invitus facienda graciose duximus eximendos, igitur volumus ut hiidem nobiles teneantur et debeant nobis vel, in nostra persona, wayuode nostro Transilvano aut eius vicwayuode auxiliari ad conterendum seu destruendum nostros et sancte corone nostre illarum parcium infideles, contumaces et rebelles*”; pentru cea mai recentă discuție asupra acestui paragraf, vezi Diaconescu 2013, p. 81-82.

⁸ Papacostea 1980, p. 17

⁹ Pop 1997, p. 77-81.

¹⁰ Holban 1956, p. 13-17.

¹¹ *Ibidem*, p. 17.

¹² Papacostea 1999, p. 91-92.

¹³ *Ibidem*, p. 92.

¹⁴ *Ibidem*, p. 93.

să explorez pasul următor în care nobilimea ardeleană a fost subiect al unui act regal.

În 12 martie 1367, în numele regelui Ludovic I, se emitea o poruncă a palatinului întărită de consiliul baronilor, care puneă în vedere tuturor autorităților ecleziastice și laice, și îndeosebi voievodului Transilvaniei aflat în funcție, precum și tuturor slujbașilor, comiților, castelanilor, orașelor și satelor libere, respectarea libertăților și privilegiilor nobililor din Transilvania, precum și ale oamenilor de orice stare¹⁵. Deși adresa este generală, cuprinzând toate categoriile de autorități, porunca este adresată în special voievodului nou-numit și celui care va urma în dregătorie, așa cum indică menționarea în cadrul dispoziției a voinței suveranului de respectare a tuturor drepturilor nobililor ardeleni de către voievod și slujbașii săi¹⁶. Preambulul este unul concis, prin care se arată voința monarhului de a-i păstra pe nobilii Transilvaniei și pe oamenii de altă stare în toate „libertățile, privilegiile, milostivirile, legile și obiceiurile” lor, primite de la monarhii anteriori și de la el, urmat de dispoziție, porunca strașnică (*firno regio sub edicto precipientes mandamus*) adresată autorităților ca să nu îndrăznească să-i supere, asuprească sau tulbure (*molestare, agravare, perturbare*) pe beneficiari, ci să le îngăduie să se bucure de aceleași libertăți privilegiate de care au beneficiat până atunci. Mandatul se încheie cu menționarea faptului că regele a poruncit și poruncește și prin actul respectiv voievodului în funcție (dar nenominalizat) de a-i proteja, apăra și păstra pe nobili în drepturile lor împotriva oricui ar dori să le încalce acele privilegii. Așadar, acest act denotă atenția deosebită acordată de regele Ludovic I îndeplinirii cerințelor nobililor transilvăneni cu privire la respectarea a ceea ce ei considerau drepturile și privilegiile lor obținute din vechime. Nu este vorba despre acordarea altor drepturi, ci de atenționarea membrilor aparatului administrativ al voievodului cu privire la atitudinea și îndatoririle lor față de acest grup. De ce a fost necesară o poruncă regală în acest sens, la mai puțin de un an de la acordarea privilegiului din 28

¹⁵ DRH C 1991, p. 330-331.

¹⁶ *Ibidem*, p. 330-331. „Lodonicus, dei gracia, rex Hungarie, fidelibus suis, universis prelati, baronibus et specialiter vniuode Transilvano nunc constituto et in futurum constituendo (...) volumus et fidelitati universitatis vestre, firno regio sub edicto precipientes mandamus quatenus predictos nobiles et alios quoslibet in predictis partibus Transiluanis, ut prefertur, existentes, contra formam predictę prerogative libertatis eorum, per nos et per predictos progenitores nostros eis date et concesse, in nullo modo molestare, aggravare et quovismodo perturbare presumpmatis sed ipsos et quemlibet ipsorum in eisdem privilegiatis ipsorum libertatibus, quibus hactenus perstiterunt, pacifice itu, frui et gaudere permittatis; alioquin commisimus et ex nunc committimus predicto vniuode nostro, ut eosdem, contra quoslibet in debite molestare attemptantes, in eorum iuribus ac libertatibus protegat, defendat et conservet, nostra regia auctoritate presentibus sibi tradita et commissa mediante?”.

iunie 1366? Răspunsul comportă interpretări diferite, mai mult sau mai puțin plauzibile¹⁷.

Textul nu conține niciun indiciu referitor la vreun nobil transilvănean care ar fi solicitat emiterea unui astfel de document, de aceea explicația cea mai plauzibilă pare să fie legată de schimbarea recentă a voievodului. Dionisie Lackfi deținea demnitatea de voievod din anul 1359 și până la 3 martie 1367, pentru ca, din 25 martie, fratele său, Nicolae Lackfi, să fie atestat în funcția de voievod al Transilvaniei¹⁸. Numirea celui de pe urmă s-a petrecut însă foarte rapid, după moartea lui Dionisie, înainte de 10 martie 1367, când a avut loc o judecată la care Nicolae Lackfi a participat ca voievod¹⁹. Așadar, porunca regală, promovată de palatin în cadrul consiliului regal și supusă „chibzuinței” baronilor, era probabil justificată de numirea noului voievod, în condițiile în care regele a dorit să-i pună în vedere conduita de urmat față de nobilii din Ardeal. Examinarea aprofundată a acestei porunci regale către oficialii din Transilvania este de discutat într-un studiu viitor despre mecanismele guvernării în perioada angevină.

În iunie 1366, unele drepturi mai vechi și altele mai noi fuseseră confirmate sau concesate obștii nobililor ardeleni de către monarh, în schimbul acceptării de către aceștia a obligației de a sprijini militar eforturile lui Ludovic de supunere a celor două principate de la sudul și răsăritul Transilvaniei. De ce a fost nevoie de emiterea prin consiliul regal a acestui mandat din 1367? Familia Lackfi a rămas strâns legată de regele Ludovic pe

¹⁷ Holban 1962, p. 342-343. Maria Holban a sesizat legătura dintre privilegiul din 28 iunie 1366, porunca din 12 martie 1367 și scrisoarea de pregătire la oaste din 15 decembrie 1367, dar nu a dezvoltat analiza.

¹⁸ Engel 1996, p. 12; Francisc Pall arată că voievodul Dionisie Lackfi ar fi fost menționat în funcție până la 30 ianuarie 1367, în timp ce prima atestare a lui Nicolae Lackfi ca voievod ar fi din 12 martie 1367 (Pall 1956, p. 502).

¹⁹ EO 2014, p. 247-248; Jakó 1993, p. 38. Zsigmond Jakó afirma că „În vremurile mai vechi, voievodul nou numit va fi primit instrucțiuni verbale din partea însuși a suveranului sau a sfatului regelui”, ceea ce este plauzibil, dar putem să reținem că la numirea lui Nicolae Lackfi în 1367, cu privire la drepturile nobililor ardeleni, el a primit chiar un mandat scris, susținut de palatin și chibzuit de baroni. Exemplele de la mijlocul secolului al XVI-lea, extrase din diplomele de numire ale lui Andrei Báthory, Francisc Kendy și Ștefan Dobo, sunt ilustrative pentru practica epocii respective, având o anumită importanță în luminarea și înțelegerea funcționării aparatului instituțional al puterii, dar fără a putea suplini absența datelor din perioada anterioară. Informarea supușilor cu privire la numirea unui nou însărcinat regal, se întâlnește și în prima jumătate a secolului al XIV-lea, chiar la niveluri sociale de rang inferior, cum este cazul scrisorii regelui Carol Robert către locuitorii din satele cnezului Baci, din zona Banatului, care a fost depozitat de satele respective în favoarea lui Ladislau Himfi, în anul 1320 (vezi Popa-Gorjanu 2019, p. 49, nota 79). Așadar, informarea în scris cu privire la numirea unui nou dregător regal se poate să se fi practicat chiar din primele decenii ale secolului al XIV-lea.

parcursul domniei lui²⁰. Faptul că dintre cei cinci fii ai fostului voievod al Transilvaniei, din perioada 1344-1350, Ștefan Lackfi, căruia între 1356 și 1359, i-a urmat în aceeași funcție fratele său, Andrei, trei au primit această demnitate succesiv, arată pe de-o parte relația specială dintre monarh și membrii familiei respective, dar, pe de altă parte, ridică întrebări despre motivele care l-au determinat pe rege să inițieze această poruncă. În absența altor indicii, explicația nu poate fi decât ipotetică, fiind legată de posibile abuzuri sau de tendințe de încălcare a privilegiilor nobililor de către aparatul administrativ al voievodului, care ar fi putut crea nemulțumiri celor vătămați²¹. Așa cum am menționat, regele acordase în iunie 1366 o serie de avantaje nobililor ardeleni în schimbul acceptării de către aceștia a obligației de a-i acorda sprijin împotriva adversarilor săi. În martie 1367, la numirea în funcție a noului voievod, conduita de urmat în relațiile cu nobilii era cea de respectare cât mai strictă a tuturor drepturilor acordate cu mai puțin de un an înainte.

În istoriografia românească a fost discutată problema atribuțiilor voievozilor în privința dreptului lor de acordare de donații funciare. Sigismund Jakó a prezentat, într-un studiu publicat în limba maghiară din anii 1980, tradus apoi în română în deceniul următor, informațiile izvoarelor și interpretarea acestora²². Criticând preocuparea preponderentă în istoriografia românească față de originea instituției voievodatului, Jakó atrăgea atenția asupra necesității cercetării materialului documentar, în vederea reconstituirii funcționării aparatului puterii în perioada medievală, ca o misiune a studiilor de istorie medievală. Această direcție a fost ulterior explorată de András Kovács în studiile sale de prosopografie medievală ardeleană, inclusiv cu privire la voievozii Transilvaniei din secolul al XIV-lea. Aceste studii constituie repere ale reconstituirii dezvoltării instituțiilor administrative și guvernamentale din perioada medievală, dar, în același timp, oferă și posibilitatea de a estima limitele cunoașterii raporturilor dintre stările ardeleni și însărcinării de rang înalt ai regelui.

Descrierile realizate de András Kovács ilustrează identificarea voievozilor dintre anii 1344 și 1359, în funcție de datele păstrate, cu privire la origine, stare materială, perioada de deținere a funcției, prezența efectivă în Transilvania, relațiile cu familiarii lor locali sau veniți cu ei din regiunile de baștină, numiți ca vicevoievozi. Prezența voievozilor în Transilvania a fost atestată în perioadele în care, din însărcinarea monarhului, aceștia convocau

²⁰ Hóman 1938, p. 446-447. Despre voievozii din familia Lackfi, vezi Kovács 2011, *passim*.

²¹ Popa-Gorjanu 2015, p. 302-303. În 1381, neînțelegerile dintre voievodul Ladislau de Losonc și oficialii săi, pe de-o parte, și nobilii ardeleni, de cealaltă parte, au necesitat trimiterea de către rege a capelanului regelui, Ioan, și a cavalerului curții, Mihail Bubal, pentru rezolvarea acestora.

²² Jakó 1993, p. 35-36.

congregațiile nobilimii sau ale celor trei stări, ori atunci când regele organiza acțiuni militare împotriva Țării Românești sau a Moldovei. Acesta era chiar contextul perioadei 1366-1370, când politica externă a lui Ludovic I era orientată spre expansiunea către principatele românești.

Nu în ultimul rând, trebuie să menționăm și destinul ulterior al acestui mandat, care s-a păstrat în arhiva capitlului din Alba Iulia, până când, potrivit unei solicitări oficiale, a fost transumptat într-o copie autentică de arhivării capitlului în anul 1786²³. Întrebarea este dacă acest document a circulat de la emitent la cei care urmau să-l citească, voievod, vicevoievod și oficiali, prin inițiativa autorității regale, ori a fost predat obștii nobililor. Nu avem date care să ne ajute să dăm un răspuns. Logic ar fi fost ca porunca regală să ajungă la cunoștința oficialilor enumerați. În martie 1367, palatinul în funcție era Nicolae Kont, cel care avea să fie schimbat, o lună mai târziu, cu Ladislau de Oppeln²⁴. Dintre baronii aflați în funcție la data respectivă, se numărau Ștefan Bebek, ca jude regal, Nicolae Szécsi, ca ban al Slavoniei, Kónya Szécsi, ca ban al Croației și Dalmației, Nicolae de Gara, în calitate de ban de Maciova, Benedict Himfi, cu funcția ban al Bulgariei, marele vistiernic Ioan Zsámboki, marele comis Emeric Lackfi, marele paharnic Petru Cudar, marele stolnic Pavel Liszkói, marele ușier Ioan Gönyűi. Motivul emiterii poruncii prin intermediul palatinului și al consiliului baronilor poate să fi fost, așadar, numirea noului voievod. Dacă admitem că voievodul lua parte la ședințele consiliului regal, atunci putem presupune că actul regal îi era cunoscut, dar nu este clar dacă tot voievodul va fi păstrat acest act până la intrarea sa în arhiva capitlului din Alba Iulia. Rămân astfel întrebări legate de modul de transmitere a poruncii regale destinatarilor, precum și de aducerea sa la cunoștința beneficiarilor.

În ce măsură nobilii ardeleni au știut de emiterea mandatului respectiv ori au solicitat chiar ei regelui să aducă în atenția noului voievod și a oficialilor problema respectării privilegiilor lor, nu poate fi stabilit fără alte date suplimentare. Că în lunile precedente au venit la curtea regală nobili ardeleni cu diferite scopuri, legate de interesele lor private, poate fi demonstrat prin examinarea documentelor păstrate din lunile ianuarie și februarie 1367. La 30 ianuarie 1367, comitele Iacob, fiul lui Iacob, fiul lui Apa de Beclean, primea, din partea regelui Ludovic, confirmarea unor acte mai vechi care atestau hotărnicirea moșilor Mălâncrav, Criș, Beșa, Felța, Roandola și Noul, aparținând familiei sale, și tot el solicita confirmarea unor acte referitoare la moșia Epyndorf, pe seama lui Melchior, fiul lui Martin²⁵. Cu o zi mai înainte,

²³ Atât documentul original, cât și copia din anul 1785, se păstrează la Arhivele Naționale ale Ungariei din Budapesta, sub cota Dl. 30697.

²⁴ Engel 1996, p. 3-4.

²⁵ DRH C 1991, p. 318-322.

în 29 ianuarie 1367, regele confirmase și întărise cu pecetea nouă actele mai vechi de danie și punere în stăpânirea moșiei Cristur, a vicecomisului Mihail, fiul lui Blasiu²⁶. Tot în primele luni ale anului 1367, au mai fost emise poruncile de hotărnicire a pământurilor de lângă Someșul Mic și punerea în stăpânirea lor a locuitorilor din Dej și Ocna Dejului²⁷. De asemenea, tot în același interval, regele poruncise din nou ca satul din vârful dealului, din pădurea Feleac, să intre sub jurisdicția orașului Cluj²⁸. Dar aceste prezențe ale unor nobili din Ardeal la curtea regală nu trădează vreo acțiune colectivă sau vreo plângere a comunității nobililor. De aceea interpretarea acestui mandat regal se poate lega de numirea în funcție a lui Nicolae Lackfi, căruia, așa cum menționează în textul mandatului, regele îi poruncise, probabil prin viu grai, și îi porunca și prin acel document scris, să-i ocrotească pe nobilii ardeleni²⁹.

Relația specială dintre regele Ludovic și obștea nobililor ardeleni, în contextul planurilor militare ale monarhului, este evidențiată și prin alt document, porunca scrisă trimisă de monarh în 15 decembrie 1367, prin care solicita nobililor să înceapă pregătirile în vederea unei campanii militare³⁰. Regele puna în vedere nobililor din Transilvania să pregătească cele necesare de mers la război, în așa fel încât să fie gata să i se alăture și să-l urmeze de îndată ce aveau să fie anunțați printr-un trimis al său și în scris³¹. Monarhul le amintea nobililor nu numai de îndatorirea lor de credință față de rege, ci și de faptul că îndeplinesc cerințele și dorințele nobililor, așa cum acestea fuseseră exprimate³². Această precizare din cadrul scrisorii regale se află în continuitatea privilegiului din 1366 și a mandatului discutat mai sus, din 12 martie 1367, ilustrând rolul nobililor în planurile de acțiune militară ale monarhului. Acordarea de privilegii, sau satisfacerea doleanțelor nobilimii în

²⁶ *Ibidem*, p. 315-318.

²⁷ *Ibidem*, p. 326.

²⁸ *Ibidem*, p. 315-316.

²⁹ *Ibidem*, p. 331. „[...] *alioquin commisimus et ex nunc committimus predicto wayuode nostro [...]*”.

³⁰ *Ibidem*, p. 442.

³¹ *Ibidem*, p. 422. „*Ludovicus, [...] fidelibus suis universis, singulis, nobilibus et possessionatis hominibus, in partibus Transilvanis constitutis et existentibus [...]. Fidelitatem universitatis vestre attente requirimus, nichilominus vobis et cuilibet vestrum firmo firmius regio edicimus sub precepto per presentes quatenus, statim habita presencium notocia universi vestrum universaliter et singuli singulariter adeo se equis, armis et aliis exercituum necessariis promptuare et munire studeat indilate, ut quam primum nos in brevi, sicut proposuimus, illuc in medium vestri, auctore domino, proficiscemur, et vobis per nostrum nuncium et litteras intimaverimus, more exercituantium egredi et nobiscum iter arripere possitis [...]*”.

³² *Ibidem*. „*Scitis namque et vestre evidenter constare potest universitati quod nos, hactenus omnem vestram voluntatem et beneplacitum adimplevimus, et adhuc facimus domino duce. Recommendatam itaque habemus vestram fidelitatem, propensius et recommissam, vosque benevolencia nostra regia et gracia speciali prosequentes in hac parte. Secus, sub nostre gravissime indagationis pena, facere non ausuri*”. Textul original se află la Arhivele Naționale ale Ungariei din Budapesta, sub cota Dl. 73725, făcând parte din colecția de documente a familiei Teleki, din Târgu Mureș.

anumite privințe, a fost așa cum au remarcat istoricii menționați mai sus, rezultatul unei negocieri sau al unei înțelegeri între rege și nobili. Fiind vorba despre acțiuni militare în afara granițelor regatului, potrivit privilegiilor lor, nobilii nu erau obligați să îl însoțească pe rege³³. Ei trebuiau să se mobilizeze la luptă numai în cazul unor atacuri ale unor forțe externe. În expedițiile peste hotarele regatului, nobilii îl însoțeau pe monarh cu condiția să fie plătiți, așa cum se consemnase în Bula de Aur, din 1222. Având nevoie de forțele militare ale nobilimii din Transilvania, regele a oferit acestora recunoașterea privilegiilor mai vechi, fiind dispus să le accepte diferitele cereri.

La începutul lunii iunie a anului 1368³⁴, voievodul Nicolae Lackfi a ținut congregația nobililor la Turda, ocazie cu care, potrivit unui mandat regal, toți nobilii care dețineau vămi pe moșiile lor trebuiau să înfățișeze actele lor doveditoare cu privire la acele drepturi. Nobilii din familia Gyerőfi de Dumbrava (*Wasarhel*/Oșorheiu, azi Dumbrava, jud. Cluj) nu au prezentat voievodului actele referitoare la vama de pe moșia lor, drept pentru care voievodul a confiscat, pe seama regelui, proprietatea respectivă³⁵. Faptul în sine nu este interesant decât prin prisma reacției rapide și a sprijinului primit de aceștia din partea obștii nobililor ardeleni, care au prezentat regelui cererea de revocare a confiscării și de retrocedare a vămii și moșiei către vechii stăpâni. Și aceasta într-un interval scurt, de aproximativ o lună. Regele emitea la 11 iulie 1368, din Zvolen, porunca adresată voievodului Nicolae Lackfi, prin care îi solicita să cedeze vechilor stăpâni posesiunea respectivă. Reprezentanții nobililor ardeleni au fost consemnați aici, fiind vorba despre Ladislau, zis Ceh de Rediu, și de Ioan Botus³⁶. Deși neprezentarea actelor doveditoare a constituit un motiv întemeiat pentru ca voievodul să procedeze la confiscarea vămii și a moșiei, reacția nobililor ardeleni a fost nu numai foarte rapidă, dar se pare că și eficientă. Cererea obștii nobililor de restituire a posesiunii confiscate, în vechile condiții în care a fost stăpânită, a fost

³³ Pentru o interpretare diferită, cu privire la percepția granițelor regatului față de Țara Românească și Moldova, vezi Diaconescu 2013, p. 81.

³⁴ Congregația a început la octavele sărbătorii Rusaliilor (*Pentecostes*), în 4 iunie, iar ultimul document emis în cadrul adunării a fost dat în ziua a douăsprezecea a adunării, la 15 iunie 1368 (DRH C 1991, p. 521).

³⁵ Pentru o schiță a genealogiei și istoriei familiei nobililor Gyerőfi de Dumbrava, vezi Diaconescu 2013, p. 362-364.

³⁶ DRH C 1991, p. 530. „[...] *nobiles de Wasarhel, videlicet filii Gyurev, filii Iacobi, filii Johannis, filii Nicolai et filii Kenryn, eorum instrumenta literalia super tributo, quod in eadem possessione sua Wasarhel vocata tenent, inibi, iuxta nostra commissionem mandatoriam, exhibere non potuissent, ob que et ob hoc magnificus vir Nicolaus, vaivoda noster Transsilvanus, dictam possessionem Wasarhel, simul cum dicto tributo in ipsa habito, ab ipsis nobilibus ad manus nostras occupaverit, tamen nos, ad instantem et humilem supplicationem fidelium nostrorum nobilium partis Transsilvane, pro nominibus ipsorum per Ladislaum dictus Ceh de Reöd et Joannem Botus, nuntios eorum [...] regia benignitate reddidimus et remisimus gratiose, more pristino possidendam*”.

încuviințată din bunăvoința regelui, probabil și ținând seama de importanța păstrării bunelor relații cu aceștia. Putem vedea în acest caz un exemplu de solidaritate de stare și reacție eficientă de apărare a intereselor membrilor stării.

Într-adevăr, planurile de acțiune militară ale regelui au fost lansate în septembrie 1368, când voievodul Nicolae Lackfi și vicevoievodul Petru de Iara, au condus o oaste alcătuită din cavaleri, nobili și secui, care a intrat în Țara Românească prin secuime³⁷. Potrivit narațiunii lui Ioan de Târnave, copiată în cronica lui Ioan Turoczi, oastea voievodului a trecut munții și a înaintat pe Valea Ialomiței. Aceasta ar fi obținut chiar o victorie împotriva oștii lui Vladislav Vlaicu, conduse de căpitanul Dragomir de Dâmbovița, care ar fi fost obligat să se retragă, însă, ulterior, oastea ardeleană a fost înfrântă de mulțimea românilor care i-au atacat din munți și din păduri. Cronicarul a menționat pieirea voievodului, a vicevoievodului și a comitelui de Târnava și a multor nobili de seamă. Cadavrul voievodului a fost recuperat cu mari eforturi și, în cele din urmă, înmormântat în mănăstirea Sfintei Fecioare din Strigoni. Se cunoaște nominal pregătirea pentru participarea la campanie a unui nobil ardelean, Nicolae, fiul lui Ioan de Giula, care a avut nevoie de 80 de florini, pe care i-a obținut de la mama sa, prin zălogirea unor bunuri³⁸.

Disparația voievodului și vicevoievodului în cursul campaniei din Țara Românească a dus la încetarea emiterii de documente de către acești oficiali

³⁷ Thurocz 1985, p. 181. „*Item ipse rex personaliter per Bulgariam partes Transalpinas sacre corone subiectas invadens, ex alia parte ultra terram Siculorum cum valido exercitu ac nobilibus et Siculis partis Transsiluane transmisit Nicolaum wayuodam Transsiluanum cum Symone filio Mauriti et aliis ex potioribus militibus suis ad invadendum partes Transalpinas contra Laiik wayuodam partium predictarum regie maiestati rebellantem. Qui tunc circa Danubium cum magno exercitu ad impediendum ingressum exercitus domini regis ex opposito regni Bulgarie insidiando residebat. Qui quidem Nicolaus wayuoda cum exercitu predicto fluvium Jhlmecza, ubi fortalitia et propugnacula erant per Olachos firmata, potenter expugnando pertransiens cum exercitu ipsius Laiik wayuode copioso, cuius capitaneus erat comes Dragmer Olachus castellanus eius de Domboiika, bello inchoato et certamine commissio victoriam obtinuit, et ipsum capitaneum multis interfectis in fugam convertit, sed postmodum incaute ulterius procedens inter indagines et reprium densitates ac passus strictissimos conclusus, per multitudinem Olachorum de silvis et montibus cum strennuo viro Petro suo vicewayuoda necnon Deseu dicto Was et Petro Rufo castellano de Kykyllevar, Petro et Ladislao Siculis viris bellicosis et aliis militibus potioribus extitit interfectus. Et, cum gentes Hungarorum de ipso exercitu terga vertissent, et se in fugam convertissent, in locis lutosos et paludosos, indaginosos conclusi multi ex eis per Olachos occisi extiterunt, et aliqui cum magno periculo personarum et rerum damno evaserunt, et funus eiusdem Nicolai wayuode cum magna pugna de manibus Olachorum ereptum in Hungariam attulerunt ad clastrum beate virginis in Strigonio tumulandum [...]*”.

³⁸ DRH C 1991, p. 548. Actul de zălogire a fost emis de conventul Cluj-Mănăstur, în 16 septembrie 1368: „[...] per eundem Nicolaum, filium Johannis, nobis propositum extitit pariter et relatum oraculo vive vocis quod, quia ipse in presentem exercitum contra Layconem versus partes Transalpinas iam inchoatum, unacum magnifico viro, domino Nicolao, wayuoda Transsiluano et comite de Zonuk, capitaneo scilicet eiusdem exercitus regalis, ac magistro Johanne dicto Lepes, castellano de Dewa, dominis suis, de necessario proficisci oporteret [...]”.

în toamna anului 1368 și în iarna anului următor. Deși din listele de demnitari, întocmite de Francisc Pall și Pál Engel, se indică faptul că următorul voievod, Emeric Lackfi (fratele lui Nicolae Lackfi), este atestat în funcție din 17 februarie 1369, până la mijlocul aceluiași an, nu se păstrează izvoare care să ateste activitățile cancelariei voievodale sau vicevoievodale. Tribunalele prezidate de vicevoievod la Sântimbru își reiau activitatea din august și septembrie 1369, pentru ca, abia la începutul lunii noiembrie 1369, voievodul să organizeze congregația nobililor de la Turda.

În acest context, sunt înregistrate intervenții, la rege, ale nobililor transilvăneni, în nume colectiv, pentru rezolvarea unor chestiuni punctuale. Astfel, la 27 mai 1369, regele Ludovic anula scrisorile de confirmare a dreptului de moștenire acordat Anei, fiica lui Dominic de Hărănglab. Documentul care atestă incidentul are multe lacune, dar exprimă limpede faptul că plângerea depusă de Iacob, fiul lui Mihail, fiul lui Pavel de Hărănglab, împotriva Anei, a fost susținută de trimișii nobililor din Transilvania, magistrul Bakoch, Iacob, Zekul și Laurențiu, ziși Chech, și Ioan, fiul lui Laurențiu³⁹. La 1 iulie 1369, regele Ludovic revenea asupra anulării scrisorii menționate mai sus, la cererea obștii nobililor din Transilvania („*ad devotam supplicacionem nobilium partis Transsiluane*”), în momentul în care i s-au prezentat scrisori care atestau faptul că doamna Ana, fiica lui Dominic, fiul lui Beztur de Hărănglab și văduvă a lui Ioan, fiul lui Blasiu de Ciufud, se înțelesese cu vărul ei, Mihail, fiul lui Pavel din Hărănglab, cu privire la părțile ei de moștenire din moșia părintească, anunțând că va judeca pricina la apropiata sa venire în Ardeal⁴⁰. În aceeași zi, regele îl informa pe voievodul Emeric Lackfi despre derularea pricinii respective, poruncindu-i să păstreze pe doamna Ana în stăpânirea părților ei din moșia părintească, fără vreo știrbire⁴¹. Pricina avea să ajungă înaintea vicevoievodului Ioan, la Sântimbru, în 22 septembrie 1369, care a amânat pronunțarea pentru viitoarea congregație a nobililor.

În sfârșit, în 9 noiembrie 1369, în cursul congregației generale a nobililor, convocate la Turda, Emeric Lackfi, voievodul Transilvaniei, consemna înțelegerea încheiată între obștea nobililor și episcopul Dumitru, cu privire la încasarea dijmei episcopale. Actul încheiat în cadrul congregației stărilor de la Turda cuprindea angajamentul nobililor de a nu se amesteca în niciun fel în strângerea dijmei. Mai mult chiar, angajamentul lor cuprindea inclusiv sancționarea celor care ar fi îndrăznit să încalce această promisiune, prin retragerea oricărui sprijin sau ajutor și declararea lor ca fiind „înșelători,

³⁹ *Ibidem*, p. 600-601. „[...] *et humilem supplicacionem universorum nobilium partis Transsiluane per magistros Bakoch, Iacobum, Zekul et Laurencium, Chech dictos, ac Iohannem, filium Laurencii, ipsorum ambasiatorem nostre maiestati porrectam in personis eorundem*”.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 610-611.

⁴¹ *Ibidem*, p. 612-613.

neîndreptățiți și vinovați”⁴². Înțelegerea nu cuprinde vreun privilegiu sau drept acordat nobililor, ci oferă un exemplu de funcționare a obștii nobililor în capacitatea ei de a negocia și stabili înțelegeri cu episcopul și capitlul Transilvaniei. Ca atare, evenimentul merită să fie menționat și adăugat la seria de acte și documente care atestă activitățile colective ale nobililor ardeleni în primii ani de după obținerea privilegiului regal din 1366.

În încheierea acestor observații se impun câteva constatări. Privilegiul din 28 iunie 1366 a fost urmat de mandatul regal din 12 martie 1367, fără vreo implicare directă demonstrabilă a nobililor ardeleni, deși respectarea drepturilor și privilegiilor acestora a fost subiectul central al poruncii regale. Comunicarea acestui subiect noului voievod, Nicolae Lackfi, de către rege, s-a făcut probabil prin viu grai, dar este semnificativ că a fost, de asemenea, repetată prin intermediul consiliului regal, prin porunca palatinului și chibzuința baronilor. Nu este clar care a fost motivul emiterii acestui mandat, în absența datelor despre eventuale abuzuri sau cel puțin dorința de a evita antagonizarea nobililor ardeleni în cazul folosirii autorității oficialilor, recte a aparatului administrativ voievodal, într-un mod vătămător pentru aceștia. Contextul este prea lacunar pentru a face aprecieri, dar modul de exercitare a autorității de către oficiali este posibil să fi stârnit îngrijorări sau nemulțumiri din partea nobililor. Înțelegerea mandatului regal poate fi facilitată de acceptarea importanței strategice a nobilimii ardeleni în planurile militare ale regelui Ludovic cu privire la intervenția în Țara Românească, planificată pentru anul 1368, anunțată în scrisoarea regală adresată nobililor ardeleni la 15 decembrie 1367. Regele le-a reamintit faptul că le-a acceptat cererile în privilegiile acordate în schimbul asumării obligației de a-l sprijini împotriva rebelilor din acele părți.

Atestări ale activităților colective ale nobililor transilvăneni survin ca urmare a derulării unor proceduri de verificare a actelor doveditoare ale unor nobili cu privire la drepturile lor de proprietate, precum confiscarea vămii și a moșiei Dumbrava de către voievod, un gest legal, în condițiile impunerii principiului existenței actelor scrise de proprietate. Intervenția obștii nobililor la foarte scurtă vreme după confiscării vămii, de partea nobililor Gyerőfi de Dumbrava, indică un nivel remarcabil de organizare și reacție a comunității. De asemenea, intervenția obștii nobililor de partea nobilului Iacob, fiul lui Mihail de Hărănglab, în mai 1369, este semnificativă pentru capacitatea de mediere între interesele membrilor comunității și monarh în privința unor interese personale. Regele a anulat, la cererea obștii nobililor, actele de confirmare a dreptului de moștenire a nobilei Ana de Hărănglab, revenind apoi asupra cazului și rezervându-și dreptul de a oferi o sentință la momentul în care se va afla în Transilvania. Cazul ca atare este unul de importanță

⁴² *Ibidem*, p. 651-652.

minoră, dar care atestă implicarea comunității nobililor ardeleni în rezolvarea unor aspecte privind drepturile de proprietate ale membrilor. În sfârșit, în cadrul congregației nobiliare organizate în noiembrie 1369, comunitatea nobililor a acceptat o serie de condiții și și-a asumat angajamente în nume colectiv, garantând faptul că nobilii nu se vor amesteca în strângerea dijmelor bisericești. Aceste date completează tabloul manifestărilor identității regionale a nobilimii ardeleni în anii care au urmat obținerii privilegiului din 28 iunie 1366.

Abrevieri bibliografice

- Bak *et alii* 1999 – János M. Bak, György Bónis, James Ross Sweeney (ed.), *Decreta Regni Mediaevalis Hungarie*, vol. I, 1000-1301, Idyllwild, 1999.
- Diaconescu 2013 – Marius Diaconescu, *Structura nobilimii din Transilvania în epoca angevină*, Cluj-Napoca, 2013.
- DIR C 1951 – Ion Ionașcu, Letiția Lăzărescu-Ionescu, Barbu Cămpina, Eugen Stănescu, David Prodan, Mihail Roller (ed.), *Documente privind istoria României. Veacul: XI, XII și XIII C. Transilvania*, vol. I, (1075-1250), București, 1951.
- DRH C 1991 – Ioan Dani, Konrad Gündisch, Viorica Pervain, Aurel Răduțiu, Adrian Rusu, Susana Andea (ed.), *Documenta Romaniae Historica C. Transilvania*, vol. XIII, (1366-1370), București, 1991.
- Engel 1996 – Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457*, vol. I, Budapest, 1996.
- EO 2014 – Zsigmond Jakó, Géza Hegyi, András W. Kovács (ed.), *Erdélyi okmánytár. Oklevele, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez IV 1360-1372*, Budapest, 2014.
- Holban 1956 – Maria Holban, *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină (Rolul lui Benedict Himfy în legătură cu problema Vidinului)*, în SMIM, 1, 1956, p. 7-62.
- Holban 1962 – Maria Holban, *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină (Problema stăpânirii efective a Severinului și a suzeranității în legătură cu drumul Brăilei)*, în Studii, XV, 1962, 2, p. 315-347.
- Hóman 1938 – Bálint Hóman, *Gli Angioini din Napoli in Ungheria 1290-1403*, Roma, 1938.
- Jakó 1993 – Zsigmond Jakó, *Despre numirea voievozilor Transilvaniei*, în ActaMN, 26-30/II, 1989-1993, p. 33-44.
- Kovács 2011 – András W. Kovács, *Voievozii Transilvaniei în perioada 1344-1359*, în Dumitru Țicu, Rudolf Gräf, Adrian Magina (ed.), *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*, Cluj-Napoca, 2011, p. 37-65.
- Paasi 2002 – Anssi Paasi, *Bounded Spaces in the Mobile World: Deconstructing 'Regional Identity'*, în TESG, 93, nr. 2, mai 2002, p. 137-148.

- Pall 1956 – Francisc Pall, *Voievozii, vicevoievozii, principii și guvernatorii Transilvaniei*, în *Documente privind istoria României. Introducere*, vol. I, București, 1956, p. 497-507.
- Papacostea 1980 – Șerban Papacostea, *Triumful luptei pentru neatârănare: întemeierea Moldovei și consolidarea statelor feudale românești*, în *Constituirea statelor feudale române*, București, 1980, p. 165-193.
- Papacostea 1999 – Șerban Papacostea, *Întemeierea Țării Românești și a Moldovei și românii din Transilvania: un nou izvor*, în *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, București, 1999, p. 81-103.
- Pop 1997 – Ioan-Aurel Pop, *Un privilegiu regal solemn de la 1366 și implicațiile sale*, în *MT*, I, 1997, 1-2, p. 69-86.
- Popa-Gorjanu 2011 – Cosmin Popa-Gorjanu, *Identitatea regională și nobilimea ardeleană în secolul al XIV-lea*, în *AUASH*, 15/I, 2011, p. 75-96.
- Popa-Gorjanu 2012 – Cosmin Popa-Gorjanu, *The Nobility as Bearers of Regional Identity in Fourteenth Century Transylvania*, în *AUASH*, 16/2, 2012, p. 41-58.
- Popa-Gorjanu 2015 – Cosmin Popa-Gorjanu, *Identitatea regională și nobilimea ardeleană la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea*, în *Terra Sebus*, 7, 2015, p. 301-313.
- Popa-Gorjanu 2016 – Cosmin Popa-Gorjanu, *Identitatea regională și unirea stărilor privilegiate ardeleni în prima jumătate a secolului al XV-lea*, în *Terra Sebus*, 8, 2016, p. 211-225.
- Popa-Gorjanu 2017 – Cosmin Popa-Gorjanu, *Unirea de la Mediaș (25 noiembrie 1459) și identitatea regională*, în *Terra Sebus*, 9, 2017, p. 173-185.
- Popa-Gorjanu 2019 – Cosmin Popa-Gorjanu, *Medieval Nobility in Central Europe: The Himfi Family*, Cluj-Napoca, 2019.
- Thurocz 1985 – Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, vol. I, *Textus*, editori Elisabeth Galánthai, Julius Kristó, Budapesta, 1985.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primmate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasion-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

SLAVERY AS AN ELEMENT OF THE CULTURE OF CROSS-BORDER DIALOGUE IN THE CAUCASUS ON THE CUSP OF THE EIGHTEENTH AND NINETEENTH CENTURIES (BASED ON *THE CIRCASSIAN SLAVE NARRATIVES* BY A. A. CHERKASOV)

Artyom Y. PERETYATKO*

Abstract. *This paper explores the significance of non-confrontational phenomena that stemmed from slave ownership in the Caucasus on the cusp of the eighteenth and nineteenth centuries. The author analysed a large body of documents on slavery in the Caucasus, with a primary focus on texts relating to various variants of cross-border cooperation in the region. The study's main information base was formed on the basis of 180 documents from The Circassian Slave Narratives by A. A. Cherkasov (all slavery-related documents spanning from 1792 to 1802 retrieved by the historian from the Krasnodar Krai State Archive). The author established that the share of texts relating to the subject is 28%. The author's conclusion is that this way of analysing the issue is full of promise.*

Keywords: *history of the Caucasus, slavery, cross-border dialogue, Russo-Ottoman cooperation, Russo-mountaineer cooperation.*

Introduction

One of the most famous cases of captivity during the Caucasian War is the story of Russian spy F. F. Tornau, who detailed his adventures in the book *Vospominaniya kavkazskogo ofitsera*.¹ Captured in 1835 for ransom, Tornau discovers that at first most of the mountaineers are inclined to be kind to him, treating him like “a guest from a distant land,” rather than a captive.² The situation changes only after it becomes clear that they will receive no ransom for him. Besides, there were two failed attempts to escape on his part. They stop being kind to him and chain him up. To his complaints, they respond by allegedly saying that “a [brave] man ought to serve his captivity in chains.”³ Up until his third attempt to escape, which he undertook in 1838 and which was successful, Tornau had been aided by Aslan-Koz, the daughter of Abadzekh official Daur-Alim-Girey, while his actual escape was made possible through the efforts of Nogai prince Tembulat Karamurzin.⁴ Tornau describes his life in captivity in the book *Vospominaniya kavkazskogo ofitsera*,

* Cherkas Global University (International Network Center for Fundamental and Applied Research), Washington, USA; Volgograd State University, Russian Federation; e-mail: ArtPeretatko@yandex.ru.

¹ Tornau 2008.

² Dzidzariya 1976, p. 55–58.

³ Ibid., p. 60–61.

⁴ Ibid.

which to this day continues to be of interest to researchers as an important historical source.⁵ In essence, despite the harsh treatment that Tornau received at the hands of the mountaineers, it would be hardly correct to regard the story of his captivity as downright confrontational and solely as a story of a Russian officer trying to survive the hardships of captivity.

A case that is less famous but is quite interesting in its own way is the story of peasant woman Anna Solopova. She runs away in the 1830s from her husband, a travelling officer's valet, to Mozdok.⁶ After being detained for not having proper ID on her, Solopova eventually runs away from the town in 1836 with another man, an Armenian named Zakhar G. Arakelov, with whom she has already started a love affair by then.⁷ Sadly, all the while, the young woman's lover has been planning to sell her into slavery. For quite a long time (they have been living among "peaceful mountaineers" for several months), Solopova has not had any issue with the way she is treated.⁸ The woman becomes alarmed only when she is taken deeper into the mountains. She is scared to the extent that she pleads to be killed rather than be sold into slavery.⁹ Fortunately, she manages to run away from the mountaineers as well, which she does quite swiftly.¹⁰ Of interest is the fact that, as suggested by Sergei L. Dudarev, Solopova's is not the only case where a Russian woman ran away to the mountaineers of her own accord, for amorous reasons.¹¹ Thus, while the stories of Tornau and Solopova have little in common typologically, both bizarrely combine confrontation between Russian captives and the locals with peaceful interaction, which may extend as far as love affairs, between them.

Prominent researcher of the seventeenth and eighteenth century southern Russian borderland Dmitrii V. Sen', who has drawn attention to the need for the conceptual re-evaluation of slavery in the northern Black Sea region, has suggested that the latter be regarded even as an element of the "culture of cross-border dialogue in a climate of forced neighbourship."¹² Here is how the scholar explains his reasoning:

A future deal [i.e., an act of redeeming the enslaved through paying ransom] involved the bringing together of a large circle of participants, including intermediaries. Its success would depend on the fulfilment of several conditions (e.g., having a command of the language; availability of

⁵ Trapsh 2015.

⁶ Dudarev 2016, p. 15.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid., p. 16.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid., p. 17.

¹¹ Ibid.

¹² Sen' 2020, p. 172.

information on the enslaved; knowledge of prices for captives; knowledge of slave trade routes; etc.).¹³

Sen' has examined a whole range of cases of captive redemption, and has come to the conclusion that on the cusp of the eighteenth and nineteenth centuries there was in place in the Russo-Crimean-Ottoman borderland "a system that 'pulled' into the space of redemption operations multiple people, who would bicker, trade and, of course, describe their part in the process in their own way."¹⁴

However, there has yet to be conducted a comprehensive study into slavery in the Caucasus in the eighteenth and nineteenth centuries as an element of the culture of cross-border dialogue specifically. That being said, some attempts at this kind of research *have* been made. Prominent researcher N. N. Velikaya concludes in one of her articles that it was a time when Orthodox Christians and Moslems shared "a peaceful, if forced, co-existence" within one region, when "Russian speech could be heard in just about any mountain aul."¹⁵ The scholar is convinced that during the Caucasian War "the Slavic and mountain peoples became much closer to each other."¹⁶

The purpose of this short paper is to provide an insight into how slavery facilitated the development of non-confrontational relations between various political, religious and national forces on the eve of the Caucasian War. Understandably, for the majority of slaves, even those who did not remain long in captivity, the experience was hard and traumatic. However, the system of slavery, as opposed to slave ownership, as it also included the organisation of slave escapes, was a much more complex and controversial phenomenon, one that definitely merits further investigation along those lines.

Materials and methods

So far, research into slavery in the northern Black Sea region and in the Caucasus has been based mainly on the analysis of particular documents. Few materials on the subject have survived to this day, so researchers get to focus primarily on particular cases of slavery known to them that they regard as typical. Consequently, what tends to be a common form of scholarly narrative is detailed descriptions of certain events or incidents.¹⁷ The problem is that this kind of approach, although researchers are largely compelled to utilise it,

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid., p. 184.

¹⁵ Velikaya 2013, p. 88.

¹⁶ Ibid., p. 89.

¹⁷ Dudarev 1994; Urushadze 2017; Klychnikov 2020.

tends to leave room for subjectivism on the part of authors and for subsequent criticism. In this context, of particular interest are the views of well-known archaeologist Valentin A. Dergachev, which, while being focused primarily on methodological issues in archaeology, do seem to do a good job of describing the situation in contemporary historical science as a whole. Dergachev contrasts research conducted by “hard-and-fast rules” – which implies setting clear-cut objectives, selecting the largest possible number of sources that “adequately match the set objectives,” and resolving the set objectives based on the entire range of the selected sources – with “literary” research, where the person starts not by setting the objectives but by voicing a few a-priori speculations that seem correct to them without any analysis of the entire source base and then “freely cites” only some of the materials, those that appear to confirm those speculations.¹⁸ Eventually, Dergachev arrives at the conclusion that in research conducted by “hard-and-fast rules” they tend to “follow the material” and “build a conclusion based on the consistency of the actual materials,” whereas in the case of “literary” research they tend to “sort of gradually and unnoticeably match to their ideas those of the materials that appear to work for them.”¹⁹ According to the archaeologist, how “this is done is no secret: they tend to ascribe it to a lack of sources and the complexity of the situation when they wish to be silent about one thing but give saliency to another (something that works).”²⁰

Consequently, it would be interesting to explore slavery as an element of the culture of cross-border dialogue not through the example of particular cases but based on an extensive source base on the system of slavery in particular parts of the Caucasus. The author became fully convinced of this after reading A. A. Cherkasov’s collection of documents *The Circassian Slave Narratives*.²¹ Cherkasov attempted to identify all documents “directly associated with slave ownership in Circassia” that are stored in the Krasnodar Krai State Archive.²² While Cherkasov personally admits that most of the materials in the book are incomplete (the numerical irregularities across the years being testimony to not all cases having been found), he has published as many as 1,200 documents on the subject, which cover 2,878 slaves in Circassia.²³ What is of even greater significance for the present study is that Cherkasov published all documents he had found, i.e., we are dealing here with a sound body of authentic sources that was not distorted by the

¹⁸ Dergachev 2007, p. 25–26.

¹⁹ Ibid., p. 26.

²⁰ Ibid.

²¹ Cherkasov 2020.

²² Ibid., p. 1416.

²³ Ibid.

historian's selection processes.²⁴ Thus, having armed himself with a volume of information that was sufficient to conduct the study, the author proceeded to trace, on the basis of those sources, how frequently slavery served as an element of the culture of cross-border dialogue in the region in the past.

Once again, "follow the material" is what the author sought to do in this study. Note that in the course of the study it was understood that there were too many documents to discuss in a single work, with the frequency of the subject getting touched upon varying significantly from decade to decade too. Therefore, it was decided to limit it to the period 1792–1802, which, on the one hand, is covered in *The Circassian Slave Narratives* pretty well (180 documents), and, on the other, is dominated by a clearly specific form of cross-border dialogue, which subsequently became almost non-existent. In analysing the documents from said decade, the author sought to locate in them the various forms of non-confrontational interaction between the Russians, the mountaineers and the Turks, and then check how often one could encounter other similar cases in the book. If a specific form of interaction were encountered often, the author listed general information on it by way of tables – otherwise, the cases were to be touched upon in descriptive form exclusively. Understandably, factors such as an incomplete source base and the impossibility of exploring every single case of non-confrontational interaction available in such an extensive body of documents do not let one regard the conclusions drawn by the study as final. Nevertheless, they do suffice to get an idea of the significance of slavery for the culture of cross-border dialogue in the Caucasus on the cusp of the eighteenth and nineteenth centuries.

Discussions

Attempts at having dialogue with the Ottoman leadership

Curiously, *The Circassian Slave Narratives* even begins with a document calling for cross-border dialogue. The Russo-Turkish War of 1787–1791 and the transfer of the Black Sea Host to the Kuban region created a whole new situation in the region, which found itself divided between the zones of influence of Russia and Turkey. Apparently, initially the official authorities of both empires hoped that the opposite side would combat, to the best of its ability, the slave trade among each side's subjects. Therefore, when in 1792 a cornet named Semen Beskrovny fled Circassian slavery, the army authorities opted to resolve the issue as much through official channels as possible, accusing the mountaineers of "having the temerity to act in violation of the peace treaty between the Russian Empire and the Ottoman Porte" and proposing to turn to the local Ottoman administration for official

²⁴ Ibid.

investigation.²⁵ As early as the following year, 1793, it became clear that it was not a one-off occurrence. The Anapa pasha complained that the Black Sea Cossacks attacked a group of five Nekrasovites who were fishing in the Kuban River, killing one and capturing the other four.²⁶ The vice-governor of Taurida Governorate, in turn, demanded from the Anapa pasha that they release an enslaved Black Sea Cossack.²⁷

In the summer of 1793, an ensign named Grigorii Lozinsky arrived in Anapa as a negotiating representative of the Russian side. It appears that, while both the Turks and the Russians pinned special hope on the dialogue they had started, both considered the possibility of swindling each other. The Anapa pasha, Tyuse Mustafa, received the negotiator quite warmly, presenting him with a fur-lined coat as a gift and giving the Cossacks who accompanied him some money – but he did not promise them anything specific. For instance, the pasha alluded to the possibility of some of the captures having been made back at the time of official armed hostilities, suggesting that “during the war, as we both know, your men captured ours and our men captured yours, so there is really nothing I can do here to help you.”²⁸ With that said, the pasha requested the release of 14 Greeks who had fled the Turks and crossed over to the Russians.²⁹ Lozinsky, in turn, was playing a double game – under the pretext of a slave release mission, he actually intended to look around the Turkish fortress.³⁰

It is to be noted that the documents on the negotiations with the Anapa pasha are much more detailed than most of the concise texts in *The Circassian Slave Narratives*. The Russian officers made written notes of the verbal exchange with the pasha. The pasha, in turn, personally wrote to the Black Sea Host authorities in an effort to get them to release some boy “captured in Khatakal.”³¹ Later on, during his next meeting with Lozinsky, pasha Mustafa said that it was a minor bey captured by the Russians and that unless and until the boy was released there was to be no satisfying in full measure of the demands put forth by the Russians.³² One has to give the pasha credit – he even released to the Russians two of the captives and at first even agreed to pay compensation for the third one. However, a dispute broke out between the two parties over the size of the compensation to be paid. Mustafa, also,

²⁵ Ibid., p. 1435.

²⁶ Ibid., p. 1438–1439.

²⁷ Ibid., p. 1441.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid., p. 1443.

³² Ibid., p. 1444.

refused to pay the cornet Beskrovny the amount the latter demanded for the belongings stolen during his capture.³³

Thus, despite all the issues surrounding it, the emergent dialogue was not fruitless – the Turks released the two Russian captives without a ransom being paid, and the Russians released to the pasha the four captive Nekrasovites.³⁴ However, the continuation of the dialogue was impeded by a conflict around individual issues and issues associated with those who had deserted of their own accord. The same G. Lozinsky was hopeful that the pasha would release those soldiers and Cossacks who had fled to Anapa and converted to Islam. However, the pasha would not make any concessions, as the Russians themselves had persistently ignored his requests for the release of the Armenians and Greeks who had fled to the Russians for protection.³⁵ Yet the local authorities had little to no room to manoeuvre in that situation, for under Catherine II the Russian Empire was seeking to work with runaways from the Turkish dominion. In 1796, Black Sea ataman Zakharii A. Chepega even received from the government a special top-secret directive, which was so eloquent that it is worth citing a portion of it herein:

Considering the tough lot of members of some of the ethnic groups residing in the Circassian dominion, such as the Abazins, Nogais and Tatars, it is quite likely that many of them, in an effort to avoid Turkish raids and looting and break free from the harrowing ordeal, will seek to flee to our side with their families and belongings, with a view to joining persons of the same ethnicity currently living a quiet life in the Taurida region. Thus, having informed Your Excellency of this, I most humbly ask you to direct the officials and Cossacks in charge of the cordons along the border to receive the afore-mentioned groups of people willing to cross over to our side in as benevolent a manner as possible and bring them over to you without any mistreatment.³⁶

The situation started to improve only after the accession to the throne of Paul I, who was convinced that a policy of that kind gravely violated the peace treaty with Turkey.³⁷ In February 1797, the officers in charge of the cordons along the border were directed to act as follows:

In an effort to preserve good relations with the Turks, bar from crossing over to our side any Circassians, Tatars, Armenians or members of any other ethnic group who are heading over here from the Transkuban region as subjects of the Ottoman Porte with the aim of settling in the Russian state.³⁸

³³ Ibid.

³⁴ Ibid., p. 1438–1439.

³⁵ Ibid., p. 1444.

³⁶ Ibid., p. 1458.

³⁷ Ibid., p. 1463.

³⁸ Ibid., p. 1467.

The paucity of surviving documents makes it difficult to trace in detail the activity of Russian representatives in Anapa in that complicated climate. However, it did probably continue later on, although they no longer pinned special hope on it as they had done before, with it mostly being now only about the release of at least some of the captives through official channels. Apparently, only out-of-the-ordinary cases were documented. The next mention of the theme in question is dated 1797, with G. Lozinsky still being in Anapa. In fact, he does a good job of explaining another reason the Turks would not observe the terms of the peace treaty with Russia. It appears that after the new Anapa pasha, Asman, permitted the release to the Russians of a Russian subject named Petr Pogrebnoy, who had spent 15 years in slavery, the latter's master, Navruz Ovlı, became furious at that and assaulted the Russian representatives.³⁹ In the end, the pasha did help the Russians get their horses back from Ovlı, but he did not punish the man in any way, with the latter continuing to express his discontent and threatening to "avenge it by committing robbery."⁴⁰ It is no wonder that, with this kind of attitude on the part of the mountaineers toward the release of Russian captives, the primary matter that had brought Lozinsky to Anapa (which is not mentioned in the document) would not be resolved, leaving the Russian leadership with no choice other than to "exercise patience."⁴¹

Still, the complicated and controversial dialogue with the Anapa pashas, which began and continued largely based on the need to free people from captivity, started to avail the Russian Empire considerably, both expectedly and unexpectedly, following the decision not to receive Turkish subjects into Russian allegiance. The new Anapa governor, Osman Pasha, returned to the Russians 135 head of stolen cattle, as well as stolen rifles and belongings, and in 1798 the Ottoman Empire officially paid Russia 20,312 piasters worth of compensation for its past raids.⁴² That same year, in February, Osman even informed the Russian leadership of a major imminent raid by the Circassians!⁴³

Curiously, the aforementioned pasha is also mentioned in the classic *Istoriya Kubanskogo kazach'ego voiska* by Fedor A. Shcherbina, which describes the excellent relations between the Turkish official and Kuban ataman Fedor Ya. Bursak. Here is an excerpt from it: "His letters to Bursak, abounding in bombastic pleasantries, as was common in the East at the time, were imbued

³⁹ Ibid., p. 1473.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid., p. 1477.

⁴³ Ibid.

with well-wishing.”⁴⁴ Note that, as testified in the book, Bursak received from Osman Pasha some assistance in the area of combating slavery too. For instance, the ataman asked the Anapa governor to free from mountaineer captivity a group of Russian deserters and a female relative of his.⁴⁵ Evidently, this kind of interaction was actually not unique: the Black Sea atamans and Taurida authorities had sought to develop it since 1792, but up until 1798 the progress was much slower – mainly on account of Russia’s position. That being said, the interaction between the two empires reached the point where in May 1798 Osman Pasha formed a special unit based on the Turkish side of the border that was to help combat “predatory activities” on either side of the border jointly with Russian cordons.⁴⁶

The problem is that a dialogue of this kind required some sort of sacrifice and moral concessions on the part of the Russian leadership. In the summer of that same year, the Turks put forth a demand to release a runaway slave, the first officially documented demand of that kind in five years. The story goes that some slave, along with his wife and four children, fled to the Russians, and they were even accepted by the Russian side, after he made himself out to be a subject of the Russian Empire that had been captured by the Circassians.⁴⁷ However, when Osman Pasha provided a description of the family, it became clear who the runaways were, so it was decided to release them back to the Anapa governor.⁴⁸ Later on, between November and December 1798, the Russian leadership had to put up with the fact that another raid involving the capture of people came from the dominion of Prince Muradin, whom Osman Pasha had been positioning as a highly reliable ally of the Porte.⁴⁹ Albeit the Cossacks even captured one of the mountaineers, who confirmed Muradin’s guilt, Osman Pasha declared that the prince had not been aware of the deeds of his subjects, asking the opposing side to forgive him and promising that an investigation would be conducted in his dominion, based on which all those found guilty would be punished and all those captured would be released.⁵⁰ The start of a new relationship between the Russian and Ottoman leaderships can be well illustrated by the following case of their interaction. When in the fall of 1799 another Russian negotiator, esaul Nikir Gadzhanov, arrived in Anapa with the aim of discussing the release of a herd of horses carried off by a group of “Transkuban predators,” he would not receive the horses back, but the

⁴⁴ Shcherbina 1913, p. 152–153.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 153.

⁴⁶ Cherkasov 2020, p. 1481–1482.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 1483.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 1484.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 1491.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 1492.

Turkish leadership would instantly release to him three captives who had been captured by some Abazins who were totally unrelated to the story.⁵¹

Once again, partial blame for the problems in dealing with the Anapa pasha is to be pointed at the Russian leadership. In 1800, the negotiations with the Turks were again led by G. Lozinsky (the issue of this particular officer being repeatedly enlisted to negotiate with the Ottomans may merit separate investigation). At first, the pasha agreed to pay a new sum of compensation for the mountaineers' raids, specifically those committed after 1797. However, he would receive a note listing the following highly suspicious rounded figures on the losses incurred by the Russians: "horses – 500, cattle – 300, Cossacks killed – 35, those captured – 50, and those wounded – 25; total damages (exclusive of the people) – 25,000 rubles."⁵² As a result, to substantiate the figures, Lozinsky had to consult the official documentation. The official records revealed that the actual losses were as follows: "horses – 362 and cattle – 230; total damages – 18,220 rubles and 30 kopecks; Cossacks killed – 32, those captured – 54, and those wounded – 19."⁵³ It turns out that ataman F. Ya. Bursak had simply ordered the addition of some more cattle retrospectively into the records submitted to the Ottomans in order to receive as much as possible from them.⁵⁴

Essentially, there is a sense that by that time the sides had obtained a good insight into each other, with the illusory hope for close cooperation being replaced with an understanding of the official leadership's potential being limited in the specific conditions of the Caucasus, of both sides playing behind-the-scenes games and, most importantly, of even limited dialogue being highly useful for the release of captives. For instance, that same year, 1800, the Anapa pasha also reminded Bursak, which he did without any claims in a well-meaning letter containing proposals regarding future cooperation, that the latter had promised to release back to the Ottomans 22 captives but had thus far only released three.⁵⁵ Note that in that letter the pasha suggested that the Circassians had "a hundred times more" issues with the Russians.⁵⁶ On the other hand, Lozinsky, too, regularly reported to Bursak that Ottoman officials were doing a poor job of releasing Russian captives – yet not because they did not want to release them but because they "had no power" over many of the mountaineers and were compelled to act exclusively "out of consideration for the wishes of the Russians and fear of the Russian

⁵¹ Ibid., p. 1494–1495.

⁵² Ibid., p. 1499.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid., p. 1502.

⁵⁵ Ibid., p. 1500.

⁵⁶ Ibid.

army.”⁵⁷ Influential mountaineers in the region oftentimes played a game of their own. For instance, when the authorities officially swapped a Circassian nobleman for a Russian woman with children, her master simply left the house, and, as a result, the Turks found it impossible to take them away with no participation from the master.⁵⁸ Nevertheless, it is as a consequence of this kind of exceptional cases that there emerged another special form of cross-border cooperation in the region – at some point Osman Pasha’s subordinates resolved to engage in the search for Russian captives in association with Lozinsky, with the latter acting as a witness to their actions before the leadership.⁵⁹ Eventually, Osman Pasha and Bursak politely exchanged requests for the speeding up of the captive release process, which, unlike their predecessors, they did without showing any clear displeasure over each other’s sluggishness in the matter.⁶⁰

The situation worsened again in the early nineteenth century, but the documents do not let one trace the course of the process. In any case, in 1802 Alexander I demanded that the system of the release of Russian captives by the Anapa pasha be restored. The emperor demanded that on his “behalf the Anapa pasha be approached with a demand of satisfaction – by way of both the release of captive people and the meting out of harsh punishment to those guilty of perfidy and crime.”⁶¹ Although we do not know the response to that of the Anapa pasha, Ali, based on information from captives who fled Anapa, he was clearly frightened, and eventually resolved to refrain from protecting the Circassians should a Russian expedition be launched against them.⁶²

Thus, the period 1792–1802 was dominated by the following form of cross-border cooperation stemming from slavery in the Caucasus – interaction between the Russian and Turkish leaderships. The author tried to furnish all major themes on the topic that are reflected in *The Circassian Slave Narratives*. It is evidenced in them that this cooperation largely depended on external factors – in some years, it was very active, and in others it was not documented in archive sources at all. What is more, certain documents reflect not so much the sides’ actual cross-border dialogue as their intention and failure to have one. Nevertheless, even such intentions and failed attempts may merit attention. Table 1 displays the number and share of texts on Russo-Turkish cooperation in the region in *The Circassian Slave Narratives* for the period 1792–1802.

⁵⁷ Ibid., p. 1502.

⁵⁸ Ibid., p. 1503.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid., p. 1505.

⁶¹ Ibid., p. 1508.

⁶² Ibid., p. 1509.

Table 1. Number and share of texts on Russo-Turkish cooperation in the region for the period 1792–1802.⁶³

Year	Total documents	Documents on Russo-Turkish cooperation	Share of documents on Russo-Turkish cooperation ⁶⁴
1792	1	1	100%
1793	18	6	33%
1794	1	0	-
1795	15	0	-
1796	34	2 ⁶⁵	6%
1797	32	4	13%
1798	41	6	15%
1799	1	0	-
1800	30	11	37%
1801	1	0	-
1802	6	2	33%
Total	180	32	18%
Average ⁶⁶	28	5	18%

It is worth stating that of all the forms of non-confrontational interaction dealing with slavery it is themes of Russo-Ottoman dialogue that found the largest reflection in the texts analysed. An average of 18% of the texts for each year were devoted to attempts to establish a dialogue with the Anapa pasha in particular and the Turkish administration as a whole. This, of course, does not signify that this form of cross-border interaction was the most significant in the period under review, for official diplomatic negotiations may simply have been reflected best in official documentation. Nevertheless, it can be stated with confidence that the Russian and Ottoman administrations sought to interact on the issue of the mutual release of captives in the Caucasus throughout the period 1792–1802, with a focus not on one-off dealings with each other but on systematic collaboration in the area. With that said, even though relatively successful this relationship was only brief – from 1797 to 1800. The rest of the time, while such relations did

⁶³ Ibid., p. 1435–1510.

⁶⁴ Rounded off to the nearest whole number.

⁶⁵ Technically, for this year there are three documents dealing with Russo-Turkish relations. However, the author did not factor in the above-mentioned directive that runaways from the Turkish side of the border be secretly accepted, considering it as one directed against the Russo-Ottoman dialogue.

⁶⁶ Exclusive of the years from which fewer than 10 documents have survived.

exist, the interest to continue them was expressed only by one of the Russian emperors personally.

Captive redemption

The most conventional slavery-related form of cross-border dialogue, as well as the one covered best in historiography, was captive redemption. As may be recalled, D. V. Sen' notes its significance in the context in question in the southern Russian borderland back in the seventeenth and eighteenth centuries:

A future deal involved the bringing together of a large circle of participants, including intermediaries. Its success would depend on the fulfilment of several conditions (e.g., having a command of the language; availability of information on the enslaved; knowledge of prices for captives; knowledge of slave trade routes, etc.).⁶⁷

In the afore-mentioned classic work by F. A. Shcherbina, a significant portion of the chapter "Captives" is devoted to Russian captives being redeemed from and fleeing Circassian slavery. Of particular interest are the following lines:

It would be wearisome to describe on a year-by-year basis deals between the Circassians and the Cossacks relating to the ransom and exchange of captives, but suffice it to say that, alongside a long list of Cossacks killed and wounded by the Circassians, these deals are among the Caucasian War's most characteristic features.⁶⁸

Note, however, that, systematically speaking, Shcherbina furnishes only information for 1807, when there were 17 deals completed and 30 people redeemed (the scholar then switches to a "literary" manner of telling, focusing in detail on only some of the cases).⁶⁹

In the preface to *The Circassian Slave Narratives*, Cherkasov tries to provide more complete statistics on the redemption of Russian captives from the Circassians in the period 1792–1860. The data provided by Cherkasov agree with those from Shcherbina quite well: for 1807, he speaks of 29 redeemed captives (it is to be remembered that Cherkasov relied on materials from the Krasnodar Krai State Archive exclusively, while Shcherbina invoked the capital archives as well).⁷⁰ Overall, Cherkasov confirms the conclusions drawn by Shcherbina: indeed, captive redemption was a crucial component of the relationship between the Russians and the mountaineers. Among the 1,008 Russians established by Cherkasov to have broken free from Circassian

⁶⁷ Sen' 2020, p. 172.

⁶⁸ Shcherbina 1913, p. 530.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Cherkasov 2020, p. 1427.

captivity in all the different ways, there are 638 captives who were redeemed.⁷¹ Yet it is switching from “literary” to “hard-and-fast rules” research that enabled Cherkasov to complement, and in some places even correct, the assertions of the classic of Kuban historiography. The thing is that chronologically the cases of redemption recorded in said body of documents are distributed quite unevenly and, for the overwhelming part, are from the period 1803–1834.⁷² This by no means is associated with an unrepresentative sample of documents: there are certain “gaps,” which may be associated with lost texts, between the peak years too; but outside of the period under review almost no cases of redemption were captured (the afore-mentioned 32-year period accounting for over 550 redemptions, the remaining 37 years doing so for just around 50).⁷³

Thus, for the period under review, 1792–1802, the body of documents under examination contains only some cases of the redemption of Russian captives. It may be associated with the fact that at that time the Russian leadership sought to free people held captive by the mountaineers free of charge, through the agency of the Turkish leadership. Note that at the time the post of Anapa Pasha was held by Osman this policy was quite successful. Before we proceed to the more major conclusions, it may be worth examining each known case separately.

The redemption theme first appears in the body of documents under examination in 1797. Firstly, the document dated 23 May captures the presence in one of the quarantines of three Armenian priests, “whom Transkuban residents redeemed from the Armenians.”⁷⁴ Thus, we have here a one-off act of redemption carried out without the knowledge of the official authorities and captured in their documentation for technical reasons exclusively. Secondly, as early as 3 May that same year, officer Prokop Umanets informed his superiors that a Cossack named Mikola Slepukha was in Abazin captivity and that there was not enough time to free him through official channels, for the mountaineers were going to sell him into captivity “in a distant land” lest a ransom be paid promptly to redeem him.⁷⁵ Curiously, it even follows from the actual document that there was no official mechanism for redeeming captives in place at the time, for Umanets would leave the resolution of this issue up to the will of his superiors.⁷⁶ Considering that Slepukha’s redemption or escape is not recorded in the documents, it

⁷¹ Ibid., p. 1427–1429.

⁷² Ibid., p. 1427.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Ibid., p. 1468.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Ibid.

may be assumed that he remained in mountaineer captivity. Finally, thirdly, on 13 June a Cossack named Efrem Titarevsky approached ataman Timofei T. Kotlyarevsky with a request to redeem from the mountaineers his cousin sister, Varvara Zholob, and her minor child.⁷⁷ However, this petition, too, was left without consideration. Interestingly, Zholob was that very same relative of F. Ya. Bursak's whose liberation without a ransom, through official channels, is what the Black Sea ataman would later be asking Osman Pasha for.⁷⁸

The first case of a person being officially redeemed with the participation of the authorities is recorded as occurring on 14 February 1798: through the agency of some Armenian, with funds from the Yekaterinodar exchange court, they redeemed from captivity a jaeger named Tinait Sontkulov.⁷⁹ On 25 November of that same year, a Nakhichevan burgher named Madiroyav Toyulyubakyan went straight to the Yekaterinodar exchange court with two Russian captives redeemed by him – apparently, in hopes of receiving a cash reward for them. However, it is not clear from the document whether or not he actually received one.⁸⁰ Thus, it appears that the Russian leadership tended to actually be drawn into the redemption process, with the initiative in this respect tending to come from the locals – not only the mountaineers, who would hope to get a ransom, but also the Armenians, who would act as intermediaries most of the time. Then again, as evidenced from even the handful of surviving cases, the Russian leadership would get involved in the captive redemption process in a variety of ways. At the beginning of the following year, 1799, “in a bid to accommodate the persistent requests of coastal Circassian princes,” the Black Sea Host leadership agreed to release several mountaineers captured during a raid, but, taking advantage of the situation, refused to release their horses and belongings until the opposite side, also, released a Cossack captured during the raid (and eventually, the Cossack *was* released).⁸¹ There are no more cases of redemption for said period in the body of materials under examination. Cherkasov does mention one case of redemption dated 1800, but Akilina Kalashnikova, to whom he appears to be referring in this case based on his list of those freed from Circassian captivity, was, according to the document, released by way of negotiations with Osman Pasha.⁸²

⁷⁷ Ibid., p. 1469.

⁷⁸ Ibid., p. 1502–1504.

⁷⁹ Ibid., p. 1476.

⁸⁰ Ibid., p. 1491.

⁸¹ Ibid., p. 1494.

⁸² Ibid., p. 1427, 1503, 1938.

Each of the afore-examined themes is described in one document – thus, in *The Circassian Slave Narratives* there are a total of six texts on redemption from slavery for the period 1792–1802: three in 1797, two in 1798 and one in 1799. Note that in two of the cases the documents are petitions for redemption that were not satisfied. In one of the cases, they actively tried to free a kidnapped woman from captivity through Osman Pasha. Thus, in a sense, the supposition that in the period 1792–1802 the Russian leadership preferred freeing captives through official negotiations with the Turks to ransoming them appears to be substantiated. In fact, in three of the six known cases of an attempt to redeem a captive the driving force behind the negotiations was the Armenians, while the Russians showed initiative in one case only – when they made it a condition of the release of a group of mountaineers that they release a captive Cossack, at that. Consequently, it can be stated with confidence that at an official level in the period under review captive redemption was not a significant element of the culture of cross-border dialogue yet. Yet it *was* practiced at a grassroots level, and there were people who acted as intermediaries in such efforts. However, it is, unfortunately, difficult to make credible statements about the scale of unofficial redemption activity at the time solely based on the source base adopted for this study.

Cooperation with the mountaineers in slave release

This variant of cross-border dialogue largely unified and further developed the two preceding it. On the one hand, the Russian leadership was interested in having direct dialogue with mountaineer rulers concerning the release of people held captive by their subjects – without having to involve the Anapa pasha. On the other hand, due to the absence of a system of mass redemption of Russian captives and in a climate of permanent tensions in dealing with the Ottoman Porte, the Russian leadership, obviously, was compelled to look for some other ways of freeing Russian subjects from mountaineer captivity. As may be recalled, members of the actual Turkish leadership were suggesting that captives be freed not so much by way of their authority as “out of consideration for the wishes of the Russians and fear of the Russian army.” Yet what was keeping the Russians away from actually taking advantage of the “out of consideration for the wishes of the Russians and fear of the Russian army” principle?

In this context, it is back in 1795, just when there was a cooling in Russo-Turkish relations, that the Russian leadership made the first attempt to have direct dialogue about the release of slaves by a mountaineer ruler on the opposite side of the border without the agency of the Turks, which is captured in *The Circassian Slave Narratives*. It appears that the afore-mentioned prince Muradin, whom Osman Pasha recommended as a reliable person but

from whose territory there took place raids on Russian lands, was playing a game of his own and was actually prepared to offer his full support to any of the empires could that avail him. So, in June 1795, during his meeting with a representative of the Black Sea Host, Muradin promised to let the Cossacks cut wood freely on his lands in exchange for letting two of his men officially engage in hunting in the Kuban region.⁸³ During that meeting, Muradin did his best to come across as loyal to the Russians. Muradin declared that the Anapa pasha, no matter what direction Russo-Turkish relations would eventually develop in, would not be in a position to rescind the agreement that was being entered into and that he himself would “continue to reap the benefits of dealing with Russia, rather than Turkey.”⁸⁴ The prince also promised to release everyone held captive by his men.⁸⁵ However, on achieving his objective (his men were given permission to hunt in Russian territory⁸⁶), Muradin would actually do nothing to prevent raids – even though it had been directed that it be done so by Osman Pasha himself.

In April 1796, the Russians were approached by another mountaineer potentate, “Mr Kalga Sultan Selimgerey.” While, as a consequence of those who wrote them being illiterate, the two documents on this are not fully intelligible, it looks like he released one Cossack from among those captured shortly before and requested that a group of officials be sent to search for the cattle carried off on the Russian side of the border.⁸⁷ It is not possible to learn from the documents about the motives behind the decision of someone who was a mountaineer potentate to release to the Russians a captive and some cattle without asking them for a ransom – and that was amid growing tensions between Russia and Turkey. Nevertheless, the two cases covered in the documents (the case of Prince Muradin and that of Kalga-Sultan Selim-Girey) let one state with a high degree of probability that between 1795 and 1796, seeing that having dialogue through the Anapa pasha was a hopeless undertaking, the Russian leadership and neighbouring mountaineer princes attempted to build the relationship independently.

During the period of improving relations with the Ottoman Empire, the release of slaves by mountaineer princes directly became an important complement to that through Osman Pasha. For instance, in July 1798, a certain Circassian mirza, whose identity remains unknown, brought to the border two runaway Nogai slaves who wished to become Russian subjects.⁸⁸

⁸³ Ibid., p. 1449.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Ibid., p. 1455–1456.

⁸⁸ Ibid., p. 1483.

Yet it is in the area of freeing Russian slaves that the mountaineers provided assistance most often. For instance, that same July “a Circassian named Yedin and two of his companions” brought to the Yekaterinodar exchange court two runaway Russian captives.⁸⁹ Note that the last case once again reflects the existence of a special culture of slavery with local inhabitants of the Caucasus: the Circassians deliberately brought Russian captives to Yekaterinodar specifically, as opposed to the cordons, in hopes of collecting a reward for helping the captives escape (and, admittedly, that did work).⁹⁰ There also continued to be singular cases of cooperation with mountaineer princes. For instance, in December 1798, another “Transkuban potentate,” Sultan Magmet Kirey, released back to the Russians a Cossack captive without putting forward any conditions.⁹¹ Essentially, one comes across the same theme in the last document for said period dealing with the release of Russians by the mountaineers: in January 1800, the Circassians captured a Cossack, but literally 10 days later released him without, once again, asking for anything in return.⁹²

Thus, the body of documents under examination contains even more texts on cooperation between the Russians and the mountaineers dealing with the releasing of a captive free of charge than with the doing so by ransom (eight against six). While the difference is minor, it must be understood that a certain number of requests for the ransom of the captives were turned down, while all cases on cooperation between the Russians and the mountaineers concluded either with the setting free of the slaves for free or, at least, with some contribution being made to the development of long-term, if not always successful, collaboration between the Russian leadership and Prince Muradin. Across the years, the documents are distributed as follows: 1 in 1795, 2 in 1796, 4 in 1798 and 1 in 1800. It is worth stating that, while this form of cross-border dialogue is present in the documents quite inconsiderably, all the documented cases of it were successful and quite diverse, from agreements between Russian officials and mountaineer princes to aid provided by ordinary mountaineers to runaway slaves for money.

Other

Finally, *The Circassian Slave Narratives* also provides from the period 1792–1802 a few cases of non-confrontational cross-border interaction that are of a different nature. Those are singular phenomena that have no typological analogues. As much as these events are interesting, it is their singularity that

⁸⁹ Ibid., p. 1484.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Ibid.

⁹² Ibid., p. 1494.

hinders the proper analysis thereof. The thing is that similar events may not have occurred altogether, or may simply not have been officially documented. Therefore, it will be worth limiting this account to just citing them and providing the year such an event occurred and the number of texts covering such an event.

1) In 1793, a Cossack named Egor Shuvaev fled to the Russians. Interrogation revealed that he was captured by the Circassians, then sold to the Nekrasovite Cossacks, and then, after several years' service to them, "was freed by them – but on condition that he would stay with them for good."⁹³ Thus, this case is an example of a Russian captive being freed by his own masters, who wished to maintain contact with him after his becoming a free person; however, Shuvaev opted to run away at the earliest opportunity. The only document on this theme is dated 1793.

2) Another person who fled slavery, a Cossack named L. M. Zemlyanukhin, confessed during interrogation that, while in captivity, he "was forced to marry a Circassian subject."⁹⁴ The marriage did not, however, last long, with the Cossack leaving his wife on the Turkish side during his escape.⁹⁵ The only document covering this theme is dated 1795.

3) There is one case that clearly stands out, as it is not about a Russian person enslaved by the mountaineers but the other way around. A sotnik named Karp Alenakov took some Circassians up on their offer to pay their debt to him in kind – with six Circassians as slaves, whom he then decided to send deep into Russia (perhaps, so that they would be unable to escape to the mountains).⁹⁶ The only document on this theme is dated 1796. Note that it contains a request that the captives be transported to Crimea.⁹⁷

4) The last of the themes of interest in this context is even more original. In 1800, Paul I personally directed that information be disseminated among the Circassians that any mountaineer captured during a raid would become a hostage in Russian captivity and that the Russians would "do to him everything that they will dare to do to any of our subjects." In this case, a form of cross-border dialogue is, of course, not the taking of hostages but the dissemination among the mountaineers of information about them at the behest of the Russian emperor.⁹⁸ There is just one document covering this theme.

⁹³ Ibid., p. 1437.

⁹⁴ Ibid., p. 1450.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Ibid., p. 1459.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Ibid., p. 1498.

Thus, it can be stated with confidence that slavery-related cross-border interaction in the Caucasus in the period 1792–1802 was not limited to the three major focus areas discussed above. It took on a variety of forms: former slaves living with their former masters, mixed marriages, captives being handed over across the border and even information about the hostages being disseminated among the mountaineers. Although it is not possible at this time to establish with certainty how common these forms of cross-border dialogue were in the region back then, it *can* be stated with confidence that the dialogue was there, was substantial in scale and was distinguished by diversity.

Conclusions

The research reported in this paper involved working with a wide selection of documents relating to slavery in Circassia in the period 1792–1802. That being said, the author did not put this selection together artificially – it comprises all documents on similar subject matter stored in the Krasnodar Krai State Archive. Considering the documents' large number (180), there is reason to believe that the findings that arise from this study are relatively credible, despite the fact that the materials from some of the years have not survived to the present day. Another consideration to take into account is that there is a possibility that certain aspects of the slavery-related cross-border dialogue received little to no coverage in official documentation. Nevertheless, the author believes that there is a solid foundation for the ability to assess the significance of slavery to cooperation between the Russians, the Turks and the mountaineers in the Caucasus in the period under review. Table 2 will illustrate this best.

Table 2. Number and share of texts on different variants of cross-border cooperation in *The Circassian Slave Narratives* for the period 1792–1802⁹⁹

Year	Total documents	Documents relating to the subject ¹⁰⁰	Share of documents relating to the subject ¹⁰¹
1792	1	1+0+0+0=1	100%
1793	18	6+0+0+1=7	39%
1794	1	0+0+0+0=0	-
1795	15	0+0+1+1=2	13%
1796	34	2+0+2+1=5	15%

⁹⁹ Ibid., p. 1435–1510.

¹⁰⁰ Provided in the following format: number of documents on Russo-Turkish cooperation + number of documents on attempts to redeem a captive + number of documents on cooperation with the mountaineers in slave release + other = amount.

¹⁰¹ Rounded off to the nearest whole number.

1797	32	$4+3+0+0=7$	22%
1798	41	$6+2+4+0=12$	29%
1799	1	$0+1+0+0=1$	100%
1800	30	$11+0+1+1=13$	43%
1801	1	$0+0+0+0=0$	-
1802	6	$2+0+0+0=2$	33%
Total	180	50	28%
Average ¹⁰²	28	8	29%

Thus, while texts on non-confrontational relations dealing with slavery in the region are not the largest group in the above-mentioned body of documents, they do account for over a quarter of the total – nearly 28%. What is of even greater significance in this study is that chronologically these texts are distributed almost across all the years, constituting (for the years from which no less than 10 documents have survived) 13 to 43% of the total. In four of the cases (1792, 1794, 1799 and 1801), there is only one document that has survived from an entire year, and in two of those cases the document deals, in one form or another, with cross-border dialogue specifically. Based on the afore-said, it may be concluded that D. V. Sen' was totally right in suggesting that slavery in the southern Russian borderland be viewed as a significant element of the “culture of cross-border dialogue in a climate of forced neighbourship.” What is more, this approach is also well applicable for a period later than the period explored by the historian. That being said, the use of a conventional approach to slavery, also, appears to be possible (after all, 72% of the documents examined by the author appear to deal with confrontational themes, predominantly, the kidnapping of captives). It may be stated that slavery both divided the people on either side of the border, by provoking mutual raids and enmity, and united them, by urging them to look for ways to redeem their subjects from captivity.

At the same time, of considerable interest is also the analysis of the share of documents dealing with various aspects of the cross-border dialogue related to slavery in the region. The study revealed that the period 1792–1802 is absolutely dominated by texts dealing with interaction with the Ottoman leadership (32 out of 50). Apparently, it is this form of cooperation that was regarded as most promising at an official level at the time. The situation changed with the passage of time. The year 1803 marked the start of the active process of redeeming captives through official channels – perhaps due to it being impossible to have them freed through the Anapa pasha (in the first year alone, 115 people were redeemed from captivity).¹⁰³ However, there are

¹⁰² Exclusive of the years from which fewer than 10 documents have survived.

¹⁰³ Cherkasov 2020, p. 1427.

very few redemption-related documents available for the period under review, and it is evidenced in them that the Russian leadership normally got involved with redemption-related matters at the instance of the locals. Note that requests for redemption were turned down more than once, and in one case the matter was resolved through no other than the agency of the Ottoman leadership. Documents on cooperation with the mountaineers in slave release even outnumbered those on redemption. Finally, there are documents covering a marriage between a slave and a female mountain dweller, a sale of enslaved mountaineers to a Cossack, etc., but these are rare.

To conclude, the author is hopeful that this short study has once again confirmed that a shift from “literary research” to research conducted by “hard-and-fast rules” can, indeed, help organise historical material and identify the more significant historical themes. *The Circassian Slave Narratives*, where the documentary base is in place already and is accompanied with sound auxiliary research apparatus (e.g., a list of mentioned individuals, a list of slaves who fled Circassia, etc.), is a specific source that makes it possible to undertake this kind of research into slavery in the Caucasus in the late eighteenth century and the nineteenth century. After all, only a shift from examining particular documents to analysing bodies of documents can provide an answer to the question of which aspects of slavery in the Caucasus were most significant in different periods. Understandably, in some cases the historian has no choice other than to adopt a “narrative” manner, just because of the special nature of the material, with very little material having survived to the present day overall. It is also hard to identify all documents dealing with a particular theme even in a small provincial archive. However, considering that work on building a body of related documents has already been carried out by A. A. Cherkasov and we now have *The Circassian Slave Narratives*, the use of this source for “hard-and-fast rules” research into topics and periods other than examined in the present work may be regarded as quite promising.

Bibliographical Abbreviations

Cherkasov 2020	– Aleksandr A. Cherkasov, <i>The Circassian Slave Narratives (A Documentary Collection)</i> , in <i>Bylye Gody</i> , 57–1, 2020, 3–1(special issue), p. 1415–2266.
Dergachev 2007	– Valentin A. Dergachev, <i>O skipetrakh, o loshadyakh, o voine. Etyudy v razvichii migratsionnoi kontseptsii M. Gimbutas</i> , Saint Petersburg, 2007.
Dudarev 1994	– Sergei L. Dudarev, <i>Epizod u Prochnookopa: eshche raz o beglykh i plennykh russkikh soldatakh i kazakakh u gortsev v XIX v.</i> , in

- Prochnookopskii istoriko-kul'turnyi mnogougol'nik. Materialy konferentsii (sentyabr' 1994 g.)*, Armavir, 1994, p. 13–15.
- Dudarev 2016 – Sergei L. Dudarev, *Pokhozheniya krest'yanki Anny Solopovoi (lyubovnaya intrizhka, zavershivshayasya plenom u gortsev)*, in *Kant*, 4, 2016, p. 14–18.
- Dzidzariya 1976 – Georgii A. Dzidzariya, *F. F. Tornau i ego kavkazskie materialy XIX veka*, Moscow, 1976.
- Klychnikov 2020 – Yurii Y. Klychnikov, *North Caucasian "Hotbed" of the Slave Trade (Trade of Captives): To the Problem Statement*, in *STP*, 5, 2020, p. 4–18.
- Sen' 2020 – Dmitrii V. Sen', *Russko-krymsko-osmanskoe pogranič'ie: prostranstvo, yavleniya, lyudi (konets XVII–XVIII v.)*, Rostov-on-Don, 2020.
- Shcherbina 1913 – Fedor A. Shcherbina, *Istoriya Kubanskogo kazach'ego voiska*, vol. II, Ekaterinodar, 1913.
- Tornau 2008 – Fedor F. Tornau, *Vospominaniya kavkazskogo ofitsera*, Moscow, 2008.
- Trapsh 2015 – Nikolai A. Trapsh, *Abkhaziya pervoi poloviny XIX stoletiya v voenno-etnograficheskom narrative F. F. Tornau*, in *Kavkazskii sbornik*, 9, 2015, p. 250–262.
- Urushadze 2017 – Amiran T. Urushadze, *V plenu u gortsev: iz istorii uchastiya donskikh kazakov v Kavkazskoi voine*, in *NPNP*, 2, 2017, p. 208–214.
- Velikaya 2013 – Natal'ya N. Velikaya, *Plennye slavyane v gorakh Severo-Zapadnogo Kavkaza*, in *WSNC*, 7, 2013, p. 84–91.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasion-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyey „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal'noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul'tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul'tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

VIAȚA ECONOMICĂ ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE PREAȘOPTISTE ÎN VIZIUNEA OBSERVATORILOR FRANCEZI. ACTIVITĂȚILE COMERCIALE (II)

Violeta-Anca EPURE*

Economic Life in the Pre-1848 Romanian Principalities in the Vision of French Observers: Commercial Activities (II)

Abstract. *The nineteenth century was an era in which economic factors, including commercial aspects, became increasingly pronounced. Consequently, the exchanges registered an obvious progress which implicitly led to an increase in the number of foreign travellers in the Romanian space, which had transformed from a rather exotic region into an increasingly attractive one for foreign merchants. Among the French travellers and consuls who attempted, through their actions and writings, to arouse the interest of French public opinion in trade with the Romanian Principalities, we list Jean-Louis Carra, Alexandre d'Hauterive, Balhazar Hacquet, Alexandre de Langeron, Joseph Parant, Charles Frédéric Reinhard, Christine Reinhard, the Count of Guilleminot, Thomassin, Barthélémy Bacheville, François Recordon, Emile Gaudin, Charles Lagan, Felix Colson, Raoul Perrin, Edouard Thouvenel, J. J. N. Huot, E. Regnault, J. A. Vaillant, Stanislas Bellanger and Saint-Marc Girardin.*

Keywords: *France, Romanian Principalities, trade, merchants, travellers, consuls, writings.*

Cuvinte-cheie: *Franța, Principatele Române, comerț, negustori, călători, consuli, scrieri.*

Deși tratatul de la Kuciuk-Kainargi¹ și hațișeriful din 1802 au înlănțuit constrângerile otomane cu privire la comerțul Principatelor Române², ele au avut un efect redus. Chiar dacă monopolul comercial otoman părea cuprinzător, ingeniozitatea negustorilor, avariția principilor fanarioți, stăruința consulilor străini și complicitatea dregătorilor otomani au permis funcționarea unui comerț întrucâtva înfloritor³. Principii fanarioți s-au dovedit discreți în privința achitării obligațiilor față de Constantinopol. Adeseori ei impuneau tarife mai înalte decât cele specificate, obișnuind să-și însușească diferența. Domnitorii permiteau exportul articolelor prohibite, acordând în secret autorizații negustorilor dornici să plătească acest privilegiu;

* Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, România; e-mail: violetaanca@atlas.usv.ro.

¹ Încheierea păcii de la Kuciuk-Kainargi și stipulațiile cu privire la Principatele Române făceau obiectul corespondenței diplomatice franceze din 4 august 1774 (Georgel către Vergennes, baronul de Binder către abatele de Georgel), 6 august (Durand către Vergennes, Georgel către Vergennes), 9 august (Durand către Vergennes), 15 august (Georgel către Vergennes), 17 august (Saint-Priest către Bertin), 14 septembrie (Georgel către Vergennes) (Hurmuzaki 1912, p. 561-562, 563-565, 566).

² Vianu 1960, p. 71-72; Alexandrescu-Dersca 1958, p. 103.

³ Iorga 1940, p. 11; Penelea 1973, p. 145; Stroia 1992, p. 42-43; Boicu 1985, p. 13-14; Matei 1984, p. 74.

alteori, ei opreau exportul unor mărfuri neprohibite, precum lână sau porcii, pe motiv că erau necesare consumului intern și nu cedau până ce negustorii nu le plăteau o taxă specială. Consulii străini au denunțat aceste practici, cerând și abolirea tuturor taxelor care depășeau trei la sută din valoarea mărfurilor⁴. Legăturile comerciale cu Franța erau sporadice și aproape unilaterale. Valahii și moldovenii importau bunuri manufacturate și obiecte de lux din Franța. Postavul de Lyon era unul dintre cele mai căutate articole, fiind vândut la prețuri foarte ridicate în prăvăliile din capitala valahă. Totuși, produsele franțuzești nu le puteau concura pe cele austriece, care beneficiau de tarife scăzute. Mărfurile din Franța nu veneau direct de acolo, ele erau transbordate într-un punct intermediar, la Constantinopol sau la Lipsca, fapt care ducea la o mărire substanțială a prețurilor lor de vânzare. În ciuda interesului negustorilor și a guvernului francez pentru comerțul cu Principatele, schimburile de mărfuri au rămas la un nivel relativ modest până după tratatul de la Adrianopol, când s-a deschis o rută maritimă directă între Marsilia, Brăila și Galați⁵.

Jean-Louis Carra făcea o serie de considerații cu privire la comerțul pe care-l făceau cele două Principate la finalul secolului al XVIII-lea: transportul mărfurilor se făcea pe Dunăre, portul cel mai important din Moldova era orașul Galați⁶, iar cel al Țării Românești – Brăila. Despre activitatea din acele așezări urbane, Carra menționa că acolo se făcea „negoțul cel mai intens din cele două principate”⁷. Carra mai adăuga că străinii erau aceia care se îndeletniceau atât cu comerțul intern, cât și cu cel cu țările învecinate⁸.

⁴ Cernovodeanu 1975, p. 1695; Panaite 1993, *passim*; Alexandrescu-Dersca 1957, p. 16-17; Florescu 1957, p. 709; Căzan 1960, p. 53; Berindei 1965, p. 30.

⁵ Hitchins 1998, p. 141; Lebel 1955, p. 309-343; Bușe 1976, p. 18-19; Wenzel von Brognard, funcționar al Curții de la Viena, a întocmit la 1782 o *Expunere statistică asupra Moldovei*, în care a evaluat disponibilitățile economiei moldovene. În acel document se menționa că Moldova importa din Franța pânză de in și de bumbac, postavuri ordinare, obiecte de aramă, fier, lemn și sticlă. Vezi și Taftă 1999, p. 136-137; Iorga 1925, p. 71; Ionescu 1974, p. 269.

⁶ Diplomatul francez Claude-Charles de Peyssonnel, care a îndeplinit funcția de consul general al Franței la Smirna în perioada 1763-1785, făcea referire în lucrarea sa, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, și la traficul naval de pe sectorul moldo-muntean al Dunării. Fluviul era străbătut mai cu seamă de vase rapide de tonaj mediu și mic; navele de mare tonaj erau utilizate cu precădere la transportul cerealelor. Despre orașul Galați, diplomatul francez consemna că era „schela cea mai însemnată din Moldova”, așezat „pe malul de miazănoapte al Dunării, de la 40 până la 45 de leghe de gura ei”. Orașul se afla sub autoritatea unui pârcaľab numit de domnul Moldovei (*Călători străini* 1997, p. 400; vezi și Cernovodeanu 1996, p. 215; Luca 2009, p. 238).

⁷ *Călători străini* 2000, p. 248; Lăzărescu 1985, p. 115, 121, 144; Holban 1944, p. 167. O serie de informații sunt reluate și de consulul francez Lagau în raportul său cu privire la starea Moldovei, datat la 3 ianuarie 1829 (Holban 1932, p. 371; Trenard 1983, p. 191-192; Ionescu 1974, p. 270-271).

⁸ Platon 1998, p. 226.

Contele Alexandre d'Hauterive nota că principatul Moldovei exporta sare în Polonia, boi, cai, oi în Turcia, ceară la Trieste și Veneția. Despre comerțul cu băuturi, voiajorul francez estima că „acest [...] articol consumă cel puțin două treimi din ceea ce mai rămâne ca bani în Moldova, după ce au fost scăzute dările către Poartă, lefurile slujitorilor și veniturile domnului”⁹. Cu lemnul de construcție s-ar fi putut face speculații financiare, după părerea călătorului francez, de vreme ce el nu costa mai „nimic pe loc”; la fel, cu lumânările, a căror materie primă era ieftină, cu pieile de căprioară, care erau aruncate „ca acele ale câinilor și pisicilor”, cu untul și cu brânza „care nu se știu nici a fi făcute, nici păstrate și nici vândute”¹⁰.

Din Moldova, se mai exporta și un mare număr de animale: 300000 de oi luau anual calea Constantinopolului, câte 10000 de boi plecau spre Silezia și 50000 spre Constantinopol, folosiți în special pentru seu; călătorul francez estima că moldovenii exportau anual 40000 de cai¹¹. Mierea și ceara de la albinele din Moldova era transportată de negustorii evrei până la Trieste și Veneția sau până la Cracovia și Lemberg, apoi până la Brody, centre comerciale de unde aceștia achiziționau pânzeturi¹². Se importau bijuterii și produse de lux de la Viena, postavuri de la Lipsca, stofe din Silezia, blănuri de vulpe, lup sau iepure din Rusia și coloniale din Turcia¹³.

Pe când se afla în capitala Moldovei, călătorul francez Balthazar Hacquet a avut ocazia să vadă un mare iarmaroc, despre care el credea că „l-a întrecut cu mult pe cel de la Botoșani”. Boierii, dar mai cu seamă nevestele lor, își permiteau „toate excesele luxului”¹⁴. La Iași ajungeau tot felul de mărfuri: grecii aduceau de la Constantinopol, din India, din Alep și din Chios „stofe, museline, țesături de fir de aur”, din care erau confecționate pânzeturi și șaluri foarte frumoase, unele chiar împodobite cu „nestemate și mărgăritare”¹⁵, al căror preț putea urca până la câteva mii de piaștri; din „orașele imperiale”, din Germania, din Franța și din Anglia, se aduceau postavuri, mătăsuri, catifea, olandă, broderii, obiecte de metal; din Italia se importau substanțe aromatice, pietre scumpe, articole de galanterie¹⁶. Rușii aduceau la vânzare blănuri scumpe, pe care de multe ori le schimbau „pe produsele brute ale țării”¹⁷.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, p. 695-696; Kara 1972, p. 477; Ionescu 1974, p. 272.

¹¹ *Călători străini* 2000, p. 696; Lăzărescu 1985, p. 293, 304; Munteanu-Breastă 1988, p. 711.

¹² Lăzărescu 1985, p. 293.

¹³ *Ibidem*, p. 304.

¹⁴ *Călători străini* 2001, p. 844.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Eliade 1982, p. 102-103; Marin 1981a, p. 108; Marin 1981b, p. 111; Murariu 1981, p. 138; vezi și Cernovodeanu 1995, p. 925.

¹⁷ *Călători străini* 2001, p. 844.

Principala preocupare a consulului francez de la București, Emile Gaudin, a fost dezvoltarea de schimburi comerciale cu Franța și obținerea a maximum de avantaje pentru negustorii francezi. Într-un raport din 10 noiembrie 1795 trimis lui Raymond de Vernignac la Constantinopol, Gaudin demonstra importanța extinderii comerțului francez în aceste regiuni. El susținea că Franța, aliata Porții, trebuia să profite prin toate mijloacele de această situație pentru a obține privilegii comerciale. Geniul libertății, scria Gaudin, va deschide comerțului francez Marea Neagră; venise momentul, în viziunea sa, ca pavilionul tricolor francez să fluture pe Marea Neagră. Atunci Bucureștii, iar sub această denumire trebuiau să se înțeleagă Valahia și Moldova, vor deveni un punct principal al comerțului francez și un antrepozit nu doar pentru produsele indigene, dar și pentru cele provenind din regiunile orientale ale acelei mări¹⁸. Din afirmațiile lui Gaudin reieșea marea importanță pe care Franța o acorda dezvoltării comerciale a Principatelor Române; de altfel, Gaudin a insistat în timpul mandatului său pe lângă principele Alexandru Moruzi asupra necesității sporirii privilegiilor casei de comerț Pellet și Hortolan, precum și pentru crearea altor stabilimente comerciale franceze în Principatele Dunărene¹⁹.

Vernignac îi scria din Pera, la 1 octombrie 1796, ministrului francez al Afacerilor Externe, Charles Delacroix, despre dificultățile pe care le întâmpina comerțul francez în Valahia, din cauza vămirilor, dar și despre casa comercială franceză din București, Pellet și Hortolan. Vernignac îl informa pe superiorul său că Gaudin îl rugase să intervină pe lângă dragomanul Porții, prințul Gheorghe Moruzi, fratele domnului muntean, pentru a se ajunge la un aranjament convenabil. În urma demersurilor sale, s-a ajuns la întocmirea unui regulament și la stabilirea unor tarife provizorii²⁰.

Contele Alexandre de Langeron nota la 1806 că „din toate părțile veneau în capitale”, adică la Iași și București, „negustori de mode, cuturieri, croitori, iar prăvăliile din Viena și din Paris se descotoroseau de toate vechiturile care păreau foarte noi la Iași și care se plăteau foarte scump”²¹.

În memoriul său dedicat stării Moldovei de la finalul veacului al XVIII-lea, viceconsulul francez de la Iași, Joseph Parant, aprecia că evreii erau aceia care „omoară comerțul și descurajează pe puținii negustori cinstiți, care ar vrea să-l facă să înflorească”²². Ei se ocupau cu negoțul și cu zărafia și, deși

¹⁸ Hurmuzaki 1889, p. 400-401; Hurmuzaki 1885, p. 232; Camariano-Cioran 1970, p. 254-255; Cernovodeanu 1996, p. 605; Ionescu 1974, p. 270.

¹⁹ Hurmuzaki 1885, p. 93, 158-159; Camariano-Cioran 1970, p. 255; Camariano-Cioran 1946, p. 21-22; Isar 1992, p. 224.

²⁰ Hurmuzaki 1885, p. 160.

²¹ Hurmuzaki 1889, p. 79; Ionescu 1996, p. 60-61.

²² *Călători străini* 2001, p. 1312-1313.

reprezentau un adevărat „flagel pentru societăți”²³, pe care le jefuiau fără încetare, ei procurau stăpânirii o mulțime de bani. Se urmărea deschiderea Mării Negre pentru vasele franceze, care ar fi adus până la Galați „aproape toate obiectele de consum”, cu excepția celor de pielărie și a celor din Levant. Parant sublinia, însă, că Marea Neagră nu reprezenta „un nou Peru” și că niște stabilimente comerciale moderate și „puțin numeroase vor face acolo afaceri bune”²⁴. Ar fi fost nevoie, după părerea sa, de câțiva cetățeni francezi cu berat care să facă comerț sub oblăduirea însărcinatului cu afaceri de la Constantinopol²⁵, „să sondeze diferitele raporturi și să deschidă calea negustorilor noștri temători care o cred cu totul închisă pentru ei și nu sunt deloc dispuși să ia asupra lor riscul primelor cheltuieli”²⁶.

Viceconsulul francez enumera și principalele „obiecte de export” în memoriul său dedicat Moldovei: blănuri de iepuri, ce costau între 12 și 15 parale bucata²⁷, ceara, în mare cantitate și „foarte prețuită”²⁸, mierea, de culoare deschisă, dar mai ușoară și mai facil de prelucrat decât cea din Valahia, pieile de boi și de bivoli, pieile de miei, coarnele de bou, din vânzarea cărora se obțineau bani frumoși în Germania, „iarba galbenă”²⁹, vite, trimise în statele din Germania, cai pentru cavaleria rusească și saxonă, seu, lâna de calitate inferioară, folosită în Rumelia pentru „manufacturile de mantale, de abale și de pături”, gudron (păcură), grâu³⁰, vin, care lua calea Rusiei³¹, ușor, „plăcut la băut și sănătos”, sare, „silistra și potasa”³². La Galați, se pregătea o pastramă foarte gustoasă, care, după părerea viceconsulului Parant, ar fi putut folosi la aprovizionarea marinei franceze „atât prin ieftinătatea prețului, cât și prin buna calitate”³³. De asemenea, inul și cânepa puteau reprezenta și ele „un

²³ Hurmuzaki 1889, p. 520-521.

²⁴ „Niște case de comerț franceze în Moldova nu ar putea să nu ajungă acolo la înflorire și la prosperitate mai ales pe timp de pace cu Rusia” (Hurmuzaki 1885, p. 184).

²⁵ Mischevca 1999, p. 168-169; Hurmuzaki 1889, p. 521; Hurmuzaki 1885, p. 184; Giurescu 1970, p. 950; Ionescu 1974, p. 270.

²⁶ *Călători străini* 2001, p. 1313.

²⁷ În plus, în Moldova se mai găseau piei de vulpe, de „zerdiva” și de „sangsar”, conform lui Parant (*Călători străini* 2001, p. 1314; Hurmuzaki 1889, p. 522; Hurmuzaki 1885, p. 185).

²⁸ Prețul ei era cuprins între „2 piaștri și 100 de parale ocaua” (*Călători străini* 2001, p. 1314; Hurmuzaki 1889, p. 522; Hurmuzaki 1885, p. 185).

²⁹ Parant făcea referire la boabele plantei *Rhamnus alaternus*, care erau folosite drept colorant (*Călători străini* 2001, p. 1314; Hurmuzaki 1889, p. 522; Hurmuzaki 1885, p. 185).

³⁰ Moldova era unul dintre „grânarele de care nu se poate lipsi Constantinopolul”, mai ales de la trecerea Peninsulei Crimeea „sub stăpânirea creștină” (*Călători străini* 2001, p. 1315; Hurmuzaki 1889, p. 523; Hurmuzaki 1885, p. 185).

³¹ Mai cu seamă cel de Odobești (*Călători străini* 2001, p. 1315; Hurmuzaki 1889, p. 523).

³² *Călători străini* 2001, p. 1314-1316; Hurmuzaki 1889, p. 523; Hurmuzaki 1885, p. 185.

³³ *Călători străini* 2001, p. 1314-1315; Hurmuzaki 1889, p. 523-524; Hurmuzaki 1885, p. 185; Hurmuzaki 1912, p. 716; Luca 2009, p. 242.

mic articol de comerț³⁴. Parant mai remarcă și existența în Moldova a unor codri uriași, care furnizau o cantitate enormă de lemn de construcție „de toate felurile”. El chiar menționa Codrul Bâcului, în apropiere de Dubăsari, Codrii Iașilor, Codrul Herții, aflat la 5 leghe de Cernăuți și cel de lângă orașul Piatra Neamț. Din ultimul, se aprovizionau însuși domnul și tot de acolo își procurau și turcii lemnul de construcție „potrivit pentru marina lor”³⁵. Buștenii erau transportați până la Galați pe calea apei. Parant concluzionează că „Franța ar putea începe negocieri pentru obținerea unui privilegiu în acest sens”³⁶. Așadar, guvernul francez ar fi putut obține foloase importante de pe urma achiziționării de pastramă și de lemn de construcție pentru marina sa, a căror „calitate și cantitate nu pot într-adevăr fi lăudate îndeajuns”³⁷. Parant semnală, la 11 iunie 1798, posibilitatea navigabilizării unor râuri moldovenești, precizând însă că domnitorul se opunea unor asemenea planuri, pentru că astfel, turcii ar fi beneficiat de o serie de facilități care le-ar fi permis să scoată și mai multe produse din țară. El nota că niciunul dintre râurile Moldovei nu erau navigabile în niciun sezon al anului, cu o singură excepție: Prutul, care era cel mai mare și care ar fi oferit pe o întindere de 140 de leghe „câteva resurse” navigației. Dintre celelalte ape curgătoare, Siretul ar fi oferit aceleași avantaje³⁸. La 1837, Michel Anagnoste recomanda moldovenilor să folosească unele din râuri: „faceți navigabile unul sau două din aceste cursuri de apă; veți crea un ansamblu imens de comunicații fluviale; veți revărsa belșugul peste o țară săracă”³⁹.

Consulul francez mai sublinia importanța portului Galați în economia țării, considerându-l drept „schela cea mai însemnată din Moldova, [...] locul de descărcare pentru cele mai multe din mărfurile trimise în Moldova și în țările vecine”, dar și locul unde se încărcau aproape toate mărfurile care plecau din Principat⁴⁰.

Parant îi menționa pe negustorii francezi Linchou, stabiliți în Moldova pe la 1760; dar cum cel mai mare dintre ei, François-Thomas, fusese decapitat la Constantinopol, acuzat fiind de uneltiri împotriva marelui vizir, „s-a stricat

³⁴ *Călători străini* 2001, p. 1315; Hurmuzaki 1889, p. 523; Hurmuzaki 1885, p. 186.

³⁵ *Călători străini* 2001, p. 1316. O observație similară cu privire la aprovizionarea marinei franceze cu pastramă și alte produse trebuincioase din Principatele Dunărene făcea și Charles Flury într-un memoriu adresat lui Charles Delacroix la 29 ianuarie 1797 (Hurmuzaki 1889, p. 458-459, 524; Hurmuzaki 1885, p. 186).

³⁶ *Călători străini* 2001, p. 1316; Hurmuzaki 1912, p. 989; Hurmuzaki 1889, p. 524; Hurmuzaki 1885, p. 186; Cernovodeanu 1973, p. 37-38; Toderășcu 1970, p. 68; Luca 2009, p. 242.

³⁷ *Călători străini* 2001, p. 1316; Hurmuzaki 1889, p. 523; Hurmuzaki 1885, p. 186; Cernovodeanu 1973, p. 38; Boicu 1965, p. 95-96, 105.

³⁸ Hurmuzaki 1885, p. 179-180, 186.

³⁹ Hurmuzaki 1889, p. 523.

⁴⁰ *Călători străini* 2001, p. 1305; Stanciu, Stroia 2004, p. 60; Luca 2009, p. 242.

prin moartea aceasta tot planul”⁴¹. Acei comercianți francezi calculaseră că dacă Moldova era în stare să trimită anual peste Dunăre 60000 de vite, iar peste Carpați alte 40000 de capete și cum sarea se putea procura cu mare ușurință în acele locuri, cu „meșteri sărători” francezi, ar fi obținut „o extremă importanță comercială [...], procurând, totodată, Franței un însemnat beneficiu în comparație cu ceea ce se plătește aiurea”⁴². Moartea principalului întreprinzător, în 1760, a amânat inițiativa lor⁴³.

În schimb, importul consta din fier, bijuterii, blănuri provenite din Rusia, fructe uscate, articole de cositor și de plumb, șaluri din Levant și de la Constantinopol, vopsele și mirodenii care erau aduse prin Danzig, postav și stofe de tot felul de la Lipsca (unele procurate chiar din Franța)⁴⁴, „lucruri voluminoase”, cum ar fi trăsuri, oglinzi, mobile de la Viena, transportate pe Dunăre până la Galați, aducătoare întotdeauna de mari câștiguri⁴⁵.

Viceconsulul francez credea că din Franța s-ar fi putut vinde în Moldova, „cu mare câștig”, postavurile „de toate culorile și calități felurite”⁴⁶, stofele de Lyon⁴⁷, ornamente aurite, articole de galanterie⁴⁸, taftale, satenuri, damasc, „serge” de diferite culori, cameloturi (țesături din păr de cămilă), batist, museline simple sau „vărgate cu desen”, batiste și basmale, dantele și tutun⁴⁹. Cu privire la prețurile de vânzare ale mărfurilor enumerate, Parant nu se putea încă pronunța, așa cum ar fi dorit superiorii săi și, de teama unor

⁴¹ *Călători străini* 2001, p. 1315; Hurmuzaki 1885, p. 183, 218; Aurelian 1882, p. 138; Iorga 1910, p. 575.

⁴² Hurmuzaki 1885, p. 185, 218.

⁴³ Vitcu 1987, p. 21.

⁴⁴ Transportul acestor mărfuri se făcea pe uscat, iar drumul comercial trecea prin Lvov (*Călători străini* 2001, p. 1317; Hurmuzaki 1889, p. 524; Hurmuzaki 1885, p. 186-187).

⁴⁵ Parant consemna că acest gen de comerț se făcea de obicei prin comision, iar negustorii mergeau rar la Viena să le cumpere personal (*Călători străini* 2001, p. 1317; Hurmuzaki 1889, p. 524; Hurmuzaki 1885, p. 187; Haupt 1956, p. 120; Luca 2009, p. 242).

⁴⁶ Parant aprecia că postavurile de Elboeuf, de Sedan și de Abbeville ar fi avut căutare în Moldova și că acestea chiar ar fi putut să le înlocuiască pe cele de Lipsca (*Călători străini* 2001, p. 1317; Hurmuzaki 1889, p. 524; Hurmuzaki 1885, p. 187).

⁴⁷ Era un articol care ar fi putut aduce mari câștiguri comerțului francez dacă ar fi fost transportat direct de la Marsilia la Galați, evitând astfel prețul exagerat al transportului și „taxele de intrare și de ieșire” din Germania, care erau „imense” (*Călători străini* 2001, p. 1317; Hurmuzaki 1889, p. 524; Hurmuzaki 1885, p. 187).

⁴⁸ În cazul acestor produse, este valabilă observația de la nota anterioară. În plus, viceconsulul francez din capitala Moldovei consemna că ele ar fi avut căutare, mai cu seamă că „Polonia invadată” nu le mai putea furniza (*Călători străini* 2001, p. 1317; Hurmuzaki 1889, p. 524; Hurmuzaki 1885, p. 187).

⁴⁹ Despre trimiterea de tutun franțuzesc în Principatele Dunărene, Parant aprecia că „în păpuși” sau sub formă de „praf”, acesta ar aduce mari câștiguri „dacă se va avea grijă să fie expediat cu moderație” (*Călători străini* 2001, p. 1318; Hurmuzaki 1889, p. 525; Hurmuzaki 1885, p. 187-188).

greșeli, el s-a ferit de aproximații. Stabilitatea sau fluctuațiile prețurilor depindeau de „cu totul alte împrejurări”, de vreme ce în acea țară „comerțul află ocazii extrem de prielnice, după cum sunt uneori și perioade de criză”⁵⁰. Printre cauzele celor din urmă, Parant enumera schimbările dese de domni și maniera lor diferită de a conduce. Cu toate acestea, viceconsulul francez era încredințat că mărfurile franțuzești „nu vor putea să nu aducă un câștig mare de îndată ce ar fi transportate pe mare și preluate direct din porturile Republicii Franceze”⁵¹. Dovada stătea chiar în faptul că negustorii implicați în comerțul cu astfel de mărfuri, deși nu beneficiau de niciun privilegiu și luau împrumuturi cu mare dobândă, sfârșeau prin a se îmbogăți rapid. Cum navigația pe Marea Neagră nu era încă deschisă și cum acest lucru reprezenta un impediment serios în calea comerțului francez, Parant îndemna la prudență: cei câțiva negustori care vor fi dorit să deschidă în acele părți case de comerț franceze ar fi trebuit să facă, în viziunea lui, „câteva speculații preliminare, câteva încercări de toate felurile care să-i pună în măsură să judece din experiență și să calculeze în cele din urmă foloasele pe care le-ar putea oferi comerțul în aceste ținuturi”⁵². Soluția pe care el o întrezărea era aceea ca un purtător de berat francez sau chiar „un francez propriu-zis” să se ocupe de aceste lucruri, însărcinat fiind de casele franceze de comerț din Constantinopol⁵³.

Parant observa și nota asemănările existente între cele două Principate, „atât în privința nevoilor [...], cât și a mijloacelor”⁵⁴. Monedele care circulau în Moldova erau destul de variate: piaștri din Imperiul Otoman, țechini din Olanda, statele germane sau Veneția. Mai consemna că țechinii de Olanda se bucurau de cea mai mare circulație în Principate și că „aproape toate capitalurile” erau „alcătuite din acești bani”⁵⁵. În Moldova, circulația monetară era mai intensă decât în Valahia, unde boierii își asigurau traiul din slujbele de la Curte și își lăsau în părăsire moșiile. În schimb, la Iași, boierii disprețuiau într-o oarecare măsură favorurile domnului și se ocupau de moșiile lor, care le aduceau mari venituri. Atent la detalii, el mai adăuga că se obișnuia să se plătească „3% pentru tot ce se vinde pe loc”⁵⁶. Pentru mărfurile aflate în tranzit, se achita o mică taxă „prea puțin însemnată”, dar de multe ori,

⁵⁰ *Călători străini* 2001, p. 1318.

⁵¹ Hurmuzaki 1889, p. 525; Hurmuzaki 1885, p. 188.

⁵² *Călători străini* 2001, p. 1318.

⁵³ Hurmuzaki 1889, p. 525; Hurmuzaki 1885, p. 188.

⁵⁴ *Călători străini* 2001, p. 1316; Hurmuzaki 1889, p. 525; Hurmuzaki 1885, p. 188.

⁵⁵ *Călători străini* 2001, p. 1318; Hurmuzaki 1885, p. 188.

⁵⁶ *Călători străini* 2001, p. 1319.

negustorii, mai cu seamă cei evrei, mai comiteau și fraude în înțelegere cu vameșul⁵⁷.

Într-o depeșă adresată de Charles Maurice de Talleyrand împăratului Napoleon, în martie 1806, în care făcea referire la numirea lui Charles-Frédéric Reinhard în calitate de rezident diplomatic și comisar general al Republicii franceze în postul de la Iași, primul făcea și o serie de considerații cu privire la importanța comercială a celor două Principate: navigația pe Marea Neagră și pe Dunăre ar fi putut oferi o serie de avantaje comerțului francez în regiune. De altfel, sublinia diplomatul francez, un post de capacitatea și importanța celui din Principate presupunea prezența unui om de destoinicia și integritatea lui Reinhard⁵⁸. Confirmând, parcă, așteptările, acesta din urmă își informa superiorii că negoțul cu ceară, miere, lână și cai în Principate se făcea aproape întotdeauna prin monopol domnesc. Exportul de grâne, oi și seu către Germania era interzis, fiind îngăduit doar în cazuri excepționale. El mai consemna și că pentru mărfurile importate de străini se plătea un impozit de trei la sută⁵⁹.

Reinhard sublinia că negoțul se făcea mai cu seamă pe uscat⁶⁰. Numărul vaselor care coborau anual pe Dunăre de la Viena la Galați și care parcurgeau distanța în vreo trei - patru luni era de șase sau opt. Comerțul care se făcea pe Marea Neagră se îndrepta aproape exclusiv spre Constantinopol. Spre Rusia plecau vinurile moldovenești, însă pe uscat⁶¹. Spre Transilvania se trimiteau vinuri și uneori chiar și porumb. La Constantinopol, se exportau oi din Valahia, seu, săruri și salpetru din Moldova, cereale (mai ales grâu din Moldova), ceară și miere, unt, brânză, carne afumată, pește sărat, sare, materiale și lemn de construcție. Constantinopolul achita acele bunuri în bani sau sub forma unor decontări din tribut, dacă furniturile erau comandate în numele sultanului⁶².

Cu privire la importul Principatelor Dunărene, consulul francez reținea în raportul său că de la Lipsca se aduceau postavuri, stofe și gablonțuri. Evreii erau cei care se ocupau de acest comerț, în timp ce de cel cu Constantinopolul

⁵⁷ Parant afirma că vameșii erau de acord „întotdeauna de bunăvoie, fie că li se ascunde chiar lor ceea ce ar fi de introdus în țară și aceasta este de asemenea ușor” (Hurmuzaki 1885, p. 188).

⁵⁸ Hurmuzaki 1889, p. 591.

⁵⁹ *Călători străini* 2004, p. 263-264; Holban 1935, p. 238-239.

⁶⁰ Călătorul francez identifica două rute comerciale: cea pentru export, prin Transilvania, Galiția, la Viena și Breslau și o alta, pentru import, spre Lipsca (*Călători străini* 2004, p. 273; Holban 1935, p. 238).

⁶¹ Reinhard consemna că deși Moldova era „mai puțin bogată în vii decât Țara Românească”, ea obținea „un venit mai mare de la ele din cauza ușurinței transportului în Rusia” (*Călători străini* 2004, p. 278; Holban 1935, p. 240-241).

⁶² *Călători străini* 2004, p. 273-274; Holban 1935, p. 239-240.

se ocupau negustorii greci. Negustorii armeni se îndeletniceau cu schimbul de bani (monede turcești de argint, ducăți de aur de Austria și de Olanda)⁶³ și cu exportul de cai și de boi.

La momentul redactării raportului, sublinia Reinhard, nu exista „nici o relație de comerț directă între Franța”⁶⁴ și cele două Principate. Consulului francez i se părea imposibilă stabilirea unor relații comerciale între cele două țări pe uscat. Era dezamăgit de încercările anterioare, pe care el le considera mărunte, de a vinde obiecte de lux, tichii roșii de Orléans, șampanie, concurate cu succes de „Viena, cu moneda ei de hârtie și cu Dunărea ei”⁶⁵. Din păcate, mai sublinia consulul francez, deși la Iași se citea *Journal des modes*, gustul în materie de produse de lux nu era destul de rafinat, de vreme ce boierii nu deosebeau moda de la Viena de cea din capitala Franței. Reinhard opina că pentru acest gen de comerț era nevoie de o piață intermediară, cum era târgul de la Lipsca⁶⁶.

Comerțul maritim și libertatea de navigație pe Marea Neagră ar fi oferit soluții pentru dezvoltarea importurilor și exporturilor. În ciuda piedicilor de la acea vreme, Principatele Române ar fi oferit, după părerea consulului francez din capitala moldavă, debușee sigure pentru stofe fine, pânzeturi, rachiuri, vin, mățasuri, gablonțuri și bijuterii. Succesul ar fi fost garantat de deschiderea în prealabil a unor case de comerț franceze în Principate. Franța ar fi putut procura din cele două țări dunărene lemn⁶⁷, ceară, miere, piei, carne⁶⁸ și pește sărat. Reinhard credea că în condițiile deschiderii Mării Negre pentru comerțul european, lemn de bună calitate s-ar găsi și în alte părți, poate chiar „mai la îndemână și ieftin”. „Totuși”, concluziona el, „înlesnirea și siguranța de a face un stabiliment comercial aici înclină balanța în favoarea Dunării”⁶⁹. De asemenea, mai sublinia faptul că Franța nu ar fi trebuit să piardă din vedere aceste zone „din organizarea comerțului său”; după înfrângerea puterii maritime a Angliei, ele ar fi putut servi la organizarea comerțului francez în Mediterana și Marea Neagră⁷⁰.

Într-o depeșă de la Iași, adresată mamei sale, din 24 iulie 1806, Christine Reinhard nota că industria și comerțul erau monopolizate de negustorii ambulănți greci și nemți, „evrei cei mai mulți”. Despre acei negustori,

⁶³ Reinhard chiar dădea și un „curs valutar” pentru ducății de aur olandezi sau austriei: o asemenea monedă valora opt piaștri și treizeci de parale (*Călători străini* 2004, p. 274).

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 274-275; Holban 1935, p. 240.

⁶⁷ *Călători străini* 2004, p. 275; Holban 1935, p. 240.

⁶⁸ Despre comerțul cu carne sărată, Reinhard scria că „e de înființat”, deoarece „materia exista din abundență” (*Călători străini* 2004, p. 275; Holban 1935, p. 240-241).

⁶⁹ *Călători străini* 2004, p. 277.

⁷⁰ Holban 1935, p. 241.

Christine Reinhard scria că adunau mulți bani și că înfățișarea lor era respingătoare „încât ți-e silă să ai de-a face cu ei”⁷¹. În plus, în Principatul Moldovei, nu exista o pătură intermediară între aristocrație și cerșetori⁷².

Contele Armand Charles de Guilleminot aprecia, un an mai târziu, că Dunărea, unul dintre cele mai mari fluvii din Europa, ar fi putut fi exploatată în vederea dezvoltării comerțului cu Asia. În plus, în Principate existau numeroase râuri al căror curs ar fi putut fi făcut navigabil⁷³. Galații, Brăila și Giurgiu fuseseră înainte de război „orașe înfloritoare”, „depozite generale [pentru] mărfurile care se transportau fie pe uscat, fie pe apă, în restul Turciei”⁷⁴.

„Principalul comerț” al Bucureștilor consta – în opinia căpitanului Antoine Thomassin – în desfacerea de postavuri, sticlărie, articole de fierărie din Germania, precum și din blănuri aduse din Rusia⁷⁵. În 1811, un număr considerabil de negustori proveneau din rândul străinilor: din 78, 50 erau sudiți nemți, 13 francezi, 5 ruși și 10 pământeni. Remarcăm numărul destul de mare al celor francezi, în proporție de aproximativ 17% din total⁷⁶.

L. Mériage nota că valahii și moldovenii se orientaseră mai cu seamă spre Austria, Transilvania și Ungaria. Muntenii trimiteau multe animale în Ungaria. Iașii și Bucureștii făceau comerț cu Brașovul și Sibiul. Pe Dunăre se aduceau mărfuri din Austria și Germania până la Galați. Moldovenii se orientaseră spre Rusia, cu care făceau comerț⁷⁷.

Într-un raport adresat de Antoine Fornetty, consulul francez de la Iași, lui Talleyrand, la 15 august 1814, acesta sublinia faptul că importurile erau reduse în Moldova acelor vremuri: din Franța, puteau fi aduse în cantități mici și ar fi avut căutare, în opinia sa, mătăsurile, tutunul, bijuteriile și hainele⁷⁸. Într-un alt raport cu aceeași destinație, datat 20 decembrie 1815, el sublinia faptul că Moldova nu prezenta prea mare interes din punct de vedere comercial pentru Franța, deoarece majoritatea exporturilor sale constau în animale, iar articolele de import erau aduse cu precădere de la Lipsca. Doar cu câteva produse franțuzești precum tutun, vinuri, obiecte de modă se putea

⁷¹ *Călători străini* 2004, p. 292.

⁷² *Ibidem*, p. 293.

⁷³ „[...] îți imaginezi cu ușurință la ce comerț colosal ar putea ele să ia parte sub un guvern mai priceput” (*ibidem*, p. 367).

⁷⁴ Se exporta în Imperiul Otoman carne sărată, unt, miere, ceară, sare, lână, cereale, lemn de construcție și cherestea, dar și oi, cai și vite. Mărfuri precum vinul, vitele și caii erau trimise și „în străinătate” (*ibidem*).

⁷⁵ *Ibidem*, p. 602.

⁷⁶ Berindei 1963, p. 111.

⁷⁷ Hurmuzaki 1885, p. 590.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 979.

face speculă la Galați⁷⁹. Doi ani mai târziu, Fornetty îi scria lui Richelieu despre lipsa negustorilor francezi în Moldova și a oricăror relații comerciale cu Franța, stare de lucruri datorată, poate, și protecției speciale din partea Rusiei⁸⁰.

Barthélémy Bacheville observa în același an, în jurnalul său de călătorie, că în Moldova, „exportul întrece cu un sfert importul”⁸¹, că din acel principat se exportau în Rusia vinuri, în Austria vite, iar la Constantinopol și la Moreea, grâu, sare, piper, miere și lemn. În ciuda „dezordinilor detestabile din administrație”⁸² – spunea el – Moldova rămânea una dintre cele mai bogate țări din Europa. Opt sute de trăsură erau aduse de la Viena, iar pentru doamnele bogate se aduceau cașmiruri din India și mătăsuri de la Lyon⁸³.

François Recordon relatează în scrisorile sale despre starea Țării Românești între 1815 și 1821, că negustorii cu amănuntul din București erau prinși adesea de aga de poliție fie furând la cântar, fie cu mărfuri „la prețuri mai mari decât narzul hotărât”. Celor prinși, li se aplicau pedepse corporale sau li se arunca marfa⁸⁴.

Pentru Țara Românească, Charles Pertusier enumera, la 1821, produsele ce luau calea Constantinopolului: cereale, ceară, vite, lână, blănuri de iepure. Importul era mai scăzut ca importanță: se aduceau anual opt sute de trăsură din Austria, coloniale din Orient, blănuri din Rusia⁸⁵. Conform evaluărilor sale, Valahia exporta produse în valoare de 9,5 milioane piaștri și importa mărfuri de 5 milioane, în timp ce Moldova exporta produse al căror cost se ridica la 6,5 milioane piaștri și importa de 4,5⁸⁶.

Consulul francez Joseph-Michel Tancoigne îi scria lui François de Montmorency, la 5 iunie 1822, că târgul anual din capitala Valahiei, care avusese loc în săptămâna de dinaintea Rusaliilor, se desfășurase fără prea mari dezordini; au fost puțini negustori de la Sibiu și de la Brașov și încă și mai

⁷⁹ Hurmuzaki 1912, p. 999.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 1022-1023.

⁸¹ *Călători străini* 2004, p. 723.

⁸² *Ibidem*, p. 724.

⁸³ Idei similare se regăseau și la F. G. Laurençon, care scria că se importau de la Constantinopol șaluri de cașmir, stofe turcești și levantine, fesuri și marochinărie, pietre scumpe, pipe de cireș și muștiucuri de chihlimbar, tutun, citrice, fructe uscate, vinuri dulci, rom și lichior, cafea, zahăr, săpun, piper, alte mirodenii; de la Lipsca – stofe fine, dantele, parfumuri, bijuterii; de la Viena – cizme, ciorapi, obiecte de orfevrerie, sticlărie, mobilier, calești; de la Paris, tot pe calea Vienei, articole de lux, precum broderii, panglici, flori artificiale, ceasuri, pendule, parfumerie, în timp ce din Rusia erau aduse blănuri scumpe, pielărie și ceai (Iorga 1981, p. 463; Calistru 2003, p. 46; Irimia 2009, p. 103; Russo 1950, p. 130; Ionescu 1996, p. 58).

⁸⁴ *Călători străini* 2004, p. 691.

⁸⁵ Iorga 1981, p. 497.

⁸⁶ Oțetea 1957, p. 399.

puțini cumpărători. La târg fusese expus cadavrul unui spânzurat, precum și capetele mai multor hoți la drumul mare. Consulul francez mai consemna că, cu o zi mai înainte, pașa a dat ordin ca târgurile anuale de la Râmnic, Focșani, Buzău și Slobozia să se țină ca de obicei. Totodată, el dădea asigurări negustorilor că ordinea fusese reinstaurată în cele două Principate. În ciuda garanțiilor primite, drumurile erau încă nesigure, iar consulul francez estima că nu se vor duce la târgurile respective prea mulți negustori străini⁸⁷. La 25 iunie 1822, Tancoigne scria într-un raport consular adresat superiorului său, Montmorency, că orașul Galați decăzuse complet din punct de vedere comercial, iar corăbiile care soseau acolo de la Constantinopol plecau goale. În general, aprecia el, comerțul aproape că nu mai exista în cele două Principate⁸⁸.

După tratatul de la Adrianopol, Franța a numit un agent la Galați⁸⁹. La 16 noiembrie, A. Viollier, girantul consulatului francez de la Iași, îi scria lui Jules de Polignac că navigația pe Dunăre a fost reluată și că la Galați ajunseseră un vas sard și mai multe rusești, care au adus tutun și caviar; Viollier mai nota că negustorii sosiți în oraș erau interesați să achiziționeze din Principate seu, miere, unt și brânză⁹⁰.

Despre condițiile favorabile create în Principate, după tratatul de la Adrianopol, de pe urma cărora Franța ar fi putut trage foloase comerciale, scria și Emile Gaudin, fostul consul de la București din vremea Revoluției Franceze, în septembrie 1830. Este, poate, și motivul pentru care Gaudin se declara gata să revină la vechiul său post⁹¹.

Doi ani mai târziu, Charles Lagau, consulul general francez din Principate⁹², îi scria de la București superiorului său, generalul Horace Sébastiani, despre situația economică și comercială din cele două țări, cu referiri speciale la importuri (consulul consemna că majoritatea boierilor care duceau o viață luxuoasă și obișnuiau să-și aducă produse din străinătate erau ruinați și că puțini își mai permiteau să aducă trăsuri de la Viena, pentru a masca astfel mizeria și sărăcia din casele lor; el aprecia că pânzeturile, șalurile, obiectele de modă, cărțile și-ar fi putut totuși găsi cumpărători)⁹³, exporturi⁹⁴, precum și la porturile Brăila și Galați. Cum nu mai trebuiau să aprovizioneze Constantinopolul, oficialul francez sublinia că Principatele ar fi putut exporta pe lângă grâne, care le făceau o concurență serioasă celor rusești, lemn de

⁸⁷ Hurmuzaki 1912, p. 1045-1046.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 1051.

⁸⁹ Bușe 1976, p. 42.

⁹⁰ Hurmuzaki 1913, p. 228.

⁹¹ Platon, Oghină-Pavie 2003, p. 238.

⁹² Hurmuzaki 1913, p. 243, 250-254; Bardy 1994, p. 293-294.

⁹³ Hurmuzaki 1913, p. 265.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 265.

construcție, animale, sare și pastramă⁹⁵. O primă consecință a politicii Porții, consemnată de Charles Lagau, era rămânerea în urmă în privința industriei. Raportul său era și o adevărată pledoarie pentru abandonarea căii terestre de transportare a produselor franceze, recomandând ca alternativă calea Dunării: mărfurile franțuzești trebuiau îmbarcate la Viena și trimise pe fluviu, evitându-se, astfel, vămile succesive de-a lungul drumului⁹⁶. Același consul nota, la 10 aprilie 1832, despre ciocnirile care au avut loc la Brăila și Galați între negustori străini și niște ofițeri ruși din cauza încălcării privilegiilor supușilor străini⁹⁷.

În urma tratatului de la Adrianopol, s-a înregistrat pentru întâia oară prezența vaselor franțuzești în porturile de la Dunăre. Prima atestare documentară datează de la 31 martie/12 aprilie 1830, când bricul francez „La Duchesse d'Angoulême”, sub comanda căpitanului Louis-Marié, a încărcat la Galați diverse mărfuri cu destinația Constantinopol. În 1831, acostau la Galați patru vase sub pavilion francez, iar la Brăila, două nave grecești sub același pavilion, cu încărcături de zahăr, cafea, bumbac și mirodenii. Din Principate, navele franceze preluau produse animale sau lemn de construcție. Pentru anul 1832 nu s-a găsit nicio mențiune documentară; în anul următor, documentele menționau că din 193 de nave ancorate în portul Galați, șase erau franceze⁹⁸. Pentru perioada 1834-1836, nici memoriul lui Charles Bois-le-Comte, nici rapoartele lui Adrien-Lucien Cochelet nu furnizează date despre aceste chestiuni. În 1837, prezența pavilionului francez la Galați era iarăși semnalată. Cinci vase franceze la Brăila și trei la Galați erau amintite la 1838, în timp ce în 1839, la Galați ancorau șapte vase, în 1840 – numai unul, iar în anul următor – niciunul⁹⁹. În 1842, Jean-Alexandre Vaillant menționa prezența a două nave franțuzești la Brăila; în 1843, nu se înregistra nicio prezență franceză la gurile Dunării; în schimb, la 1844 trei nave franceze acostau la Galați¹⁰⁰. Începând din anul 1845, numărul navelor franceze care ajungeau în porturile dunărene a crescut considerabil. În 1845, 76 de nave sub pavilion francez au intrat în portul Brăila; pentru anul 1846, datele incomplete menționau prezența a numai trei nave franceze la Galați. În 1847, în porturile Galați și Brăila ajungeau 42 de nave franceze, după alte surse 52¹⁰¹.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 265-266; Bardy 1994, p. 293-294.

⁹⁶ Bardy 1994, p. 297-298, 300.

⁹⁷ Hurmuzaki 1913, p. 276.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 272; Ionescu 1974, p. 274.

⁹⁹ Bușe 1971, p. 91; Bușe 1973, p. 302-303; Callimachi, Georgescu 1964, p. 275; Iorga 1925, p. 149; Ionescu 1974, p. 274.

¹⁰⁰ Iorga 1925, p. 150; Ionescu 1974, p. 275.

¹⁰¹ Iorga 1925, p. 150; Ionescu 1974, p. 275.

Regulamentele Organice prevedeau, cu privire la comerțul fiecărui Principat, desființarea vămilor interne percepute cu prilejul vânzărilor și cumpărărilor în zilele de târg și iarmaroc de la orașe, târguri sau sate¹⁰².

În 1834, s-a obținut de la sultan un firman prin care vasele moldovenești căpătau dreptul de a naviga pe Dunăre cu pavilion propriu. În 1836, Moldova obținea libertatea navigației cu pavilion național și pe mare. Acestor evenimente și statutului de porto-franco al orașului Galați le-a urmat o creștere simțitoare a numărului vaselor comerciale moldovenești. A existat chiar și o inițiativă de cumpărare a unui vapor pentru comerțul românesc pe Dunăre¹⁰³. Intenția aparținea unui grup de boieri, dar nu a fost finalizată¹⁰⁴. Creșterea numărului de vase construite în Principat a fost remarcată și de secretarul consulatului francez din București, Felix Colson. El sublinia faptul că în acest sens, tocmai instituirea regimului de porto-franco pentru orașele Galați și Brăila jucase un rol capital. Diplomatul francez aprecia, în însemnările sale, că la 1839, Principatele dețineau 20 de vase¹⁰⁵. La 21 martie 1841, consulul francez B. Huber remarcă aspectul de port maritim al Galaților, datorat mai cu seamă șantierelor pentru construirea navelor. Huber preciza că în ultimii doi ani fuseseră lansate la apă de acolo 17 ambarcațiuni mai mari și mai mici¹⁰⁶. Cum și în Valahia construcțiile navale luaseră un puternic avânt, Cochelet sublinia, într-un memoriu din 16 august 1835, că B. Știrbei și Al. Vilara au construit pe propria lor cheltuială două vase de peste 100 de tone, care purtau pavilionul valah. Vasul lui Vilara făcuse deja o cursă până la Constantinopol¹⁰⁷.

De menționat că, la 1835, a fost încheiată convenția vamală dintre Moldova și Țara Românească, care a fost aprobată în septembrie 1835 de către domnitorii Mihail Sturdza și Alexandru Dimitrie Ghica. Durata ei de aplicare a fost fixată la șapte ani. Menită, în principal, a înlătura concurența comercială dintre cele două Principate, convenția interzicea importul, exportul, precum și tranzitul reciproc la cereale, vite, seu, sare și băuturi spirtoase. Mai erau precizate și libertățile comerciale care erau acordate locuitorilor din vecinătatea graniței comune¹⁰⁸.

Poate cel mai important document oficial francez cu privire la Principatele Române, remarcabil prin conținut și prin amploarea soluțiilor propuse, a fost raportul lui Bois-le-Comte, elaborat în mai 1834. Venit în Principate la începutul anului 1834, Bois-le-Comte afirma că din totalul de

¹⁰² Penelea 1973, p. 146; Callimachi, Georgescu 1964, p. 255.

¹⁰³ Filitti 1915, p. 218; Toderașcu 1970, p. 72.

¹⁰⁴ Hurmuzaki 1913, p. 326-327, 516; Toderașcu 1970, p. 72.

¹⁰⁵ Toderașcu 1970, p. 72.

¹⁰⁶ Hurmuzaki 1913, p. 796; Toderașcu 1970, p. 72.

¹⁰⁷ Hurmuzaki 1913, p. 512-513; Toderașcu 1970, p. 72.

¹⁰⁸ Macovei 1989, p. 15-17.

4033000 franci, la cât se ridicase importul Moldovei în 1833, 3033000 de franci au fost realizați pe mare și implicit prin portul Galați; din cei 4517000 de franci, cât a reprezentat exportul, prin portul Galați s-a realizat un câștig de 2917000 de franci. Din totalul de 8550000 franci, la cât a fost estimat comerțul exterior al Moldovei în 1833, 5950000 de franci au fost obținuți prin comerțul pe apă, prin Galați. Același călător francez indica numărul stabilimentelor comerciale din Galați: erau 216, dintre care 60 ioniene, 30 grecești, 42 rusești, 36 austriece, 30 turcești și 18 sarde. În schimb, până la acea dată, niciun vas francez nu ajunsese până la Galați sau până la Brăila¹⁰⁹. Bois-le-Comte mai menționa și că Principatele se făceau remarcate prin marea cantitate de vite care erau exportate¹¹⁰.

Bois-le-Comte constata că evreii își impuseseră monopolul asupra celor mai lucrative ramuri ale economiei; cel mai afectat din acest punct de vedere era comerțul cu amănuntul, care trecuse aproape în întregime în mâinile lor. Reluând spusele unui general rus care era familiarizat cu situația din Moldova, diplomatul francez concluziona că evreii ocupaseră totul, substituind pretutindeni „monopolul lor vânzării libere și directe a produselor”¹¹¹. B. Huber, în 1841, și Adolphe Guérault, consulul francez de la Iași, la 1848, semnalau în linii mari aceeași situație¹¹²; în plus, Huber menționa impozitarea excesivă a evreilor de către ocârmuire, în timp ce cel de-al doilea îi scria lui Lamartine, superiorul său de la Paris că ei „îndeplinesc aici toate meseriile în posesia întregului comerț. Trăind ca într-o țară cucerită, detestați, dar necesari”, evreii erau în viziunea consulului francez de la Iași, „sufletul tuturor tranzacțiilor, bune sau rele”¹¹³.

În 1834, Poarta otomană a emis un firman care interzicea sudiților străini ca pe viitor să mai facă recurs la Constantinopol; în plus, erau desființați agenții consulari și staroștii din districte și nu mai erau recunoscuți drept sudiți persoanele care dețineau patente sau pașapoarte eliberate de consuli; erau considerați supuși străini doar indivizii care aveau documente eliberate direct de către guvernele statelor ai căror sudiți pretindeau că erau¹¹⁴.

Consulul francez A. Mimaout scria la 12 decembrie 1834 că negustorii din Galați și din Brăila se plângeau deoarece, contrar prevederilor Tratatului de la Adrianopol, făcând referire la libera navigație pe Dunăre, garda rusă,

¹⁰⁹ Hurmuzaki 1913, p. 330, 334-344, 367, 377, 516-517; Bușe 1976, p. 26; Callimachi, Georgescu 1964, p. 255, 260; Ionescu 1974, p. 271.

¹¹⁰ Popa 2009, p. 118.

¹¹¹ Hurmuzaki 1913, p. 362-363; Platon 1998, p. 227-228; Callimachi, Georgescu 1964, p. 259.

¹¹² Ionescu 1974, p. 270.

¹¹³ El se mira de „resortul și vitalitatea industriosoasă a acestei rase extraordinare” (Platon 1998, p. 228).

¹¹⁴ Hurmuzaki 1913, p. 412; Bușe 1976, p. 27.

care-și avea sediul la Sulina, „percepe un drept de intrare și ieșire destul de mare asupra tuturor vaselor”¹¹⁵. Taxa abuzivă ar fi provocat și protestul consulilor austrieci¹¹⁶.

Doamna de Maymond, care deschisese un pension de fete la Casandra Cantacuzino, s-a lansat în 1834 cu succes în comerțul cu haine și produse de lux¹¹⁷.

La un an de la instalarea sa la București, în 1835, Cochelet a plecat la Iași, unde l-a vizitat pe domnul Moldovei, pe lângă care era, de asemenea, acreditat. Cochelet s-a folosit de călătoria sa în Moldova „în interesul comerțului francez”; s-a convins că în Principate se puteau deschide „piețe avantajoase de desfacere a mărfurilor pe cale maritimă”¹¹⁸, ocazie cu care a vizitat porturile de la Dunăre, Galați¹¹⁹ și Brăila¹²⁰. În memoriul său din 16 august, Cochelet nota că grâul reprezenta unul dintre produsele care puteau fi exportate din Valahia. Consulul francez afirma că solul din Țara Românească era unul dintre cele mai fertile din Europa. Cum grâul se consuma doar la București și în alte câteva orașe, cantitățile imense care se recoltau puteau fi exportate la prețuri avantajoase. Totuși, grâul valah era inferior celui rusesc, fiind preferat cel din Moldova. Consulul francez mai adăuga că, de obicei, cerealele erau trimise la Constantinopol, de unde luau calea Mediteranei spre „Trieste, Dalmația, Livorno, Genova, Marsilia, Spania sau Portugalia”¹²¹. Valahia era și o mare furnizoare de lână, deși de calitate inferioară; consulul francez menționa mulțimea pășunilor și a ovinelor, al căror număr era estimat la peste 5 milioane de capete. Mai aveau căutare, potrivit aceleiași surse, sarea, păcura și tutunul, ce-i drept de proastă calitate, inul, blănurile de iepure, seul, lemnul de construcție, precum și animalele¹²².

Importurile puteau fi divizate în trei ramuri distincte, în opinia consulului francez: articolele din Occident, cu precădere din Anglia și Austria, care se ridicau la 4800000 de ducăți, mărfurile aduse din Turcia (stofe și alimente), în valoare de 50000 de ducăți și blănurile rusești, al căror preț era estimat la 50000 de ducăți. Cât despre comerțul cu Franța, Cochelet afirma că acesta aproape era exclus de pe piața de consumație, în timp ce exportul către

¹¹⁵ Hurmuzaki 1913, p. 444.

¹¹⁶ Bușe 1976, p. 28; Diculescu 1973, p. 14.

¹¹⁷ Dumas, Dumas 2003, p. 120.

¹¹⁸ Hurmuzaki 1913, p. 449, 490, 515.

¹¹⁹ Viceconsulul prusian din Moldova, C. A. Kuch, nota că Galații erau „strada pe care se mișcă exclusiv comerțul german spre Orient” (Hurmuzaki 1897, p. LXIII; Bușe 1976, p. 28; Rally 1931, p. 286-287).

¹²⁰ Hurmuzaki 1913, p. 449, 490, 515; Vărzaru 1984, p. 55; Rally 1931, p. 284-285.

¹²¹ Hurmuzaki 1913, p. 509-510.

¹²² *Ibidem*, p. 511-512.

același spațiu dinspre țările române era aproape nul¹²³. O soluție pentru deschiderea unor case de comerț franceze și pentru obținerea de profituri ar fi fost trimiterea mărfurilor care aveau căutare în Principate prin Marsilia, pe calea apei. Era mai ieftin decât transportul pe pământ, prin Lipsca¹²⁴. La 12 martie 1836, Cochelet îi scria lui Victor de Broglie că fusese informat de Secretariatul de Stat al Principatului Valahiei de transformarea Brăilei în porto-franco; diplomatul întrezărea deja avantajele pe care comerțul francez le-ar fi putut obține dintr-o asemenea decizie: negustorii francezi să vină la fața locului să se intereseze de nevoile locuitorilor din Principate și să-și transporte mărfurile pe cale maritimă, mai cu seamă că la Galați și Brăila erau scutiți de darea de 3%¹²⁵.

La sfârșitul lui 1836 se lucra intens la întocmirea unui regulament privind regimul de porto-franco la Galați. Consulul francez A. Mimaud îi scria contelui Louis-Mathieu Molé că acel document „va fi publicat în curând”¹²⁶. Cochelet observa la 19 iulie 1836 că în acel an doar două nave românești aruncaseră ancora la Brăila¹²⁷. Or, în aceeași vreme, Saint-Marc Girardin afirma că prin Galați și Brăila se scurgea mai bine de jumătate din volumul și valoarea comerțului extern al Principatelor; cele două orașe reprezentau „interesele și speranțele Principatelor cu privire la Dunăre”¹²⁸. Fluviul era o cale principală de legătură cu Europa Centrală și Marea Neagră, care avea misiunea, în viziunea eruditului francez, de a realiza un contact permanent și durabil între Occident și Orient, un instrument de reșezare a zonei sud-est europene în sfera de influență a civilizației europene. Pe lângă asigurarea libertății navigației pe Dunăre, mai era necesar și ca fluviul să fie navigabil; Saint-Marc Girardin sublinia importanța pe care ar fi putut-o dobândi în acest context canalul Dunăre-Marea Neagră. Dacă Dunărea ar fi devenit „marea cale între Orient și Occident, gândiți-vă ce avantaj va fi pentru Principate de a se găsi pe drumul tuturor călătorilor pe care comerțul, știința, politica, curiozitatea îi conduc în Orient”¹²⁹. Consecințele nu ar fi fost numai de ordin economic, dar și moral-politic¹³⁰.

Se pare că în acel an au intervenit unele momente critice în evoluția orașului Galați, de vreme ce consulul de la Iași, A. Mimaud, a numit un agent

¹²³ *Ibidem*, p. 513-514.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 518-519.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 593-594.

¹²⁶ Mihail Sturdza anunța Adunării Obștești, în decembrie 1836, că în primăvara anului următor orașul Galați va fi declarat „porto-franco, în temeiurile obștești primite în privința negoțului” (*ibidem*, p. 651; Bușe 1976, p. 35).

¹²⁷ Hurmuzaki 1913, p. 638-639; Callimachi, Georgescu 1964, p. 260.

¹²⁸ Boicu 1968, p. 130.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ *Ibidem*; Isar 1991, p. 41.

consular în port, cu misiunea de a se interesa de rosturile carantinei rusești de la gurile Dunării¹³¹. Însă, atribuțiile sale au fost limitate, deoarece, la 18 aprilie 1838, consulul Huber îi scria lui Louis-Mathieu Molé, la Paris, că după ce se va întâlni cu consulul francez de la București, Hippolyte Chateaugiron, se va duce la Galați „pentru a organiza definitiv agenția consulară a Franței”¹³², care fusese lăsată temporar în grija viceconsulului englez, Charles Cunningham. La data de 1 iunie 1838, viceconsulatul francez de la Galați era definitiv organizat, Viollier, primul său titular, urmând să se intereseze de afacerile sudiților francezi din oraș¹³³.

După ce a vizitat porturile Brăila și Galați la 1836, Saint-Marc Girardin remarcă puternica lor dezvoltare în curs de numai câțiva ani, după tratatul de la Adrianopol. Călătorul francez releva însemnătatea economică și politică pe care libertatea navigației pe Dunăre o avea pentru viitoarea dezvoltare a Principatelor. Menirea fluviului era de a stabili legături între Orient și Occident. Se impunea, așadar, nu numai asigurarea libertății navigației pe Dunăre împotriva tendințelor de dominație ale marilor puteri; el sesiza și necesitatea construirii unui canal Dunăre – Marea Neagră¹³⁴. Proiectul părea ușor de realizat, mai cu seamă că până pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, a existat un canal de dimensiuni reduse, numit Lama, destinat unor ambarcațiuni mai mici, care unea Dunărea din apropierea localității Cernavodă cu Marea Neagră, la nord de Constanța. La începutul secolului al XIX-lea, acel canal a fost astupat¹³⁵. În favoarea proiectului, se manifestau și Bois-le-Comte și Felix Colson¹³⁶.

La 20 noiembrie 1837, consulul francez de la Iași, Blanc Duclos, îl informa pe Molé că dacă la începutul epocii regulamentare comerțul francez în Principate era destul de firav, el a cunoscut o oarecare creștere: toate obiectele de modă proveneau de la Paris. În plus, Principatele Dunărene puteau fi legate de sudul Franței prin intermediul porturilor Galați și Brăila. Posibilitatea furnizării de materii prime de o mare bogăție și varietate, interesul locuitorilor celor două provincii pentru limba și literatura franceză, prezența a numeroși francezi în Moldova și multiplicarea relațiilor comerciale pe Dunăre constituiau ansamblul intereselor franceze în Principate, care, potrivit consulului francez, trebuiau susținute printr-o politică mai activă¹³⁷.

În timp ce consulul francez de la Iași, Huber, remarcă faptul că cerealele care luau drumul Constantinopolului doar traversau capitala otomană „pentru

¹³¹ Hurmuzaki 1916, p. 652; Bușe 1976, p. 42.

¹³² Hurmuzaki 1916, p. 697-698.

¹³³ Bușe 1976, p. 42.

¹³⁴ Isar 1979, p. 116.

¹³⁵ Cernovodeanu 1976, p. 192.

¹³⁶ *Istoria românilor* 2003, p. 225; Bușe 1976, p. 315.

¹³⁷ Hurmuzaki 1913, p. 664-667; Stan 1984, p. 19.

a merge mai departe¹³⁸, prin Mediterana și Atlantic, viceconsulul englez de la Galați nota, la 1837, că cerealele moldovenești fuseseră expediate pentru armata franceză din Algeria¹³⁹. Despre acele grâne, consulul francez scria că nu erau destinate consumului francez. Ele erau depozitate doar la Marsilia, urmând a fi reexportate în alte locuri. Se făcea speculă pe piața franceză cu cereale moldovenești¹⁴⁰. În Franța erau trimise seu, lână, fasole, miere, sămânță de in și de cânepă, piei prelucrate, care plecau spre Marsilia și chiar lemn de construcție la Bordeaux în 1840¹⁴¹.

Consulul francez de la Iași, Huber, încerca să atragă atenția superiorilor săi de la Paris asupra posibilităților comerciale ale Franței în Principatele Române într-o serie de rapoarte din 8 septembrie 1838 și din 18 ianuarie 1839¹⁴².

Interesul manifestat de consulii francezi cu privire la dezvoltarea relațiilor comerciale dintre Franța și Principatele Române nu s-a rezumat numai la întocmirea de rapoarte consulare. Lor le-a aparținut inițiativa creării Agenției consulare franceze de la Galați. Primul agent de la Galați, care avea misiunea de a supraveghea carantina impusă de ruși la gurile Dunării, a fost numit în 1836 de către Mimaut, dar agenția consulară franceză a fost organizată abia la 1 iunie 1838 de către Huber și Cochelet; primul agent numit, Viollier, a fost însărcinat să supravegheze afacerile sudiților francezi din Galați și activitățile comerciale ale țării sale cu Principatul Moldovei, prin acel port¹⁴³.

Ambasadorul francez de la Constantinopol, baronul Albin Roussin, îi scria ministrului de Externe de la Paris, la 1838, că orașul Galați devenise de ceva vreme „centrul comerțului Moldovei și Basarabiei cu Marea Neagră”¹⁴⁴.

În iulie 1838 s-a decis alcătuirea planului de execuție parțială a șoselei Iași – Bârlad – Tecuci – Focșani – Galați; planul a fost redactat de inginerul Braun și dat spre a fi pus în practică inginerului Ostwaldt. În martie 1843, proiectul a fost realizat. Duclos nota, într-o scrisoare trimisă de la Iași din 20 martie 1843, referindu-se la acele lucrări, că traseul Iași – Galați „onorează în mod deosebit pe inginerul care l-a conceput și executat”¹⁴⁵; el remarca, de asemenea, frumusețea și rezistența a două-trei poduri. O mare atenție a fost acordată rutei Bârlad – Tecuci – Valea Siretului – Galați, încă din vremea administrației ruse din 1828-1834. Acel drum înlesnea legătura cu Valahia prin Șerbești, Măxineni și alte localități de contact situate pe Siret. Cum drumul

¹³⁸ Hurmuzaki 1913, p. 509-510.

¹³⁹ Bușe 1976, p. 61.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 63.

¹⁴¹ Hurmuzaki 1913, p. 374.

¹⁴² *Ibidem*, p. 715-716, 726-727; Ionescu 1974, p. 271.

¹⁴³ Bușe 1970, p. 99-100; Ionescu 1974, p. 272.

¹⁴⁴ Bușe 1976, p. 40.

¹⁴⁵ Boicu 1968, p. 132.

care trecea prin Torcești, Fundeni, Pechea și Șerbești prezenta dezavantajul că era mlăștinos și, în consecință, impracticabil o bună bucată din an, încă din octombrie 1834, conducerea poștelor a cerut mutarea direcției principale spre Galați pe ruta Tecuci – Pechea – Cișmele. Consulul francez de la Iași scria că cererea a fost aprobată în iulie 1836¹⁴⁶.

La 7 septembrie 1838, Huber îi atrăgea atenția lui Molé asupra foloaselor pe care le-ar fi putut obține negustorii și armatorii provensali din comerțul cu porturile de la Dunăre, Galați și Brăila. El sublinia faptul că exista pericolul ca cele două schele să intre sub influența altor negustori. În plus, produsele din cele două Principate, precum grânele, seul, ceara de albine, lâna și lemnul de construcție erau foarte importante pentru Marsilia, mai cu seamă că Principatele aprovizionau atât sudul Franței, cât și coasta algeriană¹⁴⁷.

Consulul francez Adolphe Billecocq scria, la 21 iulie 1840, că Galații cunoscuseră „o extindere care, peste puțin timp, va fi remarcabilă”; la mai puțin de un an, în martie 1841, tot el afirma că orașul căpătase un aspect maritim, în traficul căruia pavilionul moldovenesc ocupa un loc de seamă¹⁴⁸.

La 21 martie 1841, Huber descria într-un memoriu starea Moldovei la 1840: consulul francez consemna că recolta anului anterior fusese bogată, principatul bucurându-se de o stare de prosperitate. Între timp, la Galați, 800 de nave veniseră să încarce cereale. Pentru a facilita dezvoltarea comerțului, cârmuirea se preocupa de dezvoltarea și întreținerea drumurilor¹⁴⁹. În plus, în oraș au fost construite o nouă carantină, un spital și o cazarmă, dar și un dig care trebuia să protejeze partea de jos a orașului de revărsările Dunării. În plus, rata criminalității și a altor infracțiuni a cunoscut în 1840 o diminuare cu o treime față de anul anterior, mai remarcând că tot în acel an nu a fost pronunțată nicio condamnare la moarte. Despre o vizibilă ameliorare se putea vorbi și în domeniul administrației financiare, în timp ce la Galați și Botoșani au fost înființate companii de pompieri¹⁵⁰. Instrucțiunea publică își arăta în acea epocă primele rezultate, consulul francez consemnând că în 1840 au frecventat școlile 2837 de elevi, dintre care 140 de bursieri ai guvernului. Starea spitalelor s-a ameliorat și ea, rata mortalității în unitățile sanitare a cunoscut o diminuare, în timp ce măsurile sanitare au ferit țara de izbucnirea unor noi epidemii. În ciuda acelor lucruri, atât rușii cât și austriecii mențineau carantinele de la frontiere, lucru menit a afecta în mare măsură comerțul cu cele două imperii vecine. Consulul francez consemna că austriecii încă mai considerau Moldova ca fiind o provincie a Imperiului Otoman. Justiția se

¹⁴⁶ Hurmuzaki 1913, p. 948; Boicu 1968, p. 132.

¹⁴⁷ Hurmuzaki 1913, p. 715.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 778; Bușe 1976, p. 40.

¹⁴⁹ Hurmuzaki 1913, p. 796.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 796.

împărțea în tribunalele țării, iar procesele nu se mai redeschideau, ca odinioară, la schimbarea domnilor. Consulul francez mai menționa că pentru prima oară, problema navigației pe Siret era luată în considerare și că un inginer francez, Xavier Hommaire de Hell, aflat pe atunci încă în serviciul Rusiei, urma să sosească în Principat pentru a face prospecțiuni¹⁵¹.

La 30 mai 1841, postelnicul Moldovei i se adresa baronului Philippsborn cu rugămintea de a interveni pe lângă șeful vămilor de la Viena pentru a lămuri o încurcătură care se produsese la granița cu Bucovina, unde fuseseră oprite mai multe lucruri trimise de la Paris, domnitorului țării, Mihail Sturdza. Coletul oprit la graniță conținea „diferite obiecte de lux”, precum și „diferite obiecte de toaletă ale prințesei”¹⁵².

Consulul francez de la Iași scria, în mai 1843, că locuitorii orașului insistau în privința stabilirii unui depozit; în plus, consulul avertiza că, dacă la Galați nu va fi înființată magazia, se va găsi o altă localitate pe Dunăre care să primească grânele din regiunile învecinate, iar corăbiile străine vor fi îndreptate spre acel loc. Consulul concluziona că problema se reducea în fapt la „o luptă de concurență de care boierii au oarecare dreptate a se teme”¹⁵³. Altădată, reprezentantul francez din Moldova scuza autoritățile moldovene, afirmând că guvernul rus

„nu le permite să asculte glasul propriilor lor interese [...], teama de o rivalitate neplăcută pentru Odessa, teama încă și mai mare că, devenind atât de înfloritoare cum ele ar putea fi, principatele să nu atragă prea mult privirile Europei și ca celelalte puteri, dobândind aici interese mai considerabile, să nu fie obligate să se ocupe de afacerile interioare ale principatelor, să dorească deplina lor independență”¹⁵⁴.

În 1842, la Galați existau șapte fabrici; una de preparare a cărnii sărate, una de săpun, una de bere, una de lumânări și trei de macaroane. Fabrica de preparare a cărnii sărate fusese deschisă datorită inițiativei și capitalului fostului chirurg francez Charles Ménestrier și „a cărei reușită părea să fie în afară de orice îndoială”¹⁵⁵. Cuvintele îi aparțineau consulului francez de la Iași și au fost confirmate de evoluția ulterioară a evenimentelor¹⁵⁶.

Prezența vaselor comerciale franceze la gurile Dunării era însă destul de slabă: la 1837, a sosit la Galați un singur vas francez, în 1839 – șapte vase, în 1840 – unul, în 1844 – trei¹⁵⁷, iar în 1846 – patru vase „de cel mai slab

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 798.

¹⁵² Hurmuzaki 1895, p. 337-338.

¹⁵³ Bușe 1976, p. 38-39.

¹⁵⁴ Filimon 1971, p. 227.

¹⁵⁵ Bușe 1976, p. 39; Negruți 1981, p. 257; Vitcu 2002, p. 28.

¹⁵⁶ Bușe 1971, p. 82.

¹⁵⁷ Bușe 1976, p. 48.

tonaj”¹⁵⁸. Consulul francez se plângea că marina franceză profitase prea puțin de avantajele care i se ofereau la gurile Dunării, în timp ce austriecii, grecii, turcii și rușii au exploatat aproape numai pentru ei comerțul Principatelor Dunărene. Slabele rezultate în acest domeniu au fost însă compensate de faptul că francezii utilizau case aparținând altor state, care duceau mărfurile aflate sub pavilion francez până la Marsilia¹⁵⁹.

Călătorul francez Felix Colson aprecia că portul Galați s-a menținut „șef la importul pe mare al celor două Principate”¹⁶⁰. Consulul francez din Moldova, Huber, raporta, referindu-se la perioada cuprinsă între anii 1837 și 1847, că

„manufacturile, zahărul și fierul englez nu soseau la Galați decât după ce trecuseră pe la mai mulți intermediari, deoarece depozitele de la Constantinopol și Trieste furnizaseră multă vreme Principatelor mărfuri engleze. Relațiile directe între Galați și Marea Britanie erau nule atunci și nu au fost stabilite decât spre începutul celei de-a doua perioade decenale care s-a scurs după deschiderea acestor relații cu piețele Europei”¹⁶¹.

În 1838, Principatele consumau „multe produse coloniale”¹⁶² franceze, din care cea mai mare parte veneau de la Marsilia. Se aduceau zahăr, cafea și piper. În 1846, reprezentanții Franței în Moldova afirmau că țara lor ocupa locul al doilea la import¹⁶³.

Consulul francez de la Iași pomenea de „avantajul pe care-l oferă celor două porturi, Galați și Brăila, navigația vapoarelor ce fac traseul de la Viena la Constantinopol”, între care exista o vie activitate comercială. Erau transportate numeroase mărfuri din Germania la un interval de 20 de zile. Galații și Brăila deveniseră astfel antrepozitele „numeroaselor obiecte care urcă sau coboară pe fluviu”¹⁶⁴. Deși trecuseră câteva luni de la încheierea tratatelor anglo-turc și, respectiv, franco-turc, consulul francez scria la Ministerul Afacerilor Externe de la Paris, în mai 1839, că până în acel moment „aplicarea acestui nou sistem n-a avut loc”¹⁶⁵.

Consulul francez de la Galați observase că, dacă până la 1840-1841, la Galați, „pavilionul turc era primul printre națiuni”, din acei ani situația s-a schimbat între timp, iar „la sosiri ca și la plecări”, predomina pavilionul grec¹⁶⁶.

¹⁵⁸ Bușe 1973, p. 306.

¹⁵⁹ Bușe 1976, p. 48.

¹⁶⁰ Colson 1839, p. 225.

¹⁶¹ *Ibidem*, p. 225-226.

¹⁶² Bușe 1973, p. 314.

¹⁶³ Bușe 1976, p. 67, 70.

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 43.

¹⁶⁵ Hurmuzaki 1895, p. 175, 340, 628-630; Bușe 1976, p. 44.

¹⁶⁶ Bușe 1971, p. 90.

Tot atunci, consulul Huber nota că recolta anului 1840 fusese bogată și furnizase Galaților produsele necesare pentru mai bine de 800 de vase, în timp ce aceea din 1841, fusese slabă¹⁶⁷. El mai afirma că „noi case” de comerț fuseseră înființate și că ele și-au trimis agenți în interiorul Principatelor cu scopul de a găsi „noi resurse pentru import, ca și pentru export”¹⁶⁸. Între diferitele case comerciale și negustori exista o puternică concurență. Consulul francez Huber era nemulțumit de influența și puterea crescândă a negustorilor austrieci și sarzi¹⁶⁹. Consulii francezi din Principate se plângeau superiorilor lor că participarea franceză la viața comercială a Principatelor era încă destul de redusă¹⁷⁰.

Alături de cereale, seul se bucura de aprecierea străinilor. Deși se achiziționa în cantități însemnate, era supus unei taxări excesive la scoaterea din țară (1/2 lei pentru 1,3 kg). În martie 1841, consulul francez de la Iași reclama faptul că taxa impusă pe seul făcuse „specularea lui imposibilă”, în timp ce în Valahia, comercializarea lui era liberă. El observase că tot seul din sudul Moldovei a fost trecut în Valahia de către contrabandiști, care l-au vândut la Brăila. La 10 martie 1841, același consul scria superiorilor săi cu satisfacție că taxa respectivă fusese abolită; seul intra în categoria „celorlalte mărfuri”, la exportul cărora se percepea 3% *ad-valorem*¹⁷¹.

Pe la 1842 consulul francez de la Iași făcea referiri la importul masiv de produse austriece. Negustorii de acea naționalitate își procurau materii prime din Moldova la prețuri reduse, iar circulația pe Dunăre era aproape monopolizată de vasele austriece¹⁷².

Jean-Alexandre Vaillant sublinia în cunoscuta-i lucrare, *La Romanie ou Histoire, Langue, Littérature, Orographie, Statistique des peuples de la langue d'or, Ardialiens, Vallaques et Moldaves, résumés sous le nom de Romans*, că orașele capitale ale celor două Principate se transformaseră, către jumătatea secolului al XIX-lea, în „două mari depozite ale comerțului”¹⁷³. La 10 ianuarie 1845, Louis Castaing, girantul consulatului francez de la Iași, îi scria însărcinatului cu afaceri al Franței de la Constantinopol că tratatul de la 1838 nu avusese niciun efect asupra tranzacțiilor comerciale din cele două Principate, mai cu seamă că după 1829, comerțul Moldovei se separase de cel al Imperiului Otoman¹⁷⁴. Ministrul Afacerilor Externe al Franței, François Guizot, remarcă într-o

¹⁶⁷ Hurmuzaki 1913, p. 795; Bușe 1976, p. 53.

¹⁶⁸ Hurmuzaki 1913, p. 715, 724.

¹⁶⁹ Bușe 1976, p. 72, 74.

¹⁷⁰ Hurmuzaki 1913, p. 715, 724, 726; Colson 1839, p. 230-231.

¹⁷¹ Hurmuzaki 1895, p. 340-341; Bușe 1971, p. 75, 79; Duzinschi 2009, p. 181.

¹⁷² Hurmuzaki 1913, p. 419-420; Ciurea 1969, p. 180.

¹⁷³ Crăciun 1966, p. 252.

¹⁷⁴ Bușe 1976, p. 44-45; Bușe 1971, p. 76; Berindei 1992, p. 313.

depeșă adresată ambasadorului de la Constantinopol, „poziția specială a Moldovei și Valahiei” în raport cu tratatul de la 1838¹⁷⁵.

La 25 aprilie 1844, Duclos nota într-un raport adresat lui François Guizot că „tinerii boieri, uniți în societate și autorizați de către guvern, au întreprins navigația Prutului”¹⁷⁶. La sfârșitul lunii martie, 19 vase încărcate cu mărfuri de Levant au sosit la Sculeni, lângă Iași, unde au descărcat o parte din încărcătura lor. Societatea și-a propus să cerceteze în vara următoare navigația pe Siret. Duclos se mira că s-a așteptat atât de multă vreme până la efectuarea unor astfel de experiențe, căror le erau atașate interese atât de mari. Consulul francez afirma că societatea boierilor făcea parte dintr-o asociație mai mare, răspândită în toată Moldova și care avea și în Valahia „o soră”. Societatea avea, în viziunea sa, scopuri naționale, contribuind la dezvoltarea a tot ceea ce era util țării¹⁷⁷.

Același consul scria, în 1846, că Galații erau „un antrepozit pentru mărfurile pe care Germania le expediază în Marea Neagră și în Levant pe calea Dunării”¹⁷⁸. La 1 martie 1847, îl informa pe Guizot despre hotărârea adoptată de Adunările reprezentative ale celor două Principate de a desființa vama dintre ele¹⁷⁹.

Secolul al XIX-lea a constituit o epocă în care factorul economic, inclusiv în componenta sa comercială, a devenit tot mai accentuat. În consecință, schimburile au înregistrat un progres evident, fapt ce a condus implicit și la creșterea numărului călătorilor străini în spațiul românesc, care se transformase dintr-o regiune mai degrabă exotica, în una tot mai atractivă pentru negustorii străini¹⁸⁰.

Printre călătorii și consuli francezi care au încercat prin acțiunile și scrierile lor să trezească interesul opiniei publice franceze pentru comerțul cu Principatele Române îi enumerăm pe Jean-Louis Carra, Alexandre d'Hauterive, Balthazar Hacquet, Alexandre de Langeron, Joseph Parant, Charles Frédéric Reinhard, Christine Reinhard, contele de Guillemot, Thomassin, Barthélémy Bacheville, François Recordon, Emile Gaudin,

¹⁷⁵ François Guizot remarca chiar că în textul tratatului nu se făcea deloc referire la cele două Principate Dunărene și poate că ar fi fost cazul să li se acorde „un articol aparte” prin care „să se tranșeze în mod net problema drepturilor de ieșire și să se legitimeze astfel, printr-o exceptare legală în favoarea acestor provincii, faptul general acceptat al scutirii lor de dreptul adițional de 9%” (Bușe 1976, p. 45).

¹⁷⁶ Hurmuzaki 1913, p. 1015.

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 1015; Boicu 1968, p. 112.

¹⁷⁸ Bușe 1976, p. 40.

¹⁷⁹ Hurmuzaki 1916, p. 4. Eliminarea barierelor vamale dintre Moldova și Țara Românească era menționată și de consulul englez Robert Colquhoun în raportul din 5 decembrie 1847 (Cernovodeanu 1981, p. 1106).

¹⁸⁰ Marin 2006, p. 138-139.

Charles Lagau, Felix Colson, Raoul Perrin, Edouard Thouvenel, J. J. N. Huot, E. Regnault, Bois-le-Comte, J. A. Vaillant, Stanislas Bellanger și Saint-Marc Girardin¹⁸¹. Mare parte dintre oaspeții francezi în Principate, în perioada supusă investigației, au fost interesați de dezvoltarea de relații comerciale cu Franța și, implicit, de obținerea de avantaje și foloase maxime pentru comercianții francezi. Ei au identificat o serie de produse precum lemnul, pastrama, ceara, mierea de albine, pieile de animale sau peștele sărat, care puteau fi trimise în Franța. De asemenea, din scrierile lor, nu lipsesc nici mărfurile franțuzești care s-ar fi putut vinde cu profit în cele două Principate extracarpatiche: postavuri, stofe, dantele și tutun. După tratatul de la Adrianopol, în porturile de la Dunăre, au început să sosească și nave franceze. De altfel, Galații și activitatea portuară din oraș au atras atenția alogenilor francezi. La fel și Dunărea, a cărei menire era, în viziunea lor, de a crea legături între Apusul și Răsăritul Europei.

Abrevieri bibliografice

- Alexandrescu-Dersca 1957 – Marie Mathilde Alexandrescu-Dersca, *Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle*, în *SAO*, I, 1957, p. 13-37.
- Alexandrescu-Dersca 1958 – M. M. Alexandrescu-Dersca, *Rolul hatîșerîfurilor de privilegii în limitarea obligațiilor către Poartă (1774-1802)*, în *Studii*, XI, 1958, 6, p. 101-119.
- Aurelian 1882 – P. S. Aurelian, *Schițe asupra stării economice a României în secolul alu XVIII-lea. Memoriu cititu în ședința Academiei Române la 6 noiembrie 1881*, în *AnAcad*, seria II, tomul III, 1882, p. 73-176.
- Bardy 1994 – Gilles M. P. A. Bardy, *Deux rapports français inédits du début des années 1830 sur l'état et les perspectives des liens commerciaux franco-roumains*, în *RRH*, XXXIII, 1994, 3-4, p. 293-306.
- Berindei 1963 – Dan Berindei, *Orașul București, reședință și capitală a Țării Românești (1459-1862)*, București, 1963.
- Berindei 1965 – Dan Berindei, *Din începuturile diplomației românești moderne*, București, 1965.
- Berindei 1992 – Dan Berindei, *Le Danube aux temps contemporains, un siècle et demi d'histoire d'un fleuve européen*, în *RREI*, XXVI, 1992, 5-6 (121-122), p. 313-320.
- Boicu 1965 – Leonid Boicu, *Încercări de navigabilizare a râurilor moldovenești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *AIIAI*, II, 1965, p. 93-115.
- Boicu 1968 – Leonid Boicu, *Căile de comunicație terestre în Moldova între anii 1834-1848 (II)*, în *AIIAI*, V, 1968, p. 121-143.
- Boicu 1985 – Leonid Boicu, *In Search for a Model of Juridical and Political Statute for Romanian Principalities during the 18th Century*, în *AIIAI*,

¹⁸¹ Ionescu 1974, p. 273.

- supliment VI, *Culture and Society: Structures, Interferences, Analogies in the Modern Romanian History*, Jassy, 1985, p. 7-15.
- Bușe 1970 – Constantin Bușe, *Consecințele imediate ale înființării Porto-Franco la Galați (1837-1841)*, în RA, XXXII, 1970, 1, p. 99-110.
- Bușe 1971 – Constantin Bușe, *Orașul-port Galați între 1837 și 1847*, în AUB, 1, 1971, p. 79-95.
- Bușe 1973 – Constantin Bușe, *Le commerce extérieur de la Moldavie par le port de Galatz durant la période 1837-1847*, în RRH, XII, 1973, 2, p. 299-315.
- Bușe 1976 – Constantin Bușe, *Comerțul exterior prin Galați sub regimul de port franc (1837-1883)*, București, 1976.
- Callimachi, Georgescu 1964 – Scarlat Callimachi, Vlad Georgescu, *Une source anglaise relative au commerce sur le Danube (1837-1838)*, în RRH, III, 1964, 2, p. 256-276.
- Calistru 2003 – Doina Calistru, *Influența franceză în spațiul românesc. Modalități de receptare, forme de expresie*, în Alexandru Zub, Dumitru Ivănescu (coord.), *Franța. Model cultural și politic*, Iași, 2003, p. 29-50.
- Camariano-Cioran 1946 – Ariadna Camariano-Cioran, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, București, 1946.
- Camariano-Cioran 1970 – Ariadna Camariano-Cioran, *L'activité d'Emile Claude Gaudin, premier consul de France à Bucarest*, în RRH, IX, 1970, 2, p. 251-260.
- Căzan 1960 – Florentina Căzan, *Prețul fix al produselor din Țara Românească la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea (Contribuție la studiul apariției relațiilor capitaliste în Țara Românească)*, în AUB, IX, 1960, 16, p. 51-63.
- Călători străini 1997 – *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1997.
- Călători străini 2000 – *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 2000.
- Călători străini 2001 – *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea a II-a, volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 2001.
- Călători străini 2004 – *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. I, (1801-1821), volum îngrijit de Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia, București, 2004.
- Cernovodeanu 1973 – Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini (secolele XV-XVIII)*, București, 1973.
- Cernovodeanu 1975 – Paul Cernovodeanu, *Interese economice engleze la Dunărea de Jos și în Marea Neagră între 1803-1829*, în RI, 28, 1975, 11, p. 1695-1709.
- Cernovodeanu 1976 – Paul Cernovodeanu, *Românii și primele proiecte de construire a canalului Dunăre – Marea Neagră (1838-1856)*, în RI, 29, 1976, 2, p. 201-209.

- Cernovodeanu 1981 – Paul Cernovodeanu, *Importanța rapoartelor consulare engleze pentru istoria Principatelor Române în perioada regulamentară (1835-1848)*, în RI, XXXIV, 1981, 6, p. 1097-1110.
- Cernovodeanu 1995 – Paul Cernovodeanu, *Relațiile Angliei cu Principatele Dunărene în secolul al XVIII-lea. Vedere de ansamblu*, în RI, VI, 1995, 11-12, p. 925-933.
- Cernovodeanu 1996 – Paul Cernovodeanu, *Un raport britanic din 1791 privitor la navigația și comerțul în Marea Neagră*, în RI, VII, 1996, 7-8, p. 605-608.
- Ciurea 1969 – Dumitru Ciurea, *Relațiile Moldovei cu puterile europene între anii 1834-1849*, în AIIAI, 6, 1969, p. 177-184.
- Colson 1839 – Félix Colson, *De l'état présent et de l'avenir des Principautés de Moldavie et de Valachie, suivi des traités de la Turquie avec les puissances européennes*, Paris, 1839.
- Crăciun 1966 – Georgeta Crăciun, *Călători străini despre Iași în secolele XIV-XIX (Elemente caracteristice)*, în SAI, VIII, 1966, p. 238-254.
- Diculescu 1973 – Vladimir Diculescu, *Breslele, negustorii și meseriașii în Țara Românească (1830-1848)*, București, 1973.
- Dumas, Dumas 2003 – Olivier Dumas, Felicia Dumas, *Enseignement du français et pensions françaises à Iași au XIXème siècle*, în Alexandru Zub, Dumitru Ivănescu (ed.), *Franța. Model cultural și politic*, Iași, 2003, p. 117-127.
- Duzinschi 2009 – Tudor Dan Duzinschi, *Interese britanice la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului XIX*, în Dumitru Vitcu (coord.), *Prin labirintul istoriei. Stat, societate și individ în perioada construcției naționale*, Iași, 2009, p. 173-183.
- Eliade 1982 – Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, București, 1982.
- Filimon 1971 – Aurel Filimon, *Stabilirea consulatelor belgiene în România*, în ASUI, s.n., XVII, 1971, 1, p. 225-231.
- Filitti 1915 – Ioan C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic (1834-1848)*, București, 1915.
- Florescu 1957 – G. G. Florescu, *L'aspect juridique des kbatt-i-chérifs. Contributions à l'étude des relations de l'Empire Ottoman avec les Principautés Roumaines*, în SAO, I, 1957, p. 121-146.
- Giurescu 1970 – Const. C. Giurescu, *La politique des grandes puissances dans le Sud-Est européen aux XVIIIe et XVIIIe siècles*, în RRH, IX, 1970, 6, p. 945-951.
- Haupt 1956 – Gheorghe Haupt, *Date cu privire la cunoștințele opiniei publice ruse despre țările românești la începutul secolului al XIX-lea*, în SAI, 1, 1956, p. 115-124.
- Hitchins 1998 – Keith Hitchins, *Românii. 1774-1866*, București, 1998.
- Holban 1932 – Marie Holban, *Quelques notes touchant un rapport du consul de France à Jassy*, în RHSEE, IX, 1932, 10-12, p. 367-372.
- Holban 1935 – Marie Holban, *Texte d'un rapport inédit du Ministre Reinhard sur la Valachie et la Moldavie*, în RHSEE, XII, 1935, 7-9, p. 237-249.
- Holban 1944 – Marie Holban, *Autour de l'« Histoire de la Moldavie et de la Valachie » de Carra*, în RHSEE, XXI, 1944, p. 155-230.

- Hurmuzaki 1885 – Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, supliment I, vol. II, 1781-1814. *Documente culese din Arhivele Ministeriului Afacerilor Străine din Paris de A. I. Odobescu*, București, 1885.
- Hurmuzaki 1889 – Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, supliment I, vol. III, 1709-1812. *Documente culese din Arhivele Ministeriului Afacerilor Străine din Paris de A. I. Odobescu*, București, 1889.
- Hurmuzaki 1895 – Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, supliment I, vol. VI, 1827-1849. *Documente adunate și coordonate de D. A. Sturdza și C. Colescu-Vartic*, București, 1895.
- Hurmuzaki 1897 – Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. X, *Rapoarte consulare prusiene din Iași și București: 1763-1844*, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, adunate, adnotate și publicate de Neculai Iorga, București, 1897.
- Hurmuzaki 1912 – Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XVI, 1603-1824. *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze publicate după copiile Academiei Române de Nerva Hodoș*, București, 1912.
- Hurmuzaki 1913 – Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XVII, *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1825-1846) culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, publicate după copiile Academiei Române de Nerva Hodoș*, București, 1913.
- Hurmuzaki 1916 – Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XVIII, *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1847-1851)*, București, 1916.
- Ionescu 1974 – Traian Ionescu, *L'échange maritime de marchandises entre les Principautés danubiennes et la France durant la période 1829-1848*, în *RRH*, XIII, 1974, 2, p. 269-284.
- Ionescu 1996 – Adrian-Silvan Ionescu, *Politică și modă la cumpăna secolelor XVIII-XIX*, în *AIIAI*, XXXIII, 1996, p. 57-82.
- Iorga 1910 – Nicolae Iorga, *Știri despre veacul al XVIII-lea în țerile noastre după corespondențe diplomatice străine*, în *An.Acad.*, seria II, XXXII, 1910, p. 569-640.
- Iorga 1925 – Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc. Epoca mai nouă*, București, 1925.
- Iorga 1940 – Nicolae Iorga, *Un livre du père d'André Chénier sur l'Empire Ottoman*, în *RHSEE*, XVII, 1940, 1-3, p. 11-19.
- Iorga 1981 – Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ediție îngrijită de Adrian Angheliescu, București, 1981.
- Irimia 2009 – Liviu Irimia, *Credințe, obiceiuri și moravuri în Moldova prepașoptistă*, în Dumitru Vitcu (coord.), *Prin labirintul istoriei. Stat, societate și individ în perioada construcției naționale*, Iași, 2009, p. 101-118.
- Isar 1979 – Nicolae Isar, *Saint-Marc Girardin și contribuția sa la lupta de eliberare națională a românilor*, în *RI*, 32, 1979, 1, p. 111-128.
- Isar 1991 – Nicolae Isar, *Publiciști francezi și cauza română (1834-1859)*, București, 1991.
- Isar 1992 – Nicolae Isar, *Istoria modernă a românilor. Imaginea societății românești în Franța (1774-1848)*, București, 1992.

- Istoria românilor* 2003 – *Istoria românilor*, vol. VII, tom 1, *Constituirea României moderne (1821-1878)*, București, 2003.
- Kara 1972 – I. Kara, *Din istoria comerțului moldovenesc între anii 1829 și 1831. O corespondență comercială inedită*, în *AILAI*, 9, 1972, p. 475-494.
- Lăzărescu 1985 – Dan A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, vol. I, 1716-1789, București, 1985.
- Lebel 1955 – Germaine Lebel, *La France et les Principautés Danubiennes (Du XVIe siècle à la chute de Napoléon Ier)*, Paris, 1955.
- Luca 2009 – Cristian Luca, *Activitatea portuară și construcțiile navale la Galați în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea*, în Claudiu Neagoe (coord.), *Modele culturale și realități cotidiene în societatea românească (secolele XV-XIX)*, București, 2009, p. 233-246.
- Macovei 1989 – Adrian Macovei, *Moldova și Țara Românească de la unificarea economică la unirea politică din 1859*, Iași, 1989.
- Marin 1981a – I. D. Marin, *Botoșanii de la începuturile sale până la jumătatea secolului al XVIII-lea*, în *Hierasus*, IV, 1981, p. 105-109.
- Marin 1981b – I. D. Marin, *Botoșanii în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Hierasus*, IV, 1981, p. 111-116.
- Marin 2006 – Șerban Marin, *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, în *RA*, s.n., LXVIII, 2006, 1, p. 138-139.
- Matei 1984 – Vlad D. Matei, *Statutul juridic al Țărilor Române în perioada 1600-1829*, în *SAI*, XLVII-XLVIII, 1984, p. 63-77.
- Mischevca 1999 – Vladimir Mischevca, *Impactul geopolitic al războaielor ruso-turce asupra Principatelor Române*, în *SMIM*, XIII, 1999, p. 165-187.
- Munteanu-Breastă 1988 – N. Munteanu-Breastă, „*Moldova la 1787*” în *vižiunea contelui d'Hauterive*, în *RI*, 41, 1988, 7, p. 709-720.
- Murariu 1981 – Ioan Murariu, *Iarmaroace și târguri săptămânale în Moldova (1774-1832)*, în *Hierasus*, IV, 1981, p. 137-145.
- Negruți 1981 – Ecaterina Negruți, *Situația demografică a Moldovei în secolul al XIX-lea*, în *RI*, 34, 1981, 2, p. 243-257.
- Oțetea 1957 – Andrei Oțetea, *Geneza Regulamentului Organic*, în *SAI*, 2, 1957, p. 387-402.
- Panaite 1993 – Viorel Panaite, *Străinii în vižiune juridică otomană. Veacurile XVI-XVII*, în *AIIGB*, XXXII, 1993, p. 29-38.
- Penelea 1973 – Georgeta Penelea, *Regimul juridic al bălciurilor în Țara Românească (1774-1831)*, în *SMIM*, VI, 1973, p. 145-160.
- Platon 1998 – Alexandru-Florin Platon, *Primele elemente burgheze în Principatele Române (secolul al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea). Aspecte etnice și confesionale*, în Ion Agrigoroaiei, Gheorghe Cliveti (ed.), *Național și social în istoria românilor. Profesorului Gheorghe Platon la a 70-a aniversare*, Iași, 1998, p. 223-233.
- Platon, Oghină-Pavie 2003 – Gheorghe Platon, Cristiana Oghină-Pavie, *Franța și Principatele Române în epoca „Restaurației naționale” (1821-1834)*, în Alexandru Zub, Dumitru Ivănescu (ed.), *Franța. Model cultural și politic*, Iași, 2003, p. 238-250.
- Popa 2009 – Bogdan Popa, *Relatări de călătorie ca sursă pentru o istorie socială a alimentației în Țările Române (secolul al XIX-lea)*, în *SMIM*, XXII, 2009, p. 111-122.

- Russo 1950 – Alecu Russo, *Opere alese*, studiu introductiv de Emil Boldan, București, 1950.
- Rally 1931 – Alex. Rally, *Le voyage de Cochelet dans les principautés roumaines (1834-5)*, în RHSEE, VIII, 1931, 10-12, p. 276-294.
- Stan 1984 – Apostol Stan, *Proiecte de constituire a unui stat național român în contextul echilibrului politic al Europei de sud-est (1829-1848)*, în *Unirea Principatelor și puterile europene*, București, 1984, p. 9-29.
- Stanciu, Stroia 2004 – Ștefan Stanciu, Marian Stroia, *Orașul Galați în relatările călătorilor străini (de la începuturile sale până la 1848)*, Galați, 2004.
- Stroia 1992 – Marian Stroia, *Politica expansionistă a Rusiei la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Noi mărturii documentare*, în RA, LIV, 1992, 1, p. 42-47.
- Taftă 1999 – Lucia Taftă, *Companii franceze de navigație la Dunărea de Jos și pe Marea Neagră în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în RA, LXI, 1999, 1-2, p. 136-149.
- Trenard 1983 – Louis Trenard, *Un précepteur bressan dans les Principautés Roumaines : Jean-Louis Carra*, în RESEE, XXI, 1983, 2, p. 183-194.
- Toderașcu 1970 – Ioan Toderașcu, *Din activitatea șantierului naval Galați în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în ASUI, s.n., XVI, 1970, 1, p. 67-76.
- Vărzaru 1984 – Simona Vărzaru, *Prin Țările Române. Călători străini din secolul al XIX-lea*, București, 1984.
- Vianu 1960 – Al. Vianu, *Aplicarea tratatului de la Kuciuk Kainargi cu privire la Moldova și la Țara Românească (1775-1783)*, în Studii, XIII, 1960, 5, p. 71-101.
- Vitcu 1987 – Dumitru Vitcu, *Istoria salinelor Moldovei în epoca modernă*, Iași, 1987.
- Vitcu 2002 – Dumitru Vitcu, *Contribuția alogenilor la procesul modernizării societății românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Note preliminare*, în Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc (coord.), *Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen, 1832-1918*, Iași, 2002, p. 23-39.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primmate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyey „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal'noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul'tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul'tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

LEGAL REGULATION OF JUVENILE CORRECTIONAL AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS' ACTIVITY IN THE RUSSIAN EMPIRE (THE 1860s – THE EARLY TWENTIETH CENTURY)

Tatyana KATTSINA*

Natalia PASHINA**

Abstract. *The system of juvenile correctional and educational institutions in the Russian Empire was developed gradually and was close to its finished form by the First World War. In the legal system its codification was represented by large charters, regulations and acts that stipulated particular issues regarding arrangement and maintenance of these institutions, their sources of funding, educational process organisation, etc. The present article focuses on the legal regulation of juvenile correctional and educational institutions in terms of evolution of approaches to educational work through individual influence measures as an alternative to the imprisonment of underage boys and girls.*

Keywords: *juvenile delinquency, crime, regulation, education, the Russian Empire.*

Introduction

Solving the problem of juvenile delinquency involves finding a balanced approach to the solution of the dilemma between ensuring public safety and respecting the child's rights protection. It is quite obvious that in the process of its development society is forced to determine its position regarding education and to develop a system of measures for those minors who, due to the peculiarities of their personality, upbringing and development, exhibit negative tendencies of behaviour. In the modern world preference is given not to punitive measures, but to alternative means of correctional influence, such as mediation, educational work, life skills development and restorative justice.

Discussions

Compulsory education organisations gained popularity in Russia in the second half of the nineteenth century. The first to begin its development were jurists, prominent statesmen and public figures. The literature and periodicals of that time¹ analysed the reasons for the increase in juvenile delinquency, identified gaps in domestic legislation, substantiated the need for an alternative to the imprisonment of children and adolescents, and highlighted the activities of the Societies of Agricultural Colonies and Craft Shelters,

* Siberian Federal University, Krasnoyarsk, Russian Federation; e-mail: katsina@list.ru.

** Siberian Federal University, Krasnoyarsk, Russian Federation; e-mail: nvpashina@yandex.ru.

¹ *Zemledel'cheskie kolonii* 1870; *Nashi* 1907; Sabinin 1898.

which initiated the creation of correctional and educational institutions for children and adolescents. A special place in the development of this issue was occupied by the works of Dmitriy A. Dril² who studied the psychological and pedagogical aspects of working with juvenile offenders. The most complete description of the internal structure of correctional institutions for juvenile prisoners established in the European part of Russia, and the organisation of labour training and religious and moral education in them, can be found in the works of Alexander F. Kistyakovsky³ and Dmitriy Talberg.⁴ The Western European experience of juvenile correctional shelters is presented in the publications of Efimiy I. Albitsky, Alexander Shirgen⁵ and Alexander M. Bogdanovsky.⁶

Behind the archaic ideas about the “original wickedness” and moral depravity of a young criminal the society discerned a social motive that pushed minors onto the path of vice. At the same time, there came an understanding that the application to a child of the same types of punishment used for adult criminals (i.e. imprisonment, exile, hard labour) resulted if not in death, then in the child’s final corruption. However, Russian legislation included correctional and educational institutions in the system of the state penitentiary system only in the second half of the nineteenth century.

Materials and Methods

The materials of the present article are based on the analysis of texts of legislative acts (regulations, statutes) of different time periods, which directly defined the tasks, functions, sources of funding and other important aspects of juvenile correctional and educational institutions and stimulated their work in imperial Russia.

All types of the above listed legislative acts are contained in the Complete Collection of Laws of the Russian Empire (CCLRE). It combines the laws from 1649 up to 12 December 1825 (the first collection), from 12 December 1825 up to 28 February 1881 (the second collection) and from 1 March 1881 up to the end of 1913 (the third collection) in chronological order, according to the number of each act approved by the tsar. Most of the acts contained in these collections were in effect up to the October phase of the revolution of 1917. We focused on the second and third CCLRE collections.

² Dril 1888; Dril 1904.

³ Kistyakovsky 1878.

⁴ Talberg 1882.

⁵ Albitsky, Shirgen 1893.

⁶ Bogdanovsky 1871.

The article is based on the generally accepted principles of historical analysis and cognition that imply the study of processes and phenomena in a systematic, dynamic and interactional manner.

Results

Until the end of the 1830s there were no special institutions in Russia for educational influence on the personality of a juvenile offender. According to the verdicts of the courts, minors served their sentences in places of detention together with adult criminals. The penitentiary system of the Russian Empire in that period consisted of institutions of imprisonment that were both permanent (houses of correction, convict prisons, provincial and district prisons of general regime) and temporary (transit prisons and prisoner transports). Even a short stay by a juvenile in one of these places of detention left an indelible stamp on his further life and destiny. In prison adolescents were subjected to sexual abuse by adult prisoners, which led to the deformation of their sexual sphere and (in addition) severe harm and sometimes debilitating health disorders.⁷ Another side of the influence of a collective prison on a juvenile was his moral degradation. The corruption of a personality occurred due to the detailed acquaintance with the inside of the criminal underworld. Under the impact of adult inmates, these children turned from inexperienced thieves and unconscious frauds into skillful offenders with intent to commit crime.

The forward-thinking members of the society increasingly urged the government to remove children from prisons where they were subjected to criminal influence. Without any governmental order, private institutions for “vicious children” were opened in Russia, first of all in the cities of the Baltic provinces – in Riga (1839), Narva (1848), Revel (1850) – i.e., where “the influence of Germany, its culture and institutions was most evident.”⁸ In the second half of the nineteenth century the question of special institutions for juvenile convicts was repeatedly raised on the pages of such departmental editions as the *Zhurnal Ministerstva yustitsii* and the *Tyuremnyi vestnik*.

International penitentiary congresses⁹ initiated in the 1840s by a new tendency in European criminal legislations played a significant role in the development of theoretical justification and the formulation of rehabilitation activity of persons who were imprisoned for the crimes they had committed. The congresses pushed forward the revision of the existing codes and creation of new ones, expanding governmental measures on both prevention and suppression of crime, and the creation of a system of measures regarding

⁷ Vasilevsky 1925, p. 30–31; Gernet 1961, p. 395.

⁸ Dril 1905, p. 352.

⁹ Belyaeva 2012, p. 69.

juvenile offenders, including not only public legal proceedings with the participation of a jury in all important cases, but also distribution of rationally arranged places of detention for correction. While analysing social and theoretical mechanisms underlying the changes that happened in the Western penitentiary system Michel Foucault presented correctional institutions as a link between “the theory of pedagogical and spiritual transformation of individuals through continuous exercise and penitentiary techniques.”¹⁰ These processes influenced the legislation inducing its changes first in the direction of consolidation (1866) and later (in 1892, 1893, 1897 and 1909) in the direction of improvement and regulation of juvenile correctional institutions’ activity.

Thus, for the first time in the history of Russian law, Article 6 of the *Charter of Punishments Imposed by Magistrate Judges* (1864)¹¹ and Article 137 of the *Code of Criminal and Corrective Penalties of Russia* (1866)¹² designated correctional shelters for young people aged 10–17 (under legal age) as a new form of judicial punishment different from prison.

The practical implementation of these resolutions was facilitated by the law dated 5 December 1866, “On the Establishment of Shelters and Colonies for Moral Correction of Juvenile Criminals.”¹³ It proved that district councils, societies and clerical institutions as well as private individuals were also called upon to set up such “institutions that are agreeable to God and universally beneficial” (Article 1). Thus, public and private charities were involved in the execution of criminal punishment. Having refused direct financing of shelters and colonies from the budget (European experience testified to the significant financial costs of maintaining such institutions), the legislator provided for their support in terms of both various forms of financing as well as tax remissions and benefits. Non-governmental shelters and colonies received the following advantages: their immovable property was exempt from any taxes in favour of the treasury; each shelter was allowed to arrange an annual lottery without fixed interest payment, as long as the sum of the proceeds of tickets sold did not exceed three thousand rubles; the shelters that specialised in agriculture were assigned necessary land from the free state lands available in that area; the shelters received monthly payments to cover the cost of clothing and food allowances for an adult prisoner in local prisons for each juvenile held in them (Article 3).¹⁴

¹⁰ Foucault 1999, p. 178.

¹¹ *Sudebnye ustavy* 1864.

¹² Tagancev 1876, p. 77–78.

¹³ *Ob ispravitel'nykh* 1868.

¹⁴ *Ibid.*, p. 352.

Since this statutory instrument did not prohibit the placement of homeless children, beggars, or those given away by their parents to correctional shelters and colonies, the charters of such institutions allowed the admission of minors from all these groups. Parents of children sent to orphanages had to pay a part of the cost necessary for their maintenance and upbringing, taking into account their financial situation: if the family was short of money, their monthly contribution to the orphanage was not supposed to exceed three rubles (Article 4).¹⁵

Only persons of impeccable morality and possessing a certificate for the right to teach were allowed to run shelters according to the law of 1866 (Article 7). In correctional shelters the minors were taught reading, writing, basic rules of arithmetic, agricultural and/or craft work and religious instruction according to the rules of the confession to which each ward belonged (Article 8).¹⁶ And since the legislator did not specify the procedure for the settlement and maintenance of the ward (the only exception was the statement that any person who escaped was returned to the shelter and kept there under strict supervision, separately from others, but for a period not longer than a month), the educational system, or a set of incentive measures and disciplinary penalties, these and many other issues were determined by the charters of the institutions themselves. As a rule, when developing the charter of a future institution, the constituent documents of already existing shelters and colonies were taken as a model, with particular changes and additions implemented in them within the framework of those stipulated by law.

The implementation of the law of 1866 was based on European experience. Thus, in 1868 at the expense of the Society for the Trustees of Prisons (Saint Petersburg) a group of officials from the Ministry of Internal Affairs visited Switzerland, where they studied the activities of the institutions opened in 1775 by the famous humanist teacher I. G. Pestalozzi. Juvenile offenders were kept there separately from adults and the prison regime was replaced by the educational one. Soon a project of organising agricultural colonies and craft shelters intended for a complex educational impact (covering labour, spirituality and morality) on a convicted juvenile, combined with teaching, was developed. The arrangement and maintenance of such institutions were within the purview of the ad hoc Societies of Agricultural Colonies and Craft Shelters and the Society of Correctional Shelters. By 1890 there were still only a few of them: in Saint Petersburg (1870), Warsaw and Kharkov (1871), Kazan (1873), Kiev (1874), Nizhny Novgorod (1875), Simbirsk and Yaroslavl (1876), Vologda (1878), Odessa and Tula (1886),

¹⁵ Ibid., p. 353.

¹⁶ Ibid.

Kostroma and Simferopol (1889).¹⁷ The number of institutions of correctional education for juvenile delinquents was also small. By the twentieth century Russia had reached a low (34)¹⁸ quantitative level of juvenile correctional institutions. But even 61 organisations of the kind (in 1916) satisfied only 6–10%¹⁹ of the demand, which is why “young people often suffered in common prisons against the wish of the judges.”²⁰ It should be mentioned that up to 90% of educational and correctional institutions in the Russian Empire functioned at the expense of private and public charity.²¹

Returning to the characteristics of lawmaking in the sphere of juvenile delinquency, we should note that juvenile colonies and shelters of correctional education were under the jurisdiction of the Ministry of Internal Affairs and opened with the permission of the head of this department, after they had passed the procedure of statutory document reconciliation by the Minister of Justice. The structure of the developed text of the charter necessarily included a provision according to which the Minister of Internal Affairs and the local governor were given the right to send officials to audit the institution.

A significant influence on the organisation of the educational process in juvenile correctional shelters was exerted by the Congresses of representatives of Russian correctional institutions that started functioning in 1881. The fruitful activity of the congresses was facilitated by the fact that the leading domestic specialists in the field of law, medicine, psychiatry and pedagogy participated in them along with the heads of correctional institutions. The permanent bureau of the congress operated between the meetings and ensured cooperation with state authorities, introduction of amendments into the laws that regulated the functioning of correctional shelters system, and distribution of the most successful methods of educational influence among all the juvenile correctional institutions of the system.

The fruitful work of the Bureau of Congresses resulted in the adoption at the end of the nineteenth century of a number of important laws aimed at regulating the stay of adolescents in correctional institutions. Thus, the law of 20 May 1892, “On the Amendments to the Regulations Relating the Application to Correctional Shelters and Keeping of Juvenile Criminals in Them,” granted district courts the right to assign juvenile offenders to the shelters, and the administration of the shelters could solve the question of the

¹⁷ Albitsky, Shirgen 1893, p. 195.

¹⁸ Kattsina 2017, p. 535.

¹⁹ Lyublinsky 1923, p. 46–47.

²⁰ Mill 2010, p. 214.

²¹ Sinova 2012, p. 56.

minors' detention time based not on the severity of the offence, but on the achievement of the goals of correction. Those who had reformed could be put on probation, i.e., in cases of violation of law and order they could be returned to the shelter and left there until the reformation or the onset of the age limit (of 18 years). The legislator stipulated that the period of stay of a juvenile in a shelter could not be less than one year and not later than the ward's eighteenth birthday.²² This rule made it possible to avoid short-term stays in a shelter when a court imposed a sentence of one to three months. On the other hand, it questioned the achievement of the goals of correctional education, since it was obvious that it required a longer period. Additionally, it may have contributed to the making of wrong decisions, since the criteria for correction were not developed and they entirely depended on the judgement of particular individuals who had various approaches to the assessment of the wards' behaviour.

The fact that the terms of stay in shelters do not correspond to the terms of the punishment they replace and that the court does not determine these terms in its sentence at all, cannot change the punitive nature of this measure, since the stay in shelters is compulsory and release from the shelter may not follow otherwise than in the manner prescribed by law²³ – the Russian lawyer, criminologist and statesman Nikolay S. Tagantsev wrote.

The work of correctional institutions was specifically influenced by statutory instruments of 1893 related to minors. These included, for instance, the law of 2 February, "On Granting Correctional Shelters the Right to Conclude the Terms for the Release of Graduated Wards for Hiring or Training"²⁴ and the law of 8 February, "On Changing the Procedure for the Imprisonment and Transfer of Minors under Investigation and on Trial."²⁵ The latter increased the number of juvenile categories from which offenders could be placed into correctional shelters and colonies. Law enforcement agencies now had the opportunity to send minors under investigation to shelters and colonies, by agreement with their administrative bodies. It should also be noted that in 1895 juvenile correctional institutions, as well as shelters for prisoners' children, were taken under the patronage of the emperor.²⁶

The law of 2 June 1897, "On Changing the Forms and Rituals of Legal Proceedings in Cases of Criminal Acts of Infants and Minors," as well as the legal provisions on minors' punishment,²⁷ marked the beginning of the fundamental reformation of the institution of minors' responsibility. Thus,

²² *Ob izmenenii* 1895, p. 354.

²³ Tagantsev 1902, p. 1088–1089.

²⁴ *O predostavlenii* 1897, p. 54.

²⁵ *Ob izmenenii* 1897, p. 64.

²⁶ *O prinyatii* 1899, p. 104.

²⁷ *Ob izmenenii* 1900, p. 357–360.

for individuals between the ages of 14 and 17, a maximal term of imprisonment for serious crime was set at up to 12 years. For the individuals of the same age group who “acted without afterthought” or those aged between 10 and 14 who acted “with intent” the most severe restrictive measure was imprisonment in special facilities arranged in prisons and detention centres for time periods determined by the court. The following measures were applied in relation to individuals aged 10 to 17 who acted “without afterthought,” regardless of the amount of punishment for the crime or misdemeanour they committed: subjection to the responsible supervision of parents, or defensors, or other trustworthy people who expressed their consent to it; placement for correction in colonies and shelters or, in case of their absence or lack of premises, in monasteries. Individuals between the ages of 14 and 17 whose criminal activity became a business or “stemmed from habit” were predominantly placed in correctional shelters or penal colonies for juvenile offenders.²⁸

A report from 4 October 1897, in the hall of Irkutsk Judicial Chamber during the combined meeting of the founders of the Irkutsk Society for Agricultural Colonies and Craft Shelters for Juvenile Criminals, stated that the question of arranging similar colonies had acquired a specific significance now that a new law had been issued.²⁹

It is obviously based on the assumption that juvenile crime is mostly determined by the environment in which they live and grow up. Of course, the return of children to their parents under such conditions, leaving children under the supervision of their parents or their substitutes is far from always possible, and the very arrival at such a decision requires a change in the environment in which they exist. Although the law of 2 June provides for the transfer of children to the supervision of trustworthy outside parties, it is undoubtedly difficult to count on a large number of such individuals. And in this state of affairs, the main contingent of juvenile delinquents will inevitably have to concentrate in undiscerning colonies and shelters. A private initiative will be completely insufficient to arrange these institutions. First of all, it will require very significant financial costs that individuals and societies will not be able to bear.³⁰

The *Regulations on Juvenile Educational and Correctional Institutions*, imperially established on 19 April 1909, reflected the trend of narrowing repressive measures of influence on children and adolescents. They accumulated the main positive principles which were developed by domestic practice and enshrined in the previous laws on correctional institutions and criminal punishments, applied to minors. They determined the goal of correctional

²⁸ Ibid.

²⁹ *Irkutsk* 1897, p. 1.

³⁰ Ibid.

institutions as organisations for the moral correction of minors and preparing them for an honest working life (Article 1).³¹ They also consolidated the basic principles of pedagogical work with juvenile criminals: love and personal influence of adults on the life and relationships of children, order and discipline, labour.

The registration procedure of juvenile correctional and educational institutions as well as private societies that were developed to establish and maintain them was carried out by the Ministry of Justice of the General Prison Administration (Article 4).³²

It was allowed to admit defendants and those under investigation to colonies and shelters, as well as adolescents who led a homeless or neglected lifestyle with such typical manifestations of destructive behaviour as roguery and beggary (Article 7).³³ A number of articles (7, 9, 10, 22–28)³⁴ of the *Regulations* of 1909 tasked correctional and educational institutions with a wide range of preventive and rehabilitative measures. The measures included neutralisation of unfavourable social education, the elimination of direct and indirect immoral and criminal influence on a juvenile convict, person under investigation or the defendant, and the formation of life skills.

Financial and tax benefits were expanded to colonies and shelters; in particular the amount allocated from the treasury for the purchase of food, uniforms and bedding for wards was doubled. State funding covered the shelters' costs for treatment (three kopecks a day for each sick ward) and burial (in the amount allocated for the burial of prisoners who died in civilian hospitals) of wards. The costs for the transfer of minors to educational and correctional institutions or trips at the request of the judicial or investigative authorities were reimbursed (Article 14). Ten to twenty percent of the sum of penalties received by law for the arrangement of district council detention facilities (or institutions managing the indicated amounts in areas where district councils were not introduced) were to be transferred annually to correctional institutions for their development and maintenance (Article 15). The payment of one-time benefits in the amount of up to 20,000 rubles from a fund derived from fines collected in the subject provinces and regions provided for the establishment and repair of buildings of correctional and educational institutions (Article 16). In addition to these, colonies and shelters had the right: to accept donations and refusals by testaments; to receive benefits (both one-time and annual) from district councils, cities, the estate, the rural municipality, parish and rural societies and other institutions and

³¹ *Polozhenie* 1912, p. 262.

³² Ibid.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid., p. 262, 264–266.

individuals; to make collections in churches on certain days of the year (with the permission of the diocesan authorities); to arrange local grassroots fundraising and receipt-books collections, paid public readings, concerts, exhibitions, etc. (Article 17).³⁵

In general, the *Regulations* of 1909 represented a fundamentally new normative act for Russian legislation, which reflected a lot of positive tendencies, in particular the priority of the educational function of punishment over correctional and punitive functions.

Conclusions

In the second half of the nineteenth century during the reformation of criminal and juridical legislation in the Russian Empire a new approach to organisation of state prosecution of juvenile delinquents emerged. It resulted in the appearance of specialised correctional institutions where adolescents were detained separately from adult prisoners, and education was officially recognised as a priority in the work of such institutions.

Unlike Western countries, Russian legislation stipulated the existence of correctional institutions of one type where both minors convicted of committing a crime and those who did not have a criminal past behind them (homeless and neglected children and those whose parents could not cope with raising their offspring) were placed. But even with respect to those adolescents who were placed in colonies and shelters for committing real crimes, the authorities of the institutions set rehabilitation and correction as their priority goals, but not punishment of children.

Bibliographical Abbreviations

Albitsky, Shirgen 1893	– Efimiy Albitsky, Aleksandr Shirgen, <i>Ispravitel'no-vospitatel'nye zhavedeniya dlya nesovershennoletnikh prestupnikov i detey zabrosennykh v svyazi s zakonodatel'stvom o prinuditel'nom vospitanii</i> , Saratov, 1893.
Belyaeva 2012	– Larisa Belyaeva, <i>Mezhdunarodnye penitentsiarnye kongressy i razvitie ucheniya o vospitanii nesovershennoletnikh pravonarushiteley</i> , in <i>Vestnik instituta</i> , 17, 2012, 3, p. 69–81.
Bogdanovsky 1871	– Aleksandr Bogdanovsky, <i>Molodye prestupniki: vopros ugolovnogo prava i ugolovnoy politiki</i> , Saint Petersburg, 1871.
Dril 1888	– Dmitriy Dril, <i>Psikhologiya prestupnosti. Chast' pervaya. Maloletnie prestupniki: Etyud po voprosu o chelovecheskoi prestupnosti, ee faktorakh i sredstvakh bor'by s nei</i> , Moscow, 1888.
Dril 1904	– Dmitriy Dril, <i>Chto dal VI s'ezd predstaviteley russkikh vospitatel'no-ispravitel'nykh zhavedeniy</i> , in <i>ZMY</i> , 7, 1904, p. 219–244.

³⁵ Ibid., p. 263–264.

- Dril 1905 – Dmitriy Dril, *Postanovka ispravitel'nogo vospitaniya v Rossii*, in *TV*, 5, 1905, p. 350–358.
- Foucault 1999 – Michel Foucault, *Nadzirat' i nakazyvat': Rozhdenie tyur'my*, Moscow, 1999.
- Gernet 1961 – Mikhail Gernet, *Istoriya tsarskoy tyur'my: v pyati tomakh*, tome III, 1870–1900, Moscow, 1961.
- Irkutsk 1897 – *Irkutsk*, in *Vostochnoe obozrenie*, 8 October 1897, p. 1.
- Kattsina 2017 – Tatyana Kattsina, *Societies of Agricultural Colonies and Craft Shelters in Siberia (the End of XIX – the Beginning of the XXth Century): Realization of Social Expectations*, in *Bylye Gody*, 44, 2017, 2, p. 533–541.
- Kistyakovsky 1878 – Aleksandr Kistyakovsky, *Molodye prestupniki i uchrezhdeniya dlya ikh ispravleniya, s obozreniem russkikh uchrezhdeniy*, Kiev, 1878.
- Lyublinsky 1923 – Pavel Lyublinsky, *Bor'ba s prestupnost'yu v detskom i yunosheskom vozraste (sotsial'no-pravovye ocherki)*, Moscow, 1923.
- Mill 2010 – Tatjana Mill, *Zur Erziehung verurteilt. Die Entwicklung des Jugendstrafrechts im zaristischen Russland 1864–1917*, Frankfurt on Main, 2010.
- Nashi 1907 – *Nashi ispravitel'no-vospitatel'nye zavedeniya dlya nesovershennoletnikh (Izplechenie iz otcheta Glavnogo tyuremnogo upravleniya za 1905 god)*, in *ZMY*, 8, 1907, p. 188–197.
- O predostavlenii* 1897 – *O predostavlenii ispravitel'nym priyutam prava zaklyuchat' usloviya ob otdache vypuskaemykh vospitannikov v naem ili obuchenie*, № 9297 ot 02.02.1893, in *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii*, 3rd collection, vol. XIII, Saint Petersburg, 1897.
- O prinyatii* 1899 – *O prinyatii pod pokrovitel'stvo ispravitel'nykh zavedeniy dlya nesovershennoletnikh i priyutov dlya arestantskikh detey*, № 11402 ot 22.02. 1895, in *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii*, 3rd collection, vol. XXIX, Saint Petersburg, 1899, p. 104.
- Ob ispravitel'nykh* 1868 – *Ob ispravitel'nykh priyutakh*, № 43949 ot 05.12.1866, in *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii*, 2nd collection, vol. XLI, Saint Petersburg, 1868, p. 352–353.
- Ob izmenenii* 1895 – *Ob izmenenii postanovleniy, kasayushchikhsya obrashcheniya v ispravitel'nye priyuty i sodержaniya v nikh maloletnikh prestupnikov* № 8609 ot 20.05.1892, in *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii*, 3rd collection, vol. XII, Saint Petersburg, 1895, p. 354.
- Ob izmenenii* 1897 – *Ob izmenenii poryadka zaklyucheniya i pereglyki nesovershennoletnikh, sostoyashchikh pod sledstviem i sudom*. № 9316 ot 08.02.1893, in *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii*, 3rd collection, vol. XIII, Saint Petersburg, 1897, p. 64.
- Ob izmenenii* 1900 – *Ob izmenenii form i obryadov sudoproizvodstva po delam o prestupnykh deyaniyakh maloletnikh i nesovershennoletnikh, a takzhe zakonopolozheniy o ikh nakazumosti*, № 14233 ot 02.06.1897, in *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii*, 3rd collection, vol. XVII, Saint Petersburg, 1900, p. 357–360.
- Polozhenie* 1912 – *Polozhenie o vospitatel'no-ispravitel'nykh zavedeniyakh dlya nesovershennoletnikh*, № 31727 ot 19.04.1909, in *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii*, 3rd collection, vol. XXIX, Saint Petersburg, 1912, p. 262–266.

- Sabinin 1898 – Leonid Sabinin, *Prestupnye deti i ispravitel'nye zavedeniya*, Rovno, 1898.
- Sinova 2012 – Irina Sinova, *Vospitatel'no-ispravitel'nye zavedeniya dlya nesovershennoletnikh na rubezhe XIX–XX vekov*, in OJR, 1, 2012, p. 55–59.
- Sudebnye ustavy* – *Sudebnye ustavy 20 noyabrya 1864 goda, s izlozheniem rassuzhdeniy, na koikh oni osnovany. Chast' chetvertaya*; <https://civil.consultant.ru/reprint/books/331/4.html#img5>.
- Tagancev 1876 – Nikolaj Tagancev (ed.), *Ulozhenie o nakažaniyah ugolovnyh i ispravitel'nyh 1866 goda: s dopolnenijami po 1 janvarja 1876 g.*, Saint Petersburg, 1876.
- Tagantsev 1902 – Nikolay Tagantsev, *Russkoe ugolovnoe pravo. Chast' obshchaya: lektsii*, Saint Petersburg, 1902.
- Talberg 1882 – Dmitriy Talberg, *Ispravitel'nye priyuty i kolonii v Rossii*, Saint Petersburg, 1882.
- Vasilevsky 1925 – Lev Vasilevsky, *Besprizornost' i deti ulitsy*, [Khar'kov], 1925.
- Zemledel'cheskie kolonii* 1870 – *Zemledel'cheskie kolonii i remeslennye priyuty kak vospitatel'nye zavedeniya dlya nesovershennoletnikh prestupnikov i bednykh detey*, Saint Petersburg, 1870.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasion-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

CONSIDERAȚII PRIVIND VIAȚA ȘI ACTIVITATEA UNUI FOST STUDENT ROMÂN ÎN ÎTALIA, PROFESORUL ȘI PREOTUL IOAN SÂMPĂLEAN (1866-1940)

Răzvan Mihai NEAGU*

Considerations Regarding the Life and Activity of a Former Romanian Student in Italy, the Teacher and Priest Ioan Sâmpălean (1866–1940)

Abstract. *Ioan Sâmpălean was one of the most notable priests of the Greek Catholic Church in Transylvania. He had the opportunity to study theology and philosophy in Rome. Sâmpălean worked for some time in the central church administration, and later chose to be a teacher at the Archdiocesan Theological Seminary in Blaj. As a teacher, Sâmpălean was elected to represent this educational institution at the Great National Assembly on 1 December 1918 in Alba Iulia, where the union of Transylvania with Romania was voted upon. In the interwar period, the distinguished teacher became involved in political life and was made a senator in the Romanian parliament.*

Keywords: *Greek Catholic Church, Rome, student, theology, teacher.*

Cuvinte-cheie: *Biserica Greco-Catolică, Roma, student, teologie, profesor.*

Preliminarii. Origine și studii

Biserica Greco-Catolică a avut un rol determinant în istoria românilor din Transilvania. Manifestându-se mereu ca o biserică românească, această instituție ecleziastică s-a aflat în primele rânduri ale mișcării naționale și a contribuit decisiv la Marea Unire. Pe de altă parte, merită subliniat rolul școlilor Blajului, adevărate focare de românism, în care s-au format, din punct de vedere intelectual, copiii românilor transilvăneni. În cadrul acestor școli au funcționat numeroși dascăli excepționali, cărturari erudiți, cu contribuții majore la dezvoltarea culturii românești, amintindu-i aici numai pe Ioan Micu-Moldovan, Timotei Cipariu și Augustin Bunea. Din păcate, în zilele noastre, marcate profund de secularism și de globalizare, ne amintim tot mai puțin de rolul Bisericii Greco-Catolice și al slujitorilor ei în istoria românilor.

Scopul acestui studiu este să scoată la lumină o personalitate a acestei biserici, profesorul și preotul Ioan Sâmpălean (1866-1940). El s-a născut la 27 iulie 1866, la Tritenii de Sus (azi în jud. Cluj), într-o familie simplă de agricultori. A urmat cursurile școlii primare din localitatea natală, iar ulterior a învățat la Turda. Formarea sa intelectuală a continuat la Blaj, în cadrul Gimnaziului Superior Greco-Catolic, dovedind pasiune pentru cunoaștere și studiu, calități remarcate și de mitropolitul Ioan Vancea de Buteasa, care a decis, în anul 1885, să-l trimită la Roma, în cadrul Colegiului Grec „Sfântul Atanasie”, unde, între 1885 și 1890, a studiat teologia și filosofia, devenind

* Colegiul Tehnic Turda, România; e-mail: neagumihai20@yahoo.com.

doctor în teologie în 1890¹. Aceasta era una dintre cele mai prestigioase instituții de învățământ teologic din Cetatea Eternă, acolo studiind mari personalități ale Bisericii Greco-Catolice, dintre care îi amintim pe mitropolitul Victor Mihaly de Apșa, episcopii de Gherla, Ioan Sabo și Vasile Hossu, episcopul de Oradea, Demetriu Radu, canonici, precum Octavian Domide, Victor Bojor (ambii de la Gherla), Daniel Fireza (de la Lugoj), precum și marele luptător național, preotul Vasile Lucaciu și fiul său, Epaminonda. La 21 decembrie 1890, Sâmpălean a fost hirotonit preot celib în Biserica Sfântul Atanasie din Roma de către arhiepiscopul Stefano Stefanopoli².

Activitatea din perioada antebelică: între altar, catedră și mișcarea națională

După finalizarea studiilor, Sâmpălean revine în Transilvania și se stabilește la Blaj, activând în cadrul administrației centrale a Bisericii Greco-Catolice. Inițial, el și-a desfășurat activitatea la Cancelaria Mitropolitană (1891-1893), ulterior fiind spiritual (duhovnic) în cadrul Seminarului Teologic (1893-1896) și catehet (profesor de religie) la Institutul Pedagogic și la Școala Superioară de Fete³. În cele din urmă, Ioan Sâmpălean a optat definitiv pentru cariera didactică, devenind, în scurt timp, unul dintre profesorii exponențiali ai școlilor Blajului. În cadrul Seminarului Teologic, el a fost titularul catedrei de Drept canonic și Istorie bisericească timp de 30 de ani, între 1896 și 1926. Pentru scurt timp, a ocupat și postul de prefect de studii, la aceeași instituție (1898-1900).

Până la Marea Unire, activitatea profesorului Ioan Sâmpălean s-a desfășurat în cadrele mișcării naționale a românilor din Transilvania, el fiind un exemplu tipic de intelectual român angajat în lupta pentru drepturi și contra abuzurilor autorităților maghiare.

Una dintre laturile bogatei sale activități a fost cea caritativă. El s-a remarcat constant, din acest punct de vedere, donând diverse sume de bani pentru cauze bisericești, sociale sau școlare. Spre exemplu, în anul 1894 a donat un florin pentru construirea casei parohiale și protopopiale din Sebeș⁴. Sâmpălean a fost un apropiat al diverselor forme de asociaționism românesc, mai ales al celor din Blaj. În anul 1897, el a fost ales „membru ajutător” în cadrul Reuniunii femeilor române greco-catolice⁵. La 2 august 1903,

¹ Comșa, Seiceanu 1994, p. 124; Sigmirean 2007, p. 192, nr. 1216; Szögi 2011, p. 181.

² *Șematism* 1900, p. 765. Stefano Stefanopoli (1834-1895) a fost, începând din 1868 și până la sfârșitul vieții, arhiepiscop titular de Philippi.

³ Popa-Andrei 2013, p. 367.

⁴ *Unirea*, IV, nr. 18, din 5 mai 1894, p. 146.

⁵ *Unirea*, VII, nr. 10, din 6 martie 1897, p. 77.

profesorul blăjean a participat la o petrecere de vară în localitatea Chimitelnicu de Câmpie (azi sat Cipăieni, com. Sânger, jud. Mureș), în cadrul căreia a donat o coroană la Fondul de edificare a bisericii locale⁶.

Un eveniment foarte important pentru Blaj a avut loc la 3 noiembrie 1904, când, în cadrul unei Sfinte Liturghii solemne, oficiate, printre alții, și de profesorul Ioan Sâmpălean, s-au aniversat 150 de ani de la deschiderea primelor școli românești⁷.

Era absolut firesc ca ilustrul intelectual să nu-și uite locurile natale. La 13 august 1905, el a luat parte la o petrecere de vară în Trittenii de Sus, dăruind trei coroane pentru noua biserică⁸.

Ioan Sâmpălean s-a preocupat constant de îmbunătățirea pregătirii dascălilor confesionali greco-catolici, iar presa vremii îl surprinde adesea în postura de participant la adunările Reuniunii învățătorilor din arhidieceza de Alba Iulia și Făgăraș, cum a fost cazul în anii 1905 și 1906⁹.

Demnă de remarcat este și activitatea politică a profesorului blăjean. El a avut o vigoare deosebită, mai ales după anul 1905, când Partidul Național Român din Ungaria și Transilvania, al cărui membru era, a decis să participe la viața politică din Austro-Ungaria, abandonând tactica pasivistă, care a fost înlocuită cu activismul. Presa epocii consemnează prezența lui Sâmpălean la diverse adunări populare. La 10 martie 1907, a participat la adunarea populară de la Blaj, unde a ținut un discurs în care a lăudat preoții, învățătorii și plugarii români, militând pentru votul universal¹⁰, iar la 30 martie 1907, a luat parte la o adunare similară la Alba Iulia, unde a vorbit despre necesitatea introducerii votului universal, care, în opinia sa, ar putea aduce pacea între diferitele popoare ale Ungariei¹¹.

Potrivit *Șematismului* din anul 1906, Ioan Sâmpălean era și asesor în cadrul Tribunalului matrimonial de a II-a instanță pentru diecezele sufragane¹².

Fidel vocației sale de filantrop, la 8 ianuarie 1907, energicul preot-profesor a participat la Valea Largă (atunci în comitatul Turda-Arieș, azi în jud. Mureș), la o „producțiune teatrală împreună cu dans”, organizată de tinerimea română locală, în cadrul căreia s-a jucat piesa *Cinel-Cinel*, de Vasile

⁶ *Unirea*, XIII, nr. 39, din 26 septembrie 1903, p. 389.

⁷ *Gazeta Transilvaniei*, LXVII, nr. 237, din 26 octombrie/8 noiembrie 1904, p. 2; *Unirea*, XIV, nr. 45, din 5 noiembrie 1904, p. 417.

⁸ *Unirea*, XV, nr. 39, din 30 septembrie 1905, p. 231.

⁹ *Unirea*, XV, nr. 46, din 18 noiembrie 1905, p. 381; *Gazeta Transilvaniei*, LXIX, nr. 228, din 14/27 octombrie 1906, p. 2.

¹⁰ *Unirea*, XVII, nr. 10, din 12 martie 1907, p. 97.

¹¹ *Gazeta Transilvaniei*, LXX, nr. 64, din 21 martie/3 aprilie 1907, p. 1; *Libertatea*, VI, nr. 15, din 24 martie/6 aprilie 1907, p. 2.

¹² *Șematism* 1906, p. 19.

Alecsandri, și a donat o coroană pentru ridicarea unei școli confesionale greco-catolice¹³.

Exponent de seamă al elitei clericale, profesorul Sâmpălean a luat parte, în 14 și 15 iunie 1908, la serbările organizate de Societatea meseriașilor români din Blaj, cu ocazia sfințirii steagului acesteia, donând trei coroane în scopuri de binefacere¹⁴.

Ioan Sâmpălean a fost un apropiat al lumii satelor transilvănene, pe care a înțeles-o în profunzime. Între 25 și 28 martie 1909, el a condus misiunile populare în localitatea Bicălat (azi Făgetul Ierii, com. Iara, jud. Cluj), inclusă în tractul protopopesesc Indol¹⁵.

Distinsul dascăl s-a făcut remarcat și prin bogata activitate în cadrul ASTRA. Astfel, la 6 iunie 1909, el a ținut o prelegere intitulată *Despre stricăciunile alcoolului*, la Hususău (azi Valea Lungă, jud. Alba), în cadrul unui eveniment organizat de Despărțământul Blaj al acestei organizații¹⁶.

Ioan Sâmpălean a participat, între 22 și 24 septembrie 1909, la prima adunare generală a Reuniunii de misiuni sfinte, fiind ales membru în primul comitet¹⁷.

Dascăl de vocație, el nu i-a uitat niciodată pe elevii cărora le-a fost profesor, mai ales pe cei aflați în dificultate, implicându-se în ajutorarea lor. Astfel, la 12 februarie 1910, Sâmpălean a participat la un bal caritativ la Blaj, donând două coroane la Fondul pentru studenții bolnavi și săraci¹⁸.

La 29 martie 1910, în cadrul unei mari adunări a românilor din comitatul Alba de Jos, desfășurată la Alba Iulia, la Hotelul Europa, Ioan Sâmpălean a fost ales să reprezinte cercul electoral Ocna Sibiului, la Conferința Națională de la Sibiu din 5 aprilie 1910¹⁹.

Ioan Sâmpălean a fost unul dintre membrii români ai Congregației generale a comitatului Alba de Jos, reprezentând cercul electoral Blaj²⁰. În ultima zi a lunii martie a anului 1910, Sâmpălean a participat la ședința de primăvară a congregației, desfășurată la Aiud, unde a ținut un discurs în legătură cu îndepărtarea din guvernul de la Budapesta a lui Albert Apponyi (ministrul Cultelor și Educației). Profesorul a subliniat că românii nu se supără deloc pentru îndepărtarea respectivului oficial, care nu avea un bun renume,

¹³ *Gazeta Transilvaniei*, LXX, nr. 6, din 10/23 ianuarie 1907, p. 3.

¹⁴ *Unirea*, XVIII, nr. 26, din 4 iulie 1908, p. 225.

¹⁵ *Unirea*, XIX, nr. 16, din 24 aprilie 1909, p. 148.

¹⁶ *Gazeta Transilvaniei*, LXXII, nr. 118, din 2/15 iunie 1909, p. 3.

¹⁷ *Unirea*, XIX, nr. 37, din 25 septembrie 1909, p. 321.

¹⁸ *Unirea*, XX, nr. 13, din 26 martie 1910, p. 109.

¹⁹ *Unirea*, XX, nr. 14, din 2 aprilie 1910, p. 116.

²⁰ *Unirea*, XVII, nr. 46, din 23 noiembrie 1907, p. 395.

deoarece s-a remarcat prin promovarea unei legislații educaționale care a influențat negativ școlile confesionale românești din Transilvania²¹.

Foarte activ pe plan național, ilustrul profesor blăjean a participat la Conferința Națională de la Sibiu din 5 aprilie 1910, în cadrul delegației comitatului Alba de Jos, reprezentând cercul electoral Ocna Sibiului²². Anul 1910 a fost foarte important pentru românii transilvăneni, pentru că în primăvară au avut loc alegeri pentru Parlamentul de la Budapesta, iar profesorul Sâmpălean, alături de alți clerici din Blaj (Izidor Marcu, Ștefan Roșianu, Alexandru Nicolescu și Vasile Suciu), l-au însoțit și l-au sprijinit pe candidatul Iuliu Maniu în campania electorală²³. Amintim faptul că aceste alegeri au marcat un usturător eșec pentru Partidul Național Român, care a obținut numai cinci mandate în legislativul budapestan, în contextul în care la scrutinul precedent (cel din 1906) câștigase 16 locuri²⁴.

Munca pe teren național nu i-a afectat lui Ioan Sâmpălean activitatea didactică, pastorală și culturală. În 7-8 aprilie 1910, îl regăsim în mijlocul elevilor de la Gimnaziul Superior Greco-Catolic și de la Institutul Pedagogic, împreună cu care a ținut exerciții spirituale²⁵. Având o foarte bună reputație de orator și de apărător al cauzei românești, autoritățile vremii au încercat să-l reducă la tăcere pe ilustrul dascăl blăjean. În 26 mai 1910, el trebuia să țină o serie de prelegeri populare în satele de pe Valea Ampoiului, însă respectivele întruniri au fost anulate din ordinul autorităților²⁶. Nu s-a lăsat intimidat, continuându-și munca cu aceeași vigoare. Alături de viitorul mitropolit, Alexandru Nicolescu, Ioan Sâmpălean a ținut, între 8 și 11 martie 1911, misiuni populare în localitatea Sâncel (azi în jud. Alba)²⁷.

În calitate de delegat al mitropolitul Victor Mihaly de Apșa, Ioan Sâmpălean a sfințit, în 12 iunie 1911 (a doua zi de Rusalii), biserica din satul Pătrângenii (azi aparține de orașul Zlatna, jud. Alba), alături de protopopul local, Iuliu Montani²⁸.

Ioan Sâmpălean a fost un apropiat al comunității românești din comitatul său natal, Turda-Arieș, susținând interesele acesteia. La 15 octombrie 1911, el a participat și a ținut un discurs la adunarea populară de la Luduș, organizată de Comitetul național și elita românească. La eveniment au participat marii fruntași ai Partidului Național Român, precum Iuliu Maniu, Gheorghe Pop de Băsești, Teodor Mihali și alții, dar și elita românilor din

²¹ *Unirea*, XX, nr. 14, din 2 aprilie 1910, p. 115.

²² *Conferința* 1910, p. 24.

²³ *Gazeta Transilvaniei*, LXXIII, nr. 92, din 28 aprilie/11 mai 1910, p. 2.

²⁴ Hitchins 2021, p. 222.

²⁵ *Unirea*, XX, nr. 16, din 16 aprilie 1910, p. 133.

²⁶ *Unirea*, XX, nr. 22, din 28 mai 1910, p. 186.

²⁷ *Unirea*, XXI, nr. 130, din 18 martie 1911, p. 8.

²⁸ *Românul*, I, nr. 130, din 15/28 iunie 1911, p. 8.

comitatul Turda-Arieș (avocații Valer Moldovan, George Popescu, George Pătăceanu, protopopii Iovian Mureșan și Iosif Costin, președintele clubului comitatens local, Emil Cormoș Alexandrescu)²⁹.

Șematismul din anul 1911 atestă faptul că Ioan Sâmpălean era defensor matrimonial în cadrul Tribunalului matrimonial de a II-a instanță pentru arhiepiscopie și membru al Senatului scolastic arhiepiscopesc³⁰.

Un eveniment care a afectat profund Mitropolia de la Blaj fost crearea Episcopiei Greco-Catolice de la Hajdúdorogh. Acest fapt a dus la desprinderea din Arhiepiscopia de Alba Iulia și Făgăraș a 35 de parohii³¹. Românii au protestat față de această decizie a autorităților papale, în cadrul unei mari adunări desfășurată la Alba Iulia, în 16/29 mai 1912. Ioan Sâmpălean a participat la acest eveniment și a ținut un discurs în care a condamnat crearea diecezei greco-catolice din Ungaria³².

Ioan Sâmpălean și Primul Război Mondial

Primul Război Mondial a influențat viața și activitatea lui Ioan Sâmpălean. Într-o primă fază, el s-a dedicat operelor de binefacere în beneficiul celor care au avut de suferit de pe urma Marelui Război. Astfel, în anul 1915 a contribuit cu două coroane la colecta inițiată de Reuniunea femeilor greco-catolice române din Blaj³³. Cu ocazia deschiderii Orfelinatlui din Blaj (1916), Sâmpălean a donat generoasa sumă de 1000 de coroane³⁴. În același an, profesorul Ioan Sâmpălean a urcat o treaptă în ierarhia bisericească, fiind numit asesor consistorial³⁵.

În urma deciziei guvernului budapestan, conducerea celor două biserici românești din Transilvania (cea ortodoxă și cea greco-catolică) a fost mutată la Oradea (1916). Motivația acestui gest de forță rezida în intrarea României în război împotriva Austro-Ungariei și se încerca, astfel, împiedicarea unei apropieri între autoritățile bisericești și armata română, care pătrunsese în Transilvania la sfârșitul verii anului 1916. În acest context, elita românilor a fost obligată de autoritățile maghiare, în anul 1917, să semneze o declarație de loialitate față de dubla monarhie, iar printre semnatori a fost și profesorul Ioan Sâmpălean³⁶. Gestul său trebuie însă privit în contextul epocii, ca unul impus, profesorul fiind mai presus de orice bănuială, toată activitatea sa de dinainte, dar și de după fiind contrară acelei semnături. O altă motivație posibilă pentru

²⁹ *Gazeta Transilvaniei*, LXXIV, nr. 217, din 4/17 octombrie 1911, p. 1.

³⁰ *Șematism* 1911, p. 18-19.

³¹ Cârja 2012, p. 99.

³² *Românul*, II, nr. 108, din 18/31 mai 1912, p. 1-2.

³³ *Unirea*, XXV, nr. 144, din 23 noiembrie 1915, p. 4.

³⁴ *Unirea*, XXVI, nr. 18, din 24 februarie 1916, p. 2.

³⁵ *Ibidem*, p. 4.

³⁶ *Unirea*, XXVII, nr. 8, din 17 februarie 1917, p. 1.

conformarea lui Sâmpălean este evitarea trimiterii pe front, cunoscut fiind faptul că avocatul Iuliu Maniu, refuzând să accepte acest document, a fost trimis pe front³⁷.

În contextul alegerilor de mitropolit din mai 1918, numele lui Ioan Sâmpălean a fost vehiculat în lista propunerilor Arhiepiscopiei de Alba Iulia și Făgăraș, însă în cadrul unui scrutin a obținut abia două voturi³⁸.

Ioan Sâmpălean și Marea Unire

Alături de elita Bisericii Greco-Catolice, profesorul Ioan Sâmpălean s-a implicat în evenimentele premergătoare Marii Uniri. Cu toate acestea, rolul său nu a fost unul de prim-plan, explicația cea mai plauzibilă fiind semnătura sa pe acea declarație de loialitate față de coroana austro-ungară. El nu a fost membru al Consiliului Național Român din Blaj, însă personalitatea și mai ales activitatea sa antebelică nu au putut fi ignorate. Astfel, la 24 noiembrie 1918, a participat în calitate de „membru de încredere” la adunarea electorală a Cercului electoral Aiud, în cadrul căreia s-au votat delegații pentru Marea Adunare de la Alba Iulia, din 1 decembrie 1918³⁹. Ca o recunoaștere a meritelor sale, la 25 noiembrie 1918, profesorii Seminarului Teologic din Blaj l-au desemnat pe Ioan Sâmpălean să reprezinte această prestigioasă instituție de învățământ, în calitate de delegat, la marele eveniment din 1 decembrie 1918⁴⁰. Distinsul profesor a avut astfel ocazia să participe la cel mai important moment al istoriei românilor și să-și aducă contribuția la înfăptuirea acestuia.

Activitatea în perioada interbelică. Implicarea în viața politică

Revenit la Blaj, profesorul Sâmpălean și-a reluat activitatea, implicându-se în reorganizarea Bisericii Greco-Catolice, în cadrul României Mari. Astfel, la 30 mai 1919, el a participat, alături de alți clerici, la vizita regelui Ferdinand și a reginei Maria în orașul Blaj⁴¹.

În iunie 1919, Sâmpălean s-a numărat printre participanții la primul sinod al Bisericii Române Unite, desfășurat în interiorul granițelor țării, fiind membru în comisia organizatoare⁴². În 16 august 1919, Sâmpălean a fost unul dintre clericii Blajului care a primit, în orașul de la confluența Târnavelor, un grup de 250 de învățători și învățătoare din Basarabia și le-a vorbit despre

³⁷ *Consiliul Național* 1978, p. 112, nota 48.

³⁸ Turcu 2016, p. 152.

³⁹ Pascu *et alii* 1989a, p. 18.

⁴⁰ Pascu *et alii* 1989b, p. 88; *Gazeta Oficială*, publicată de Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și părților românești din Ungaria, nr. 9, din 26 ianuarie/8 februarie 1919, p. 46; Popeangă 1974, p. 209; Ursu, Roșu 2019, p. 65.

⁴¹ Stoian, Mălușelu 2019, p. 165.

⁴² *Unirea*, XXIX, nr. 120-121, din 14 iunie 1919, p. 4.

însemnătatea culturală a instituțiilor de învățământ din această citadelă a românismului⁴³.

Caracteristica principală a activității lui Ioan Sâmpălean în perioada interbelică a fost implicarea sa în viața politică a României, fiind unul dintre reprezentanții de seamă ai Bisericii Greco-Catolice în Parlament. A fost membru al Partidului Național Român, iar din 1926 al Partidului Național Țărănesc. Cariera sa politică a debutat în anul 1919, când a fost ales senator în primul Parlament al României Mari, din partea județului Turda-Arieș, demnitate pe care a îndeplinit-o până în anul 1920⁴⁴. În interiorul Partidului Național Român, cu ocazia primului congres al formațiunii de după Marea Unire, din 24 aprilie 1920, Ioan Sâmpălean a fost ales membru al Comitetului Central (sau Comitetul de 100), for alcătuit în cea mai mare parte din conducătorii filialelor locale⁴⁵.

La alegerile din 1920, el a reușit să-și reînnoiască mandatul în aceeași condiții, ocupând fotoliul senatorial până în 1922⁴⁶. De asemenea, el a candidat și la cele din 1922, fiind ales în aceeași demnitate, din partea județului Turda-Arieș⁴⁷. Deși această legislatură din perioada interbelică s-a derulat între 1922 și 1926, Sâmpălean nu și-a dus la capăt mandatul. O însemnare din anul 1924, îl amintea ca fost senator. Cel mai probabil acest fapt este legat de numirea sa în demnitatea de canonic.

Conform *Șematismului* din 1923, primul editat de Biserica Greco-Catolică după Marea Unire, Ioan Sâmpălean deținea următoarele demnități: viceprotopop onorific și asesor în cadrul Consistoriului arhiepiscopesc și mitropolitan⁴⁸.

Punctul culminant al carierei bisericești a lui Ioan Sâmpălean a fost atins în anul 1924, când a ajuns canonic în cadrul Capitlului Catedralei Sfânta Treime din Blaj⁴⁹. La această numire, ziarul blăjean *Unirea poporului*, din 23 martie 1924, îl caracteriza pe noul canonic: „profesorul cel mai bătrân al teologiei din Blaj, fost senator și unul dintre cei mai vestiți predicatori ai bisericii unite”⁵⁰. La scurt timp de la această numire, Ioan Sâmpălean l-a reprezentat pe mitropolitul Vasile Suci, la 24 iulie 1924, la aniversarea a 50 de ani de preoție și de căsătorie a protopopului de Cojocna, Ioan Hațegan⁵¹.

⁴³ *Unirea*, XXIX, nr. 174, din 19 august 1919, p. 2.

⁴⁴ Neagu 2018, p. 338.

⁴⁵ Nicolaescu 2016, p. 215; Pop 2013, p. 933.

⁴⁶ *Gazeta Transilvaniei*, 83, nr. 119, din 12 iunie 1920, p. 4.

⁴⁷ *Monitorul Oficial*, nr. 283, din 17 martie 1922, p. 12428.

⁴⁸ *Șematism* 1923, p. 8.

⁴⁹ *Unirea*, XXXIV, nr. 11, din 15 martie 1924, p. 3.

⁵⁰ *Unirea poporului*, VI, nr. 12, din 23 martie 1924, p. 1.

⁵¹ *Unirea poporului*, VI, nr. 31, din 3 august 1924, p. 3.

La 8 noiembrie 1925, Ioan Sâmpălean, alături de canonicul Iuliu Florian, l-a însoțit pe mitropolitul Vasile Suciu la sfințirea bisericii din Hădăreni (jud. Turda-Arieș)⁵².

Activitatea politică i-a ocupat o mare parte din timp lui Ioan Sâmpălean, iar presa vremii atestă acest fapt. Astfel, el a participat în 3 mai 1925 la o adunare populară a Partidului Național, în satele Veza și Tiur (lângă Blaj), unde a ținut discursuri⁵³. La 15 iunie 1927, Sâmpălean a fost la ședința Comitetului provincial, Ardeal și Banat, al Partidului Național Țărănesc, desfășurată la Cluj, fiind ales membru în cadrul comisiei de cenzură a raportului Comitetului executiv⁵⁴. El a participat, în noiembrie 1931, și la congresul județean anual al Partidului Național Țărănesc din Blaj⁵⁵.

Șematismul din 1929 evidențiază faptul că Ioan Sâmpălean era canonic cancelar, asesor la Tribunalul disciplinar bisericesc și asesor în cadrul Exactoratului arhidiecezan (oficiu contabil)⁵⁶. Profesorul a fost, ulterior, și canonic teolog. Următorul șematism (din 1932) consemna că ilustrul dascăl era canonic custode, asesor la Tribunalul disciplinar bisericesc, Exactoratul arhidiecezan și Consistoriul arhiepiscopesc și mitropolitan⁵⁷.

În anii '30, activitatea lui Ioan Sâmpălean s-a redus ca intensitate, unul dintre motive fiind, desigur, și vârsta sa. Totuși, îl regăsim printre participanții la sinodul din 1935, în cadrul căruia a fost ales mitropolit Alexandru Nicolescu⁵⁸. În ultimul șematism editat, cel din 1938, Ioan Sâmpălean apare pomenit în calitate de canonic lector și asesor la Exactoratul arhidiecezan⁵⁹, însă nu mai figurează printre profesorii Academiei Teologice blăjene.

Evidentele sale merite pe plan național, didactic și cultural, i-au fost recunoscute și apreciate de statul român, care l-a decorat cu Ordinul „Steaua României”, în grad de comandor, cu Ordinul „Regele Ferdinand”, în grad de cavaler și cu Medalia „Răspłata Muncii pentru Biserică”, clasa I. Conform unei informații din ziarul *Unirea poporului*, din 5 noiembrie 1939, distinsul cleric și intelectual era pensionar, în locul său fiind numit canonic Dumitru Neda⁶⁰. Ioan Sâmpălean s-a stins din viață în 1 februarie 1940, la Turda⁶¹.

⁵² *Unirea poporului*, VII, nr. 49, din 6 decembrie 1925, p. 3.

⁵³ *Unirea poporului*, VII, nr. 19, din 10 mai 1925, p. 3.

⁵⁴ *Gazeta Transilvaniei*, XC, nr. 63, din 17 iunie 1927, p. 4.

⁵⁵ *Unirea*, XLI, nr. 47, din 21 noiembrie 1931, p. 4.

⁵⁶ *Șematism* 1929, p. 5-7.

⁵⁷ *Șematism* 1932, p. 14, 17.

⁵⁸ *Unirea Poporului*, XVII, nr. 16, din 21 aprilie 1935, p. 4; *Unirea Poporului*, XVII, nr. 19, din 12 mai 1935, p. 1.

⁵⁹ *Șematism* 1938, p. 121-122.

⁶⁰ *Unirea Poporului*, XXI, nr. 45, din 5 noiembrie 1939, p. 3.

⁶¹ *Unirea*, L, nr. 5, din 3 februarie 1940, p. 1.

Considerații finale

Ioan Sâmpălean a fost una dintre personalitățile reprezentative ale Bisericii Greco-Catolice. Format ca intelectual la Blaj și la Roma, el a activat ca preot, profesor și membru al mișcării naționale a românilor din Transilvania. La fel ca și alți preoți greco-catolici, Ioan Sâmpălean și-a adus contribuția la înfăptuirea unirii Transilvaniei cu România și a participat la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, din 1 decembrie 1918. În perioada interbelică, el a decis să intre în politică, fiind ales de mai multe ori senator în Parlamentul României.

Abrevieri bibliografice

- Cârja 2012 – Cecilia Cârja, *Biserică și politică. Înființarea episcopiei de Hajdúdorogh (1912)*, Cluj-Napoca, 2012.
- Comșa, Seiceanu 1994 – Nicolae Comșa, Teodor Seiceanu, *Dascălii Blajului*, București, 1994.
- Conferința 1910 – *Conferința națională ținută la Sibiu în 5 aprilie 1910*, întocmită după însemnări de George Stoica, redactorul *Foii Poporului*, Sibiu, 1910.
- Consiliul Național 1978 – *Consiliul Național Român din Blaj (noiembrie 1918 - ianuarie 1919). Protocoale și acte*, vol. I, ediție îngrijită, studiu introductiv, indici și glosar de Viorica Lascu și Marcel Știrban, Cluj-Napoca, 1978.
- Hitchins 2021 – Keith Hitchins, *Românii*, în Rudolf Gräf (coord.), *Monarhia Habsburgică (1848-1918)*, vol. II, *Popoarele Imperiului*, Cluj-Napoca, Iași, 2021.
- Neagu 2018 – Răzvan Mihai Neagu, *Primii deputați și senatori ai județului Turda-Arieș în Parlamentul României Mari (1919)*, în *ATF*, VII, 2018, p. 323-338.
- Nicolaescu 2016 – Alexandru Nicolaescu, *Elita internă a Partidului Național Român (1919-1926)*, în Iosif Marin Balog, Vlad Popovici (ed.), *Elites of the Modern Period in the Romanian Historical Research (18th Century to 1948)/ AIIGB*, supliment 1, Cluj-Napoca, 2016, p. 207-226.
- Pascu et alii 1989a – Ștefan Pascu, Ion Popescu-Puțuri, Augustin Deac (coord.), *1918 la Români. Documentele Unirii. Unirea Transilvaniei cu România 1 Decembrie 1918*, vol. VIII, București, 1989.
- Pascu et alii 1989b – Ștefan Pascu, Ion Popescu-Puțuri, Augustin Deac (coord.), *1918 la Români. Documentele Unirii. Unirea Transilvaniei cu România 1 Decembrie 1918*, vol. X, București, 1989.
- Pop 2013 – Marin Pop, *Activitatea organizației Partidului Național Român din județul Timiș în primii ani după Marea Unire (1919-1920)*, în *Arheovest*, Seghedin, I, 2013, p. 921-939.
- Popa-Andrei 2013 – Mirela Popa-Andrei (coord.), *Canonici, profesori și vicari foranei din Biserica Română Unită (1853-1918). Dicționar*, Cluj-Napoca, 2013.
- Popeangă 1974 – Vasile Popeangă, *Școala românească din Transilvania în perioada 1867-1918 și lupta sa pentru unire*, București, 1974.

- Sigmirean 2007 – Cornel Sigmirean, *Intellectualitatea ecleziastică. Preoții Blajului (1806-1948)*, Târgu Mureș, 2007.
- Stoian, Mălușelu 2019 – Emil Stoian, Sebastian Mălușelu, *Întâia vizită în Transilvania a Regelui Ferdinand și a Reginei Maria*, Baia Mare, 2019.
- Szögi 2011 – László Szögi, *Studenți români din Transilvania la universitățile din Europa în secolele XVI-XX*, Târgu Mureș, 2011.
- Șematism* 1900 – *Șematismul veneratului cler al Arhiepiscopiei Metropolitane Greco-Catolice Române de Alba Iulia și Făgăraș, pre anul Domnului 1900 de la Sânta Unire* 200, Blaj, 1900.
- Șematism* 1906 – *Șematismul veneratului cler al Arhiepiscopiei Metropolitane Greco-Catolice Române de Alba Iulia și Făgăraș pe anul 1906*, Blaj, 1906.
- Șematism* 1911 – *Șematismul veneratului cler al Arhiepiscopiei Metropolitane Greco-Catolice Române de Alba Iulia și Făgăraș pe anul 1911*, Blaj, 1911.
- Șematism* 1923 – *Șematismul veneratului cler al Arhiepiscopiei Metropolitane Greco-Catolice Române de Alba Iulia și Făgăraș pe anul 1923*, Blaj, 1923.
- Șematism* 1929 – *Șematismul clerului Arhiepiscopiei Metropolitane Greco-Catolice Române de Alba Iulia și Făgăraș pe anul 1929*, Blaj, 1929.
- Șematism* 1932 – *Șematismul veneratului cler al Arhiepiscopiei Metropolitane Greco-Catolice Române de Alba Iulia și Făgăraș pe anul 1932*, Blaj, 1932.
- Șematism* 1938 – *Șematismul Provinciei Mitropolitane Române-Unite de Alba Iulia și Făgăraș conținând datele până la 10 octombrie 1938*, Târnăveni, 1938.
- Turcu 2016 – Lucian Turcu, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania la finalul Primului Război Mondial. Preparativele Sinodului Electiv de la Blaj, în Astra Sabesiensis*, 2, 2016, p. 128-157.
- Ursu, Roșu 2019 – Dragoș Ursu, Tudor Roșu (coord.), *Dicționarul personalităților Unirii. Delegații Adunării Naționale de la Alba Iulia*, Cluj-Napoca, 2019.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primmate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyey „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

FEATURES OF THE MANIPULATIVE STYLE OF THE SIBERIAN PRESS DURING THE FIRST WORLD WAR AND CIVIL WAR IN RUSSIA*

Irina S. KARABULATOVA**

Tatyana KATTSINA***

Abstract. *Our understanding of the results of the First World War is undergoing a second wind in connection with the rethinking of the past as a secondary interpretation of events. The press can be seen as a complex informational whole, in the structure of which the subtext played a significant role in manipulating public consciousness. This article analyses newspaper publications from Siberia in the period 1917–1921 with the aim of understanding the manipulative potential of the linguoinformeme of the anti-Bolshevik newspapers Nashe Delo (Irkutsk) and Golos Narodnoy Armii (Tobolsk). The choice of sources relates to their use of various manipulative strategies to target the various social strata of Russian society.*

Keywords: *press, Kolchak, Siberia, rebels, information, First World War.*

Introduction

The lack of study into the topic of the First World War is due to the presence of ethnotrauma in the minds of Russians¹ due to the “shameful” peace treaties signed at Brest-Litovsk, which undermined all Russia’s victories in this war. Siberia at that time was a complex conglomerate, where both the Soviet power and the rebel White Guards coexisted. Periodicals of that period were not only a public source of information, but also played an important role in the life of Siberian society. The newspapers of that time reflected various aspects of the global conflict, published almost daily. The socio-political commitment of editors and publishers to one or another political camp dictated the choice of style of coverage when it came to articles on the war.

We can observe the exact opposite attitude to the First and Second World Wars in Russia: the results of the First War were undone, and the

* This paper was financially supported by Ministry of Education and Science of Russian Federation on the program to improve the competitiveness of Peoples’ Friendship University of Russia (RUDN University) among the world’s leading research and education centres.

** Peoples’ Friendship University of Russia (RUDN University), Moscow, Russian Federation; Institute of Physics and Technology (MIPT), Dolgoprudny, Russian Federation; e-mail: radogost2000@mail.ru, Karabulatova.is@mipt.ru.

*** Siberian Federal University; Krasnoyarsk, Russian Federation; e-mail: katsina@list.ru.

¹ Osipov et al. 2016, p. 90; Karabulatova et al. 2017, p. 448.

results of the Second World War were carefully preserved and passed on to future generations.

The relevance of our work lies in the fact that the publications of the anti-Bolshevik press published during the Civil War in Russia were banned for a long time. The Civil War in Russia and the West Siberian Peasant Uprising coincided with the First World War, so there is confusion with the coverage of events. In addition, this situation had a significant impact on the regularity of publication, as well as on these periodicals' very existence.

The apocalyptic expectations of the early twentieth century were contradictory and grew rapidly. The official newspaper and "devil-skins"² proclaimed that now was the age of the triumph of ideology and propaganda. This was a time of clear elaboration of the enemy's image as a stable ideological and psychological structure.

Manipulative practices of information warfare were of paramount importance in the ideological and political struggle for a dominant position in society at the beginning of the twentieth century. Social catastrophes (wars, revolutions, epidemics) granted the mass media exceptional significance. The period of the First World War in Russia also coincided with the collapse of the Tsarist Empire and the Revolution, which entailed the collapse of the usual social institutions and the transformation of social norms and rules of etiquette. Such a social break in the foundations led to depression and deep frustration among the people, followed by an aspiration to analyse the situation and search for opportunities to influence it. Such situations provoke an increased demand for both the news itself and the means of its dissemination. It is no coincidence that the famous sociologist Pitirim Sorokin, in the book *Sotsiologiya revolyutsii*, stressed that one of the first and most prominent manifestations of revolutionary cataclysms is "speech emancipation,"³ expressed in Vulcan-like mass protests and rallies. At the same time, one might observe a significant rise in the number of leaflets, newspapers and pamphlets of various perspectives, since freedom of speech and the press is an indispensable marker of such revolutionary eras.⁴ As a rule, this kind of rise is followed by an inevitable fall, followed by an era of silence due to violence. This pattern repeatedly emerges when one examines certain nuances of the historical context surrounding the revolutions of various countries and centuries. It marks revolutionary processes that

² A devil-skin was a kind of popular pamphlet presenting *lubok* – hand-coloured printed images with propaganda slogans. The genre originated in Europe but gained great popularity in Russia. Censorship could not influence the free development of this form of communication, therefore they were called devil's sheets or devil's skins. This genre is considered a form of folk art, reflecting the life of peasants and workers.

³ Sorokin 2005, p. 323.

⁴ Antoshin 2021, p. 126.

manifest themselves in mass communication. However, it is not possible to understand the qualitative changes in the modes of functioning of the media without considering the specific conditions, forms, scales and rates of deformation of speech reflection. The period under review is interesting as a reflection of chaos, anarchy and unlimited freedom of the press, and as the formation of an effective tool of party and state propaganda after the establishment of Soviet power in the former Russian Empire.

The complexity of the period under review is due to the presumption of Marxist–Leninist historiography regarding the creation of a progressive Soviet periodical press system to replace the “failed” and independently dead “bourgeois press.”⁵ Modern researchers do not risk creating full-scale generalizations, choosing instead a selective and mosaic presentation of this problem.

Materials and methods

The interdisciplinary nature of our research requires attention to works written in various fields. Our research is interdisciplinary, so we turned to a range of methodological concepts to approach the problem.

The chronological framework of the study is defined by a significant historical event – the Siberian peasant uprising of 1918–1921. Since the Siberian press was a complex mix of multidirectional publications during this period, we limited ourselves to media that published alternative positions to the Soviet point of view.

We analyse the printed periodicals *Golos Narodnoy Armii* (Tobolsk), *Novaya Sibir* (Irkutsk) and *Nashe Delo* (Irkutsk). This choice was not casual, it relates to the exceptional importance that these cities held in the socio-political life of Siberia.

These newspapers were carefully selected to represent the main ideological aspects of the publications of the Siberian Government, which had two military districts: Zapadny (Western), whose centre was in Tomsk (later moved to Novonikolaevsk) and Vostochny (Eastern), centred in Irkutsk. At the same time, Tobolsk province (which now lies within the boundaries of Tyumen region) was one of the powerful centres of “white terror” and “red terror,” which also determined our choice of Tobolsk publications for our analysis.

Strong anti-Kolchak sentiment led to a mass insurgent partisan movement in the Kolchak area, which developed in Western Siberia and Northern Kazakhstan in the spring and summer of 1919. These events were clearly reflected in the newspapers *Golos Narodnoy Armii* and *Nashe Delo*.

⁵ Okorokov 1970, p. 109; Semenova 1977, p. 6; Volgin 1990, p. 8.

Our main research methods were: historical–linguistic, comparative–comparative, diachronic analysis, discourse analysis, text analysis, historical comparative analysis, history and genetics.

Discussions

In the early twentieth-century period analysed here, the number of printed publications in Siberia was growing rapidly. This was associated with increased numbers of political actors in the country, such as the White Guards, Anarchists, Bolsheviks and Mensheviks, among others. Such a variety of political forces in the historical arena could not but affect the ways in which events were described in the newspapers.

The transforming weight of catastrophic cataclysms (the First World War, the collapse of the Tsarist Empire, the rise Bolsheviks' rise to power, the Civil War, famine and epidemics) were reflected in Russians' picture of the world, creating a dominant depressive and pessimistic drive in the public consciousness.⁶ Hence, in our opinion, such categorical assessments in Soviet historiography are at play in the designation of anti-Bolshevik forces as a “democratic counter-revolution” (the term of the ex-Menshevik, Ivan M. Maisky).⁷ Everything that did not fit into the paradigm of Soviet–Bolshevik ideology was viewed through the interpretive focus of the democratic counter-revolution as the ideological course of the Social Revolutionaries and Mensheviks under the conditions of the Civil War.

The divergence of political forces in post-Tsarist Russia at the beginning of the twentieth century exacerbated the apocalyptic mood in Russian society, causing a profound migratory exodus to foreign countries and forming an alternative version of the history of post-Tsarist Russia in its key moments in the emigrant environment, for example, with regard to the First World War, the October Revolution, the Civil War, repression, the Second World War, and so on.⁸

Western European and American historiography has tried to promote such alternative interpretations in the context of confrontation with Soviet communist ideology,⁹ noting that post-Soviet Russian politics still uses Soviet ideology, albeit in a new terminological presentation.¹⁰ Such rhetoric was, and remains, a vivid marker of the Cold War, which subsequently began to develop into the context of information warfare¹¹ (in other terminology:

⁶ Zabolotny, Kamynin 1996, p. 113; Boykov, Merkushev 2003, p. 11.

⁷ Ioffe 1982, p. 113; Chernyak 1987, p. 28.

⁸ Avdoshkina 2012, p. 48; Antoshin 2021, p. 124; Chernyak 1987, p. 61; Lagunov 1991, p. 53; Menshikov 2000, p. 102; Ruan, Karabulatova 2021, p. 1504; Kotyukov 2012, p. 82.

⁹ Szymczak 2008, p. 422; Pereira 1987, p. 51; Kennan 1958, p. 17.

¹⁰ Brandenberger 2021, p. 569.

¹¹ Chamberlin 1958, p. 4; Dickey et al. 2015, p. 7; Lasswell 1927, p. 56.

hybrid information wars,¹² linguistic information–psychological wars).¹³ Soviet historians positioned the propaganda of the First World War as an instrument of purposeful and effective “lies.” The preface to the Soviet edition of Harold D. Lasswell’s book¹⁴ states that “propaganda is a lie from beginning to end, deliberately calculated deception of friends, enemies and outsiders, Jesuitism of the newest formation.”¹⁵

At the same time, the developed terms began to receive secondary interpretative semantic content in the historiography of the opposing sides.¹⁶ Thus, the concept of “democratic counterrevolution” proposed in Soviet political science and historiography was widely used by Stephen M. Berk¹⁷ in his works, which opened up opportunities for a secondary interpretation of concepts by Soviet historians. They acted similarly, relying on Vladimir Ilyich Lenin’s statement in his address to the workers during the Kronstadt mutiny in March 1921:

In recent days, of course, you have paid attention to the abundance of quotations in the newspapers, extracts from the White Guard press.... Why have our newspapers paid so much attention to this? Is this correct? Correctly. Because you need to know your enemy.¹⁸

For example, the Soviet Government press completely ignored the conscious participation of the peasants in the struggle against Aleksandr V. Kolchak, reducing the entire essence of it to ordinary criminality. This postulate was actively promoted by the cadet press. This stereotype became so strong that it was later produced in the works of Soviet and post-Soviet scientists.¹⁹ This postulate was formed under the influence of detailed colourful descriptions of “atrocities” by cadet journalists.²⁰ The Russian researcher Darya L. Sheremet’yeva notes a surge in the interest from academics in the analysis of the anti-Bolshevik Siberian press in connection with the official “rehabilitation” policy as a historical source.²¹

Does this mean that the methods and techniques of mass psychological influence on society, formed in 1914–1921, have lost their relevance? Not at all. The methodology of manipulating public consciousness developed during

¹² Hoffman 2009; Karabulatova et al. 2015, p. 152.

¹³ Kirichenko 2015, p. 201; Linebarger 2015; Skovorodnikov, Kopnina 2016, p. 44.

¹⁴ Lasswell 1927, p. 24.

¹⁵ Ibid., p. 12.

¹⁶ Mogilner 2014, p. 61; Miller 1986, p. 123; Lin 2017, p. 77.

¹⁷ Berk 1973, p. 444.

¹⁸ Lenin 1973, p. 139.

¹⁹ Astrakhan 1973, p. 18; Belogurov 1997, p. 21; Berezhtoy 1975, p. 182; Senyavskaya 2006, p. 182.

²⁰ Zhilyakova 2009, p. 103.

²¹ Sheremet’yeva 2011, p. 4.

the First World War was significantly improved in the period 1939–1945, and the results of the Second World War and the victories of communist ideology overshadowed the experiences of the First World War for many years. Today, these manipulation strategies are interpreted in a new way in the context of the introduction of digital technologies for managing public consciousness. However, the current turn to the search for new forms and methods of influencing a wide and selective target audience has again turned the spotlight on the developments of that time with the need for a secondary interpretation of the manipulative consequences of propaganda in the conditions of a new round of confrontation between ideologies.

In this regard, the need to filter sources and their interpretations, the subsequent creative analytical processing, and an understanding of the processes of decoding and assimilation of information return the researcher to the culture of working with texts from the press and other sources. We see an urgent need for the semantic decoding of texts in the context of the *chronotope*²² since this kind of text analysis provides an understanding of events in their historical outline and with regard to their impact on public consciousness, both in Russia and abroad.

In our study, we relied on the concept of “source–text.”²³ This concept correlates with Roland Barthes’s theory of discourse (“connected text”) and his ideas about the impossibility of the historian gaining knowledge of objective reality by reading about it from a text (source).²⁴ We feel that the main content components of the representation of the “question of the First World War” in Russian periodicals do not determine the reliability of the reality of that time. Our goal is different: to characterize the mental construct formed by the “source text” in terms of its influence on the social attitudes of readers, their behavioural strategies, and the hierarchy of values.

We consider it relevant to turn to the ideas of Michel Foucault and Pierre Bourdieu, who considered the periodical press as an instrument of social power. This is especially significant when referring to the content of the Russian newspaper periodicals around the time of the conclusion of the First World War. It was newspapers that determined the mood of the population and reflected the activity of political communities. Aleksandr I. Reitblat considered “thick” literary and scientific journals in this aspect.²⁵

The political leaders implemented their own ideology of state structure; this was introduced into the public consciousness with the help of the media, by means of agitation and propaganda, combined with armed methods of

²² Politov 2014, p. 53.

²³ Mokhnacheva 1979, p. 6.

²⁴ Bart 1978, p. 443.

²⁵ Reitblat 2009, p. 33–36.

struggle and the apparatus of state coercion, which began to be perceived in Siberia as the “White wheel of terror” and the “Red wheel of terror,” or “White water,” and “Red tide.”

Results

The concept of “source text” allowed us to view the newspaper as a single text, as a single space, or, as we propose to designate this phenomenon, a complex informational whole of mass media discourse. We believe that the complex informational whole of mass media discourse, having appeared at the beginning of the twentieth century in the newspaper discourse of the media, is now experiencing a new round of development thanks to the hypertext space of electronic digital media.²⁶ A complex information whole contains a pronounced content–subtext aspect, which is created by polysemy, the possibility of secondary interpretation and polyphony of linguistic signs. This hidden subtext helps the author convey specific information to the reader, which, according to the creator of the text (author), will help the recipient to better understand the world.

The duality of the world – darkness–light, good–evil, war–peace – is presented through the prism of the worldview-based assessments of the editorial boards of the print media. The most complex information whole is realized by means of hypersyntax in the text space of a newspaper issue, in which any information in the form of a note, announcement or article acts as an element of the syntactic structure in accordance with the purpose of the general information message, being realized in the specific organization of the composition.

Fig. 1. Extract from *Nashe Delo*, 10 October 1919

²⁶ Karabulatova et al. 2021, p. 439.

Such organization of the newspaper space was typical for the mass media of that time in general. As we can see from **fig. 1**, the front page of the newspaper opens with announcements of performances and movie shows – *Capital Poison*, *Vase of Misfortune*, *White against Black* – followed by an editorial on the disposition of troops during the First World War.

Let us see how the newspapers changed and how much changed during the First World War and the Civil War in Russia, using the example of Siberian newspapers related to the Provisional Siberian Government and peasant rebels against the Whites and Reds.

First of all, the production team includes editors, authors, readers and sponsors (sponsors are spoken of in various kinds of advertisements in all newspapers). It creates each issue of the newspaper as a single text, in which announcements of upcoming performances are adjacent to the editorial column about the main events. It is a complex informational whole of a newspaper issue, as can be seen in the example of the newspaper *Nashe Delo*, 7 December 1918, editor Aleksandr G. Metelshin?

The rhythm of life and rapid eventual changeability is emphasized by the compositional solution, the arrangement of the texts of notes, articles and messages in the issue. For us, readers of the twenty-first century, the compositional arrangement of materials in the newspaper is unusual, which demonstrates the priorities of both the editorial office itself and the interests of the townspeople, the readers of the newspaper of that time. The newspaper *Nashe Delo* was published by the Society of Consumers and Workers of the Trans-Baikal Railway and the Society “Truzhenik-Kooperator” in Irkutsk, and the newspaper was freely sold at retail, as evidenced by its price: 50 kopecks in the city and 55 kopecks outside the city. Since the price announcement is at the very top of the newspaper, above its title, this suggests that the commercial component of publications was a priority. This assumption is supported by the fact that adverts are located immediately on the first page after the title. Priority adverts have graphic frames to help the reader differentiate their text from the rest of the content. For example:

Due to the difficulties of communication, Professor S. H. Robertson, who was supposed to deliver a series of lectures at the Provincial Male Gymnasium on December 6 and 7 of this year, was late. The exact date will be announced in the newspapers later.²⁷

In this announcement, the name of Professor S. H. Robertson and his action (to be late, meaning “not to come on time, not to arrive”) are highlighted graphically: in bold and different sized letters.

²⁷ *Nashe Delo*, 7 December 1918, p. 1.

The very arrangement of announcements and topical news (about events on the front or the situation in the region) suggests that socio-political news is in the same class as economic announcements (announcements of sale) and announcements of the death of significant and respected citizens of the city or province. The people of Siberia have always been known their entrepreneurial streak, so the location of commercial announcements and those about performances and movies (posters) is higher than political news, indicating the priority of spheres of influence in the regional media space.

The text space of this issue of *Nashe Delo* immerses us in the eventful life of Irkutsk, which is emphasized by the widespread use of abbreviations, overcrowding, compressed information messages and a lack of pictures and illustrations, the semantic subtext unifying messages into a single text informational whole. First, we might consider how the compositional structure of the issue reflects the manipulative style of the newspaper's editorial office.²⁸

The front page of the newspaper opens with announcements of performances, posters for theatres and artists. This kind of arrangement of posters is the norm for the newspaper, as can be seen if we compare it to other issues from 1918–1919. The theatrical repertoire itself is in tune with social sentiments both in Russia generally and in Siberia. Here we see advertisements for performances of *Nero (The Beast from the Abyss)*, *Don't Tell Me: He Died*, *Women*, *Mobilize*, *Vulture of the Old Fighter*, *Break*, *The Fruits of Enlightenment*, *Disenfranchised*, *Slave of Profit*, and so on. Moreover, the names of performances with emotional expression of a gender plan are grouped together, also forming a folded text of the gender information war for emancipation:

Don't Tell Me: He Died → *Women*, *Mobilize* → *Vulture of the Old Fighter* → *Break*
→ *The Fruits of Enlightenment* → *Disenfranchised*.

It should be noted that the titles of the performances *Break*, *Fruits of Enlightenment* and *Disenfranchised* are combined into one announcement, and the name *Break* is highlighted graphically in comparison with other performances.

Social crises, as a rule, are accompanied by the experience of the mystical moment of the breakdown of epochs, hence the interest in the spheres of the sacred, which is reflected in the announcements of performances such as *The Tale of the Czech King* (and the inner mental reference in the subtext to the White Czech Movement is contained in the staging of the play "Legion" in Siberia, since the White Czech movement was designated as the Czech Legion), the mystical drama *Vampires* and the farce

²⁸ Ibid.

Lisa Patrikeevna. There is also an announcement about seances held by the clairvoyant Mademoiselle Lucie (in other issues of this newspaper it is indicated that the clairvoyant Mademoiselle Lucie is a 12-year-old teenage girl who performs her actions in the theatre). These adverts are located at the very top, grabbing the attention of a potential recipient. The very arrangement of these announcements in a single row also forms a general subtext at the heading level: “old fighter” as a symbol of a soldier, “Czech king” as a reference to European culture, “vampires” as an enhancement of the mystical component of European folklore, “Lisa Patrikeevna” as an image of the Russian spirit that finds a way out of difficult situations in life.

These announcements are given in a solid text in one line, updating the archetypes of the reader’s background knowledge. Then there are announcements about the death of Irkutsk residents: the typesetter of the Irkutsk printing house, Konstantin Innokentievich Kogan, and a certain Tsipa Khaykelevna Frizer. These death announcements emphasize the implicit, but not expressed, maxim about the frailty and finiteness of life as one of the stages of the immortal soul. This assumption is further strengthened by the placement of official announcements of state food agencies of the Irkutsk and Yakut provinces as well as announcements of vacancies, services, and so on.

The news column from the editor on the front page is printed without any name or signature and covers events in Germany. However, it is placed immediately under the announcement of the play *Nero (The Beast from the Abyss)*, which makes it possible to draw analogies between the fall of the Roman Empire, the disastrous behaviour of Nero and the disintegrating Austro-Hungarian Empire under the policies of Kaiser Wilhelm II. The title of the play is arranged in such a way that the text of the political editorial article is clearly grouped under this advert, acting as the title of the article. The small print in the announcement of the performance indicates that it is “a colossal tragedy in 8 acts, staged by Mario Casarini, who created the paintings *Where are you going?* and *Spartak*.”²⁹ In addition, the typographic set of the name of the play differs significantly from the location and font of other performances: the name of the play *Nero (The Beast from the Abyss)* runs almost through the entire front page. The recipient, reading the materials in the order in which the editor arranged them, perceives the text about the balance of forces in the First World War as a kind of modern illustration to the ancient theme of the fight against eternal evil. Here, the subtext connects these two messages into a single related text, forming a complex information whole.

²⁹ Ibid.

We can judge the manipulation of the recipient's consciousness with the help of hidden subtexts thanks to the content–subtext information³⁰ of even these two publications. The arrangement of the parts of messages, which are, as it were, “embedded” into each other like a Russian nesting doll, the consistent use of concepts that form background knowledge from the personal-individual to the supranational and civilizational, enhance the manipulative linguistic information.

In a previous publication, we developed the concept of *linguoinformeme*, considering it as a “building element” for entering verbally expressed information into the mass media space, constructing a media image of a subject or object in a text in one or another accentological assessment, based on the social order or worldview of the author.³¹ To one degree or another, *linguoinformemes* have a manipulative potential, directing the vector of interpretations of the information presented in a certain channel via clear marking and emotional colouring.³² Here we see *linguoinformemes* such as “Germany – the Evil Empire,” “Germany – the Empire of the Abyss,” “Russia – the cleansing fire of the world” and “Russia – the saviour of human civilization.”

The *linguoinformeme* acts as a basic element of the lingo-mental structure of media discourse, which contains a certain statement conveyed by linguistic means, perceived by the recipient as true: “Germany is the focus of the chthonic forces of the Abyss” and “Russia is the cleansing fire of the forces of Light.” At the same time, the construction of media images takes into consideration the manipulative–pragmatic potential of the *linguoinformeme*, that is, assumptions about the typical features of the impact on the addressee during their perception of information. For the first time, we introduce the concept of the manipulative–pragmatic potential of the *linguoinformeme* in connection with the need to conduct a cognitive–pragmatic analysis of the structure of a complex information whole and understand the mechanism of influence of the content–subtext information layer in mass media discourse.

So, the first page of the issue draws a subtextual parallel between Germany and the archetypal Abyss, between Nero and Kaiser Wilhelm II. We propose to designate such combined messages as a single complex informational whole with several structurally expressed parts but connected by a single concept and content–subtext context. The beginning of the twentieth century was rich in the search for and the emergence of new forms of presenting information, both within the text and outside of it.

³⁰ Ruan, Karabulatova 2021, p. 1503; Hargood et al. 2018, p. 28301.

³¹ Karabulatova et al. 2021, p. 235; Lagutkina et al. 2021, p. 1441.

³² Ruan, Karabulatova 2021, p. 1505.

The analysed complex informational whole of this issue of the newspaper *Nashe Delo* forms the reader's attitude to Germany as the main foreign policy opponent of Russia, with the implication of Russia's superiority over Germany and the inevitability of Germany's defeat in the First World War. Germany is portrayed as a losing country that is in a state of transition to a socialist republic. The ruling circles of Germany are characterized by vivid images: "the thistle of militarism," "the armoured fist"/"reserved fist," "the powerful fist," "the autocratic militaristic kingdom," "a threat to all mankind."

Russia is opposed to Germany as a kind of fire of purification – a "fiery hurricane" that "shot up," "shattered" and "scattered to the wind" the forces of German militarism. The article contains the most charged images in the first two paragraphs, which set the psycho-emotional perception of the entire subsequent text. Then there are arguments about the imminent abdication of Emperor Wilhelm II from the throne and the course of the alleged revolution in Germany. Realizing that this information is a manipulative stuffing of fake information, the newspaper *Nashe Delo* points out that:

we are very poorly informed about the course of the revolution in Germany. The information received recently is confusing and contradictory. Some argue that the proletarian movement in Germany has the character of a socialist revolution.... Others, on the contrary, argue that the nature of the revolution is purely national, with the tasks not of a socialist transformation of society, but only of a democratic structure, with the complete preservation of private property.³³

It should be noted that the issue of nationalization or preservation of private property was a cornerstone for Siberian society in terms of acceptance or rejection of the October Revolution and the Soviet Government. Siberia lived and developed quite autonomously and successfully, due to its remoteness from Moscow and Saint Petersburg, so the ideas of expropriation were not perceived by the hardworking Siberian peasantry, industrialists, merchants or even the intelligentsia. Even now, in the Russian folk picture of the world, Siberia continues to be perceived as something special, incomprehensible.

The isolation of Siberia is emphasized in the opposition to Moscow using the linguoinformeme "Siberia is not Moscow." This linguoinformeme emphasizes the special status of Siberia in the space of Russia and world geopolitics, for example: "News from Moscow. The Bolsheviks hope"³⁴ (allegedly about the spread of rumours by the Bolsheviks that Moscow will not be taken by the allies before spring); "The treasures of the mind are the

³³ *Nashe Delo*, 7 December 1918, p. 1.

³⁴ *Ibid.*, p. 6.

property of the Sovdepia”³⁵ (about the nationalization of the results of scientific, literary, musical and artistic creativity in Soviet Russia); or “According to Soviet Russia. The Bolsheviks and Germany”³⁶ (about the arrest of the Soviet delegation in Minsk who came to participate in a rally of German soldiers). This linguoinformeme is supported by reports about the increasing importance of Siberia in world geopolitics, for example: “The issue of the bon on the Chinese Road”³⁷ (about the inclusion in the turnover of the Russian–Asian Bank of the East China Railway bonds worth 1–10 rubles for 500 million rubles); or “In Harbin, on the orders of Omsk, the civil administration issued foreign passports to all five persons. The commandant of the train has a written order to hand them these passports in Changchun and declare that they are free to continue on their own.”³⁸

The isolation of the Siberian self-consciousness is emphasized in articles such as “It’s time to open your eyes” (about the difficulties and prospects of the Trans-Baikal Railway); “Control over the Siberian railways” (about the transfer of all Siberian railways to the common use of Japan, China, Russia and America); “The issue of banknotes of the Northern Government of Russia” (as a message from Lyon with reference to the British Government about the beginning of the issue of their own money for Siberia and the equivalent value of the North Russian currency to the British pound sterling); “Activities of the Government” (on personnel changes in the Government of Siberia and the Siberian Military Army); “Arrest of the Chairman of the Supreme Council for the Supply of Allied Armies” (on maintaining legal regulation and law and order in Siberia); “Sanitary inspection of tanneries” (on the Siberian Government’s concern for workers and the regulation of labor standards in heavy industries) and so on.

This linguoinformeme is supported by the materials on the second and third pages of the newspaper’s issue, which are dedicated to the efforts of the Siberian Government to maintain order in Siberia and establish normal living conditions for Siberians. It is implemented in the sub-theme “The Siberian Government is the guarantor of peaceful life” in such notes as “For the opera tour,” “Lectures on Palestine studies,” “Congress of Beekeepers,” “Traditional Jewish evening,” “Glazkovo and electric lighting,” “Organization of the Zemsky Insurance Union,” “Congress of representatives of Siberian Jewish communities,” “Irkutsk circle of sports fans ‘Sanitas,’” “Payment standards for railway workers” and so on.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid., p. 7.

³⁷ Ibid., p. 8.

³⁸ Ibid.

The main editorial article, “It’s time to open your eyes,” is located on the second page of the newspaper. It is written in the spirit of a satirical pamphlet, reflecting the situation of the Trans-Baikal Railway and criticizing the activities of its head Zurabov (initials or name are not specified). The railway served as the only possible connection between the regions of Russia and other countries. It emphasizes the role of Zurabov as an accomplice of the Japanese Government. The negatively coloured image of Zurabov as a representative of the forces of evil is depicted with the help of such manipulems³⁹ in the text as “a clay giant on his feet,” “a Harbin nurse,” “blesses the Japanese command,” and so on. Ordinary railway workers are opposed to Zurabov, they are in a position where they are dependent on him, but they declare the beginning of their struggle with the corrupt official (“you cannot be silent any longer!”) who must be displaced and thrown into the abyss (here again we see a reference to the announcement of the play about Nero, and to the editorial column about Germany as an Evil Empire). Ordinary railway workers are guileless and naive, “deceived by the kindness of a benefactor,” but when they realize that they have been deceived, they “open their eyes to the sad reality,” “begin to bicker” and then “break out of obedience” from under the “hegemony of Zurabov.”⁴⁰

The actualization of the key meaning in the editorial article occurs through the mechanisms of creating irony and metaphor, along with the mechanisms of argumentation and associative activation of the meanings of the content–subtext layer of information. To this end, the author uses lexemes with a pronounced connotation: hegemony, web, black cloud, to wield, point to a place, wake up, turn red, and become bright red. The article ends with the appeal: “You can’t be silent any longer! Wake up railwaymen! It’s time to open your eyes!”⁴¹

The “discourse of struggle” expressed in this issue *Nashe Delo* continues with neighbouring articles such as “For the Zemstvo elections”; “To the appropriate address” (about a confrontation with printed publications of other political forces); “On our fronts” (operational reports from the Civil War fronts as of 4 December 1918); “After the war” (brief information about the situation abroad); and “In Germany” (about riots in various German cities and harbingers of the world revolution).⁴²

The newspaper space of the Kolchak Government’s newspapers focuses on the need to create a separate state – Siberia – on the geopolitical map of the world. At the same time, the appeal to the minds of the Siberian

³⁹ Ruan, Karabulatova 2021, p. 1502.

⁴⁰ *Nashe Delo*, 7 December 1918, p. 2.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid., p. 4.

intelligentsia goes with the active introduction of the linguoinformeme “Foreign countries will help us.” Hence the saturation of the newspaper “canvas” with numerous reports about support for the Siberian Government from Western countries, primarily America, Great Britain and Japan, for example: “Release of funds” (at the expense of the British Government); “Siberian roads will be under the common control of America, Russia and Japan”; “Bread from the West”; “A detachment of Chinese troops has entered Blagoveshchensk”; “What Japan should do in Siberia”; “The Canadian Commission for economic Assistance to Siberia”; “Assistance from the American Red Cross”; “Representatives of the allied powers are developing together with representatives of the financial world a project of an international bank for Siberia”; “The Polish National Committee for Siberia and Russia”; “Japanese newspapers report that the Sakhalin railway will be built with American money,”⁴³ and so on.

The third page of *Nashe Delo* continues with brief coverage of events around the world, using the context of the opposition between Russia and Siberia: “The arrival of members of the Directory from Harbin”; “The Allied squadron anchored at Sevastopol” (from London); “The Polish Constituent Assembly”; “The violence of German troops over Poles”; “Control over the Siberian railways”; “The issue of banknotes of the Northern Government of Russia” and so on. At the same time, Siberia is designated in these publications as an exceptional independent territory from Russia. In this regard, articles such as “News of Bolshevik Russia,” “Treasures of the mind – the property of the Soviet Department,” “On our fronts” and “On Soviet Russia”⁴⁴ are indicative. They contrast Siberia and Russia in the minds of the recipients, describing, for instance, “the salvation of the Russians and us, the Siberians.”⁴⁵

The fourth strip is devoted to the reflection of events at the regional level and a small proportion to adverts, closing the plot narrative as in a rondo. While on the first page we see in the centre at the top of the newspaper the advert “The Fairy tale of the Czech King. Extravaganza,” in the “basement” of the fourth and last page there is a note entitled “Far East. The fallen in spirit” on the results of the inspection of the Inter-Allied Sub-Commission, with the participation of the Czechoslovak command, of the situation on the railway and the decadent moods in certain military units from Khabarovsk to Kuenga. The manipulative style is implemented in the following turns of speech: “to throw off the stupor for the past evil”; “everything is not yet lost”; “one should not give up and look hopelessly into

⁴³ Ibid., 4 December 1918, p. 6.

⁴⁴ Ibid., p. 8.

⁴⁵ Ibid., 11 December 1918, p. 8.

the future”; “salvation lies in the hard work now”; “faith in one’s own strength” and so on.

The space of the newspaper itself is compacted to the limit: each article smoothly flows into the next one, forming a single informational space of the issue’s text. The “image of the publication” itself forms the non-textual content of the “source text.” The formation of the “image of the publication” is influenced by a whole range of objective factors: 1) the program of the publication, i.e., its ideological platform; 2) the personality and worldview of the editor–publisher; 3) the specifics of “editorial” strategies; 4) the features of intra-editorial relationships; 5) the nature of interaction with censorship; and 6) the availability/lack of funding.

Each newspaper issue creates its own world which is based on the author’s personal feelings and thoughts – in other words, the editorial concept. The text space of a newspaper issue of the early twentieth century allows reality to exist in one or another embodiment, where the editor decides what should happen and what should not in the mental picture of the recipient’s world.

The very style of the newspapers of the Provisional Siberian Government of 1917–1921 is aimed at implementing interaction with the audience as a motivated and purposeful activity. For example, the differences between A. Kolchak and the Cossack Ataman Semenov were also reflected in the pages of newspapers. For example, during the confrontation, an article appeared on the editorial page of the newspaper *Nashe Delo*⁴⁶ which began with the following phrase: “At last there is an opportunity to speak without any ambiguity about the ‘brave patriot’ Semenov and his associates.” Further, the discourse unfolded in a powerful negative discourse, forming the image of the enemy in the perception of recipients: “Semenovism as gangrene”; “it is not worth wasting printing ink on his personality”; “the system of whipping, torture chambers, robbery, outrages, oprichnina”; “their lawlessness”; “open disobedience and non-recognition of the Omsk authorities”; “Will the Omsk authorities be able to ruin this hornet’s nest”; “Semenov is an example of irresponsible power”; “clever networks of foreign influences”; “a cautionary example” and so on.⁴⁷

While Germany (the personified world evil) and its ruler, Kaiser Wilhelm II, had previously been depicted as the number one enemy, as the First World War subsided, the Bolsheviks and Communists began to occupy the niche of the enemy. However, newspapers focused on the peasantry were more straightforward, with direct calls to action, unlike those of the Siberian Government, which tried to describe the work of the Kolchak Government

⁴⁶ Ibid., 9 December 1918, p. 1.

⁴⁷ Ibid., p. 1–2.

to normalize life in Siberia as positively as possible. The Kolchak Government's activity in this regard followed specific methods and means of implementation, which defined it as a system of interaction between the various parties involved. The result of this interaction was the very communicative space of the Siberian newspapers of the Government of A. Kolchak, which formed and reflected an alternative reality created by the tactic of interpreting the factual material used by the media.

Such an approach to the text space of a newspaper issue can be designated as a subjective or manipulative modality which has a variety of means of expression – grammatical, lexical, structural–compositional, graphic and so on.

We believe that the media during this period performed the function of an aggressive concept carrier capable of forming the public mood in Siberian society. At the same time, we observe a clear orientation towards the idiostyle of the leader of federal and regional significance.⁴⁸ Since the newspapers of the Siberian Government are guided by the laconic style of the military, we can assume that they also reflect the idiosyncrasy of the Supreme Ruler of Siberia, Aleksandr V. Kolchak.

This trend can be observed both in the official newspapers of the Siberian Government (such as *Sibirskiy Vestnik*) and in societal newspapers (such as *Nashe Delo*).

The interpretation in the anti-Bolshevik Siberian newspapers of 1917–1921 manifested in two cardinal directions: 1) the creation of an alternative communicative space of anti-Bolshevism; 2) the creation of a communicative product with a general and regional anti-Bolshevik orientation.

The manipulative style of the anti-Bolshevik Siberian newspapers reflects the universal manipulative power of deliberate distortion, which we consider to be a manifestation of reality correction. As an example, let us consider the newspaper of the Peasant People's Uprising of 1921, *Golos Narodnoy Armii*.⁴⁹ By itself, this issue looks more like a leaflet, familiar to ordinary people from the trenches of the First World War.

The style of addressing the reader appeals to the strongest feelings: fear for one's own life and one's loved ones. Hence the following images: "death penalty," "murders without trial," "shootings of civilians," "brutal reprisals of drunken commissars," "torture and robbery," "brazen mockery of the arrested," "freedom of searches," "rise up against rapists"⁵⁰ etc. The emotive style of the appeal can be described as vividly saturated and expressive.

⁴⁸ Pashin 2018; Brinyuk 2013, p. 167.

⁴⁹ *Golos Narodnoy Armii*, 10 March 1921, p. 2.

⁵⁰ Ibid.

Fig. 2. Extract from *Golos Narodnoy Armii*, 10 March 1921

The mechanism of argumentation is associated with the associative activation of the content–subtext interpretation of meanings; for this purpose, expressively coloured lexemes are used, “hitting” the psycho-emotional sphere of the reader. The pronounced anti-Soviet orientation of *Golos Narodnoy Armii* pursued the goal of a political struggle against the Bolsheviks and their supporters. It is not by chance that the newspaper writes: “A communist is your enemy. A non-party Red Army soldier is your friend and brother.” The main method of manipulating the recipient’s consciousness is the antithesis, which sets the desired emotional reactions, namely, anger, hatred and the desire to fight. The antithesis uses a bright and sharp contrast of images: “Do you want freedom?” – “Look at what freedom really means for the Communists.”⁵¹ Then there is the unfolding of a chain of images that inflate negative emotions in the recipients. It is natural that the appeal ends with a call to join the ranks of the People’s Army.

The General Staff of the People’s Army published the newspaper *Golos Narodnoy Armii* (editor Alexandr Goryunov) in the period of the anti-Bolshevik West Siberian peasant uprising of 1921 in Tobolsk. These popular outrages were concentrated in Tobolsk and Yenisei provinces, which, in our opinion, illustrated the prolonged effect of the ideas of the people’s will since the time of Yermak and the exiled Decembrists.⁵²

⁵¹ Ibid.

⁵² Prygun 2016, p. 1788.

Fig. 3. Extract from *Golos Narodnoy Armii*, 1 March 1921

According to experts, the propaganda work was superior in its effectiveness to the activities of the Bolsheviks.⁵³ *Golos Narodnoy Armii* positioned terror as a forced retaliatory measure. Describing the battles for the village of Krotovo in the Ishim District (now the Ishim district of the Tyumen Region), “The remaining and hidden Communists” it stated, “were shot when they were discovered, now in response to their atrocities.”⁵⁴ We conclude that the type of thinking of the concept carrier determines the conceptual picture of the world, which, in turn, will affect the thinking of the collective linguistic personality of millions of people.

The “either you or them” editorial uses hardcoded manipulation with the clear message that “Either you kill, or they kill you!”: “Now, brothers, peasants, there can be no retreat, now one of two ... Victory or death – there can be no third.”⁵⁵

Opponents of Bolshevism in Western Siberia published at the same time the so-called “Partisan Memo,” which offers a vivid example of the manipulation of the recipient’s psycho-emotional reaction by cultivating intransigence and generating feelings of hatred and revenge towards the enemy (the communists). We present some of the provisions from this “Memo”:

⁵³ Lagunov 1991, p. 87.

⁵⁴ *V Ishimskom uyezde* 1921, p. 1.

⁵⁵ *Ili vy, ili oni* 1921, p. 1.

- 1) You are a partisan; you took up arms voluntarily and therefore you are in the communist's account as a volunteer. Remember this and do not expect mercy.
- 2) Don't let the enemy come to his senses, crush him at every step. Ambush, damage to the telephone, telegraph, railway in the rear and the destruction of communications and intelligence of the enemy – this is your constant combat mission.
- 3) Remember that the enemy must be destroyed, and not driven from place to place.
- 4) The enemy is a communist. A non-partisan Red Army soldier is your brother.
- 5) With each new day, the forces and weapons of the enemy are decreasing, and the partisans are gaining.⁵⁶

The manipulative tactics of conducting editorial policy and correcting facts represent a form of axiological manipulation that involves two main directions:

- 1) manipulation of significance (up to total depreciation, with implementation in such techniques as generalization, exploitation of the “genus – species” hierarchy, personalization, introduction of new words and expressions);
- 2) manipulation of positive/negative assessment (expression of direct and indirect assessment of any phenomenon or object with the creation of axiological contexts, metaphorical attribution, analogies, ridicule, Euphemia, levelling negative connotations filled with positive associations).

An example of manipulation is the note “Partisan Memo” – “The Atrocities of the Communists”⁵⁷ which was written based on data from peasant intelligence that the Ishim communists gathered 22 priests in the outskirts of the city of Ishim who were immediately shot. The shocking content reinforces the message to the audience: “And so the communists do not recognize anything sacred, no laws, trampling on everything sublime, they act worse than robbers and animals.”⁵⁸ At the same time, the unnamed correspondent is silent about the facts of brutal terror in relation to the communists, Soviet workers, and members of their families in the same province of Tobolsk.⁵⁹

Ignoring the content–subtext layer in the informational messages of newspapers of the early twentieth century can lead to erroneous interpretations which manifest themselves as the designation of newspapers of that time as information leaflets with a lack of coherence and poor internal

⁵⁶ *Pamyatka partizana* 1921, p. 1.

⁵⁷ *Golos Narodnoy Armii*, 16 March 1921, p. 1.

⁵⁸ *Ishimets* 1921, p. 1.

⁵⁹ Shishkin 2000, p. 423.

logic of composition. The complex informational whole that appears in the newspapers of that time actively uses subtexts which can be reconstructed in linguoinformems that combine themes and motives. At the same time, the content of linguistic information can be involved in a semiotic algorithm for expanding themes and motives, including understanding the subtext in the secondary interpretation of information in the print media of the early twentieth century.

At the same time, Russia itself acts as a lost paradise, and the military confrontation between the Bolsheviks and the White Guards is designated as tests sent down from Above, the overcoming of which will lead once again to prosperity.⁶⁰ This reference to the mythologems of the “popular/folk Christianity” of Russian culture fuelled anti-Bolshevik sentiments both in the White Army and among the Russian population that sympathised with it. The researchers point out that the exploitation of the stereotypes of “popular Christianity” and “popular Islam”⁶¹ is a common manipulative strategy⁶² in media discourse.

The Irkutsk White Guard press demonstrated a slightly different strategy of manipulating public consciousness. We see here an emphasis on the Chosenness of God and the Messianic role of Kolchak’s White Guard army in the fight against Bolshevism. The newspaper *Novaya Sibir* appeared in Irkutsk in 1918, considerably later than *Vostochny Krai*, which had been published since 1906.

White Guard newspapers regularly printed decrees and orders of the Kolchak Government and set out the official point of view of the “White movement” on events, while simultaneously condemning the Bolsheviks; they considered the “Red partisans” to be petty criminals, robbers and thieves. These newspapers were targeted at the middle class and the intellectuals of Siberian society.⁶³ At the same time, White Guard propaganda did not consider the freedom-loving spirit of the Siberian intelligentsia and the remoteness from the European centre, since Siberia had formed its own mentality and its own socio-economic structure which was discordant, in many respects, with the standards of the socio-economic life of the European part of Russia.

Accordingly, the Siberian press during the period of confrontation between the Bolsheviks and the White Guards actively used manipulative

⁶⁰ Shevelev, Konev 2015, p. 154.

⁶¹ Karabulatova et al. 2014, p. 16; Sayfulina et al. 2013, p. 494.

⁶² Shagbanova et al. 2016, p. 57.

⁶³ Krebs 2009, p. 38; Shevelev 1999, p. 195; Offord 2012, p. 163; Smele 2006, p. 202.

tactics of correcting reality and inducing cognitive distortions.⁶⁴ This ensured the attention of the potential target audience and granted a certain power over the public consciousness of the population of Siberia.

Conclusions

Our analysis of Siberian anti-Bolshevik newspapers published during the First World War and the Civil War has shown that the press of that period was looking for ways to influence the consciousness of recipients, employing methods from the graphic to the stylistic, using a complex informational whole. The manipulative style of the press applied to the coverage of a wide variety of information: from the internal policy of the region conducted by the Interim Government to international relations, and from small intraregional issues to world problems that originated during the war. The manipulative style in the analysed newspapers uses linguoinformems as specific directives that are aimed at introducing the recipient into the world picture. At the same time, an important role is played by the content–subtext layer of information, which actualizes a particular vector of associative perception of media messages.

We distinguish the following universal manipulative tactics used in periodicals of 1917–1921 in the confrontation between the Bolsheviks and the White Guards: 1) tactics of converting real facts into information events (manipulems with the chronotope of the event; manipulems with a locus in the chronotope; manipulems with system and structural connections; subject–object manipulems); 2) tactics of adapting the target audience to the perception of corrected reality (manipulems with the communicative principle of truth, details; reputation capital of the information source; authority of information).

The agitation and propaganda activities of the warring parties in Siberia (participants of the popular resistance against Kolchak in 1919, the Bolsheviks and the rebels of the West Siberian Peasant Uprising of 1920–1921) used a manipulative style which depended on the target audience. A sharp antithesis and a directive style with a rigid type of coding were the priority for *Golos Narodnoy Armii*. The use of detailed metaphors, stringing together plots, and a complex informational whole was characteristic of the newspapers of the Provisional Siberian Government. The mechanism of forming the image of the enemy in the Siberian periodicals of the early twentieth century manipulates the content–subtext layer of information with a gradual injection of negative emotions: from the demonization of Germany to its depreciation. Subsequently, a similar technique was used to create the

⁶⁴ Karabulatova 2020, p. 211; Kattsina, Karabulatova, 2020, p. 251; Ruan, Karabulatova 2021, p. 1503.

image of the “internal enemy” (Bolsheviks, communists, etc.). The linguo-phonemes used in Kolakov’s periodicals subsequently formed the basis of stable mythologems of Russian public consciousness (of the type: “Foreign countries will help us.”)

At the same time, the anti-Kolchak and anti-communist periodicals of the peasant rebels actualize the “spiritual bond” in relation to the need to save Russia and Russia as the saviour of the world. The dichotomy of the ideological orientation of newspapers is clearly represented in such newspapers as *Golos Narodnoy Armii* (Tobolsk), *Sibirskiy Listok* (Tobolsk) and *Novaya Sibir* (Irkutsk). The content of these Siberian periodicals shows that they and other newspapers served as an ideological mouthpiece in building the image of the enemy, calling for the use of physical violence against ideological opponents. The Kolchak newspapers reflected the higher level of education of the target audience. At the same time, as a propaganda mouthpiece, they used manipulative technology to correct the displayed facts and subordinate the general line of editorial policy in order to mould and correct the recipient’s perception of reality.

Representatives of the opposing sides used agitation and propaganda elements of the information war in the struggle for the Siberian society. Manipulative strategies and the specifics of the goals, motives, socio-political views and social psychology of Siberians were directly reflected in the coverage of the events of the confrontation between the Siberian society and powerful external forces.

Bibliographical Abbreviations

Antoshin 2021	– Alexey Antoshin, <i>The Democratic Press of the Civil War during the White Movement in the Urals and Trans-Urals</i> , in <i>QR</i> , 9, 2021, 1, p. 123–137.
Astrakhan 1973	– Khanan M. Astrakhan, <i>Bol'sheviki i ikh politicheskiye protivniki v 1917 godu</i> , Leningrad, 1973.
Avdoshkina 2012	– Olga V. Avdoshkina, <i>Rossiyskiy revolyutsionnyy protsess i politicheskiye partii v emigrantskoy istoriografii 1920-1930-kh gg.</i> , in <i>Vestnik Tomskogo</i> , 4 (20), 2012, p. 47–50.
Barthes 1978	– Roland Barthes, <i>Tekstovaya lingvistika. Novoye v zarubezhnoy lingvistike</i> , vol. VIII, Moscow, 1978, p. 442–449.
Belogurov 1997	– Sergey B. Belogurov, <i>Istoriya voyennoy periodicheskoy pechati v Rossii (XIX - nachalo KHKH vv.)</i> , abstract of PhD thesis, Military University of the Ministry of Defense of the Russian Federation, Moscow, 1997.
Berezhnoy 1975	– Aleksandr F. Berezhnoy, <i>Russkaya legal'naya pechat' v gody pervoy mirovoy voyny</i> , Leningrad, 1975.

- Berk 1973 – Stephen M. Berk, *The Democratic Counterrevolution: Komuch and the Civil War on the Volga*, in *CASS*, 7, 1973, 4, p. 443–459.
- Boykov, Merkushev 2003 – Vladimir E. Boykov, Vladimir I. Merkushev, *Istoricheskoye soznaniye v sovremennom rossiyskom obshchestve: sostoyaniye i tendentsii formirovaniya*, in *SV*, 2, 2003, p. 5–22.
- Brandenberger 2021 – David Brandenberger, *Global and Transnational in Form, Soviet in Content: The Changing Semantics of Internationalism in Official Soviet Discourse, 1917–1991*, in *RR*, 80, 2021, 4, p. 562–580.
- Brinyuk 2013 – Nadejda Y. Brinyuk, *Odnodnevnyaya gazeta «Kappelevtsy» kak fragment propagandistskoy politiki kolchakovskogo pravitel'stva*, in *Vestnik SPb*, 3, 2013, 16, p. 165–173.
- Chamberlin 1958 – William Henry Chamberlin, *Forty Years of Soviet Communism*, in *RR*, 17, 1958, 1, p. 3–10.
- Chernyak 1987 – Eduard I. Chernyak, *Eserovskie organizatsii v Sibiri v 1917 – nachale 1918 gg.: (K istorii bankrotstva partii)*, edited by Izrail' M. Razgon, Tomsk, 1987.
- Dickey et al. 2015 – Jeffrey V. Dickey, Thomas B. Everett, Zane M. Galvach, Matthew J. Mesko, Anton V. Soltis, *Russian Political Warfare: Origin, Evolution, and Application*, Monterey, 2015.
- Ili vy, ili oni* 1921 – *Ili vy, ili oni (o zverstvakh kommunistov)*, in *Golos Narodnoy Armii*, 19 March 1921, p. 1.
- Ioffe 1982 – Genrikh Z. Ioffe, *Ot kontrrevolyutsii «demokraticheskoy» k burzhuazno – pomeschich'ey diktature*, in *Istoriya SSSR*, 1, 1982, p. 108–119.
- Ishimets 1921 – Ishimets (pseudonym), *Beshinstva kommunistov*, in *Golos Narodnoy Armii*, 20 March 1921, p. 1.
- Hargood et al. 2018 – Charlie Hargood, David E. Millard, Mark J. Weal, *The Thematic Modelling of Subtext*, in *MTA*, 77, 2018, p. 28281–28308.
- Hoffman 2009 – Frank G. Hoffman, *Hybrid vs. Compound War*, in *Armed Forces Journal*, 1 October 2009, <http://www.armedforcesjournal.com/hybrid-vs-compound-war>.
- Karabulatova 2020 – Irina Karabulatova, *The Manipulation of the Public Consciousness through Russian Press Coverage of Events around the Paris Peace Conference, 1918–1920*, in Sorin Arhire, Tudor Roşu (eds), *The Paris Peace Conference (1919–1920) and Its Aftermath: Settlements, Problems and Perceptions*, Newcastle upon Tyne, 2020, p. 209–226.
- Karabulatova et al. 2014 – Irina Sovetovna Karabulatova, Elena Nicolayevna Ermakova, Galina Alexandrovna Shiganova, *Astana the Capital of Kazakhstan and Astanas in Siberia as a Linguistic-Cultural Aspect of the National Islam of Eurasia*, in *Terra Sebus*, special issue, 2014, p. 15–30.
- Karabulatova et al. 2015 – Irina S. Karabulatova, Pavel V. Barsukov, Ilmur V. Akhmetov, Olga V. Mamatelashvili, Faiz F. Khizbullin, *“Network Wars” as a New Type of Deviation Processes in the Modern Electronic and Information Society in the Context of Social and Economic Security*, in *MJSS*, 6, 2015, 6(3), p. 150–159.
- Karabulatova et al. 2017 – Irina Sovetovna Karabulatova, Julia Nikolayevna Ebzeeva, Nurbiy Aslanovich Pocheshkhov, *The Repressed Caucasians'*

- Karabulatova et al. 2021 – *Ethno-Trauma Expressed as “Light” and “Darkness” in Selected Writings of Idris Bazorkin*, in *Terra Sebus*, 9, 2017, p. 447–459.
- Kattsina, Karabulatova 2020 – Irina S. Karabulatova, Margarita D. Lagutkina, Natalia V. Borodina, Maria A. Streltsova, Aleksey O. Bakhus, *Formation of Ethnosocial Identity in the Matrix of Media Discourse*, in *AI*, 10, 2021, 43, p. 234–247.
- Kennan 1958 – Tatyana Kattsina, Irina Karabulatova, *Social Control of Offences by Minors: Perception and Interpretation in Early Soviet of Russia (1917–1921)*, in *Terra Sebus*, 12, 2020, p. 243–262.
- Kirichenko 2015 – George Kennan, *The Czechoslovak Legion: II*, in *RR*, 17, 1958, 1, p. 11–28.
- Kirichenko 2015 – Aleksandr V. Kirichenko, *Informatsionno-psikhologicheskiiye voyny: sovremennyye tendentsii i tekhnologicheskiiye vozmozhnosti*, in *Acmeology*, 56, 2015, 4, p. 209–214.
- Kotyukov 2012 – Konstantin L. Kotyukov, *Rokovoye razdeleniye: Russkaya voyennaya emigratsiya v period Velikoy Otechestvennoy voyny na okkupirovannykh territoriyakh Sovetskogo Soyuza i Yugoslavii: istoricheskoye issledovaniye*, edited by Georgy A. Kumanev, Moscow, 2012.
- Krebs 2009 – Tatyana Viktorovna Krebs, *Sovetskaya Rossiya v izobrazhenii belogvardeyskoy pechati (po materialam omskikh gazet)*, in *ONV*, 78, 2009, 3, p. 36–38.
- Lagunov 1991 – Konstantin Ya. Lagunov, *Dvadsat' perryy: khronika Zapadno-Sibirskogo krestyanskogo vosstaniya*, Sverdlovsk, 1991.
- Lagutkina et al. 2021 – Margarita D. Lagutkina, Irina S. Karabulatova, Irina P. Savchuk, Sofia V. Onina, Murshida E. Nurgaliyeva, *Siberia as a Trigger of Geopolitical Conflictogenic Media Discourse*, in *JSFU*, 14, 2021, 10, p. 1436–1454.
- Lasswell 1927 – Harold D. Lasswell, *Propaganda Technique in the World War*, London, New York, 1927.
- Linebarger 2015 – Paul M. A. Linebarger, *Psychological Warfare*, New York, 2015.
- Lenin 1973 – Vladimir I. Lenin, *Rech' na Vserossiyskom s'yezde transportnykh rabochikh 27 marta 1921 g.*, in *Polnoye sobraniye sochineniy*, vol. 43, 1973.
- Lin 2017 – Yuxin Rachel Lin, *White Water, Red Tide: Sino-Russian Conflict on the Amur 1917–20*, in *HR*, 90, 2017, 247, p. 76–100.
- Menshikov 2000 – Mikhail O. Menshikov, *Pis'ma k russkoy natsii*, Moscow, 2000.
- Miller 1986 – Martin A. Miller, *The Russian Revolutionary Emigres, 1825–1870*, Baltimore, 1986.
- Mogilner 2014 – Marina Mogilner, *New Imperial History: Post-Soviet Historiography in Search of a New Paradigm for the History of Empire and Nationalism*, in *RECEO*, 2, 2014, 45, p. 25–67.
- Mokhnacheva 1979 – Marina P. Mokhnacheva, *Problemy istorii Rossii v demokraticheskikh zhurnalakh vtoroy poloviny XIX veka (1859–1884 gg.)*, abstract of PhD thesis, Moscow State Historical Institute, 1979.
- Offord 2012 – Derek Offord, *The Response of the Russian Decembrists to Spanish Politics in the Age of Ferdinand VII*, in *HC*, 13, 2012, p. 163–191.
- Okorokov 1970 – Andrey Z. Okorokov, *Oktjabr' i krakh russkoy burzhuaznoy presy*, Moscow, 1970.

- Osipov et al. 2016 – Gennady Osipov, Irina Karabulatova, Gennady Shafranov-Kutsev, Lyudmila Kononova, Bigaysha Akhmetova, Ekaterina Loskutova, Gulsina Niyazova, *Ethnic Trauma and Its Echo in Today's Mental Picture of the World among the Peoples of the Post-Soviet States: An Interethnic Conflicting Discourse Unfolding in Russia's Ethnolinguistic Information Space*, in *CACS*, 17, 2016, 2, p. 87–94.
- Pamyatka partizana* 1921 – *Pamyatka partizana*, in *Golos Narodnoy Armii*, 16 March 1921, p. 1.
- Pashin 2018 – Vasily Petrovich Pashin, *Novyye dokumenty o deyatel'nosti atamana G. M. Semonova na Dal'nem Vostoke v period s 1923 po 1928 g.*, in *Rossiia i ATR*, 2, 2018, 100, p. 155–177.
- Pereira 1987 – Norman G. O. Pereira, *White Power during the Civil War in Siberia (1918–1920): Dilemmas of Kolchak's "War Anti-Communism,"* in *CSP*, 29, 1987, 1, p. 45–62.
- Politov 2014 – Andrey Viktorovich Politov, *Ontologicheskii smysl ponyatiya khronotopa v filosofskikh ideyakh A. Ukhomskogo i M. Bakhtina*, in *Antinomies*, 14, 2014, 4, p. 50–62.
- Prygun 2016 – Elena V. Prygun, *"Love ... Fatherland and Freedom!"*, in *JSFU*, 8, 2016, p. 1783–1789.
- Reitblat 2009 – Aleksandr I. Reitblat, *Ot Boya k Bal'montu: ocherki po istorii chteniya v Rossii vo vtoroy polovine XIX veka*, Moscow, 2009.
- Ruan, Karabulatova 2021 – Yongchen Ruan, Irina S. Karabulatova, *The Experience of the Loss of the Motherland by Representatives of Russian Emigration in the Chinese Provinces (1905–1917)*, in *Bylye Gody*, 16, 2021, 3, 1501–1510.
- Sayfulina et al. 2013 – Flera Sagitovna Sayfulina, Irina Sovetovna Karabulatova, Ferits Yusupovich Yusupov, Ilgam Gusmanovich Gumerov, *Contemporary Issues of Textual Analysis of Turkic-Tatar Literary Monuments of Western Siberia*, in *WASJ*, 27, 2013, p. 492–496.
- Semenova 1977 – Nina Mikhailovna Semenova, *Periodicheskaya pechat' Sibiri kak istochnik po istorii "demokraticeskoy" kontrrevolyutsii*, abstract of PhD thesis, Tomsk State University, 1977.
- Senyavskaya 2006 – Yelena S. Senyavskaya, *Proivniki Rossii v voynakh XX veka: evolyutsiya "obraza vraga" v soznanii armii i obshchestva*, Moscow, 2006.
- Shagbanova et al. 2016 – Khabiba Shagbanova, Irina Mkrtumova, Irina Karabulatova, Vladimir Nifontov, *The Use of Communication Technologies of Oppose Political-Religious Terrorism as an Ethnosocial Deviation in the Contemporary Information-Digital Society*, in *CACS*, 17, 2016, 2, p. 54–61.
- Shevelev 1999 – Dmitry N. Shevelev, *Rol' antibol'shevistskoy periodicheskoy pechati v formirovanii obraza Sibirskoy armii (po materialam pechati Sibiri 1918–1919 gg.)*, in Boris G. Mogilnitsky (ed.), *Istoricheskaya nauka na rubezhe vekov*, Tomsk, 1999, p. 195–196.
- Shevelev, Konev 2015 – Dmitry N. Shevelev, Konstantin A. Konev, *"Za Rossiyu i za obshcheye delo slavyanstva": ofitsial'naya i propravitel'stvennaya pechat' beloy Sibiri o formirovanii na yeye territorii karpatorusskikh voinskikh chastey*, in *Rusin*, 4 (42), 2015, p. 143–167.
- Sheremet'yeva 2011 – Darya L. Sheremet'yeva, *Gazety Sibiri v period "demokraticeskoy kontrrevolyutsii": konets maya - seredina noyabrya 1918 g.*, abstract of

- PhD thesis, Institute of History of Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, 2011.
- Shishkin 2000 – Vladimir I. Shishkin, *Za Sovety bez kommunistov: krest'yanskoye vosstaniye v Tyumenskoy gubernii: 1921: Collection of documents*, Novosibirsk, 2000.
- Skovorodnikov, Kopnina 2016 – Aleksandr P. Skovorodnikov, Galina A. Kopnina, *Lingvistika informatsionno-psikhologicheskoy voyny: k obosnovaniyu i opredeleniyu ponyatiya*, in *PL*, 1, 2016, p. 42–50.
- Smele 2006 – Jonathan D. Smele, *Civil War in Siberia: The Anti-Bolshevik Government of Admiral Kolchak, 1918–1920*, New York, 2006.
- Sorokin 2005 – Pitirim Sorokin, *Sotsiologiya revolyutsii*, Moscow, 2005.
- Szymczak 2008 – Robert Szymczak, *The Vindication of Memory: The Katyn Case in the West, Poland, and Russia, 1952–2008*, in *PR*, 53, 2008, 4, p. 419–443.
- V Ishimskom uyezde* 1921 – *V Ishimskom uyezde (So slov ocheviditsy)*, in *Golos Narodnoy Armii*, 8 March 1921, p. 1.
- Volgin 1990 – Aleksandr P. Volgin, *Burzhuaŭnaya pressa Sibiri i kolchakovschina*, abstract of PhD thesis, Tomsk State University, 1990.
- Zabolotny, Kamynin 1996 – Evgeny B. Zabolotny, Vladimir D. Kamynin, *K voprosu o meste “novogo napravleniya” v otechestvennoy istoriografii*, in Anatoly T. Shashkov (ed.), *Problemy istorii Rossii*, Ekaterinburg, 1996, p. 112–115.
- Zhilyakova 2009 – Natalia V. Zhilyakova, *Istoriya tsenzury gazety “Sibirskaia zhizn” 1894–1919*, in *Vestnik Tomskogo*, 3, 2009, p. 102–105.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primmate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasion-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

CONSTITUTIONAL PRINCIPLE OF EQUALITY IN THE USA: EVOLUTION OR CHANGE OF PARADIGM?*

Boris NIKOLAEV**

Abstract. *This article examines the main developmental trends in the theory and practice of the constitutional principle of equality, from the point of view of groups protected from discrimination and in terms of the main areas of protection against discrimination. The study concludes that the current stage in the journey of ensuring equal rights for Americans embodies forms that are traditional for the United States alongside new paradigmatic problems and challenges related to the legal consolidation of the rights of new discriminated groups, the use of new forms of human rights and protest activities, the increasing polarisation of the American establishment and the public on the issue of equality, and the absence of a clear constitutional definition of the content of the principle of equality.*

Keywords: *equality, constitutional law, discrimination, human rights, segregation.*

Introduction

The entire history of humanity can be characterised by a constant shift between periods of either slow evolutionary development or rough revolutionary upheavals. The history of development of civil societies and democracies based on the rule of law in the modern and contemporary eras is directly linked to the idea of people's natural and inalienable rights and freedoms. This idea, which is in many respects connected with the concept of Christian universalism and providentialism, has in its various manifestations often gone against traditional religious views of the society in question, particularly in terms of its political and legal system. By opposing not only national but world religions, this new social and political doctrine of natural and inalienable rights has from its inception shown global ambition, stating that there are no limitations, including religious or national ones, to its application. This all-encompassing approach was set down as the principal idea of the new doctrine and, on the pretext of its complexity and the amount of time needed for its practical implementation, it was accompanied by a great number of provisions, elaborations and limitations. The last of these, in the eyes of the leaders of the new ideology, did not contradict the essence and key goal of the new philosophy, but rather bore a strategic character, thus bridging the gap between its ideal aims and the harsh realities of the real

* This study was funded by the Russian Foundation for Basic Research and Expert Institute for Social Research no. 20-111-50300, *Constitutional Principle of Equality in the USA: Evolution or Change of Paradigm?*

** Penza State University, Russian Federation; e-mail: nikolboris@yandex.ru.

world. Admitting the inevitable and global victory of the new idea, its advocates thus conceded to the numerous stages and significant limitations of its practical application when dealing with a number of important (at least in terms of numbers) social and ethnic groups: women, underage children, dependants, the poor, the disabled, less developed societies, etc.

One more important part of the new ideology, which transformed into a kind of “new religion,” was its extreme intolerance towards contradictory or even partially dissenting views and principles. The intolerance associated with the new ideology was, to some extent, due to the very circumstances of its birth, in the midst of battles – intellectual ones at first and then actual ones – with the adherents of the old style of life. Yet the rigid and uncompromising character of the principles was partially linked to the idea of the existence of a universal “human nature” that does not depend on any later social, economic, political or cultural additions. The last of these are an inherent quality of the social characteristics of humans as “social animals,” yet they can neither abolish nor even change the inborn and inalienable nature of a human. As voiced by John Ball in the fourteenth century, “When Adam dived and Eve span, who was then the gentleman?”

The changes in political and legal climate were also crucial for the development of the concept of human rights. Since the beginning of the Age of Revolutions, the proponents of human rights have sought not only scholastic victory but political and social gains that can be expressed in legal norms. Without such classic tools for establishing legitimacy as religion (combined with the power of the church) and holy tradition, the new power invented a new instrument of legitimation that, in its clarity and definitiveness, surpassed the Holy Scripture. This was the Constitution.

The USA became the ideal “training ground” for testing the constitutional principles of equality as one of the key concepts of human rights. Created through colonisation by members of various ethnic and religious groups, its birth pangs exacerbated by the original sins of genocide against the indigenous population and the trans-Atlantic slave trade – while at the same time expressing a yearning for freedom from metropole – the new American civilization was destined to come back time and time again to defining the philosophical and legal content of the principle of equality and adapting its application in the context of new approaches.

The current situation regarding the provision of the constitutional principle of equality in the United States cannot be assessed objectively without considering the historical context of the emergence of the theory and practical application of the principal of legal equality in the system of American constitutionalism, specifically, the changes which occurred at various stages of the development of American state and legal systems. This is crucial in circumstances wherein historical context is increasingly used to

justify contemporary legal and ideological constructs and political interests, that is, when the “reverse writing of history” is happening.

The US concept of human rights and the constitutional principle of equality developed in several stages. One can draw parallels with the idea of “great awakenings,” in the context of which the development of the religious life of American society is viewed. Objective social, economic, political and cultural processes, expressed through subjective spontaneous intentional acts of particular people and social groups, lead first to the realisation of a crisis in the existing system for ensuring equality, and then follow this to the critical phase of the social and political crisis, which is then realised in the corresponding political response and, later, in legal confirmation, as well as through the evaluation of these elements in the theoretical and philosophical sense. These fundamental changes in social and political thought are similar, to some extent, to paradigm shifts in the framework of scientific revolutions, as described by Thomas Kuhn. The change in political and legal paradigms does not happen instantaneously but is a result of complex and diverse processes in the society and its political and legal systems. Moreover, this breakthrough in political and legal thinking, as well as the corresponding practical changes, is not straightforward but, on the contrary, contains many conflicting tendencies and experiences which, in their turn, lead in the majority of cases to the reactionary stage that makes it possible to turn the “revolutionary” phase into a “conservative” one. The first of such paradigm shifts climaxed with the events of the War of Independence and the establishment of the American state. The second period covered the Civil War and subsequent Reconstruction. The third period – the most incomplete of all in terms of its humanistic and legal context – was caused by the launch of Franklin D. Roosevelt’s New Deal and by the events of World War II. The fourth period encompasses the Civil Rights movement of the 1950-70s. Finally, the end of the twentieth century saw the beginning of the latest paradigm shift in the theory and practice of human rights in the USA, the rising movement of which we are currently witnessing.

Methodology

This study is based on a multi-level qualitative analysis of the body of legal sources that includes the US Constitution, federal acts, subordinate law-making, judicial precedents, state constitutions and state legislation. The article also analyzes official statements made by US statesmen, analyses by higher education policymakers, and statistical data. The choice of particular research methods was determined by the nature of the sources. The use of diverse methods such as comparison, abstraction and systematisation made it possible to determine major developments in state policy regarding the constitutional principle of equal rights in the USA.

Results

From its inception, the American state has declared the fundamental importance of natural human rights and the idea of equality. However, at the same time it has introduced significant and, in their very essence, unjustifiable restrictions on this principle. The main message of the Declaration of Independence and the underlying ideas driving the American War of Independence were based on opposition to the unjust and discriminatory attitudes of the British Crown towards the people living in American colonies. The problem had two aspects, a political one and a legal one. The political aspect was the deprivation of American population of the right to sovereignty and the right to independently manage their own affairs. The legal aspect was the refusal of the British Crown to recognise people in America as equal to people in Great Britain, in terms of both law and ethics. The Declaration of Independence of 1776 proclaimed the basic tenet of the emerging American state, “that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain inalienable Rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness.”¹ However, the North American colonists, who so courageously fought against the injustice and arrogance of the British authorities for their recognition as full citizens, flatly refused to recognise the same “sacred rights” in relation to Native Americans, black slaves, and various categories of immigrants, the poor, representatives of non-Christian denominations and other groups. Estimates of the indigenous population of pre-Columbian America vary quite significantly, from one million to 18 million. As a result of the process of their “civilization,” these peoples have lost, depending on the method of estimation, up to 90%² or even 95%³ of their numbers due to wars, genocide, disease and other factors. It is this which allows researchers to talk of the “American Indian holocaust,”⁴ noting that “the peoples have never experienced such a rapid growth and nor were they destroyed so quickly.”⁵ The main strategies defining the interaction between settlers and Native Americans were those of assimilation (George Washington and Henry Knox) and resettlement to the West (Thomas Jefferson). The ultimate inhumanity of this stance was the enactment of Indian Removal Act of 1830, which led to the forced displacement of around 100,000 American Indians. The Cherokee Indians alone had 15,000 people displaced, and more than 4,000 of them died. The Cherokees were far from being a danger to American society. They were an example of successful

¹ <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript>, accessed 20 March 2021.

² Cook 1998, p. 1–14, 447.

³ Riley, Carpenter 2016, p. 873.

⁴ Thornton 1987, p. XV.

⁵ Tocqueville 2000, p. 241.

integration, had a thriving economy, preserved and developed their culture and language in the face of change (they even created their own writing system and published a newspaper), established free schools and adopted their own constitution. When they tried to defend their rights in court (*Cherokee Nation v. Georgia*, 30 US (5 Peters) 1 (1831), they received an initial refusal based on “lack of jurisdiction” in the matter. The Supreme Court, however, ruled that the Georgia law violated the corresponding federal law and declared the sovereignty of Cherokee Indians in Georgia in *Worcester v. Georgia*, 31 US 515 (1832). The court rulings did not prevent the local authorities from enforcing the removal policy that notoriously became known as “the Trail of Tears.”

The institution of slavery in the USA was the legacy of its colonial past, and the new country did not only fail to abandon it, but ensured its steady growth and established the required legal justification. According to A. de Tocqueville

The negro enters upon slavery as soon as he is born.... If he becomes free, independence is often felt by him to be a heavier burden than slavery.... In short, he sinks to such a depth of wretchedness, that while servitude brutalizes, liberty destroys him.⁶

By 1790, blacks accounted for 19.3% of the population of the United States (by way of comparison, in 2010 the figure was 12.6% and in 2020, 12.4%). In some states, blacks made up a third (in Maryland in 1750) or even half (in Virginia in 1763) of the population.

In the initial draft of the American Declaration of Independence, Thomas Jefferson accused George V of continuing the slave trade, but after criticism from representatives of North and South Carolina he was forced to leave this passage out.⁷ The Preamble to the US Constitution begins with the democratic statement, “We the people of the United States” and defines the aim to “promote the general Welfare, and secure the Blessings of Liberty to ourselves and our Posterity.” However, in Section 2 of Article I of the Constitution, the formula for calculating the population in states to determine the appointment of representatives and taxation included the number of free persons and “three-fifths of all other persons.” Section 9 of the same Article stated that the Congress had no power to restrict the importation of slaves into the US. It was repealed in 1808. Article IV outlined the policies towards fugitive slaves, stating that:

No person held to Service or Labour in one State, under the Laws thereof, escaping into another, shall, in Consequence of any Law or Regulation

⁶ Ibid.

⁷ Rodriguez 2007a, p. XXXIV.

therein, be discharged from such Service or Labour, but shall be delivered up on Claim of the Party to whom such Service or Labour may be due.⁸

It is in this period in US history that two divides that would later determine the civilizational split of the nation started to form. The first was the division between the slave-holding South and the abolitionist North. This led to one of the worst crises in country's history – the Civil War and the following Reconstruction. The second divide between the black (or mixed race) and the white population has been expressed in various forms throughout the country's subsequent history: in the slavery of the seventeenth to nineteenth centuries; through segregation in the nineteenth and the first half of the twentieth centuries; and in various aspects of economic, social and political discrimination in recent history.

Although slavery was originally practiced in all 13 colonies before 1787, it was gradually abolished in the northern states of Pennsylvania (1780), Massachusetts (1783), Connecticut (1784), Rhode Island (1784), New York (1785, 1799), New Hampshire (1783 or 1789) and New Jersey (1794). In 1794 Congress banned the slave trade between the United States and other countries, in 1807 it banned the domestic slave trade within the United States, and the law of 1819 made the slave trade a capital offense. In 1817 the American Colonization Society was founded to encourage the resettlement of freed slaves to Africa, and in 1822 Liberia was formed as a new colony for freed American slaves. In 1823, Middlebury College awarded a diploma to Alexander Twilight, the first black man to receive a college degree in the US.

In 1820, an actual territorial border divided the country into slave-owning and free states as part of the Missouri Compromise, when Missouri was granted statehood as a slave state and Maine as a free state. On the one hand, this law set the geographical limits for spreading slavery; on the other hand, it served as a legal instrument of institutionalised slavery and further contributed to the split in the society, economy and politics of the country. The legal and judicial support of slavery can be best exemplified by the infamous case *Dred Scott v. Sandford*, 60 US 393 (1857). The Supreme Court's ruling denied slaves, freed slaves and their descendants the right to American citizenship. It also stated that the Congress did not have the authority to prohibit slavery on the territory of the USA. The decision received criticism from both the judiciary (according to Charles Evans Hughes, later Chief Justice of the US, it was "the Court's greatest self-inflicted wound") and scholars (J. P. Rodriguez notes that it was "unanimously condemned as the worst decision of the US Supreme Court"⁹) and, according

⁸ <https://constitutioncenter.org/interactive-constitution/interpretation/article-iv/clauses/37>, accessed 22 March 2021.

⁹ Rodriguez 2007b, p. 265.

to Bernard Schwartz, it was “the first in any list of the worst decisions of the US Supreme Court”).¹⁰

Thus, the first stage in the building of the American political and legal system shows divergent and sometimes clearly opposing tendencies. On the one hand, there is a hard-line policy against English colonialism, the famous proclamation “We, the people...” and the pursuit of the ideals of freedom, including religious freedoms (after the adoption of the First Amendment, only four of the original states retained laws that established a particular religion, and in 1833 the last of these states, Massachusetts, revoked the corresponding constitutional provisions). On the other hand, we can observe the continuous growth of such inhumane practices as the restriction of rights and forced removal of Native Americans; the institution of slavery and the slave trade; the conspicuous absence in the Constitution of provisions related to relations with native Americans and immigration policy; and a lack of clarity in the statements of the first Amendment on religious freedoms. Indeed, the early constitution “embraced what nearly all Americans agreed on (namely, religious freedom) while leaving firmly open what Americans did not agree on (namely, exactly what religious freedom in this country meant or entailed).”¹¹ There is a stark contrast between theoretical constructs of natural rights theory on common human nature and equality before the law and the actual political and judicial policies directed at building a complex social hierarchy¹² in which different groups not only had unequal access to material wealth but also different rights, privileges and legal limitations in American society. The highest position in such a hierarchy was occupied by well-off white male Protestants, immigrants from the British Isles and North Europe. This privileged position was also expressed in US immigration laws. The Naturalization Act of 1790 guaranteed the “free white” immigrants significant advantages in obtaining residence and naturalisation rights.¹³ This situation brings to mind Abraham Lincoln’s bitter remark that the original phrase “all men are created equal” in the Declaration of Independence should be read as “all men are created equal, except negroes, and foreigners, and Catholics.” He went on to say, “I should prefer emigrating to some country where they make no pretence of loving liberty – to Russia, for instance, where despotism can be taken pure, and without the base alloy of hypocrisy.”¹⁴

The legal developments that unfolded later seemed to signify a positive change. Among them were the Proclamation of Emancipation of 1863, the

¹⁰ Schwartz 1997, p. 70.

¹¹ Smith 2014, p. 104.

¹² Aziz 2017, p. 781.

¹³ Chin 2020, p. 1278.

¹⁴ Quoted in Latypova 2019, p. 99.

repeal of the Fugitive Slave Acts in 1864, and the successive adoption of Amendments 8 (on abolition of slavery), 14 (on equal protection under the law for all born and naturalised US citizens) and 15 (on provision of the right to vote for the black population, sometimes described as a “superfluous” Amendment that “lives in the Fourteenth Amendment’s shadow”).¹⁵ Other signifiers of change were the election of the first African American representative (Joseph Rainey) and senator (Hiram Revels); the establishment of the Bureau of Refugees, Freedmen and Abandoned Lands (the Freedman’s Bureau) that assisted the former slaves; the adoption of the Civil Rights Act of 1866 (although vetoed by the president, it was adopted by the Republican majority in Congress); and the adoption of the Civil Rights Act of 1875 that guaranteed equal treatment to African Americans in public places and transport. All of these seemed to herald the beginning of a new era in the American society, an era devoid of racism and discrimination.

The grim reality, however, was expressed through the spread of the retaliatory measures of the racist South that sprang up as a counter-weight to abolitionist success of the Civil War. Racial discrimination grew to engulf the whole of the United States and was termed “the most terrible chapter in the American history after slavery and the conquest and property disposition of Indians.”¹⁶

In 1866 Ku Klux Klan was founded in Tennessee. In 1868 approximately 300 African Americans were killed in the Opelousas massacre in Louisiana; in 1873 a clash between militia consisting predominantly of African Americans and representatives of the White League ended in more than 100 deaths; and in 1875 more than 20 African Americans were killed in the Clinton Massacre in Mississippi. In 1872 the Freedman’s Bureau was dissolved. Two years later the pro-slavery Democrats gained a majority in both chambers of US Congress.

The pinnacle of these tendencies in racial policies was expressed through the series of Jim Crow laws and the Plessy v. Ferguson case,¹⁷ which holds a dishonourable second place in the list of the worst Supreme Court decisions after the Dred Scott case. Jim Crow was the derogatory nickname for black people, originating from a minstrel routine by Thomas Rice, who performed with his face painted black with burnt cork and sang *Jump Jim Crow*. The name was picked up by newspapers, first appearing in 1892 in *The New York Times* in an article on the right to vote for black people. Soon after this, Jim Crow laws came to describe the dominating political trend of the late nineteenth century.

¹⁵ Crum 2020, p. 1549–1550.

¹⁶ *The Truth* 2014, p. 35.

¹⁷ Nikolaev et al. 2020b, p. 11716.

Jim Crow laws were adopted by Southern states as a counterbalance to federal laws and ensured the codification of racial segregation and the separate existence of black and white people in all spheres of life – education, healthcare and public spaces, including public transport, restaurants, hotels and public toilets. The first Jim Crow law was adopted in 1890 in Louisiana. It introduced separate spheres for black and white people on rail transport, but following legal restrictions it spread to other spheres, including the right to vote. In 1896 Louisiana registered 130,334 black voters, but by 1904 the numbers had dropped to 1,342.

Subsequent laws became ever more elaborate. For example, it became unlawful for people of different race “to play together or in company with each other in any game of cards or dice, dominoes or checkers” (Birmingham, Alabama, 1930); for white people “to be handcuffed or otherwise chained or tied to a negro prisoner” (Arkansas, 1903); or for a non-white hairdresser “to serve as a barber to white women or girls” (Atlanta, Georgia, 1926). Marriages were illegal if “one party is a white person and the other is possessed of one-eighth or more negro, Japanese, or Chinese blood” (Nebraska, 1911); white women who bore a child from a black or any non-white man were to be “sentenced to the penitentiary for not less than eighteen months” (Maryland, 1924); and those who tried to assist black people were deemed criminals. In addition:

Any person ... presenting for public acceptance or general information, arguments or suggestions in favour of social equality or of intermarriage between whites and negroes, shall be guilty of a misdemeanour and subject to a fine not exceeding five hundred dollars or imprisonment not exceeding six months or both fine and imprisonment in the discretion of the court. (Mississippi, 1920)¹⁸

Judicial policies also diverged significantly from the ideals of the Civil War. The notorious decision of the Supreme Court in *Plessy v. Ferguson*, 163 US 537 (1896) caused the expansion of segregation policies to include new states and new spheres of public life. The case originated when Homer Plessy, who was seven-eighths white and one-eighth African American, violated segregation rules and refused to leave a white-only railway car. The court’s specific interpretation of the 14th Amendment stated that its goal was to “to enforce the absolute equality of the two races before the law” but that it was never intended “to abolish distinctions based upon colour, or to enforce social, as distinguished from political, equality.” The court also stated that the separation did not signify the inferiority of one race in relation to another, citing the example of the existence of separate schools for black and white

¹⁸ Crow Laws 2021.

children even in northern states.¹⁹ Associate Justice John Marshall Harlan voiced his notable dissent, stating that the Constitution of the USA is “colour-blind” and does not know classes among citizens.

Even more cynical was the application of the “separate but equal” doctrine in the case *Berea College v. Kentucky*, 211 US 45 (1908) in which the only integrated college in Kentucky was charged with violating the segregation law. The Supreme Court did not overturn the ruling of the State Court that insisted on separate education for black and white students, stating that “if only the twentieth century became the progress and development of civilization, it would be thanks to the unadulterated blood of the Anglo-Saxon white race and thanks to the outstanding representatives and geniuses of that race.”²⁰

The approach to race was expressed in the language choices of nineteenth and early twentieth US censuses as well. Only two race groups (white and black) were listed up to 1850, but from 1860 the census also included American Indians and Alaska Natives, and from 1870 Asian Americans (at first Chinese only). In 1890 it introduced the categories “quadroon” (one-quarter black ancestry) and “octoroon” (one-eighth or less black ancestry). The 1930 census used the racist “one-drop rule” under which mixed-race people were counted as black if they had even the smallest percentage of “Negro blood.”²¹

The immigration policy at the time served as an effective means of legal regulation. In this case, the United States displayed not only discriminatory, but also arbitrary and even aggressive legislation and law enforcement practice. Relying on “the plenary power doctrine” and operating in conditions in which the Constitution turned a blind eye to such important matters as settlement and immigration, the federal government regulated immigration policy by adjusting it to the growing demand of the American economy for cheap labour, while simultaneously encouraging existing racial and national stereotypes.²² The Page Act of 1875 (18 Stat. 477, March 1875) prohibits the immigration of “undesirables” from Asia (including in relation to forced labour migration and women supposedly entering the country as sex workers; as a result, female migration ceased almost completely). In 1882, an act to execute certain treaty stipulations relating to Chinese immigrants (Chinese Exclusion Act. 6 May 1882 Pub. L. 47–126) introduced a blanket ban on labour immigration from China (exceptions were made only for students and business people).

¹⁹ Thomas 1997, p. 3–205.

²⁰ Lewis 2004, p. 24.

²¹ Brown 2020.

²² Rosenbaum 2020, p. 803, 820.

Discriminatory immigration policy was supported by judicial power. In 1922 (*Takao Ozawa v. United States*, 260 US 178, 1922), the Supreme Court ruled that the Japanese were not “white persons” from the point of view of modern science, and in the following year a similar decision was accepted in relation to Indian Sikhs (*United States v. Bhagat Singh Thind*, 261 US 204, 1923), which made these ethnic groups racially ineligible for naturalisation. In 1927 the Supreme Court denied birthright citizenship to people born to American parents who had never resided in the USA (*Weedin v. Chin Bow*, 274 US 657, 1927), and in 1928 the federal court refused birthright citizenship to persons born to Chinese parents on board an American ship while at sea (*Lam Mow v. Nagle*, 24 F.2d 316, 9th Cir. 1928).

Similar trends can be observed in relation to Hispanics, from the oppression and mass acquisition of Mexican lands (greatly increased by the Homestead Act of 1862) to acts of discrimination, segregation, violence and forced deportation against Hispanic immigrants.

In 1921, federal immigration law introduced a quota system on the basis of national origin which not only legitimised discrimination on the basis of skin colour but also targeted white immigrants (such as Jews, Catholics and immigrants from Southern and Eastern Europe).²³

Less conspicuous and attention-grabbing was the introduction of a draft constitutional amendment in 1876 by James G. Blaine. Its intent was to deny public funding to schools with religious affiliations; in practice, the law openly targeted the Catholic Church and represented confirmation of the “sectarian” political approach to equality in religion. It was designed to serve political interests, rather than provide true equality before the law. Although rejected by Congress, the rules for admitting new states into the Union from then on included the requirement for them to be free “from any sectarian control.”²⁴

The 19th Amendment (1919) “opened the doors to greater women’s engagement in US politics.”²⁵ The perception of the significance of the next period in the development of the American concept of equality and human rights is contradictory and undeservedly underestimated. Indeed, the New Deal by Franklin D. Roosevelt was one of the brightest moments in the development of interaction between the American state, society and individuals. On the one hand, these reforms were fully consistent with the global development trends of that time, primarily increasing efforts to ensure social and economic rights and freedoms. They also represent the recognition of social justice as a cornerstone, as opposed to the formal legal aspects of

²³ Chin 2020, p. 1278.

²⁴ Kern, Solomon 1972, p. 117–118.

²⁵ Misra 2020, p. 417.

equality. The special role of the state in ensuring people's social and economic rights was recognised, and guarantees were created to embed real gender equality not only in political, but also in social and economic life. All these trends, which had been gaining strength in Europe since the second half of the nineteenth century, reached their climax in the first half of the twentieth century. Such large-scale changes led, on the one hand, to fundamental achievements such as the recognition of the political (including electoral) rights of women; state guarantees for workers (the 8-hour working day, social insurance, guarantees of safe working conditions for life and health, the right to strike); the right to self-determination; and, for the first time (albeit in a partial and incomplete manner), condemnation of colonialism, the fight against poverty, and the development of public education and health care. On the other hand, the intention to end once and for all the socioeconomic ills of humanity led to belief in a kind of political and legal panacea, as well as to extreme forms of political and legal idealism. This belief in the exceptional possibilities of a united will led to an unprecedented Bolshevik experiment and the building of a communist society, and, subsequently, to the inhuman regimes of fascism and National Socialism, imbued with the spirit of racism, chauvinism and statism.

The United States did not escape such contradictory turns in the development of public policy and the legal regulation of human rights. On the one hand, federal legislation and state policy were developing in ways aimed at reducing unemployment and poverty, developing social insurance, and establishing a system of guarantees for the socioeconomic rights of workers and the activities of trade unions. African American workers, who were an important part of the Democratic electorate, were also among the participants in the new policy, and the judicial system made a number of important decisions that favoured them, significantly expanding the educational rights of African Americans despite the dominance of the doctrine of "divided but equal."²⁶ Thus, in *Missouri ex rel. Gaines v. Canada* (305 US 337, 1938) the court applied the doctrine of "divided but equal" to protect the rights of a Lincoln University graduate and Missouri citizen who was denied admission to the law school solely because he was black. The state agreed to pay for his out-of-state tuition prior to the opening of a black law school in Missouri. The Supreme Court said that the state must address the issue of equal protection from the law within its own jurisdiction, thus formulating a dilemma that was difficult for segregated states: they would have to either try to open educational institutions separately for whites and blacks or destroy institutions for whites.

²⁶ Arsenault 2004, p. 25; Nikolaev, Pavlova 2018, p. 399.

On the other hand, this period saw the continued development of one of the most inhuman doctrines in the modern history of mankind and of the United States: the doctrine of eugenics. At the International Congress on Eugenics, which was held in New York in 1932, it was explicitly stated that by applying the sterilisation law in the United States, it would be possible “in less than a hundred years to eliminate at least 90 percent of crimes, insanity, dementia, idiocy and sexual perversion, not to mention many other forms of defectiveness and degeneration.” By 1937, 32 states had passed forced sterilisation laws. It is thought that more than 60,000 people were forcibly sterilised in the United States; some researchers believe a “more realistic” number is 80,000 – half of whom were sterilised after the Second World War.²⁷ It is noted that such activities continued until the 1960s and 1970s.²⁸ The prominent American lawyer Oliver Wendell Holmes stated, in *Buck v. Bell* (1927):

It will be better for the whole world if society hinders the continuation of the human race by those who are not fit for its continuation. It is better to discourage rather than wait for sentences against degenerate offspring for their future crimes, or let them suffer from their dementia.... Three generations of imbeciles is more than enough (*Buck v. Bell*, 274 US 200, 1927).

Another racist blemish²⁹ on the reputation of American government policy and the judiciary is the repressive policies of Asian Americans following Pearl Harbour. It was normal to see posters with slogans such as “Licenses to shoot Japanese are sold here” or “The season is open – no restrictions.” K. Lightfoot noted that “since the days of the slave trade and wars to drive the Indians to the West, our country has not seen a more terrible treatment of an entire ethnic group than that experienced by all Americans of Japanese descent.”³⁰ According to General DeWitt, in less than 90 days, 110,442 people of Japanese descent were “evacuated” from the West Coast.³¹

The legislative basis was Public Law No. 503, named by Ohio Senator Robert A. Taft as one of the “sloppiest” criminal laws he had ever encountered. In peacetime, it would have been impossible to use this law to condemn a person due to its extreme inaccuracy and uncertainty.³² The Supreme Court, however, by a majority of 6 to 3, upheld the constitutionality of such action in *Korematsu v. The United States*. The need for effective

²⁷ Begos 2011.

²⁸ Stern 2005, p. 11–13.

²⁹ Johnson 2019, p. 1446.

³⁰ Laytut 1983, p. 175.

³¹ DeWitt 1943, p. vii-x.

³² Irons 1993, p. 68.

protection against espionage was in this case deemed to outweigh the individual rights of Fred Korematsu and the rights of Japanese Americans. This case is traditionally recognised by both the judiciary and the scientific community as one of the worst in the history of the US Supreme Court, a kind of “anti-canon, which is inadmissible to refer to as a precedent, even in the absence of its formal abolition.”³³ In particular, as it became known later, the prosecution used deliberately false information provided by the army leadership about Korematsu’s alleged espionage activities.³⁴ Only in 1988, when President Ronald Reagan signed the Civil Rights Act of 1988, was the federal government’s guilt for a political decision driven by “racial prejudice and military hysteria” officially recognised, and payment of up to \$20,000 to each victim or their heirs (up to \$1.6 billion in total for 82,219 people) was stipulated.

The culmination of the development of the human rights movement in the United States came with the Civil Rights Movement of the 1960s and 1970s, characterised by largescale public participation and active forms of public protest. A large number of human rights organizations defended the rights of various groups of the population. Various means of legal regulation were used (federal legislation, state legislation, presidential lawmaking, judicial activism) and attention was focused on the creation of a legal system that guaranteed equal rights for groups that were traditionally discriminated against.

A turning point in the development of racial equality in the United States was the decisions of the Supreme Court in the *Brown* case (*Brown v. Board of Education* 347 US 483 (1954) and *Brown v. Board of Education* 101 US 294 (1955), in which the Court found that in public education “shared educational opportunities are essentially unequal” and deemed this contrary to the 14th Amendment on Equal Protection by the Law. The decision is generally recognised as “a killing blow to the doctrine of divided but equal”³⁵ and considered “the most important American act of state, not counting the victories in the Civil War and World War II, since the adoption of the Declaration of Independence.”³⁶ It represents “a turning point in America’s willingness to face the consequences of centuries of racial discrimination dating back to the first settlements in the New World.”³⁷

Given the significance of this decision, it was necessary to adopt appropriate federal legislation to ensure a massive federal desegregation.

³³ Primus 1998, p. 243–303.

³⁴ Lee 2015, p. 395.

³⁵ Millington 1979, p. 318.

³⁶ Kern, Solomon 1972, p. 529.

³⁷ Kluger 1976, p. X.

Immediately after the Civil War, two Civil Rights Acts of 1866 and 1875 were adopted. The latter caused serious political and legal conflicts which were manifested in judicial challenges to the provisions of the Law in a number of lawsuits, collectively called “Cases of Civil Rights.” The decision regarding these took place in a single proceeding in 1883.

According to the court, US Congress went beyond the prescriptions of the constitutional amendment, which applied only to actions (or inaction) of the state, but did not imply federal intervention in the case of private actions under the pretext of providing “equal protection from the law.” In the words of Judge Bradley, the 14th Amendment to the US Constitution “does not authorize Congress to create a code of municipal law to regulate private rights.”³⁸ The new social and political realities have made it possible to more effectively provide a legislative basis for desegregation through the adoption of a number of laws and, above all, the Civil Rights Act of 1964. The Civil Rights Act of 1964 is recognised as having special constitutional significance and is a prime example the so-called “super-statutes,”³⁹ endowed by legislators, the judicial system and its doctrine with systemic functions, given the presence of an archaic Constitution.

The law prohibited discrimination based on race, colour, religion⁴⁰ or national origin in various areas (including suffrage, available public institutions and services, education, labour relations, criminal justice). In its 1964 judgment on the *Heart of Atlanta Motel Inc. v. United States*, 379 US 241 (1964), the US Supreme Court upheld the constitutionality of this law. Later, laws were adopted that concretised and developed the system of guarantees for the rights of racial, religious and national minorities. The Higher Education Act of 1965 (Pub. L. 92–138) contained a provision excluding from the recipients of federal assistance those institutions of higher education (public and private) that violated the provisions of the legislation on discrimination on the basis of race, colour, or national origin. The Voting Rights Act of 1965 (an act to enforce the 15th Amendment of the Constitution of the United States, and for other purposes; Pub. L. 89–110) expanded guarantees pertaining to the electoral rights of racial and national minorities, while the Immigration and Nationality Services Act of 1965 (Pub. L. 89–236) facilitated immigration from Africa, Asia and Latin America to the United States. The Fair Housing Act of 1968 (42 USC 3601–3619) outlawed racial discrimination in buying or renting housing, which was of particular relevance to the Southern states. The Civil Rights of Institutionalized Persons Act (CRIPA) of 1980 (42 US Code § 1997 et seq.) extended and clarified

³⁸ Landsberg 2004, p. 104.

³⁹ Eskridge, Ferejohn 2005, p. 198, 205.

⁴⁰ Nikolaev et al. 2020a, p. 6837.

constitutional guarantees to prisoners and certain other categories of persons. The Equal Credit Opportunity Act (ECOA) of 1974 (15 US Code § 1691) prohibited lenders from discriminating against borrowers on the basis of race, colour, religion, national origin, sex, marital status or age. The Robert T. Stafford Disaster Relief and Emergency Assistance Act (Stafford Act) (Pub. L. 100–707) prohibited discrimination based on race, colour, religion, national origin, gender, age or economic status. The Civil Rights Act of 1968 (Pub. L. 90–284), along with the already mentioned guarantees of desegregation in housing policy, contained the so-called Indian Civil Rights Act of 1968, which extended the provisions of the Bill of Rights and other constitutional guarantees for members of Indian tribes.

A system of legal guarantees was also being developed in relation to other groups. According to Lawrence M. Friedman, “gender relations have changed much more than racial ones.”⁴¹ The Supreme Court decision in *Roe v. Wade*, 410 US 113 (1973) recognised the right of women to have an abortion prior to the autonomous viability of the foetus. From the very beginning, this decision caused heated discussion among both experts and the public.⁴² In particular, it is still considered the main reason for defining the essence of the doctrine of *stare decisis* and it overcomes the challenge of possible revision in almost every abortion case.⁴³ Moreover, this case had a wide resonance which, according to researchers, allowed US conservatives to turn the tide with regard to the ratification of the constitutional amendment on gender equality (in 1971 and 1972 it was approved by both houses of Congress) in their favour, with fear of widescale female emancipation – including the destruction of the foundations of the institution of the family – that slowed down the process of ratification of the amendment by various states. Some states abandoned ratifications that had already taken place.⁴⁴

During this period, jurisprudence also developed regarding the restriction of state funding for religious institutions and religious prayers and other rituals in schools and other public institutions. In 1968, in the case of *Epperson v. Arkansas* (393 US 97), the US Supreme Court unanimously struck down an Arkansas law prohibiting the teaching of evolutionary origins in public schools and universities as contrary to the establishment clause of the 1st Amendment to the US Constitution, which prohibits the government from making laws respecting an establishment of religion.

The end of the twentieth century was marked by the triumph of the humanitarian agenda throughout the world, under which the ideas of

⁴¹ Friedman 2005, p. 534.

⁴² Machado 2020, p. 231.

⁴³ Murray 2020, p. 310.

⁴⁴ Pendergast et al. 2001, p. 518–519.

democracy, the rule of law, natural rights and freedoms and equality seemed universally recognised, obvious and unshakable. An analogy with the Enlightenment as the cradle of these institutions involuntarily suggests itself; Leibniz's⁴⁵ philosophical and theological thesis that "we live in the best possible world" and that any evil is accompanied by even greater good echoed in 1992 in the idea of liberal democracy as "the end of history."⁴⁶ This new Hegelian thesis, by an American of Japanese descent (whose grandfather fell victim to the inhuman internment of Japanese Americans during the Second World War), quite accurately expresses not only the general spirit of Western political postmodernism, but even more the general trend in the development of the concept of democracy and human rights in the United States up to the 2020s.

A specific feature of this period is the development of a system of guarantees to protect new social groups from discrimination. This "rebellion of others" led to a significant expansion of the list of grounds for unacceptable discrimination, initially at the judicial and subordinate law-making level, and then at the level of federal and state laws. These new grounds included disability and health status, age, sexual orientation, genetic information and gender identity. While the recognition and protection of the rights of persons with disabilities and senior citizens developed evolutionarily and rather consistently based on a political and social consensus, from the outset the proclamation and implementation of the principle of equality in relation to the LGBT community was accompanied by a significant struggle between various political and social forces. Back in 1961, all US states identified sodomy as a crime, and even in 1975 this legislation remained in place in half the states. Gays and lesbians have been abused, imprisoned, set on fire, and even killed.⁴⁷ The Supreme Court put an end to this issue only with its decision in the case of *Lawrence v. Texas* 539 US 558 (2003). In 2009, crimes against members of sexual minorities were classified by law as "hate crimes" (The Matthew Shepard and James Byrd, Jr. Hate Crimes Prevention Act, of 2009, 18 US Code § 249).

In 1998, President William J. Clinton issued Executive Order 13087 Further Amendment to Executive Order 11478, Equal Employment Opportunity in the Federal Government (28 May 1998, 63 FR 30097, 2 June 1998), which pioneered countering the denial of employment or civil service because of sexual orientation as federal policy. In 1993, homosexuals were given their first opportunity to serve in the army under the "Don't ask, don't tell" law (Pub. L. 103–160, 30 Nov. 1993), and in 2010 equal rights to military

⁴⁵ Leibniz 1991, p. 53–55.

⁴⁶ Fukuyama 1992.

⁴⁷ Gilreath 2020, p. 48.

service were guaranteed (Don't Ask, Don't Tell Repeal Act of 2010 / Pub. L. 111–321, 22 Dec. 2010, 124 Stat. 3515). Finally, Supreme Court decisions of 2013 and 2015 guaranteed federal recognition of same-sex marriage. Despite the rapid stepping up of pressure (primarily by the Democratic presidential administrations of W. Clinton and Barack Obama) in promoting the rights of sexual minorities, the results of public opinion polls remained contradictory.⁴⁸ According to some researchers, “recent demographic changes and the liberalisation of social mores have contributed to a decrease in the role of the most conservative religious organizations” but this does not mean that they will “surrender without a fight.”⁴⁹ Indeed, despite the “silence in the social and political” discourse, religious organizations remain highly active in the framework of the relevant trials. This leads to radical assessments that such organizations represent “one of today’s main challenges to the constitutional order as a whole, but especially to its liberal iterations.”⁵⁰ On the other hand, those who oppose these changes argue that “the gay rights movement was permitted, by free speech law, to disseminate views that were almost universally regarded as so offensive to religious sensibilities as to be intolerable.”⁵¹

In this situation (as in previous periods), the position of the US Supreme Court is extremely significant. In *Obergefell v. Hodges* (576 US 644, 2015) the Court guaranteed the recognition of same-sex marriage throughout the United States, which resulted in serious conflicts between the rights of newly protected groups and the rights of religious organizations and believers.⁵² The response was the submission of the US Congress of the draft Amendment I Defense Act, which provided for the prohibition of any federal sanctions against persons who, due to their religious or moral standards, believe in the exclusivity of heterosexual monogamous marriage and sexual relations within the framework of such a union.⁵³ By contrast, in *Burwell v. Hobby Lobby Stores* 573 US 682 (2014), which is considered one of the most significant in the modern practice of the Supreme Court on religious issues,⁵⁴ the right of commercial organizations to protect their religious rights (rejection of health insurance because of the use of a number of contraceptives for their female employees, since such forms of contraception are equal to abortion and, in accordance with their religious beliefs, kill life, which is a sacred gift from the moment of conception) was recognised

⁴⁸ Saad 2013.

⁴⁹ Ehrett 2018, p. 8, 12–13, 18.

⁵⁰ Hirschl, Shachar 2018, p. 425.

⁵¹ Koppelman 2020, p. 29.

⁵² Rains 2017, p. 223–225.

⁵³ McCormick 2017, p. 229–230.

⁵⁴ NeJaime, Siegel 2015, p. 2516–2518.

(although the reasoning is criticised in terms of lack of accuracy and certainty to resolve future disputes).⁵⁵

In *Masterpiece Cakeshop v. Colorado Civil Rights Commission* (584 US__2018) by an overwhelming majority (7 to 2 – Judges Ginsburg and Sotomayor) the Supreme Court recognised the right of a pastry chef to refuse to make a wedding cake for a same-sex couple because it clashed with his religious beliefs. The majority opinion prepared by Judge Anthony Kennedy was a compromise, since it was based solely on the “hostility to religion” demonstrated by the Commission, which is a flagrant violation of the principle of the religious neutrality of the state authorities. A similar approach (as predicted by experts)⁵⁶ was demonstrated in the decision in the case of *Fulton v. City of Philadelphia* (593 US__2021).

The issues of sexual minorities’ rights and the recognition of same-sex marriage are not the only subjects of the US’s new “religious wars”: judicial battles over the holding of religious rites in public places, the use of religious symbols and the status of religious monuments,⁵⁷ the grounds and procedures for abortion, and seemingly long-forgotten discussions between supporters of Darwinism and creationism⁵⁸ have also recently become fierce. The conservative turn after the lightning advance of “new values” supporters during the presidency of Barack Obama is expressively presented in the official statements of ex-President Donald Trump. In his 2020 Address, he stated:

In America, we don’t punish prayer. We don’t tear down crosses. We don’t ban symbols of faith. We don’t muzzle preachers and pastors. In America, we celebrate faith. We cherish religion. We lift our voices in prayer, and we raise our sights to the glory of God.⁵⁹

Against the background of increasingly fierce discussions between supporters of “new” and “traditional” values in the United States, it seemed that the traditional problems of racial, national and gender discrimination were a thing of the past. However, in the twenty-first century they became even more acute, expressed in the “war on terror,”⁶⁰ which affected immigrants from the Middle East; repeated cases of police violence that caused not only indignation but also uprisings among African Americans; and extreme aggravation of the immigration problem directed towards one of the largest and fastest-growing groups in the United States, Hispanics. A feature of the

⁵⁵ Chapman 2017, p. 1249.

⁵⁶ Howe 2020.

⁵⁷ Bray 2020, p. 1260–1261.

⁵⁸ Larson 2013, p. 998; Nikolaev et al. 2020c, p. 11764–11768.

⁵⁹ Trump 2020.

⁶⁰ Ahmed 2017, p. 1523–1525.

new stage is the popularisation and radicalisation of human rights movements actively using social networks and Internet technologies, unprecedented in modern history. The Me Too# and Black Lives Matter movements demonstrated not only the ongoing importance of gender and racial issues in the modern United States but also the ever-increasing politicisation and vulgarisation of human rights actions, which acquire the character of not dialogue, but aggression and conflict, by no means framed in the graceful form of modern kitsch. In a 2019 poll, only 51 percent of all Americans (compared to 72 percent in 2004) rated the relationship between blacks and whites as “good.”⁶¹ Even greater differences are seen in the assessment of existing restrictions on racial equality. When asked “Do you think restrictions still exist?” 78 percent of black respondents responded affirmatively, as did 48 percent of Hispanic respondents and 37 percent of white respondents. Split along partisan lines, 15 percent of Republicans versus 64 percent of Democrats (an impressive party polarisation in the assessment of racial relations in the United States) believed that restrictions still exist. African Americans overwhelmingly felt that they are treated unfairly compared to whites by the police (84 percent), the judiciary and penitentiary system (87 percent), in labour relations (82 percent), when seeking credit (74 percent), by grocery and restaurant services (70 percent), in electoral relations (58 percent), and when accessing medical services (59 percent). A majority of white respondents only agreed with the first two points (63 and 61 percent agreeing that black citizens are treated less fairly by the police and in labour relations, respectively); for the other areas of life, only a minority perceived unfair treatment (44, 38, 37, 30, 26 percent, respectively).⁶² The results of this survey express a reality that is in contradictory opposition to the US-specific institution of “affirmative action.”

At the same time, another specific (and seemingly opposite) trend is growing: the blurring of boundaries between traditional social groups in American society. Reflecting this, since 2000, the US census has provided the right to choose more than one racial group for self-identification, which led to the fact that “others” became the third most popular group in both the 2000 and 2010 census.⁶³ The rapidly increasing number of gender identifications and sexual orientations has eroded the previously usual dichotomous (“man–woman”) gender structure of society.

Another special form of North American society secularisation has been growing, manifested not in the growth of atheistic beliefs, traditionally rejected by the majority of Americans (with those declaring themselves

⁶¹ Younis 2019.

⁶² Brown 2019.

⁶³ Brown 2020.

“atheist” increasing from 2% in 2009 to only 4% in 2019),⁶⁴ but in the increase (up to 20%) of so-called “non-aligned” (“None”), that is, those who do not refer themselves to any particular religious denomination in the framework of official and unofficial statistics. This trend is also manifested in the greater tolerance of the majority of Americans towards dogmas, institutions and adherents of other religious beliefs.

Conclusions

The principle of equality throughout all forms of societal development continues to be the cornerstone of American constitutionalism.⁶⁵ In this respect, the achievement of political and public consensus regarding its content and adequate legal consolidation, both in the form of legislation and relevant judicial precedents, is an imperative of the constitutional development of the United States, both in the past and at the present stage. The development of the theory and practice of constitutional equality in the United States demonstrates both significant continuity and essential and sometimes paradigmatic shifts.

The first period was characterised by the absence of a developed system for legal consolidation of this principle at the constitutional and legislative level; significant judicial practice; the existence of a clear social and legal hierarchy, at the top of which stood wealthy white men (Protestants, immigrants from the British Isles or other countries of Northern Europe); and gross violations of the principle of equality and basic natural rights of North American Indians, black slaves, immigrants, women and paupers. The achievements of the second stage – that is, the adoption of amendments to the US Constitution (above all, the 14th Amendment), the abolition of slavery, the expansion of the political rights of women, attempts at securing treaties and precedent legal regulation of interactions with the indigenous population – were largely undone by the emergence of a segregation system based on the doctrine of “divided, but equal,” as well as discriminatory immigration policies (especially against Hispanics and Asians) and the neglect or direct violation of the rights of the poor and people with disabilities, the latter particularly affected by the birth of the inhuman doctrine of eugenics and the practice of forced sterilisation. The third period was characterised by the focus of federal legislation and state policy on reducing unemployment and poverty, the development of social insurance, and the establishment of a system of guarantees for the socioeconomic rights of workers and the activities of trade unions. The nationwide Civil Rights Movement of the fourth stage contributed to the formation of the first developed system of

⁶⁴ *In U.S.* 2019.

⁶⁵ Nikolaev 2018, p. 129.

federal legislation and related jurisprudence in the 1950s to 1970s in relation to ensuring equality on the basis of gender, race, nationality and religious belief. At this stage, undoubtedly a progressive one for that time but causing heated discussions later, the doctrine of affirmative action was implemented, giving rise, in particular, to numerous legal proceedings in connection with reverse discrimination. The final stage has been characterised by the recognition and legal consolidation of the prohibition of discrimination on such new grounds as disability and health status, age, genetic information, sexual orientation and gender identity. The recent legalisation regarding the rights of sexual minorities, including same-sex marriage, followed the public and political consensus, but has been associated with the polarisation of not only the political establishment, but also of American society on a wide range of human rights issues. The demands to ensure freedom of sexual orientation and same-sex marriage have been described as violating the rights of supporters of “traditional values,” and the desire to increasingly secularise state and public life has given rise to accusations of violating constitutional guarantees of freedom of religion. The struggle of African Americans against police brutality and disastrous socioeconomic conditions cemented by centuries of discrimination and widely unequal opportunities has given rise to fears and direct protests by the white population against growing violations of public order and what some see as arbitrary privileges for racial and national minorities in the fields of employment, education and social security, as well as against growth. The demands for an open and humane immigration policy is beset by fears of rising unemployment, government spending and a worsening crime situation.

It should be noted that the presence of deep deliberate disagreements, as American researchers mention, “poses a special threat to democratic equality in the definition of human rights.” At the same time, over the centuries the development of various forms of “racial capitalism” has taken hold in the United States. This was a system in which white citizens and predominantly white institutions use people of colour to produce goods while they themselves take possession of the social and economic benefits.⁶⁶ This phenomenon undoubtedly has deep historical roots that determined the economic stratification of North American society: a kind of karma associated with the dependent labour of poor immigrant contract workers, the slavery of Africans and the exploitation of Chinese and Latin American immigrants.⁶⁷ It can be argued that “racism has been the linchpin of the US national identity for generations and part and parcel of settler colonialism.”⁶⁸

⁶⁶ Leong 2013, p. 2151–2152.

⁶⁷ Jones 2009, p. 59–71.

⁶⁸ Rosenbaum 2020, p. 807.

Three aspects seem to be particularly important in this regard. First, government policy, legislation and judicial practice should contribute to the formation of consolidated legal standards for all US citizens, and not generate a complex set of varied groups with different levels of rights and interests, often contradicting each other. Second, special attention should be paid not only to formal legal guarantees but also to socioeconomic guarantees for the realisation of citizens' equal rights. The United States has traditionally been sceptical about the idea of a welfare state, preferring mythologemes of "equal opportunities," "open borders," "the American dream" and "the self-made man" (although the idea of social equality and justice is now increasingly taking hold in the minds of Americans).⁶⁹ In the modern United States, despite the development of the welfare state concept and the New Deal by F. D. Roosevelt, the position of racial and national minorities is the most vulnerable precisely in the socioeconomic sphere (the happy, although not a complete exception, is, as already noted, Asian Americans). Finally, the lack of a developed enshrining in the US Constitution of a modern list of discriminatory grounds gives rise to inconsistent legislation and judicial practice, excessive politicisation of these issues, the radicalisation of an increasing number of human rights organizations and groups, and the growing polarisation of American society, which in recent years has led not only to political confrontation, but has come to threaten territorial delimitation, causing the spectre of the Civil War of the nineteenth century.

Bibliographical Abbreviations

- Ahmed 2017 – Sameer Ahmed, *Is History Repeating Itself? Sentencing Young American Muslims in the War on Terror*, in YLJ, 126, 2017, 5, p. 1520–1576.
- Arsenault 2004 – Raymond Arsenault, "You Don't Have to Ride Jim Crow": CORE and the 1947 Journey of Reconciliation, in Glenn Feldman (ed.), *Before Brown: Civil Rights and White Backlash in the Modern South*, Tuscaloosa, 2004, p. 21–67.
- Aziz 2017 – Sahar F. Aziz, *A Muslim Registry: The Precursor to Internment?*, in BYULR, 4, 2017, p. 779–838.
- Bagenstos 2013 – Samuel R. Bagenstos, *Employment Law and Social Equality*, in MLR, 112, 2013, 2, p. 225–273.
- Begos 2011 – Kevin Begos, *The American Eugenics Movement after World War II*, in *Indy Week*, 18 May 2011, 25 May 2011, 1 June 2011; <https://indyweek.com/news/american-eugenics-movement-world-war-ii-part-1-3/>.

⁶⁹ Bagenstos 2013, p. 225–226.

- Bray 2020 – Zachary Bray, *We Are All Growing Old Together: Making Sense of America's Monument-Protection Laws*, in *WMLR*, 61, 2020, 4, p. 1259–1328.
- Brown 2019 – Anna Brown, *Key Findings on Americans' Views of Race in 2019*, 9 April 2019; <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/04/09/key-findings-on-americans-views-of-race-in-2019/>.
- Brown 2020 – Anna Brown, *The Changing Categories the U.S. Census Has Used to Measure Race*, 25 February 2020, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2020/02/25/the-changing-categories-the-u-s-has-used-to-measure-race/>.
- Chapman 2017 – Nathan S. Chapman, *Adjudicating Religious Sincerity*, in *WLR*, 92, 2017, 3, p. 1185–1254.
- Chin 2020 – Gabriel J. Chin, *A Nation of White Immigrants: State and Federal Racial Preferences for White Noncitizens*, in *BULR*, 100, 2020, 4, p. 1271–1313.
- Cook 1998 – Noble David Cook, *Born to Die: Disease and New World Conquest, 1492–1650*, Cambridge, 1998.
- Crow Laws 2021 – Jim Crow Laws, *Separate Is Not Equal: Brown vs Board of Education*, 2021; <https://americanhistory.si.edu/brown/history/1segregated/detail/jim-crow-laws.html>.
- Crum 2020 – Travis Crum, *The Superfluous Fifteenth Amendment?*, in *NULR*, 114, 2020, 6, p. 1549–1630.
- DeWitt 1943 – John L. DeWitt, *Final Report: Japanese Evacuation from the West Coast 1942*, Washington DC, 1943.
- Ehrett 2018 – John S. Ehrett, *Kingdoms in Conflict: Conservative Churches in Court, 2003–2018*, in *HLR*, 9, 2018, p. 7–19.
- Eskridge, Ferejohn 2005 – William N. Eskridge, John Ferejohn, *Quasi-Constitutional Law: The Rise of Super-Statutes*, in Neal Devins, Keith Whittington (eds), *Congress and the Constitution*, Durham, London, 2005, p. 198–219.
- Friedman 2005 – Lawrence M. Friedman, *A History of American Law*, New York, London, Toronto, Sydney, 2005.
- Fukuyama 1992 – Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, New York, 1992.
- Gilreath 2020 – Shannon Gilreath, *Anti-Gay Discrimination, "Conscience Exemptions," and the Racism Analogy: A Reply to Professor Koppelman*, in *BYULR*, 1, 2020, p. 33–49.
- Hirschl, Shachar 2018 – Ran Hirschl, Ayelet Shachar, *Competing Orders? The Challenge of Religion to Modern Constitutionalism*, in *UCLR*, 85, 2018, 2, p. 425–455.
- Howe 2020 – Amy Howe, *Argument Analysis: Justices Sympathetic to Faith-Based Foster-Care Agency in Anti-Discrimination Dispute*, 4 November 2020; <https://www.scotusblog.com/2020/11/argumentanalysis-justices-sympathetic-to-faith-based-foster-care-agency-in-anti-discrimination-dispute/>.
- Irons 1993 – Peter Irons, *Justice at War: The Story of the Japanese American Internment Cases*, Berkeley, 1993.
- Kern, Solomon 1972 – Alexander Kern, Erwin S. Solomon, *College and University Law*, Charlottesville, 1972.

- Kluger 1976 – Richard Kluger, *Simple Justice: The History of Brown v. Board of Education and Black America's Struggle for Equality*, New York, 1976.
- Koppelman 2020 – Andrew Koppelman, *Gay Rights, Religious Liberty, and the Misleading Racism Analogy*, in *BYULR*, 1, 2020, p. 1–32.
- In U.S. 2019 – In U.S., *Decline of Christianity Continues at Rapid Pace: An Update on America's Changing Religious Landscape*, 17 October 2019; <https://www.pewforum.org/2019/10/17/in-u-s-decline-of-christianity-continues-at-rapid-pace>.
- Johnson 2019 – Kevin R. Johnson, *Trump's Latinx Repatriation*, in *UCLALR*, 66, 2019, 6, p. 1444–1504.
- Jones 2009 – Trina Jones, *Race, Economic Class and Employment Opportunity*, in *LCP*, 72, 2009, 4, p. 57–87.
- Landsberg 2004 – Brian K. Landsberg (ed.), *Major Acts of Congress*, vol. 1, New York, 2004.
- Larson 2013 – Edward J. Larson, *Teaching Creation, Evolution, and the New Atheism in 21st Century America: Window on an Evolving Establishment Clause*, in *MLJ*, 82, 2013, 6, p. 997–1048.
- Latypova 2019 – Nataliya Sergeevna Latypova, *Grazhdanskaya vojna (1861–1865 gg.) i yeye vliyaniye na formirovaniye gosudarstvenno-pravovoy sistemy USA*, Moscow, 2019.
- Laytfut 1983 – Klodt Laytfut, *Prava cheloveka po-amerikanski: ot kolonial'nykh vremen do «novogo kursa» vkhychitel'no*, Moscow, 1983.
- Lee 2015 – Erika Lee, *The Making of Asian America: A History*, New York, London, Toronto, 2015.
- Leibniz 1991 – Gottfried W. Leibniz, *Discourse on Metaphysics and Other Essays: Discourse on Metaphysics on the Ultimate Origination of Things*, edited and translated by Daniel Garber and Roger Ariew, Indianapolis, Cambridge, 1991.
- Leong 2013 – Nancy Leong, *Racial Capitalism*, in *Harvard LR*, 126, 2013, 8, p. 2151–2226.
- Lewis 2004 – Earl Lewis, *Why History Remains a Factor in the Search for Racial Equality*, in Patricia Gurin, Jeffrey S. Lehman, Earl Lewis (eds), *Defending Diversity: Affirmative Action at the University of Michigan*, Ann Arbor, 2004, p. 17–59.
- Machado 2020 – Marta Machado, *Mobilizing Roe: The Political Life of a Decision, Beyond Abortion and Beyond Courts*, in *TLR*, 55, 2020, 2, p. 231–238.
- McCormick 2017 – Marcia L. McCormick, *Religious Privilege to Discriminate as Religious Freedom: From Charitable Choice to Faith Based Initiatives to RFRA and FADA*, in *WLJ*, 56, 2017, 2, p. 229–243.
- Millington 1979 – William G. Millington, *The Law and the College Student: Justice in Evolution*, Saint Paul, 1979.
- Misra 2020 – Joya Misra, *Women, Politics, and Gender Inequality*, in *WNELR*, 42, 2020, 3, p. 397–417.
- Murray 2020 – Melissa Murray, *The Symbiosis of Abortion and Precedent*, in *Harvard LR*, 134, 2020, p. 308–351.
- NeJaime, Siegel 2015 – Douglas NeJaime, Reva B. Siegel, *Conscience Wars: Complicity-Based Conscience Claims in Religion and Politics*, in *YLJ*, 124, 2015, 7, p. 2516–2591.

Boris Nikolaev

- Nikolaev 2018 – Boris V. Nikolaev, *Cherno-belaya spravedlivost: smertnaya kazn' i voprosy rasovoy discriminatsii v USA*, in *VKZ*, 12, 2018, 1, p. 128–140.
- Nikolaev, Pavlova 2018 – Boris Nikolaev, Nataliia Pavlova, *Evolution of State Policy in Higher Education and Ensuring the Principle of Equality in the USA*, in *Terra Sebus*, 10, 2018, p. 391–409.
- Nikolaev et al. 2020a – Boris Nikolaev, Nataliia Pavlova, Mikhail Emelin, *Religion and Education: Law and Practice in the USA*, in *Proceedings of the 36th International Business Information Management Association Conference*, Granada, Spain, 2020, p. 6835–6842.
- Nikolaev et al. 2020b – Boris Nikolaev, Nataliia Pavlova, Mikhail Emelin, *Education and Race in the USA: Equal Rights or Discrimination?*, in *Proceedings of the 36th International Business Information Management Association Conference*, Granada, 2020, p. 11714–11719.
- Nikolaev et al. 2020c – Boris Nikolaev, Nataliia Pavlova, Mikhail Emelin, *Creationism, Prayer and the US Education System*, in *Proceedings of the 36th International Business Information Management Association Conference*, Granada, 2020, p. 11762–11768.
- Pendergast et al. 2001 – Tom Pendergast, Sara Pendergast, John Sousanis, *Constitutional Amendments: From Freedom of Speech to Flag Burning*, vol. 1–3, edited by Elizabeth Shaw Grunow, Detroit, 2001.
- Primus 1998 – Richard A. Primus, *Canon, Anti-Canon, and Judicial Dissent*, in *DLJ*, 48, 1998, 2, p. 243–303.
- Rains 2017 – Robert E. Rains, *Icing on the Wedding Cake: Same-Sex Marriage and Religious Objections – Is There an Accommodation That Will Make Everyone Equally Happy (or Unhappy)?*, in *VLR*, 42, 2017, 2, p. 191–225.
- Riley, Carpenter 2016 – Angela R. Riley, Kristen A. Carpenter, *Owning Red: A Theory of Indian (Cultural) Appropriation*, in *TxLR*, 94, 2016, p. 859–931.
- Rodriguez 2007a – Junius Rodriguez (ed.), *Encyclopedia of Emancipation and Abolition in the Transatlantic World*, vol. I–III, London, New York, 2007.
- Rodriguez 2007b – Junius P. Rodriguez (ed.), *Slavery in the United States: A Social, Political, and Historical Encyclopedia*, vol. I, Santa Barbara, Denver, Oxford, 2007.
- Rosenbaum 2020 – Carrie L. Rosenbaum, *Anti-Democratic Immigration Law*, in *DLR*, 97, 2020, 4, p. 797–850.
- Saad 2013 – Lydia Saad, *In US, 52% Back Law to Legalize Gay Marriage in 50 States: Americans Would Legalize Gay Marriage Nationwide, Favor Equal Rights for Such Unions*, 29 July 2013; <http://www.gallup.com/poll/163730/back-lawlegalize-gay-marriage-states.aspx>.
- Schwartz 1997 – Bernard Schwartz, *A Book of Legal Lists: The Best and Worst in American Law*, New York, Oxford, 1997.
- Smith 2014 – Steven D. Smith, *The Rise and Decline of American Religious Freedom*, Cambridge (Massachusetts), London, 2014.
- Stern 2005 – Alexandra Minna Stern, *Eugenic Nation: Faults and Frontiers of Better Breeding in Modern America*, Berkeley, Los Angeles, London, 2015.
- The Truth* 2014 – *The Truth about Jim Crow*, Alexandria (Virginia), 2014.

Constitutional Principle of Equality in the USA: Evolution or Change of Paradigm?

- Thomas 1997 – Brook Thomas (ed.), *Plessy v. Fergusson: A Brief History with Documents*, Boston, New York, 1997.
- Thornton 1987 – Russell Thornton, *American Indian Holocaust and Survival: A Population History since 1492*, Norman, 1987.
- Tocqueville 2000 – Alexis de Tocqueville, *Demokratiya v Amerike*, Moscow, 2000.
- Trump 2020 – Donald J. Trump, *Remarks at a Meeting of the Council for National Policy in Arlington, Virginia*, 21 August 2020; <https://www.presidency.ucsb.edu/node/343387>.
- Younis 2019 – Mohamed Younis, *Most Blacks Rate Race Relations with Whites as Bad*, 21 February 2019; <https://news.gallup.com/poll/246899/blacks-rate-race-relations-whites-bad.aspx>.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasion-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

NAȚIONALIZAREA CINEMATOGRAFELOR DIN JUDEȚUL ALBA (1948)

Călin ANGHEL*

Nationalization of Cinemas in Alba County (1948)

Abstract. *The film industry in Romania had a similar evolution to that in neighbouring countries. At the end of the Second World War, there were 37 film studios, 7 film processing laboratories and 408 cinemas, all of which were nationalized in the second half of 1948 and in the first months of the following year. In 1948, there were 10 cinemas in Alba County. Their assets were inventoried and evaluated by a nationalization commission and later on put under state ownership to be managed by the state-owned company Cinexfilm. The inventories drawn up on this occasion reveal the difficult state of the Romanian film distribution network, characterized by makeshift solutions and improvisation.*

Keywords: *movie, propaganda, communism, Sovromfilm, Cinexfilm.*

Cuvinte-cheie: *film, propagandă, comunism, Sovromfilm, Cinexfilm.*

Introducere

După apariția fotografiei, câteva decenii mai târziu, cinematograful, o altă descoperire care implica folosirea materialelor fotosensibile, se dovedea a avea o uriașă priză la public. O posibilă explicație a acestui succes constă în faptul că atât imaginea statică a fotografiei, cât și cea animată a filmului, comparativ cu celelalte arte, satisfăceau obsesia pentru realism a privitorului, indiferent de nivelul său de educație sau de categoria socio-profesională din care făcea parte¹.

Proiecțiile cu public realizate la Paris de frații Louis și Auguste Lumière, în ziua de 28 decembrie 1895, în „Salonul Indian”, de la subsolul „Grand Café”, din Boulevard des Capucines², primele de acest gen din lume, marcau începutul unei noi ere în materie de divertisment.

În deceniile care au urmat, arta filmului a înregistrat progrese remarcabile și o dezvoltare fără precedent. Destul de devreme, sălile care găzduiau proiecțiile se dovedeau a fi neîncăpătoare, ulterior fiind construite cinematografe, unele de dimensiuni impresionante, rivalizând chiar cu vechile teatre³. Nu numai curiozitatea publicului, ci și actorii, scenariile, decorurile, sunetul și, mai târziu, efectele speciale atrăgeau în sălile de cinema spectatori din toate categoriile de vârstă sau sociale.

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: calin.anghel@uab.ro.

¹ Bazin 1968, p. 8.

² Căliman 2000, p. 13.

³ Nowell-Smith 1996, p. 3.

Alături de filmele de ficțiune, și documentarele se bucurau de o largă apreciere din partea publicului. Genul a apărut de timpuriu, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, când au fost filmate și difuzate scene din viața politică a vremii, ca încoronarea țarului Nicolae al II-lea la Moscova, în 1896⁴, sau scurtmetraje create special pentru popularizarea unor succese militare sau diplomatice, cum ar fi cazul peliculelor britanice *Entry of the Scots Guard Into Bloemfontein* (1900) și *Set-to Between John Bull and Paul Kruger* (1901)⁵. Documentarul s-a perfecționat în timpul celor două războaie mondiale, ocazie cu care cinematografia a demonstrat din plin că este și un redutabil instrument de persuasiune și, mai ales, de propagandă.

Cinematografia și propaganda

Forța de atracție exercitată de producțiile video asupra maselor a fost repede remarcată de factorii decidenți ai vremii, Vladimir Ilici Lenin (1870-1924) afirmând, în 1919, atunci când semna decretul de naționalizare a cinematografiei ruse, că „filmul este cea mai importantă formă de artă”⁶. Bazele industriei filmului sovietic au fost puse, ulterior, de către Iosif Vissarionovici Stalin (1878-1953)⁷, iar sistemul creat de el, supus unei cenzuri draconice⁸, a servit cu obediență obiectivele propagandei comuniste și ale cultului personalității⁹. Dintre regizorii care s-au remarcat în perioada de început a cinematografiei sovietice, realizări notabile au avut Dziga Vertov (1896-1954), cu *Kino-Glaz* (1924), și Sergei M. Eisenstein (1898-1948), cu *Bronenosets Potemkin* (1925)¹⁰. După moartea lui Stalin, pe fondul unei relative relaxări ideologice, au fost produse și filme artistice apreciate atât de public, cât și de critică, cu toate că serveau, în același timp, și propagandei oficiale¹¹.

În Germania, regimul nazist a reușit, de asemenea, să-și subordoneze industria cinematografică¹². Un rol esențial, în acest sens, l-a avut Joseph Goebbels, în calitate de ministru al Propagandei, care s-a arătat extrem de preocupat, obsedat chiar, de filme, conștient fiind că creațiile celei de-a șaptea arte puteau deveni instrumente de propagare a ideilor naziste, foarte eficiente, dacă industria era strict controlată. Acest lucru s-a și reușit, odată cu crearea, în 1933, a Camerei Cinematografiei Germane și, la începutul anului următor,

⁴ Cernat 2011-2012, p. 4.

⁵ Hentea 2014, p. 140.

⁶ Shlapentokh, Shlapentokh 1993, p. 21.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Miller 2010, p. 53-70; Jitea 2021, p. 21.

⁹ Hentea 2014, p. 184.

¹⁰ Dobrenko 2008, p. 5.

¹¹ Roșu 2011b, p. 454-455; Hentea 2014, p. 191.

¹² Vande Winkel, Welch 2011, p. 2-12.

a Comisiei de Control¹³. Fiecare dintre producțiile video ale celui de-al Treilea Reich, lungmetraje, scurtmetraje, jurnale de știri și documentare, trebuiau să treacă prin filtrele Biroului Cenzurii din Berlin pentru a putea fi difuzate¹⁴. Prin modificările aduse în 1935 legii cinematografiei, Goebbels avea dreptul să respingă personal difuzarea oricărui film, indiferent de poziția Biroului cenzurii¹⁵. Drept rezultat, cinematografia germană nu a putut să producă nimic notabil în cei 12 ani, cât regimul nazist s-a aflat la putere. Cele mai multe dintre filmele perioadei, precum *Jud Süß* (1940) și *Die Rothschilds* (1940), aveau un profund caracter antisemit și incitau la ură și la violență rasială¹⁶.

Dincolo de Ocean, cinematografia americană a descoperit destul de devreme atât beneficiile, cât și riscurile producerii unor filme cu un puternic mesaj propagandistic, cum este și cazul lungmetrajului *The Birth of a Nation*, din 1915, un film profund rasist, care a avut un teribil și nedorit impact în societatea americană, contribuind din plin la revigorarea Ku Klux Klan, în perioada interbelică¹⁷.

Ulterior, Hollywoodul a susținut administrația americană atât în politica sa externă, cât și în cea internă, iar de la începutul anilor '30, filmul politic a ajuns să dețină o pondere importantă în cadrul producției cinematografice¹⁸. Acest gen prezenta, mai mult sau mai puțin subtil, națiunea americană ca pe una cu un destin excepțional, contribuind astfel la creșterea manifestărilor de patriotism în rândul cetățenilor. Dintre producțiile de referință ale filmului politic, pot fi amintite *Gabriel over the White House* (1933)¹⁹ și *Mr. Smith Goes to Washington* (1939)²⁰, pelicule care au înregistrat o oarecare notorietate în epocă și au atras laude din partea criticii²¹.

Și documentarele realizate în timpul celor două conflagrații mondiale au demonstrat faptul că cinematografia americană înțelegea să fie parte a eforturilor depuse de societate în vederea atingerii unor obiective comune. Demnă de amintit, în acest context, este seria *Why We Fight* (1942-1945), realizată de Frank Capra (1897-1991), care însuma peste 70 de ore de film, ce se adresau, în primul rând, militarilor americani²².

¹³ Hentea 2014, p. 141.

¹⁴ Hull 1969, p. 10.

¹⁵ Vande Winkel, Welch 2011, p. 6.

¹⁶ Hentea 2014, p. 143.

¹⁷ *Ibidem*, p. 106-107.

¹⁸ Coyne 2008, p. 19.

¹⁹ *Ibidem*, p. 20-22.

²⁰ *Ibidem*, p. 91-92.

²¹ *Ibidem*, p. 8.

²² Koppes, Black 1987, p. 122-125; Hentea 2014, p. 108-111.

Cinematografia și propaganda în România

În România, prima proiecție de film a avut loc la mai puțin de cinci luni de la reprezentarea fraților Lumière de la „Grand Café” din Paris. În seara zilei de 27 mai 1896, la București, la sediul ziarului *L'Indépendance Roumaine*, spectatorii români au putut vedea, la rândul lor, filmele care au stârnit uimire printre parizienii prezenți la acel eveniment istoric²³. Dacă presa franceză a tratat cu lipsă de entuziasm perspectivele deschise de cinematografie, cea românească s-a arătat extrem de impresionată, în spațiile ample alocate evenimentului de la sfârșitul lunii mai, gazetarii remarcând, mai ales, calitatea de surse istorice pe care filmele o puteau dobândi odată cu trecerea timpului²⁴. Proiecțiile de la București au atras un public numeros, programul cinematografului fiind prelungit de mai multe ori. Ulterior, din toamna aceluiași an, când și-a reluat activitatea, a fost găzduit din nou în sediul ziarului *L'Indépendance Roumaine*, programul său devenind regulat²⁵.

Despre o producție de film românesc se poate vorbi încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, primele realizări, de genul documentarului, înscriindu-se în ceea ce se realiza în Europa acelei perioade. În timp ce la Moscova, în 1896, se immortaliza încoronarea țarului Nicolae al II-lea, la București, un an mai târziu, prima peliculă filmată în România surprindea *Parada regală* (1897)²⁶. Ulterior, cinematografele importante își realizau propriile filme, prezentate publicului ca atare sau ilustrând jurnalele de actualități care rula în deschiderea programului regulat al zilei²⁷.

După o scurtă perioadă de timp în care interesul pentru cinematografie părea că a scăzut în România, la începutul secolului XX se înregistra un reviriment al celei de-a șaptea arte. Entuziasmul publicului a crescut din nou, stimulat și de producția de film care devenise tot mai consistentă și mai diversificată.

În acest context, la 1 septembrie 1912, în București se lansa filmul *Independența României*²⁸, prima producție ambițioasă a cinematografiei românești, diferită de tot ce se mai turnase până la acea dată, atât ca resurse alocate, cât și ca durată, dar și cu un evident mesaj propagandistic²⁹. Pelicula își propunea să amintească contemporanilor importanța unui eveniment istoric produs cu 35 de ani în urmă, care a schimbat radical destinul României, dar și să aducă un elogiu armatei române. Demersul a fost sprijinit de statul român, Ministerul de Război punând la dispoziția producătorilor 80000 de

²³ Căliman 2000, p. 14.

²⁴ Cernat 2011-2012, p. 6.

²⁵ Căliman 2000, p. 15.

²⁶ Hentea 2014, p. 161.

²⁷ Căliman 2000, p. 23.

²⁸ *Ibidem*, p. 26-30.

²⁹ Hentea 2014, p. 161.

figuranți, în timp ce Casa Regală a susținut financiar turnarea peliculei. A rezultat un film cu o durată de două ore care, în ciuda unor stângăcii evidente, s-a bucurat de un real succes în rândul publicului, fiind și foarte apreciat de presa care i-a alocat spații pe măsură³⁰. În 1913, filmul a rulat și în cinematografe de dincolo de Carpați, fiind la fel de bine primit și de românii din Transilvania³¹.

În Transilvania, prima proiecție de film a avut loc în 1898, la Alba Iulia, în sala de festivități a hotelului Hungaria³². Ulterior, cinematograful ambulant care susținuse reprezentația, aflat în turneu, s-ar fi deplasat la Dumbrăveni și la Blaj³³. Succesul a fost deplin, în anii care au urmat având loc, în mod regulat, noi proiecții. Sălile dedicate cinematografelor au apărut abia în primii ani ai secolului următor, numărul acestora crescând pe măsură ce se puneau în funcțiune uzine de producere a energiei electrice³⁴.

După încheierea Primului Război Mondial, în România s-au produs noi documentare cu mesaj patriotic, inspirate de experiențele din timpul conflagrației, precum *Evocațiuni istorice*, *Războiul nostru* și *Ecaterina Teodorescu*, toate apărute în anul 1921³⁵. La scurt timp, în 1923, o nouă producție ambițioasă, *Povestea neamului românesc*, un documentar al cărui scenariu a fost scris de Nicolae Iorga (1871-1940), prezenta publicului o sinteză a istoriei românilor³⁶.

La începutul anilor '40, în contextul participării României, alături de Germania, la campania militară împotriva URSS, cinematografia românească a fost din nou dominată de producțiile având ca sursă de inspirație teatrele de război³⁷. În primii ani ai perioadei au fost produse filmele *România în lupta contra bolșevismului* (1941), *Războiul sfânt* (1942) și *Cătușe roșii/Odessa în flăcări* (1942)³⁸. Aceste producții, cât mai ales cele care au urmat, majoritatea „jurnale de război”, mențineau un ton extrem de vehement la adresa Uniunii Sovietice³⁹, în ciuda faptului că Germania înregistra insucces după insucces pe frontul din Răsărit. Datorită acestei atitudini, Oficiul Național al Cinematografiei⁴⁰ s-a văzut pus în dificultate la 23 august 1944, când România

³⁰ Căliman 2000, p. 28-29; Cernat 2011-2012, p. 8.

³¹ Căliman 2000, p. 29; Cernat 2011-2012, p. 8.

³² Căliman 2000, p. 25; Roșu 2011a, p. 52; Roșu 2011b, p. 445.

³³ Căliman 2000, p. 25.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Hentea 2014, p. 162.

³⁶ Căliman 2000, p. 44.

³⁷ *Ibidem*, p. 130.

³⁸ Hentea 2014, p. 163.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Instituția a fost înființată în anul 1938 și se afla în subordinea Ministerului Apărării (Jitea 2021, p. 28).

a schimbat tabăra, intrând în război alături de Aliați, contra Germaniei naziste, fiind nevoit să adapteze conținutul și discursul producțiilor la noile realități⁴¹.

Cinematografia și propaganda până la proclamarea Republicii Populare Române (1944-1947)

După încheierea războiului, comuniștii pătrunși în sfera puterii de la București au început ofensiva pentru obținerea controlului absolut în stat și pentru transformarea societății românești într-una după înfățișarea celei a protectorilor lor de la Moscova. Cum era de așteptat, nu a fost ocolită nici cinematografia care, de altfel, a fost vizată încă de la început, pentru a le servi drept instrument de propagandă, cunoscut fiind impactul pe care filmul îl avea asupra maselor.

Între primele măsuri luate în vederea subordonării cinematografiei se înscriu desființarea, în 23 septembrie 1944, a Oficiului Național al Cinematografiei⁴² și crearea, în anul următor, a Societății „Filmul Popular”. Aceasta din urmă, prin atribuțiile pe care le dobândise, și în special prin monopolul pe care-l deținea asupra importului de filme, a devenit o unealtă a conducerii comuniste prin care se lovea în interesele distribuitorilor din țară și ale reprezentanțelor caselor de producție internaționale⁴³.

Cu toate acestea, pentru publicul iubitor de film, în primii ani de după război, schimbările nu au fost extrem de evidente. În 1945, pe ecranele cinematografelor din România rula încă filme occidentale, producțiile americane dominând clar piața⁴⁴, grație unei bune distribuiri realizate de societatea Warner Bros. și, mai târziu, de compania Arta Film⁴⁵. Cu toate acestea, producția cinematografică autohtonă, deși destul de săracă în acei ani⁴⁶, a fost cea care indica direcția în care urma să meargă filmul românesc, acesta subordonându-se treptat politicului și dobândind, în final, un rol important în procesul de îndoctrinare a populației și în crearea așa-numitului „om nou”⁴⁷. De la sfârșitul anului 1947, cinematografiei, la fel ca și celorlalte arte, i-a fost impus, ca formă de exprimare, realismul socialist⁴⁸.

Tot în această perioadă, societatea mixtă româno-sovietică Sovromfilm, înființată în 1946⁴⁹, și care avea ca principal obiectiv familiarizarea și, în final, modificarea percepției publicului românesc asupra filmelor sovietice, a

⁴¹ Căliman 2000, p. 131.

⁴² Moisa 2017, p. 339.

⁴³ Vasile 2010, p. 6; Vasile 2016, p. 126.

⁴⁴ Roșu 2014, p. 384.

⁴⁵ Vasile 2016, p. 123.

⁴⁶ Roșu 2011b, p. 445.

⁴⁷ Cora 2014, p. 477.

⁴⁸ Vasile 2010, p. 5.

⁴⁹ Vasile 2016, p. 123.

devenit mult mai activă⁵⁰. În consecință, piața românească de film a fost luată cu asalt de producțiile sovietice, numărul celor occidentale scăzând sistematic⁵¹. Astfel, în locul eroilor și intrigilor hollywoodiene, pe ecranele cinematografelor din România și-au făcut loc muncitorii și țărani ruși care luptau pentru patrie sau trudeau pentru îndeplinirea planului cincinal, aducându-și, fiecare dintre ei, contribuția la edificarea societății socialiste. În același timp, producțiile occidentale erau blamate, fiind considerate forme de exprimare ale unei lumi decadente, lipsite de morală și care promovau mesaje pline de ură la adresa clasei muncitoare⁵².

Infrastructura de difuzare a filmului

Activitatea primului cinematograf din București, cel găzduit de redacția ziarului *L'Indépendance Roumaine*, a fost de scurtă durată, ulterior, în capitală lipsind proiecțiile pentru o perioadă destul de lungă de timp. După ce s-au reluat în anul 1905, rețeaua de difuzare a filmului s-a dezvoltat cu repeziciune. În 1909 se construia prima sală pentru proiecții din București, cea a cinematografului Volta, iar în anii următori s-au inaugurat și altele, precum Blériot, Bristol, Apollo, Venus, Olimp și Clasic⁵³. Cu toate acestea, în ciuda interesului stârnit de film în capitală, prima sală din România, construită special pentru proiecții, a fost cea inaugurată în 1906-1907 la Iași, la circul Sidoli⁵⁴. De altfel, în această perioadă au apărut numeroase cinematografe la nivelul întregii țări, pentru ca, ulterior, începând cu anii Primului Război Mondial, situația să se stabilizeze, numărul acestora înregistrând doar mici variații⁵⁵.

În Transilvania, prima sală destinată proiecțiilor de film a fost construită la Brașov, în anul 1901. În 1906, au apărut cinematografele de la Oradea și Cluj, cel din urmă funcționând în Palatul Bánffy. În 1907 s-a inaugurat un cinematograf la Arad, iar în anul următor, se dădea în folosință unul și la Alba Iulia⁵⁶. În 1910 Sibiu și Bistrița aveau, la rândul lor, cinematografe cu program regulat⁵⁷. În același an, la Cluj se deschidea cel deal doilea cinematograf, Urania, amenajat în palatul cu același nume, din str. Ferenc József (astăzi str. Horea)⁵⁸. Tot în 1910, la Sebeș începeau proiecțiile regulate de film, într-un șopron din lemn care fusese folosit până nu demult

⁵⁰ Vasile 2010, p. 7.

⁵¹ Vasile 2016, p. 127.

⁵² Roșu 2014, p. 386.

⁵³ Căliman 2000, p. 23.

⁵⁴ Damian 2018, p. 247.

⁵⁵ Căliman 2000, p. 23.

⁵⁶ Roșu 2011b, p. 450.

⁵⁷ Căliman 2000, p. 23.

⁵⁸ Vais 2009, p. 107-108.

de poștalioanele care asigurau transportul de persoane înainte de apariția căilor ferate⁵⁹. Până la izbucnirea Primului Război Mondial, în aproape toate orașele, chiar și în cele mici, exista cel puțin un cinematograf: la Abrud, Aiud, Orăștie, din 1911, la Lugoj, Reghin, Dumbrăveni, din 1912, iar la Miercurea Ciuc și Sighetu Marmăției, din 1913⁶⁰. Tot în 1913, la Cluj, era dat în folosință cinematograful universității, amenajat la parterul Palatului Sebestyén⁶¹.

În perioada interbelică, pe fondul unei foarte bogate și diversificate oferte de film, s-a înregistrat o nouă și însemnată creștere a numărului de cinematografe. Aceasta era absolut necesară, deoarece, la zece ani de la încheierea Primului Război Mondial, România se afla cu mult în spatele altor state europene, în ceea ce privește numărul de locuri din sălile de spectacol raportat la totalul populației. Astfel, în timp ce în România, în 1928, exista un loc la 60 de locuitori, în Ungaria situația era cu mult mai bună, 1 la 16, primul loc în Europa fiind ocupat de Belgia, cu 1 la 12⁶². Astfel, până la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, numărul sălilor a crescut constant, în 1938, în România existând 388 de cinematografe⁶³ frecventate, în același an, de 41412 spectatori⁶⁴. Dintre acestea, cele mai multe funcționau în București, cei 850000 de locuitori ai capitalei având la dispoziție nu mai puțin de 52 de cinematografe⁶⁵. În majoritatea orașelor României exista cel puțin un cinematograf, în timp ce în centrele urbane mai importante funcționau mai multe⁶⁶. Spre exemplu, în 1938 Timișoara avea șapte, dintre care unul de vară, descoperit⁶⁷, în timp ce într-un mic oraș de provincie, precum Alba Iulia, existau, în aceeași perioadă, două cinematografe cu program regulat⁶⁸.

Cu toate aceste creșteri, industria cinematografică românească, privită în ansamblu, era destul de slab dezvoltată, facilitățile de producție fiind modeste, iar rețeaua de difuzare a filmului, administrată de întreprinzători particulari, era insuficientă și caracterizată de improvizație și provizorat⁶⁹.

Naționalizarea industriei cinematografice din România

În România naționalizarea facilităților din domeniul cinematografiei s-a realizat cu întârziere, față de celelalte state din zonă, intrate după război, la

⁵⁹ Raica 2002, p. 293-294; Wollmann 2018, p. 81.

⁶⁰ Căliman 2000, p. 23.

⁶¹ Potting 2018-2019, p. 213.

⁶² *Ecouri* 1928, p. 19.

⁶³ Simu 2019, p. 373.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 374.

⁶⁵ Ursprung 2010-2011, p. 376.

⁶⁶ Scurtu 2003, p. 751-752.

⁶⁷ Damian 2018, p. 251.

⁶⁸ Roșu 2014, p. 389.

⁶⁹ Jitea 2021, p. 28.

rândul lor, în sfera de influență sovietică. Dacă în Iugoslavia procesul de etatizare s-a realizat în 1945, iar în Bulgaria în 1946 și 1948⁷⁰, în țara noastră a început în a doua jumătate a anului 1948, încheindu-se în primăvara lui 1949.

În toamna anului 1948, după naționalizările din sectorul economic, au urmat cele din domeniile culturii și divertismentului, întreaga industrie cinematografică fiind trecută în proprietatea statului, Partidul dobândind astfel controlul absolut asupra unor canale mediatice cu mare impact la public⁷¹. Prin decretul cu nr. 303 din 3 noiembrie 1948, se naționalizau toate societățile care aveau ca activitate producția sau difuzarea de film, chiar și cele care-și încetaseră parțial sau chiar total activitatea. De asemenea, intra sub incidența decretului întregul patrimoniu al societăților respective: localul și alte anexe, aparatura, diversele instalații, mobilierul, mijloacele de transport și alte bunuri mobile. Erau vizate 37 de case de filme și 7 laboratoare de prelucrare a peliculelor⁷², precum și cele 408 cinematografe din întreaga țară, enumerate în anexa actului legislativ⁷³. Dintre acestea, 64 își desfășurau activitatea în București, 36 în județul Prahova, 34 în județul Timiș, câte 16 în județele Arad și Constanța, 13 în județul Sibiu ș.a.m.d.

Se dorea ca procesul de etatizare să se realizeze în cel mai scurt timp, astfel încât cinematografele să-și poată relua imediat activitatea, vechea conducere a acestora având obligația de a sta la dispoziția noilor directori și de a le acorda lămuriri și sprijin în soluționarea tuturor problemelor care puteau să apară⁷⁴.

Deși actul legislativ privitor la naționalizarea industriei cinematografice din Republica Populară Română a fost emis la începutul lunii noiembrie a anului 1948, procesul de etatizare a fost unul mai complex și de mai lungă durată, punerea sa în practică necesitând o perioadă de câteva luni, din vara aceluiași an și până în primăvara lui 1949, când au fost preluate ultimele cinematografe.

În iunie 1948 se înființa Societatea Comercială de Stat „Cinexfilm”, întreprindere care prelua atribuțiile fostei societăți „Filmul Popular”, iar statutele acesteia, publicate în *Monitorul oficial*, nr. 132 din 9 iunie 1948, postulau, la articolul 6, alin. 2 și 3, constituirea unor comisii județene care să inventarieze și să evalueze patrimoniul fiecărei „întreprinderi cinematografice”, în vederea naționalizării și trecerii bunurilor acestora în administrarea noii societăți. Comisiile au fost numite la începutul lunii

⁷⁰ Jitea 2021, p. 28.

⁷¹ Cora 2014, p. 484-485.

⁷² Narai 2008, p. 472.

⁷³ Decret, nr. 303 din 3 noiembrie 1948, pentru naționalizarea industriei cinematografice și reglementarea comerțului cu produse cinematografice, în *Monitorul oficial*, nr. 256, din 3 noiembrie 1948.

⁷⁴ *Ibidem*.

următoare, fiecare având în componență câte trei membri: un reprezentant al Ministerului Artelor și Informațiilor, unul din partea Ministerului Finanțelor și un delegat al „Cinexfilm”⁷⁵.

Următor, la sfârșitul lunii februarie a anului 1949, se fonda „Romfilm”, noua societate, care a preluat atribuțiile „Cinexfilm” și ale vechiului Oficiu Național al Cinematografiei, desființat în toamna anului 1944, urmând să se ocupe de producția, precum și de difuzarea filmului autohton și de import⁷⁶.

Naționalizarea cinematografelor din județul Alba

În județul Alba, în anul 1948 existau zece cinematografe: două în Alba Iulia (Capitol și Parc), două în Sebeș (Progresul, fost Astra, și Popular, fost Aro), două în Teiuș (Urania și Sindicatul CFR Teiuș-Coșlariu) și câte unul în Abrud (Detunata), Aiud (Apollo), Zlatna (Modern) și Uioara – Ocna Mureș (Edison), toate aflându-se pe lista celor care urmau a fi naționalizate⁷⁷.

Comisia județeană de inventariere și evaluare din județul Alba avea următoarea componență: Dumitru Ciumbrudean⁷⁸, consilier cultural județean, era reprezentantul Ministerului Artelor și Informațiilor, Ion Ciovică, subșef de birou, la Administrația Financiară Alba, era delegat al Ministerului Finanțelor și Heinrich Kleinberger, trimis al Societății Comerciale de Stat „Cinexfilm”⁷⁹. Până la începerea activității propriu-zise, componența comisiei a suferit însă unele modificări, locul lui Dumitru Ciumbrudean fiind luat de Ioan Grosu, în timp ce Heinrich Kleinberger a fost înlocuit cu Artur Frieder⁸⁰.

În luna august, comisia din județul Alba își desfășura activitatea, inventariind bunurile fixe și mobile, identificate în patrimoniul cinematografelor și trecându-le în administrarea Societății Comerciale de Stat „Cinexfilm”. Faptul că unele dintre cinematografe aveau mai mulți proprietari, persoane fizice, societăți comerciale sau instituții, nu reprezenta un impediment pentru noua putere. De obicei, clădirile în care-și desfășurau activitatea aveau un alt proprietar, față de cel al societății care administra cinematograful, fiind vorba, nu de puține ori, de primării, instituții eclesiastice, syndicate sau de diverse alte organizații. Conform instrucțiunilor transmise membrilor comisiilor și consilierilor culturali județeni ai

⁷⁵ *Deciziunea nr. 2727 a Ministerului Artelor și Informațiilor. Numiri*, în *Monitorul oficial*, partea IB, nr. 152, din 5 iulie 1948, p. 5634.

⁷⁶ Vasile 2010, p. 6.

⁷⁷ *Decret nr. 303 din 3 noiembrie 1948, pentru naționalizarea industriei cinematografice și reglementarea comerțului cu produse cinematografice*, în *Monitorul oficial*, nr. 256, din 3 noiembrie 1948; Roșu 2014, p. 389.

⁷⁸ Pentru biografia și activitatea lui Dumitru Ciumbrudean, vezi Rotar 2018, p. 346-352.

⁷⁹ *Deciziunea nr. 2727 a Ministerului Artelor și Informațiilor. Numiri*, în *Monitorul oficial*, partea IB, nr. 152, din 5 iulie 1948, p. 5634.

⁸⁰ SJAANR, fond *Inspectoratul Școlar al Județului Alba*, dosar 40/1948, f. 3.

Ministerului Artelor și Informațiilor, delegați pentru a „supraveghea executarea dispozițiilor legale”⁸¹, aceștia aveau obligația de a

„[...] veghea ca în cinematografele în care, pe lângă bunuri ale acestor societăți, instituțiuni sau unități se află și bunuri ale unor persoane particulare, fizice sau juridice, să nu se producă din partea acestor persoane vreo încercare de sustragere a acestora din urmă bunuri din patrimoniul Statului”⁸².

Prin aceleași instrucțiuni, delegaților Ministerului Artelor și Informațiilor li se atrăgea atenția că existau și unele cinematografe care trebuiau tratate altfel, fiind vorba de cele aflate

„[...] în exploatarea Soc. Sovromfilm, a unor unități ale Armatei sau administrației sovietice și a Soc. S.C.R. (Societatea Cinematografică Română) – bun sovietic –. În toate aceste cazuri veți veghea ca drepturile acestor societăți, instituțiuni sau unități să nu fie cu nimic atinse prin operațiunile de preluare”⁸³.

În același timp, ministerul își exprima preocuparea ca activitatea cinematografelor să nu fie serios perturbată de naționalizare. Prin aceleași instrucțiuni, consilierilor li se făceau recomandări și în acest sens :

„În general veți căuta a reduce la minimum posibil eventuale întreruperi de funcționare a cinematografelor, grăbind operațiunile de inventariere și preluare și reluând proiectarea filmului de îndată ce operațiunile necesitănd o activitate în sala de cinematograf sau în cabina de proiecție vor fi încheiate”⁸⁴.

Cinematograful Astra din Sebeș

Prima societate ale cărei bunuri au fost inventariate și evaluate de Comisia Județeană Alba a fost cea care administra cinematograful Astra⁸⁵ – al cărui nume fusese schimbat recent în Progresul – din orașul Sebeș. Acesta funcționa într-un imobil situat pe str. Mihai Viteazul (b-dul Lucian Blaga, în prezent), la nr. 6, aparținând Protopopiatului Ortodox Sebeș. Societatea care administra cinematograful era proprietatea lui Nicolae Lupșe, din patrimoniul acesteia făcând parte doar instalațiile, aparatura și mobilierul⁸⁶. În cele două zile, 21-22 august, cât a durat inventarierea, comisia a întocmit un proces-

⁸¹ *Ibidem*, f. 2.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ Înființat în anul 1910 de către tăbăcarul Otto Schalnd, a fost primul cinematograf cu program regulat din Sebeș. A funcționat, inițial, într-un șopron al fostei stații de poștație, desființată la sfârșitul secolului al XIX-lea, după ce transportul pe calea ferată a luat amploare, și ajuns în proprietatea Protopopiatului Ortodox. Ulterior, Nicolae Lupșe, noul proprietar al societății care administra cinematograful, i-a dat o nouă față edificiului, reconstruindu-l din cărămidă (Raica 2002, p. 293-294; Wollmann 2018, p. 81-83).

⁸⁶ SJAANR, fond *Inspectoratul Școlar al Județului Alba*, dosar 40/1948, f. 4v.

verbal în care au fost consemnate, extrem de detaliat, toate bunurile existente la acea dată în incinta clădirii care servea drept sediu al cinematografului. Au fost măsurate și descrise amănunțit încăperile edificiului, precum și fațada principală a acestuia, enumerându-se toate dotările sale, de la ferestre și uși și până la instalațiile de încălzire și de iluminat. Sala de spectacole, de dimensiuni destul de mari, 20 x 10 x 4,70 m, prevăzută cu un podium în trepte, adăpostea 288 de scaune, filmele fiind proiectate pe un ecran alb de pânză, de 4 x 4 m, fixat pe o ramă de lemn de 6 x 6 m. Sonorizarea se realiza cu ajutorul unui „difuzor american AVECA de 15W”. Spațiul era încălzit, iarna, cu ajutorul a două sobe, una de teracotă, iar cealaltă de fontă, vara fiind răcorit cu două ventilatoare.

Cabina de proiecție, prevăzută cu patru ferestre, avea în dotare o masă pentru derulat și un aparat derulator „A.E.G. vechiu”, un proiector pentru diapozitive, cu obiectiv de 42,5 mm, un pick-up Telefunken, cu un motor Dual și „29 de plăci de patefon, uzate”. Sonorizarea se asigura cu ajutorul unui amplificator audio, cu lămpi. Piesa principală a cabinei era aparatul de proiecție A.E.G care, potrivit comisiei, avea unele componente confecționate artizanal⁸⁷. Toate dotările cabinei de proiecție și ale camerei de derulare au fost evaluate la 60000 de lei⁸⁸. Procesul-verbal a fost întocmit în cinci exemplare: câte unul pentru fiecare membru al comisiei, unul pentru fostul proprietar, iar cel de-al cincilea se înainta Societății Comerciale de Stat „Cinexfilm”, pentru care documentul reprezenta „titlul de punere în posesie”. Fostul proprietar, Nicolae Lupșe, a refuzat să-l semneze⁸⁹.

Cinematograful Aro din Sebeș

În ziua următoare, 23 august 1948, comisia s-a deplasat, în aceeași localitate, la cinematograful Aro, redenumit, cu scurt timp în urmă, Popular. Acesta funcționa într-un imobil situat la intersecția străzilor Ioan Zoba (str. 1848, în prezent), nr. 1, și Coresi (str. Pieții, în prezent), „fără număr”, clădire aflată, la acea dată, în proprietatea statului⁹⁰.

Sala de spectacole, cu dimensiunile 25 x 11,80 x 6,60 m, prevăzută cu balcon, avea 306 locuri, dispuse în 34 de grupe a câte nouă scaune „făcute din

⁸⁷ Era alcătuit din: un picior AEG, o masă de proiecție AEG, o casă de lampă AEG, o lanternă AEG, o oglindă de 350 mm „Hamlet, Târgu Mureș”, o tobă superioară „amator”, o tobă inferioară „amator”, un „adaptor amator [...] cu fotocelulă Preslei cu una lampă de ton «Tungsram»”, un cap de protecție AEG, un obiectiv fără marcă, crăpat, diametru 42,5 mm și un motor Flansch „Gantz” (*ibidem*).

⁸⁸ *Ibidem*, f. 5r.

⁸⁹ *Ibidem*, f. 5v.

⁹⁰ Este vorba de fosta sală de sport a Gimnaziului Evanghelic din Sebeș, ale cărui bunuri au fost naționalizate, odată cu desființarea acestuia, în anul 1948.

stejar cu șezutul cu placaj, cu ridicare mecanică”⁹¹. Ecranul folosit pentru proiecții, de 5,20 x 4,10 m, era vopsit, cu alb, pe perete, fiind încadrat într-un chenar negru, iar sonorizarea se realiza cu un difuzor „Acoflex muzical Paris”. Spațiul era încălzit cu două sobe de teracotă și, vara, răcorit cu ajutorul unui ventilator. Mobilierul, precum și aparatura de proiecție și de sonorizare, erau proprietatea administratorului cinematografului, Mircea Besoiu.

În cabina de proiecție, prevăzută cu două ferestre, se găseau toate dispozitivele necesare bunei funcționări a unui cinematograf: un amplificator de 12 W, un microfon, o sonerie, aparatul de proiecție, Ernemann I, prevăzut cu un obiectiv Agfa, în stare bună de funcționare, precum și altele⁹². Ca și în cazul celui alt cinematograf din Sebeș, unele dintre componentele aparatului de proiecție, sau alte dispozitive folosite în cabină, erau confecționate artizanal, iar altele erau proprietatea altor persoane din localitate, cum ar fi motorul Gantz, utilizat în camera derulatorului, care aparținea maiorului în rezervă Constantin Dumitrescu. Toate aparatele din cele două camere, de proiecție și de derulare, au fost evaluate de către membrii comisiei la 70000 de lei.

Au fost inventariate și locuința îngrijitorului, precum și un imobil, cu două camere, situat în str. Dorobanților, nr. 14. Procesul-verbal, întocmit în aceeași zi, 23 august 1948, a fost asumat de toți membrii comisiei, fostul proprietar al cinematografului, Mircea Besoiu, refuzând însă să-l semneze⁹³.

Cinematograful Parc din Alba Iulia

Următoarele informații privind activitatea Comisiei Județene Alba datează din luna septembrie a anului 1948, când, în după-amiaza zilei de 17, membrii acesteia s-au deplasat la cinematograful Parc (redenumit Victoria), din Alba Iulia, situat pe strada Armata Roșie (str. Ardealului, în prezent), nr. 1, în vederea inventarierii și evaluării bunurilor mobile și imobile ale acestuia.

Alături de membrii comisiei a fost prezent și Petru Timișan, reprezentant al Primăriei Municipiului Alba Iulia, care era proprietara clădirii, „Teatrul Caragiale”, și a unei părți din mobilierul aflat în dotarea cinematografului. Cealaltă parte și aparatura erau în proprietatea a doi particulari, Maximilian Tanner și David Klein, care închiriaseră clădirea de la Primăria Alba Iulia, în anul 1946.

Situația cinematografului, la data preluării sale de către stat, era una destul de complicată. Prin contractul de închiriere cu nr. 126, din 18 ianuarie 1946, cei doi administratori ai cinematografului se angajau să amenajeze sala de spectacole a teatrului și să o doteze cu tot mobilierul necesar, lucrările și

⁹¹ *Ibidem*, f. 3r.

⁹² *Ibidem*, f. 6v.

⁹³ *Ibidem*, f. 6r.

bunurile rezultate, cu excepția aparaturii, urmând să intre în proprietatea primăriei municipiului, fără a li se acorda nicio despăgubire⁹⁴.

Până la sfârșitul anului, sala a fost renovată, dotată cu instalații de încălzire, cu o nouă instalație electrică, cu ecran și cu 351 de scaune noi, care se alăturau celor vechi, existente. Cea mai importantă realizare a fost executarea balconului sălii de spectacol, o amenajare de mari dimensiuni, sprijinită în zona mediană de doi stâlpi de fontă. Prin această extindere, capacitatea sălii creștea la 500 de locuri, doar balconul urmând să găzduiască 150 de scaune. La 18 decembrie 1946 se recepționau lucrările și dotările realizate până la acea dată, urmând ca cele rămase restante, montarea scaunelor în balcon, diverse tencuieli și zugrăveli interioare și exterioare, să fie executate în următoarele șase luni⁹⁵.

În ciuda acestui început promițător, societatea care administra cinematograful nu a reușit să ducă la îndeplinire toate obligațiile asumate, în 1947 predând cinematograful „Filmului Popular”⁹⁶. În consecință, la 19 iulie 1948, primăria a reziliat contractul, punând sechestru pe instalațiile de proiecție pentru recuperarea sumei restante de 70000 de lei, acumulate ca urmare a neplății chiriei pe 10 luni⁹⁷. Aparatura urma să fie vândută la licitație în data de 21 august 1948⁹⁸.

Deși cinematograful avea în folosință, conform contractului, doar sala de spectacole a teatrului și alte șase încăperi care o deserveau, comisia de naționalizare a inventariat și alte spații aflate în legătură cu acesta, holuri și scări, chiar și pe cele în care funcționa un „bufet”, laolaltă cu dotările sale⁹⁹. Au fost luate în evidență și cele cinci reclame din oraș, dintre care două „luminoase”.

La data realizării inventarului, în sala de spectacole existau 282 de fotolii, dintre care aproape jumătate „foarte uzate”, și 121 de „scaune simple de lemn”, cărora li se adăugau patru „bănci ordinare fără spate”. Surprinzător, se pare că lipseau cele 351 de scaune noi, recepționate de primărie la sfârșitul anului 1946. Balconul, de 7,50 x 11,7 x 4 m, avea ca mobilier „nouă [...] bănci ordinare fără spate a 4 m”¹⁰⁰. Ecranul, de 4 x 5 m, era confecționat din pânză fixată pe o ramă din lemn.

Cabina de proiecție, având trei ferestre cu capac de tablă, adăpostea aparatura pe care primăria pusese sechestru. Este vorba de un aparat de proiecție alcătuit dintr-un picior Nitzsche, o masă, un cap de proiecție Saxonia

⁹⁴ *Ibidem*, f. 17-18.

⁹⁵ *Ibidem*, f. 20-21.

⁹⁶ Roșu 2014, p. 390.

⁹⁷ SJAANR, fond *Inspectoratul Școlar al Județului Alba*, dosar 40/1948, f. 17, 22-23.

⁹⁸ *Ibidem*, f. 24.

⁹⁹ *Ibidem*, f. 7v.

¹⁰⁰ *Ibidem*.

V cu două tobe pentru incendiu, un obiectiv Kinostar, oglindă și un obiectiv Pathé de rezervă. Aceștia li se adăugau un alt aparat de proiecție Gaumont, demontat¹⁰¹, și diverse piese de schimb, instrumente electrice pentru măsurat, un pick-up Orion și „30 plăci foarte uzate”. Sonorizarea se asigura cu un amplificator de 15 W¹⁰².

Comisia a evaluat patrimoniul mobil al cinematografului la 110000 lei – 60000 lei aparatură și 50000 lei mobilierul – trecând toate bunurile în administrarea „Cinexfilm”. Procesul-verbal, întocmit în ziua de 18 septembrie, a fost semnat de toate părțile prezente, inclusiv de reprezentantul Primăriei Municipiului Alba Iulia.

Următoarele informații referitoare la naționalizarea cinematografelelor din județul Alba datează de la începutul lunii noiembrie, când, în contextul emiterii decretului nr. 303, din 3 noiembrie 1948, acestea au trecut în subordinea Ministerului Artelor și Informațiilor. Cu acest prilej s-au întocmit procese-verbale având ca obiect predarea inventarului lor în administrarea Societății de Stat „Cinexfilm”.

Cinematograful Apollo din Aiud

În data de 2 noiembrie 1948 era predat și cinematograful Apollo din Aiud¹⁰³, aflat, până cu puțin timp înainte, în proprietatea lui Acs Dionisie. Acesta, originar din Abrud, îl înființase în anul 1919, cinematograful funcționând neîntrerupt până la naționalizare, în sediul din str. Cuza Vodă, nr. 1¹⁰⁴, o anexă a Primăriei Orașului Aiud¹⁰⁵.

În anexele procesului-verbal de predare-primire sunt consemnate detaliat toate bunurile din patrimoniul acestui cinematograf, găsite la fața locului de comisia de inventariere și evaluare. Sala de spectacole era prevăzută cu un ecran de proiecție din pânză, de 5 x 4 m și adăpostea 274 de scaune¹⁰⁶. Cinematograful era dotat cu două aparate de proiecție, unul marca Gaumont (Paris) și celălalt Saxonia¹⁰⁷, iar sonorizarea se făcea folosindu-se un „amplificator cu 7 lămpi”¹⁰⁸. De asemenea, deținea un patefon și „37 plăci [...] uzate 90%”, difuzoare, precum și diverse alte aparate și instrumente de măsură și control.

¹⁰¹ *Ibidem*, f. 43.

¹⁰² *Ibidem*, f. 9v-10r, 30-31.

¹⁰³ *Ibidem*, f. 121-124.

¹⁰⁴ *Ibidem*, f. 125, 130.

¹⁰⁵ Socaciu 2010, p. 114.

¹⁰⁶ SJAANR, fond *Inspectoratul Școlar al Județului Alba*, dosar 40/1948, f. 151.

¹⁰⁷ *Ibidem*, f. 138, 154; Wollmann 2018, p. 81.

¹⁰⁸ SJAANR, fond *Inspectoratul Școlar al Județului Alba*, dosar 40/1948, f. 138, 154.

Cinematograful Sindicatului CFR Teiuș-Coșlaru

Cinematograful funcționa într-o sală situată în curtea sediului sindicatului CFR din Teiuș, de pe str. Sf. Nicolae, nr. 92. La inventarierea din 2 noiembrie 1948, însă, au fost preluate toate bunurile, fixe și mobile, din incinta acestuia, inclusiv o fântână cu cumpănă și o popicărie, ambele situate în apropierea sălii de spectacol, întregul patrimoniu fiind predat Societății de Stat „Cinexfilm”¹⁰⁹.

Sala de spectacole era alcătuită din două încăperi, măsurând 5,50 x 9,20 m și 18,80 x 9,20 m și era dotată cu 50 de scaune și 13 loje (?) tapisate cu pluș. Deși nu sunt disponibile informații suplimentare, din cele consemnate în anexele procesului-verbal de predare-primire, se pare că cinematograful era nefuncțional la momentul preluării sale. Ecranul era deteriorat („lipsă jumătate”), iar aparatul de proiecție, deși în stare bună, nu beneficia de sonorizare¹¹⁰.

Cinematograful Modern din Zlatna

Cinematograful din Zlatna se numea, de fapt, Apollo și nu mai funcționa de câțiva ani, în 1942 societatea care-l administra fiind radiată de Camera de Industrie și Comerț din Alba Iulia¹¹¹. Cu toate acestea, patrimoniul său a făcut obiectul naționalizării și, la fel ca în cazul cinematografului sindicatului CFR, comisia de inventariere și evaluare a preluat toate bunurile. Au fost naționalizate atât locuința proprietarului, cât și cea a fiicei sale, dar și mobilierul și alte dotări care deserveau un pavilion pentru nunți pe care aceștia îl deținuseră¹¹².

Din anexele procesului-verbal din 2 noiembrie 1948, prin care aceste bunuri erau preluate de reprezentantul Ministerului Artelor și Informațiilor, se pot identifica și unele dintre dotările fostului cinematograful: un „aparat de proiecție demontat și reformat neutilizabil”, marca Pathé, un derulator pentru filme, un preamplificator, un amplificator, difuzoare și un patefon¹¹³, deși acestea din urmă puteau fi folosite și la evenimentele organizate în pavilionul pentru nunți amenajat în curtea gospodăriei.

Cinematograful Edison din Ocna Mureș

Nici acest cinematograful nu mai funcționa la momentul naționalizării, proprietarii Zelma și Dumitru Lefter luând decizia să-l închidă la data de 30

¹⁰⁹ *Ibidem*, f. 87-101.

¹¹⁰ *Ibidem*, f. 97.

¹¹¹ *Ibidem*, f. 104.

¹¹² *Ibidem*, f. 105-118.

¹¹³ *Ibidem*, f. 114-115.

aprilie 1948, din cauza faptului că se dovedise a fi o afacere nerentabilă¹¹⁴. Zelma Lefter moștenise aparatura și mobilierul de la tatăl său, Gheorghe Țărău. Până la acea dată, cinematograful funcționase într-un imobil situat pe str. Regele Ferdinand (ulterior, 9 Mai), nr. 49, închiriat de la Francisc Dicay. În data de 2 noiembrie 1948, comisia de inventariere s-a prezentat la acea adresă, constatând că întregul patrimoniu mobil al cinematografului lipsea. Într-o declarație dată la solicitarea reprezentanților statului, Zelma Lefter explica absența bunurilor prin faptul că afacerea fusese închisă și că acestea nu puteau rămâne într-un spațiu care fusese închiriat. Mai mult decât atât, cei doi s-au văzut nevoiți să vândă mobilierul pentru a-și acoperi pierderile¹¹⁵. În schimb, aparatura nu fusese înstrăinată, fiind păstrată la locuința celor doi proprietari.

În ciuda acestei situații, comisia a inventariat și a preluat atât imobilul în care cinematograful își desfășurase activitatea, cât și aparatele folosite pentru proiectarea filmelor. Astfel, s-a naționalizat casa lui Francisc Dicay, „o clădire veche, delăsată în ruină, neîngrijită”, alcătuită din 16 încăperi, dispuse în jurul unei curți interioare acoperite. Dintre acestea, cinematografului îi fuseseră închiriate două, una de 14 x 5 m, folosită ca „sală de așteptare”, iar cealaltă, mai mare, de 17 x 7 m, pe post de sală de spectacole¹¹⁶.

Au fost preluate și aparatele cu care fusese dotat cinematograful: un aparat de proiecție A.E.G. cu două apărătoare de incendiu, uzat, un ecran de pânză, un aparat pentru derulat filme, un preamplificator, trei amplificatoare și un patefon, toate fiind transportate și depozitate „într’o cameră la primăria comunei Ocna Mureșului și sigilat cu sigilul postului de jandarmi”¹¹⁷. Mai mult, lui Gheorghe Țărău, tatăl Zelmei Lefter, al cărui nume figura în autorizația de funcționare, i s-a cerut ca, în cel mai scurt timp, să mobilizeze cu scaune sala de spectacole și să o doteze cu cele necesare, astfel încât cinematograful să poată funcționa, în caz contrar, urmând să suporte rigorile legii. Proprietara a ținut să precizeze că mobilierul, odată înstrăinat, nu mai putea fi recuperat și că nu avea nici resursele materiale necesare pentru a procura altul¹¹⁸.

Cinematograful Capitol din Alba Iulia

Informațiile referitoare la cel de-al doilea cinematograf din Alba Iulia sunt puține și lacunare. La 30 aprilie 1948 îi expirase autorizația de funcționare, Consilieratul Cultural Județean Alba comunicând Subcomisiei

¹¹⁴ *Ibidem*, f. 173.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ *Ibidem*, f. 173, 176.

¹¹⁷ *Ibidem*, f. 172.

¹¹⁸ *Ibidem*, f. 173.

Teatrale locale că societatea care-l administra avea la dispoziție zece zile pentru a intra în legalitate¹¹⁹. Cinematograful funcționa într-un imobil din str. Avram Iancu, nr. 4, care, potrivit unui proces-verbal, întocmit la 12 iulie 1948, de subcomisia amintită, necesita reparații atât la interior, cât și la exterior, pentru a dobândi „un aspect civilizat”¹²⁰. Ca și celălalt cinematograful din localitate, s-a aflat pe lista celor naționalizate în noiembrie 1948. La începutul anului 1949 a fost însă închis, localul acestuia fiind pus la dispoziția Ateneului Popular „Nicolae Bălcescu”¹²¹.

O parte a inventarului cinematografului poate fi reconstituită grație informațiilor furnizate de procesul-verbal de predare-primire, întocmit în data de 14 aprilie 1949, când fostul director, numit în această funcție la 2 noiembrie 1948, preda imobilul și bunurile mobile „ateneului popular”, în prezența unui reprezentant al recent-înființatei Societăți de Stat „Romfilm”. Transferul se realiza în baza deciziei Ministerului Artelor și Informațiilor, din 25 februarie 1949, de a preda Direcției Așezămintelor Culturale o parte a cinematografulor din subordine, în județul Alba aflându-se în aceeași situație și cel din Zlatna (Modern)¹²². În patrimoniul fostului cinematograful se aflau la acea dată, în afara imobilului, 195 de scaune „fotoliu teatrale [...] uzate 80%”, 40 de scaune „thonat simple [...] uzate 80%” și 11 bănci de diferite dimensiuni¹²³. Având în vedere faptul că la predarea inventarului a fost prezent și un delegat al Romfilm, cel mai probabil, aparatura de proiecție a fost transferată unui alt cinematograful.

Despre celelalte două cinematografe din județ, Urania, din Teiuș, și Detunata, din Abrud, informațiile sunt și mai puține. Primul funcționa inițial în hotelul Oroszlan Szalloda (Leul, ulterior), iar după naționalizare i-a fost schimbat numele, în Victoria. A continuat să existe până la începutul anilor '90, când, în 1994, a fost închis¹²⁴. Cel din Abrud, Detunata, funcționa în hotelul cu același nume. În primăvara anului 1948 figura în evidențele Direcției Cinematografiei, din cadrul Ministerului Informațiilor, alături de Apollo din Aiud, ca neavând autorizație de funcționare. Aceasta nu-i fusese eliberată deoarece proprietarul nu s-a conformat dispoziției de a angaja un operator, noile regulamente din domeniul cinematografiei interzicând ca patronii, ori alte persoane nespecializate, să presteze această activitate¹²⁵. A continuat să funcționeze și după ce a fost naționalizat, în anul 1948.

¹¹⁹ MNUAI, dosar *Iulie 1948*, f. 1.

¹²⁰ *Ibidem*, f. 33.

¹²¹ Roșu 2014, p. 389-390.

¹²² *Deciziunea cu nr. 1697 a Ministerului Artelor și Informațiilor*, în *Monitorul oficial*, partea IA, nr. 49, din 28 februarie 1949, p. 1468.

¹²³ SJAANR, fond *Inspectoratul Școlar al Județului Alba*, dosar 40/1948, f. 228.

¹²⁴ Wollmann 2018, p. 83-84.

¹²⁵ MNUAI, dosar *Aprilie 1948*, f. 27.

Concluzii

Desființarea în luna septembrie a anului 1944 a Oficiului Național al Cinematografiei și crearea, în 1945, a Societății „Filmul Popular” trădează interesul deosebit pe care comuniștii l-au avut, încă de la început, față de film, conștienți fiind de potențialul imens al acestuia, ca instrument de propagandă. De altfel, experiența bolșevicilor și în acest domeniu își spunea cuvântul, toate acțiunile ulterioare ale comuniștilor pregătind terenul pentru lovitura finală ce urma a fi aplicată industriei cinematografice: naționalizarea. Punerea în practică a acestei ultime măsuri, îi permitea statului să-și impună monopolul și în domeniul producției, importului și difuzării filmului în România și să controleze astfel, cu strictețe, conținutul informației care ajungea la populație pe această cale.

Naționalizarea, prin operațiunile de inventariere și evaluare, a relevat o imagine destul de clară, și nu prea favorabilă, a industriei filmului din România, la câțiva ani de la încheierea războiului. În ceea ce privește numărul cinematografelor și, mai ales, repartizarea acestora la nivelul întregii țări, se poate observa existența unor mari discrepanțe între județe. În timp ce în București existau mai mult de 60 de săli de proiecție, iar în județe ca Prahova și Timiș peste 30, în altele, precum Odorhei, Roman și Râmnicu Sărat, erau doar câte două, iar în Baia, Gorj, Câmpulung, Olt și Dorohoi, abia câte unul. Cu toate acestea, lista publicată în anexa decretului de naționalizare nu reflecta fidel realitatea, deoarece o parte a celor cuprinse în ea nu mai funcționau, unele dintre ele chiar din timpul celui de-al Doilea Război Mondial.

Așa au stat lucrurile și în județul Alba, în care, potrivit anexei Decretului nr. 303 din 3 noiembrie 1948, în preajma naționalizării, existau zece cinematografe. Dintre acestea, cel al Sindicatului CFR Teiuș-Coșlariu, Edison din Ocna Mureș și Modern din Zlatna nu funcționau în anul 1948, ultimul fiind radiat din evidențe încă din 1942. Nici celelalte, care încă își desfășurau activitatea, nu se prezentau într-o stare prea bună. Informațiile furnizate de procesele-verbale întocmite de comisia de inventariere și evaluare, cu ocazia preluării patrimoniului acestora de către societatea „Cinexfilm”, sunt edificatoare în această privință. Mobilierul pe care îl dețineau era, în majoritatea cazurilor, învechit și uzat, administratorii acestora, apelând, deseori, la soluții improvizate pentru a suplimenta numărul de locuri. De asemenea, atât instalațiile de proiecție, cât și cele de sonorizare erau învechite, proprietarii folosind frecvent componente confecționate artizanal pentru a le înlocui pe cele originale, defecte.

Capacitatea totală a sălilor de proiecție din județul Alba, calculată în baza datelor oferite de aceleași procese-verbale de inventariere, trecea de 1600 de locuri, acestora adăugându-li-se, bineînțeles, și cele ale cinematografelor Urania, din Teiuș, și Detunata, din Abrud, despre ale căror dotări nu deținem informații. Chiar și în absența acestor date, este evident că numărul scaunelor,

raportat la totalul populației județului Alba, de 212334 de locuitori, în 1948¹²⁶, era extrem de mic, situându-se sub media națională de 1 la 60, din anul 1928. Datele sunt ceva mai bune, dacă cifra se raportează doar la populația din mediul urban, unde funcționau, de altfel, cele mai multe dintre acestea, și care număra, în același an, 36691 de locuitori¹²⁷.

După 1948, cele mai multe dintre cinematografele naționalizate și-au continuat activitatea, servind noii misiuni, aceea de a transmite publicului mesajele oficiale ale Partidului și de-a contribui, și ele, la apariția acelei noi conștiințe politico-sociale, preconizate de teoreticienii marxism-leninismului, precum și la formarea „omului nou”. La Alba Iulia, până la începutul anului 1949, au funcționat ambele cinematografe, Capitol și Parc (redenumit Victoria), ulterior continuându-și activitatea doar cel din urmă. Acesta a fost găzduit, în continuare, de fostul „Teatrul Caragiale”, fiind cunoscut publicului albaian sub denumirea de 23 August. La Sebeș a rămas în funcțiune doar unul dintre cele două cinematografe naționalizate în anul 1948, Astra, devenit Progresul, și care, după o îndelungată activitate, în anii '90 a fost închis, iar clădirea demolată. O istorie asemănătoare a avut și cinematograful Urania (Victoria), din Teiuș, care a continuat să existe și în anii regimului comunist, fiind desființat în 1994. La rândul lor, cinematografele din Aiud și Abrud au funcționat și după naționalizare.

Abrevieri bibliografice

Bazin 1968	– André Bazin, <i>Ce este cinematograful?</i> , București, 1968.
Căliman 2000	– Călin Căliman, <i>Istoria filmului românesc (1897-2000)</i> , București, 2000.
Cernat 2011-2012	– Manuela Cernat, <i>Cinematograful în istorie (I)</i> , în <i>SCLATMC</i> , s.n., 5-6 (49-50), 2011-2012, p. 3-9.
Cora 2014	– Delia Cora, <i>Propaganda politică pentru și în timpul naționalizării comuniste</i> , în <i>AnB</i> , s.n., XXII, 2014, p. 475-485.
Coyne 2008	– Michael Coyne, <i>Hollywood Goes to Washington: American Politics on Screen</i> , Bodmin, 2008.
Damian 2018	– Minodora Damian, <i>Cinematografe bănățene în perioada interbelică</i> , în <i>Sargetia</i> , s.n., IX, 2018, p. 247-259.
Dobrenko 2008	– Evgeny Dobrenko, <i>Stalinist Cinema and the Production of History: Museum of the Revolution</i> , Edinburgh, 2008.
Ecouri 1928	– <i>Ecouri cinematografice</i> , în <i>Realitatea ilustrată</i> , nr. 39, 13 octombrie 1928, p. 16.
Golopenția, Georgescu 1948	– Anton Golopenția, Dumitru C. Georgescu, <i>Populația Republicii Populare Române la 25 ianuarie 1948. Rezultatele provizorii ale recensământului</i> , în <i>Probleme economice</i> , 2, martie 1948, p. 1-46.

¹²⁶ Golopenția, Georgescu 1948, p. 39.

¹²⁷ *Ibidem*.

- Hentea 2014 – Călin Hentea, *Spectacolul propagandei*, București, 2014.
- Hull 1969 – David S. Hull, *Film in the Third Reich: A Study of the German Cinema, 1933-1945*, Londra, 1969.
- Jitea 2021 – Bogdan Jitea, *Cinema în RSR. Comunism și disidență în industria ceeaușistă de film*, Iași, 2021.
- Koppes, Black 1987 – Clayton R. Koppes, Gregory D. Black, *Hollywood Goes to War: How Politics, Profits, and Propaganda Shaped World War II Movies*, Londra, 1987.
- Miller 2010 – Jamie Miller, *Soviet Cinema: Politics and Persuasion under Stalin*, New York, 2010.
- MNUAI – Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.
- Moisa 2017 – Gabriel Moisa, *Comunismul național și filmul istoric: între o relație „nepotrivită” și una de conveniență. Cazul românesc*, în *ActaMP*, XXXIX, 2017, p. 337-353.
- Narai 2008 – Eusebiu Narai, *Naționalizarea principalelor mijloace de producție în județul Severin*, în *Banatica*, 18, 2008, p. 465-492.
- Nowell-Smith 1996 – Geoffrey Nowell-Smith, *The Oxford History of World Cinema*, New York, 1996.
- Potîng 2018-2019 – Răzvan Potîng, *4 epoci, 4 cinematografe. O analiză comparativă a 4 cinematografe din Cluj-Napoca*, în *Concept*, 17-18, 2018-2019, p. 211-227.
- Raica 2002 – Ion Raica, *Sebeșul*, Cluj-Napoca, 2002.
- Roșu 2011a – Victor Tudor Roșu, *Cinematograful la Alba Iulia în anii '20 și revista Cinema & Film*, în *Apulum*, XLVIII, 2011, p. 51-63.
- Roșu 2011b – Victor Tudor Roșu, *Disciplinare socială prin cinematograful. Filmul în Alba Iulia în anii '50*, în Toader Nicoară (ed.), *Disciplinarea socială și modernitatea în societatea modernă și contemporană (sec. XVI-XXI)*, Cluj-Napoca, 2011, p. 444-462.
- Roșu 2014 – Victor Tudor Roșu, *Cinematograful ca instrument ideologic: filmele, sfârșitul anilor '40 și Alba Iulia*, în *Apulum*, LI, 2014, p. 383-404.
- Rotar 2018 – Marius Rotar, *Comuniști albaulieni până la 23 august 1944. Cazul unui oraș din provincie*, în *Terra Sebus*, 10, 2018, p. 333-374.
- Scurtu 2003 – Ioan Scurtu (coord.), *Istoria românilor*, vol. VIII, *România întregită (1918-1940)*, București, 2003.
- Shlapentokh, Shlapentokh 1993 – Dmitry Shlapentokh, Vladimir Shlapentokh, *Soviet Cinematography, 1918–1991: Ideological Conflict and Social Reality*, New York, 1993.
- Simu 2019 – Mona Simu, *O privire de ansamblu asupra câtorva instituții culturale în România, între Primul Război Mondial și perioada actuală*, în *Calitatea vieții*, XXX, 2019, 4, p. 370-386.
- SJAANR – Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale ale României.
- Socaciu 2010 – Oliviu Socaciu (coord.), *Aiud. Localitate urbană multiseculară*, Alba Iulia, 2010.
- Ursprung 2010-2011 – Daniel Ursprung, *Geschichtsschreibung und Vergangenheitsbewältigung in Rumänien. Von den Mühen des Umgangs mit zeitgeschichtlichen Themen*, în *Südost-Forschungen*, 69-70, 2010-2011, p. 358-388.
- Vais 2009 – Gheorghe Vais, *Clujul eclectic. Programe de arhitectură în perioada dualistă (1867-1918)*, Cluj-Napoca, 2009.

Călin Anghel

- Vande Winkel, Welch 2011 – Roel Vande Winkel, David Welch (ed.), *Cinema and the Swastika: The International Expansion of Third Reich Cinema*, New York, 2011.
- Vasile 2010 – Cristian Vasile, *Cinematografia în anii stalinismului (1948-1953). Control ideologic și structuri instituționale*, în *Revista istorică*, XXI, 2010, 1-2, p. 5-29.
- Vasile 2016 – Aurelia Vasile, *L'action cinématographique française en Roumanie de 1945 à la Guerre froide*, în *Relations internationales*, 166, 2016, 2, p. 117-136.
- Wollmann 2018 – Volker Wollmann, *Patrimoniu preindustrial și industrial în România*, vol. VII, Sibiu, 2018.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

RURAL COMMUNITY AND THE FORMATION OF MODERNITY IN THE USSR IN THE SECOND HALF OF THE 1940s – EARLY 1950s*

Nataliia PAVLOVA**

Olga SUKHOVA***

Abstract. *This article examines the tools of social policy and the representation of modernity in the corporate consciousness of the Soviet peasantry, continuing the 1990s discussion within Western historiography regarding the opposition of modernity and neo-traditionalism, their possible convergence, the multifaceted nature of modernity and its otherness, going beyond the liberal Western model. Soviet modernity is characterized by the author as a socio-cultural construct, a projection of ideological and political policies. It is utopian, in fact, given the massive material losses of the USSR during the war and famine of 1946 – despite which, imaginary projections of the prospect of a rich and prosperous life in the industrial future were formed in the consciousness of the impoverished and hungry Soviet peasants.*

Keywords: *social history, sources, USSR, rural community, modernity, 1950s.*

Introduction

The transformation of the world of the Soviet countryside in the 1930s through to the early 1950s shows that socio-demographic and migration processes were becoming a key factor in the evolution of ideas. These transformations were not related to non-economic coercion or changes in the government's agrarian policy, since in the post-war period, collective farms (*kollektivy*), contrary to the expectations of the peasants, were not dissolved, but began to be used with tenfold force as a means for non-economic coercion and resource mobilization.

Despite this, the period from the second half of the 1940s through to the early 1950s can be viewed as a new stage in the formation of the Soviet (industrial) identity of the collective farms and the peasants who worked them. This is indicated, among other things, by the change in expenditure in family budgets and, consequently, in consumer strategies. According to official data, within the first five-year post-war period spending on manufactured goods increased from 33.2% to 37.1% in real terms, twice as much as the increase in spending on food purchased from public eateries and

* The research was funded by Russian Foundation for Basic Research according to the project no. 21-09-43020: *Agrarian Policy in the USSR and Regional Features of Its Implementation (1922–1991)*.

** Penza State University, Russian Federation; e-mail: nataliia.pavlova@inbox.ru.

*** Penza State University, Russian Federation; e-mail: savtemp@yandex.ru.

visits to cinemas and theatres.¹ Kerosene (whose consumption per capita more than tripled in 1945–1950) and textiles (consumption of which increased by 7.7 times) were by far the most important products in the list of manufactured goods. In 1950, 3,597,000 watches, 37,000 motorcycles and 230,000 sewing machines were sold in rural areas.²

However, there is evidence of a large number of half-starved collective farmers, which casts doubt on the reliability of the official statistics. But in our opinion, the steady growth in sales of watches, machinery and equipment to private households corresponds to the reality, although it shows a different trend. The fact is, in terms of providing material and social benefits to experts in agriculture, the program of state support for agronomists, livestock experts, veterinarians and land surveyors had already become a reality in 1945.

Methodology

The principal methodological basis of for this study was the history of daily life, as well as the concept of social constructionism or the theory of constructing social reality. The logic of the research also focuses on the principle of the typology of social transformations. Modern science distinguishes social transformations at the local–regional level and the institutional level, and identifies transformations of both a subsystemic and systemic nature.

Results

The social initiatives of the Soviet state aimed, on the one hand, to generate support for the ruling party (in a political context) and, on the other hand, to strengthen aspirations of those focused on scientific and technical innovations, as well as to rationalise economic activity. It should be noted that the measures of social support were extended to the agricultural professionals of the local area, workers of machine–tractor stations and state farms. In July 1945, the Council of People’s Commissars of the USSR issued a decree entitled “Household arrangements for agronomists, livestock experts, veterinarians and land surveyors working in agriculture and living in rural areas.” The People’s Commissariat of Agriculture introduced specific concepts of social support. It was stipulated that the authorities would provide families with household plots of up to 0.25 hectares (at the expense of state funding and, in the absence of free land, at the expense of state-run farm funding). In August 1945, salary structures for chief agronomists of the district land departments would be set to be competitive with the salaries of the chairmen of the district executive committees. The agricultural

¹ *Istoriya* 1988, p. 183.

² *Ibid.*, p. 183–184.

professionals would be exempted from handing over the potatoes they had grown to the state. "Strictly on a voluntary basis," collective farms and state farms were to sell cattle to agricultural experts (one cow and one heifer). By the end of 1946, everyone was supposed to have been provided with a comfortable house. Agricultural professionals would be provided with loans for the purchase of livestock (up to 3,000 rubles for a period of up to three years) and housing construction (up to 10,000 rubles for a period of up to seven years). Twenty-thousand bicycles were produced and sold within the period. Chief agronomists of the district land departments had one harness horse and a cart. In the third and fourth quarters of 1945, 26 million rubles were allocated for the sale of manufactured goods.³

It was assumed that agronomists, veterinarians and livestock experts would be able to purchase a woollen suit, one pair of leather shoes, a coat, one pair of galoshes and 30 meters of cotton fabric. Mechanics of machine-tractor stations and engineers would receive additional fabric for making uniforms, and land surveyors would receive tarpaulin raincoats.⁴

However, in 1945, when discussing the draft resolution, the agricultural department of the Central Committee of the All-Russian Communist Party of the Bolsheviks stated that the state was not able to provide each of the 87,000-plus agricultural experts with a cow and a bicycle. Therefore, the state support program was extended only to managers in agriculture (46,000 people). But even in this case, the ambitious plans met obstacles, such as a lack of rubber and metal for the production of bicycles, among others.⁵ Nevertheless, it could be argued that this particular category of the population was the main consumer of manufactured goods in rural areas.

The preference given to agricultural experts stirred up aspirations among collective farms administrators. At the end of 1949, the editorial office of the newspaper *Stalinskoye znamya* (of Penza region) received a letter from Nikolay Nikitin, the Chairman of the collective farm "Ilyich's Zavety" (Pachelmsky district), asking if the privileges set for experts in agriculture and those living in rural areas applied to collective farm leaders if they completed the two-year courses designed for this role. The local authorities rejected Nikitin's request to receive social benefits. The authorities stated that "The leaders of the collective farms enjoy all the rights and benefits set for collective farmers but not experts."⁶

However, in the early 1950s the state social policy in relation to the administration of collective farms underwent significant changes. On 9 July

³ RSASPH, fund 17, description 123, vol. 321, fol. 21–23.

⁴ Ibid., fol. 27.

⁵ Ibid., fol. 42–43.

⁶ SAPR, fund R-1913, description 1, vol. 1649, fol. 210.

1950, the Council of Ministers of the USSR and the Central Committee of the All-Union Communist Party adopted a resolution called “Tasks of the Party and Soviet organizations to further support the leaders and other administrators of collective farms,” which confirmed the aim of advancing the collective farm peasantry to a “prosperous and cultural life.” It consolidated the most important task of “communist construction which was namely the elimination of the difference between town and countryside.”⁷ According to the resolution, the leaders of the collective farms were granted the privilege to obtain construction loans and purchase livestock. The state lowered agricultural tax and the quantity of agricultural products that farms were required to hand over to the state. Administration staff was entitled to receive education in schools, two-year colleges and on professional development courses.⁸

The end of the war and the transition to a peaceful life increased the importance of sociocultural factors that shaped the industrial identity and modernity of the collective farm peasantry. Society returned to its pre-war life and revived the standard models and everyday practices of the urban subculture, through which the values of the modern era were shared.

Politically, villagers were nurtured by being given access to the benefits of urban life. In this regard, on 17 August 1946, the authorities of the Rostov region adopted a resolution by the Central Committee of the All-Union Communist Party of the Bolsheviks on the activities of the Salsk district committee of the Rostov region, in which they demanded that shortcomings in political and economic management be eliminated as soon as possible. In addition to obligations on restoring the number of cattle and horses, and eliminating excessive guardianship and bureaucratic administration, the resolution included a clause on the restoration in 1946 of all rural clubs, reading rooms and libraries in the area, and that they should be provided with firewood, lighting and literature. In 1946, the Ministry of Cinematography received an order to allocate three sets of sound equipment, five mobile sound–film projectors, three “L-3” power generators and two cars for the Salsk area.⁹

Data for the Penza region indicate that in May 1947, the state cinema circuit included 14 city sound cinemas, 26 cinemas in rural areas, 19 sound cinemas in collective and state farms, 40 mobile sound–film projectors and 22 mobile silent film projectors.¹⁰ From 1 March to 20 May 1947, 5,860 films were shown in the region, of which 3,240 were shown in the countryside. The

⁷ KPSS v rezolyutsiyax 1985a, p. 233–234.

⁸ Ibid., p. 236–238.

⁹ Ibid., p. 51–54.

¹⁰ SAPR, fund P-148, description 1, vol. 1798, fol. 4.

films were watched by 713,600 people, of whom 250,000 were from rural areas and 463,600 came from cities.¹¹

Among the obstacles to the development of cinema in rural areas was the low level of electricity service in the region and the lack of generators. However, mass rural electrification was on its way and, in fact, began in 1945. It took at least a quarter of a century to complete the process.¹² A frequent reason for cancelling a film showing was the lack of fuel (gasoline or oil) to fill generators. In rural areas, 68 cinemas and mobile film projectors were often idle due to the lack of fuel or the refusal of the district administration to provide transport, or because there were not enough projection technicians or cinema rooms (especially in winter, when there were only five or six heated rooms for watching films).¹³

The Cinema Directorate was assigned a decisive role in organising agitation and propaganda campaigns. In early 1946, before the elections to the Supreme Soviet of the USSR, the Penza region held two film festivals. In January and February 1946, 1,242 films were shown at polling stations and 150,000 voters were welcomed there.¹⁴ Lectures and reports on the domestic and foreign policy of the USSR were given before the start of film shows.

In January 1947, the regional administration of cinematography applied to the Ministry of Cinematography of the Russian Socialist Federative Soviet Republic with a petition for the allocation of additional funds for developing cinema in the Penza region. It was believed that the daily number of movie visits in the late 1940s could be reconstructed for the better.¹⁵ In particular, the regional administration of cinematography required 45 mobile film projectors and 20 generators for remote villages in order to show films twice a month in each village. Consequently, in remote villages, films were shown no more than once a month, or even less often. At the same time, it took five tons of gasoline to refuel cars and three tons of oil to start generators.¹⁶

Oleg Renatovich Hasyanov noted that from 1946, the development of cinema in the Ulyanovsk and Kuibyshev regions also showed a positive trend. In the Kuibyshev region, 4,996 more sessions were shown 1946 than in the previous year.¹⁷ In the Ulyanovsk region, the number of permanent cinema projectors increased from 59 (of which 21 were not operating) in 1944 to 304 in 1952. Of this number, 283 permanent cinema projectors were allocated to

¹¹ Ibid., fol. 3–4.

¹² *E'nciklopediya* 2001, p. 687.

¹³ SAPR, fund P-148, description 1, vol. 1798, fol. 3–4.

¹⁴ Ibid., fol. 5.

¹⁵ Ibid., fol. 7.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Hasyanov 2018, p. 217.

serve rural settlements.¹⁸ The characteristics of rural cinema also improved, with audiences able to enjoy both sound and pictures. In 1948, all silent cinema projectors were replaced by sound ones in Kuibyshev region.¹⁹

The number of permanent cinema projectors in the USSR increased in the period 1940–1950s from 8,000 to 13,000, and the number of mobile units from 11,500 to 19,200.²⁰ As of 1 January 1952, there were 12,174 permanent and 20,995 mobile rural cinema projectors in the USSR. In Primorsky Territory, the number of rural permanent and mobile cinema projectors increased from 58 to 168 between 1945 and 1951. In 1949 the entire rural cinema network transitioned from silent to sound cinema. In 1945 1,018,000 people watched 11,860 films in rural areas. In 1950, 29,852 films were shown and 2,903,000 people visited cinemas.²¹ Yet films still only came to the villages after a long delay. For example, the film *Kubanskiye kazaki* was shown on collective farms 6 or 8 months after it was released, and in a number of collective farms this film was not seen at all.²²

The post-war years witnessed the rapid installation of radio sets in rural areas, although many collective farmers obtained a radio set only decades later. By the early 1950s, collective farms had access to only 6,404 out of 21,971 radio base stations available in the USSR. In some areas, the rate was so low that it caused serious concern about the effectiveness of mass political work with the population. For example, in the Pskov region, only 11% of collective farms and 0.6% of collective farmers' houses were equipped with radio sets.²³

An increasing number of rural clubs, along with the restoration of material and financial resources damaged during the war, encouraged the advancement of political education among the collective farm peasantry. In 1948 there were 6,797 clubs, of which only 3,368 were housed in a specially equipped building; 1,700 were used in another capacity for more than a year.²⁴ Fortunately, a large number of new village clubs were built in the Russian Socialist Federative Soviet Republic. In 1947, 729 club buildings were erected with the help of the residents themselves; in 1948, 1,380 clubs were built. By 1950, the total number of clubs and reading rooms had grown to 116,100 (compared to 1940, when there were 108 institutions in rural areas), including

¹⁸ Ibid., p. 220.

¹⁹ Ibid., p. 223.

²⁰ *Istoriya* 1988, p. 203.

²¹ RSAE, fund 9476, description 1, vol. 2507, fol. 104.

²² Ibid., fol. 103.

²³ Ibid.

²⁴ *Istoriya* 1988, p. 195.

4,506 regional houses of culture, 34,795 rural clubs, 40,484 reading rooms and 32,116 collective farm clubs.²⁵

The successes in the social and cultural life of some collective farms were impressive. A report by Pyatkov, head of the Yurgovsky rural collective farm club of Toguchinsky district, Novosibirsk region, says that at the end of the fourth five-year plan in 1950, the Gigant collective farm (one of the largest in the region) had 13 cattle buildings with a supply of fresh water, a sawmill, a hydroelectric power station, a granary, a sausage shop, a mill, a shared collective farm radio base station for 600 radio sets, a veterinary clinic, a garage for 10 cars, and 20 private houses for collective farmers “with steam heating, a bathroom, running water, electricity and radio. The old church was completely converted into a village club with an auditorium for 120 seats, electrified and radio-equipped.”²⁶ Construction of a rural culture club was scheduled for completion. The club’s musical instruments included a piano, a button accordion, a guitar, a mandolin and a balalaika, and board games (six sets of checkers and chess, dominoes) were also available. The collective farm purchased seven balls and volleyball nets for sports.²⁷

It should be admitted that the Soviet leadership paid special attention to the formation of “imaginary” constructs of Soviet modernity. This was expressed primarily in the vigorous activity of party organizations conducting scientific and educational propaganda at the end of the war. For example, on 27 September 1944, the Decree of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks was adopted on the “organization of scientific and educational propaganda.”²⁸ In pursuance of party policies and ideologies, 500,000 lectures were given in the villages of the Russian Socialist Federative Soviet Republic in 1945. By 1948 the number was 933,000, and a year later the figure doubled again. During the sowing and harvesting campaigns, lectures and concerts of propaganda teams were held not only in clubs, but also in field camps and other farm premises. For example, there were more than 600 propaganda teams in the Krasnodar region in 1949. During the year they gave 20,000 concerts, which were attended by about 500,000 people.²⁹

Agricultural houses turned out to be effective means of promoting a scientific approach to productivity and praising the excellent performance of the best agricultural experts. In April 1952, there were more than 3,000 such houses on collective farms in the USSR. Lectures on agricultural topics,

²⁵ Ibid.

²⁶ RSAE, fund 9476, description 1, vol. 2507, fol. 21.

²⁷ Ibid., fol. 20.

²⁸ *KPSS v rezolyuciyax* 1985b, p. 521–523.

²⁹ *Istoriya* 1988, p. 198–199.

refresher courses and thematic exhibitions were held there for this purpose. Sharing best practice among agricultural workers was considered the main goal of creating the houses of agricultural culture.³⁰ At the same time, local authorities in some regions paid insufficient attention to the best practice achieved, despite a large number of research and development approaches to organizing agricultural work. Thus, research and development work in Tula region was assessed as unsatisfactory, since suitable conditions were not created there for the dissemination of innovative technologies, for example, agricultural techniques for sowing winter crops, used in Lukyanov's brigade ("Znamya Lenina" collective farm, Shchekino district) or the two-row hives used by the beekeeper Dobryakov ("Budyonny" collective farm, Volovsky district).³¹

According to the model pattern of the collective farmhouse of agricultural culture, such centres for the dissemination of innovative agricultural techniques were created as a result of decisions made in the general meetings of collective farmers and were maintained at the expense of collective farms. An experimental plot of up to three hectares in size was allocated for such work. The management of the house was carried out by the district department of agriculture, and methodological support was provided by regional experimental research stations.³²

Analysing award documents – primarily the personal records of collective farm members who achieved great advances in their work – allows us to highlight the constructs of modernity. For example, a personal record issued to the foreman of the field brigade of the collective farm "Iskra" Rezvan Yusupovich Volkov by the Sosnovoborsk District Executive Committee of the Penza region says that the main award criteria for his outstanding conceptual contribution and fundamental work advancement were intensive work performance and a scientific approach to the organization of labour. Such performances essentially served as indicators of innovative aspirations, forming a new social type of the modern collective farmer:

From year-to-year, comrade Volkov fulfils and overfulfills all tasks assigned to the brigade. In 1948, the brigade fulfilled the plan for spring sowing by 115%. Out of 7 units in the brigade, 5 units received personal bonuses. The brigade is currently preparing for a high yield in 1949. 1,725 dung wagons were transported to the fields instead of the 400 wagons set by the collective farm board. Thirty centners of ash were procured, and snow retention was carried out on an area of 180 hectares. The seeds were cleaned and brought to sowing condition. In the winter period, the brigade is intensively engaged

³⁰ RSAE, fund 9476, description 1, vol. 2507, fol. 5–7.

³¹ Ibid., fol. 2–3.

³² Ibid., fol. 44–49.

in studying agricultural technology and methods of brigade labour at the agricultural club.³³

Discussions

The conclusions of the authors concretise the results of the discussion on Soviet modernity, pointing to the irreconcilable opposition of modernity and neo-traditionalism, as well as the possibility of combining modernity and tradition, emphasising the versatility and otherness of modernity and its location outside the liberal Western model.³⁴ The issues of this discussion are reflected in the monograph by Anatoly Grigorievich Vishnevsky, published in 1998. It had not lost its relevance a decade later, by the time of its second edition.³⁵ In addition, a concrete historical analysis of the features of Soviet modernity (another type of industrial society) as “imaginary representations, cultural constructs, ideological and political aspirations” is relevant and significant.³⁶

Conclusions

Society returned to the usual mode of life, interrupted by the war, replicating standard examples and everyday practices of the urban subculture, through which values and culture's beliefs of the modern era were embraced and shared. It should be noted that the peasants' focus on modern technologies and the practices of everyday life and leisure rapidly gained in importance, partially reconciling them to the preservation of the collective farm system. The post-war village was going through difficult times, representing a complex interweaving of severe practices of everyday life while shaping the life models and aspirations of Soviet modernity.

The tragedy of collective farms could be seen in the scenes of social anorexia, which were seen in resettlement migration and the abandonment of villages. At the same time, the formation of constructs of imaginary rural urbanism began in the fields of scientific knowledge and the scientific organization of labour, as well as in consumer strategies. This process was also observed in the movement against discriminatory restrictions against the collective farm peasantry. The concept of a rational structure of agricultural production based on market relations and a high level of mechanisation became the new basic concepts of corporate consciousness.

Glorification of technical progress, represented exclusively as the main and direct outcome of collectivisation and the agrarian policy of the

³³ SAPR, fund R-1913, description 1, vol. 1649, fol. 36.

³⁴ David-Fox 2015, p. 37; Lovell 2016, p. 68.

³⁵ Vishnevskij 2010.

³⁶ David-Fox 2016, p. 79.

Bolsheviks (this was proclaimed in the Soviet media and in the speeches of political education propagandists) aimed to invade borderline cultural areas of the peasant community (their freedom), and the “sacralised” presentation of the material was able to adapt the peasant consciousness to the hostile environment of the industrial era. All this contributed to the formation of hierarchical ties between the elements of a new social identity, corresponding to the historically established orders.

By constructing standard samples of everyday culture, symbolic activity ensured the orderliness of life and facilitated the restoration of the disturbed social system. At the same time, it is important to take into account that the manifested social practices, patterns of behaviour and stable psychological reactions were a field of active interaction: peasant consciousness should not be perceived solely as an object of manipulation, or as an insurmountable obstacle to innovation. In this case, both opposition to collectivisation and the scepticism of collective farmers regarding the attainability of a bright future can be considered in two ways: on the one hand as a form of resistance, on the other as instruments for correcting the actions of forces external to the rural community.

Bibliographical Abbreviations

David-Fox 2015	– Michael David-Fox, <i>Crossing Borders: Modernity, Ideology, and Culture in Russia and the Soviet Union</i> , Pittsburgh, 2015.
David-Fox 2016	– Michael David-Fox, <i>Modernost' kak voobrazhaemoe, modernost' kak instrument: est' li dvizhenie vpered?</i> , in NLO, 4 (140), 2016, p. 79–91.
E'nciklopediya 2001	– <i>Penzenskaya e'nciklopediya</i> , Moscow, 2001.
Hasyanov 2018	– Oleg Hasyanov, <i>Povedennaya zhizn' sovetskogo krest'yanstva perioda pozdnego stalinizma. 1945–1953 gg.: na materialax Kujby'shevskoj i Ul'yanovskoj oblastej</i> , Moscow, 2018.
Istoriya 1988	– <i>Istoriya krest'yanstva SSSR. Istoriya sovetskogo krest'yanstva. Krest'yanstvo v gody' uprochneniya i razvitiya socialisticheskogo obshchestva 1945 – konec 1950-x gg.</i> , vol. 4, Moscow, 1988.
KPSS v rezolyuciyax 1985a	– <i>Kommunisticheskaya partiya Sovetskogo Soyuza v rezolyuciyax i resheniyax s'ezdov, konferencij i plenumov CžK (1898–1986)</i> , 1946–1955, vol. 8, Moscow, 1985.
KPSS v rezolyuciyax 1985b	– <i>Kommunisticheskaya partiya Sovetskogo Soyuza v rezolyuciyax i resheniyax s'ezdov, konferencij i plenumov CžK (1898–1986)</i> , 1938–1945, vol. 7, Moscow, 1985.
Lovell 2016	– Lovell Stiven, <i>Sovetskaya modernost': novy'e podxody, a takzhe i stary'e</i> , in NLO, 4 (140), 2016, p. 68–69.
RSAE	– Russian State Archives of Economics. Moscow.
RSASPH	– Russian State Archive of Social and Political History. Moscow.

SAPR

Vishnevskij 2010

– State Archives of the Penza Region. Penza.

– Anatoly Vishnevskij, *Serp i rubl'. Konservativnaya modernizaciya v SSSR*, Moscow, 2010.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primmate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasion-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

UN EXEMPLAR AL LUCRĂRII *SICRIUL DE AUR* (1683) ÎN COLECȚIA MUZEULUI MUNICIPAL „IOAN RAICA” SEBEȘ

Florin BOGDAN*

A Copy of *Sicriul de aur* (The Golden Coffin) (Sebeș, 1683) in the Collection of the “Ioan Raica” Municipal Museum of Sebeș

Abstract. *Sebeș occupies an important place in the history of sixteenth- and seventeenth-century Transylvanian and Romanian printing. The two publications under consideration are the Sbornicul slavon (the Slavonic Sbornik) printed by deacon Coresi in 1580 and the work of Ioan Zoba of Vinț, Sicriul de aur (The Golden Coffin), which appeared in 1683. This paper tackles a copy of the latter work, recently purchased by the “Ioan Raica” Municipal Museum Sebeș. The copy, which originated from a private collection from Bucharest, is complete, and circulated in Transylvania in the eighteenth century. The presence of the volume in the holdings of the Sebeș museum enriches its collection, especially in terms of the cultural history of the Transylvanian town at the end of the seventeenth century.*

Keywords: *Ioan Zoba of Vinț, old Romanian book, seventeenth century, handwritten notes, Transylvania.*

Cuvinte-cheie: *Ioan Zoba din Vinț, carte românească veche, secolul al XVII-lea, note manuscrise, Transilvania.*

Tiparul din Transilvania secolelor XVI-XVII este prezent în diverse centre urbane importante ale provinciei: Sibiu, Cluj, Brașov, Alba Iulia, Oradea sau Șumuleu-Ciuc. Au fost și excepții, în unele așezări mici existând episoade cu activitate tipografică redusă, *officine*, în care s-a tipărit câte o carte sau cel mult două. Avem în vedere localități precum: Abrud, Criș, Orăștie sau Sebeș. Primele trei așezări enumerate apar în peisajul tipografic transilvănean doar în veacul al XVI-lea, însă ultimul, Sebeșul, este prezent și la sfârșitul secolului al XVI-lea, precum și la finalul celui următor.

Dacă primul episod de activitate tipografică la Sebeș este legat de numele diaconului Coresi și de apariția *Sbornicului slavon* (1580)¹, cea de-a doua apariție editorială din aceeași localitate este legată de numele lui Ioan Zoba din Vinț² și de culegerea sa de predici funerare intitulată *Sicriul de aur*³.

* Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România; e-mail: bogdan_florin_reghin@yahoo.com.

¹ BRV I, nr. 28, p. 81-85; BRV IV, nr. 28, p. 173-174; Râpă-Buicliu 2000, p. 33; RMNy I, nr. 477, p. 446-447.

² Despre activitatea lui Ioan Zoba din Vinț au fost publicate, de-a lungul timpului, numeroase studii. Vezi Dumitran *et alii* 2000; *Molităvnic* 2009 sau, mai nou, Zoba 2019, îndeosebi studiul introductiv.

³ BRV I, nr. 80, p. 269-279; BRV IV, nr. 80, p. 205-206; Veress 1931, I, p. 123; RMK II, nr. 1532; Zoba 1984; Râpă-Buicliu 2000, p. 191-192.

Cartea a fost imprimată folosindu-se materialul tipografic din *officina* de la Alba Iulia, fiind singura dintre tipăriturile apărute în această perioadă cu foaia de titlu ilustrată⁴. Numele tipografului se regăsește la finalul cărții, cu menționarea a încă patru ucenici⁵. De pe ultima filă, din colofon, aflăm că volumul s-a tipărit începând cu data de 15 martie până în 17 septembrie⁶ și sub patronajul principelui Transilvaniei, Mihail Apafi I, așa cum reiese din textul foii de titlu⁷. Unele exemplare au o filă suplimentară pe care apar numele celor care au contribuit la apariția cărții: protopopul Gheorghe, din Daia, protopopul Văsiu, din Alba Iulia, și protopopul Oprea, din Armeni⁸.

Recent, un exemplar al *Sicriului de aur* a fost achiziționat de către Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș dintr-o colecție particulară din București⁹. Exemplarul avut în vedere – de formatul în 4° (cu dimensiunile de 19,5 x 14,5 cm) – conține [4] f. + 168 f., beneficiind de o legătură realizată din tăblii de lemn, îmbrăcate în piele. Coperta 1 este decorată cu un chenar din linii, completat de ornamente florale și vegetale și un crucifix aurit, în câmpul central. Coperta 2 este similară din punctul de vedere al ornamentației, fiind utilizat același tip de chenar, în mijloc fiind dispuse benzi decorative cu ornamente florale și vegetale completate de elemente decorative geometrice (linii). Se păstrează cele două încuietori ale volumului. Starea generală de conservare a volumului este bună, cartea fiind restaurată relativ recent¹⁰.

Istoricul piesei este unul foarte interesant. În cea de-a doua jumătate a secolului al XX-lea volumul se afla în colecția bibliofilului clujean Atanasie Popa, fiind cercetat de către Florian Dudaș în anul 1982. La momentul respectiv, lucrarea păstra doar 168 de file, lipsind cele patru, nenumerotate, de la început și legătura¹¹. În mod cert putem afirma că restaurarea volumului a avut loc în intervalul 1982-2020, înainte de achiziția acestuia de către muzeul din Sebeș, și că, în acel moment, au fost adăugate cele 4 file de la început, dar și legătura!

Din punct de vedere documentar volumul aduce o serie de contribuții referitoare la viața de familie și cea religioasă din micile comunități ardelenene în prima jumătate și la mijlocul secolului al XVIII-lea. Pe fila [3]^r poate fi citit anul „1819”, iar pe fila 11^v „Tatăl, Fiul și Duhul Sf[ă]nt, Sf[ă]ntă Troiță” [...]

⁴ Mârza 1998, p. 69-70.

⁵ *Ibidem*, p. 71.

⁶ *Ibidem*, p. 70.

⁷ Mârza, Bogdan 2013, p. 23.

⁸ *Ibidem*, p. 118, 219.

⁹ Fostul proprietar a dorit să rămână anonim. Istoricul circulației volumului poate fi reconstituit cu dificultate, singurele informații certe datând din a doua jumătate a secolului al XX-lea.

¹⁰ Nu se cunoaște laboratorul în care au fost efectuate intervențiile de restaurare.

¹¹ Dudaș 2007, p. 145.

[text religios, fără importanță documentară]; pe fila 82^v regăsim un text greu lizibil și anul „1818”. O notă manuscrisă, ce aduce aminte de un eveniment din viața de familie, este redactată pe fila 12^r: „Să să știe când au născut Ion Ion [?] au fost anii D[o]mnului 1738 m[eși]ța Mai dni 20”, fiind completată de o alta, aflată la fila 168^r: „Când m-am însurat eu diacu[l] Ghiorghie din Urisiul de Jos 176[2][?]”. Ultima însemnare localizează și zona în care se afla cartea în anul 1762: localitatea Urisiu de Jos (în prezent în județul Mureș). O altă notă manuscrisă, ceva mai veche, aduce noi informații cu privire la circulația volumului în spațiul mureșean, pe fila 168^v fiind redactat un text cu atribut de ex-libris: „Această Propovedanie iaste a lui Popa Mihăilă și o au dat Popa Ștefan din Tele[a]c de tot. Să [să] știe de când s-au însurat Mihăilă diac au fost vălet 1720”. Numele localității din text – Teleac, sat aflat la o distanță relativ mică de Urisiul de Jos – este mult mai cunoscut ca loc de naștere al cardinalului Alexandru Todea. O altă însemnare se regăsește tot la finalul volumului, pe aceeași filă 168^v și menționează un eveniment din viața ecleziastică a localității de pe Valea Beicii, așa cum este cunoscută zona în județul Mureș: „12 viner[i] la The[o]dor, în post[ul] mare, la Blo[go]veștenii, la Pașt[i], la Rusali[i], la Crăciun. Protopop Crăciun l[e]-am socotit cu soborul în Urisiul de Jos 1728”. Interesant este faptul că volumul a circulat în vechime în spațiul geografic al actualului județ Mureș, dar, în prezent, în zonă nu se păstrează niciun exemplar al lucrării¹²! Nu este exclusă varianta conform căreia volumul a rămas pentru o perioadă îndelungată în biblioteca parohială de la Urisiu de Jos, în care se mai regăseau și alte cărți vechi: *Antologhion* (Râmnic, 1745), *Octoib* (Iași, 1749), *Liturghier* (Blaj, 1756), *Octoib* (Blaj, 1760), *Apostol* (Blaj, 1767), *Penticostar* (Blaj, 1768) – 2 exemplare, *Octoib* (Blaj, 1770), *Triod* (Blaj, 1771), *Minologhion* (Blaj, 1781), *Biblia* (Blaj, 1795), *Liturghier* (Blaj, 1807), *Psaltire* (Blaj, 1809) și *Teologie morală* (manuscris, Urisiu de Jos, 1795)¹³.

Din punctul de vedere al rarității, la momentul de față, putem spune că *Sicriul de aur* este o lucrare relativ rară, fiind repertoriate aproximativ 40 de exemplare, ele regăsindu-se în colecțiile unor instituții de prestigiu ca: Muzeul Național al Unirii Alba Iulia (3 exemplare)¹⁴, Arhiepiscopia Ortodoxă Alba Iulia (3 exemplare)¹⁵, Muzeul Județean Satu Mare (2 exemplare)¹⁶, Biblioteca Sfântului Sinod București¹⁷, Biblioteca Batthyaneum Alba Iulia¹⁸, Mitropolia Ortodoxă Sibiu (4 exemplare)¹⁹, Biblioteca Academiei Române – filiala Cluj-

¹² Vezi Mihu, Bogdan 2009.

¹³ Mihu 1994, p. 387-390.

¹⁴ Bogdan 2021, p. 25-26.

¹⁵ Mârza, Dreghiciu 1989, p. 139-140.

¹⁶ Bărnăușu 1998, p. 17-19.

¹⁷ Informație oferită de părintele arhimandrit dr. Policarp Chițulescu.

¹⁸ Bica 1980, p. 239.

¹⁹ Braicu, Bunea 1980, p. 110-112.

Napoca (4 exemplare)²⁰, Biblioteca Universității din Oradea (2 exemplare)²¹, Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca (2 exemplare)²², Biblioteca Academiei Române București (5 exemplare)²³, Biblioteca Națională a României (8 exemplare)²⁴, 1 exemplar menționat în colecția Bibliotecii Centrale Universitare „Carol I” București²⁵, 1 exemplar în colecția Bibliotecii Centrale Universitare „Mihai Eminescu” Iași²⁶ și 1 exemplar în colecția Muzeului Național Brukenthal din Sibiu²⁷. Desigur, editarea unor noi cataloage de carte românească veche ar putea schimba situația, însă nu în mod radical; considerăm că nu pot exista mai mult de 60 de exemplare păstrate din această tipăritură!

Fig. 1. Ioan Zoba din Vinț, *Sicriul de aur*, Sebeș, 1683 – foaia de titlu

²⁰ Urs 2011, p. 123-126.

²¹ Dudaș 2007, p. 146-147.

²² Mosora, Hanga 1991, p. 27-28.

²³ Informație verificabilă în catalogul online al bibliotecii.

²⁴ Informație verificabilă în catalogul online al bibliotecii.

²⁵ CVR 1972, p. 31-32.

²⁶ Bodinger, p. 16.

²⁷ Pascu 1976, p. 24.

Achiziția exemplarului din *Sicriul de aur* nu înseamnă doar îmbogățirea patrimoniului deținut de Muzeul Municipal „Ioan Raica” din Sebeș – la o scurtă privire volumul întrunește toate calitățile și punctajele pentru a putea fi declanșată procedura de clasare în Patrimoniul Cultural Național, categoria Tezaur – ci, în același timp, înapoiază comunității o bucată din istoria culturală a Sebeșului de la sfârșitul secolului al XVII-lea.

Explanation of Figures

Fig. 1. Ioan Zoba of Vinț, *Sicriul de aur* (The Golden Coffin), Sebeș, 1683 – title page.

Abrevieri bibliografice

Bărnăușu 1998	– Elena Bărnăușu, <i>Carte românească veche în colecții sătmărene</i> , Satu Mare, 1998.
Bica 1980	– Cristina Bica, <i>Tipăriturile românești vechi existente în Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia. Catalog</i> , în <i>Apulum</i> , XVIII, 1980, p. 233-251.
Bodinger	– Martin Bodinger, <i>Catalogul cărților rare și prețioase</i> , Iași, f.a.
Bogdan 2021	– Florin Bogdan, <i>Cartea românească veche în colecțiile Muzeului Național al Unirii Alba Iulia</i> , Alba Iulia, Cluj-Napoca, 2021.
Braicu, Bunea 1980	– Doina Braicu, Victor Bunea, <i>Cartea veche românească din secolele XVI-XVII în colecțiile Arhiepiscopiei Sibiului</i> , Sibiu, 1980.
BRV I-IV	– Ion Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, <i>Bibliografia Românească Veche. 1508-1830</i> , vol. I-IV, București, 1903-1944.
CVR 1972	– <i>Cartea veche românească în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare București</i> , prefață de Virgil Căndea, București, 1972.
Dudaș 2007	– Florian Dudaș, <i>Vechile tipărituri românești din Țara Bihorului</i> , vol. I, Timișoara, 2007.
Dumitran et alii 2000	– Ana Dumitran, Ioan Mircea, Botond Gúdor, <i>Noblețe prin cultură: Ioan Zoba din Vinț</i> , în <i>Apulum</i> , XXXVII, 2000, p. 11-21.
Mârza 1998	– Eva Mârza, <i>Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia 1577-1702</i> , Sibiu, 1998.
Mârza, Bogdan 2013	– Eva Mârza, Florin Bogdan (coord.), <i>Repertoriul tipografulor, gravurilor, patronilor, editorilor cărților românești (1508-1830)</i> , Sibiu, 2013.
Mârza, Dreghiciu 1989	– Eva Mârza, Doina Dreghiciu, <i>Cartea românească veche în județul Alba. Secolele XVI-XVII (catalog)</i> , Alba Iulia, 1989.
Mihu 1994	– Elena Mihu, <i>Carte veche românească pe Valea Beicii (județul Mureș)</i> , în <i>Marisia</i> , XXIII-XXIV, 1994, p. 365-390.
Mihu, Bogdan 2009	– Elena Mihu, Florin Bogdan, <i>Cartea românească veche în județul Mureș. Catalog (secolul al XVII-lea)</i> , Sibiu, 2009.
Molităvnic 2009	– <i>Molităvnic, Bălgrad, 1689</i> . Ediție îngrijită, studiu introductiv și glosar de Ana Dumitran, Alin-Mihai Gherman și Dumitru Vanca, cu un cuvânt înainte și cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Andrei, Arhiepiscopul Alba Iuliei, Alba Iulia, 2009.

Florin Bogdan

Mosora, Hanga 1991

– Elena Mosora, Doina Hanga, *Catalogul cărții vechi românești din colecțiile B.C.U. „Lucian Blaga” Cluj, 1561-1830*, Cluj-Napoca, 1991.

Pascu 1976

– Constantin Pascu, *Cartea românească veche în biblioteca Muzeului Brukenthal*, Sibiu, 1976.

Râpă-Buicliu 2000

– Dan Râpă-Buicliu, *Bibliografia Românească Veche. Additamenta I (1536-1830)*, Galați, 2000.

RMK I

– Szabó Károly, *Régi magyar könyvtár*, vol. I, Budapesta, 1879.

RMNy I

– *Régi Magyarországi nyomtatványok (1473-1600)*, I, Budapesta, 1971.

Urs 2011

– Otilia Urs, *Catalogul cărții românești vechi din Biblioteca Academiei Române filiala Cluj-Napoca*, Cluj-Napoca, 2011.

Veress 1931

– Andrei Veress, *Bibliografia română-ungară*, vol. I, București, 1931.

Zoba 1984

– Ioan Zoba din Vinț, *Sicriul de aur*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Anton Goția, București, 1984.

Zoba 2019

– Ioan Zoba din Vinț, *Cărare pre scurt pre fapte bune îndreptătoare*, ediție, note, studiu introductiv, glosar și lista prescurtărilor de Alin-Mihai Gherman. Transcrierea textului maghiar Kolumbán M. Judit, Alba Iulia, 2019.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasiens-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

ALEXANDER I, KAISER VON RUSSLAND. EIN REGIERUNGS- UND KARAKTERGEMÄLDE (1814), DE JOHANN DANIEL FRIEDRICH RUMPF ȘI TRADUCEREA ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Ana CATANĂ-SPENCHIU*

Johann Daniel Friedrich Rumpf's Alexander I, Kaiser von Russland. Ein Regierungs-und Charaktergemälde (1814) and the Romanian Translation

Abstract. *The important social and political events that governed the timeframe (1801–1825) of the reign of Tsar Alexander I – which include the French invasion of Russia, the wars of Napoleon Bonaparte against the Russians, his defeat, the withdrawal of troops, the burning of Moscow, the struggle against Napoleon and Alexander's victory – drew contemporaries to look with interest and to be vigilant as to the events and the protagonists involved. In this context, the biography dedicated to Alexander I, written by Johann Daniel Friedrich Rumpf, was translated into Romanian. This paper gathers information and highlights the image of the Tsar Alexander I and the textual relation between the German text and the Romanian translation.*

Keywords: *translation, Rumpf, Alexander I, biography, historical text.*

Cuvinte-cheie: *traducere, Rumpf, Alexandru I, biografie, text istoric.*

Introducere

Pentru publicul vorbitor de limbă română de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul veacului următor, textele care privesc istoria contemporană a perioadei devin o lectură firească, uzuală, care îndeplinește atât rol informativ, cât și de modelare a opiniei, reprezentând o variantă intermediară între discursul academic și cel de popularizare. Vizând noutățile din domeniul legislativ, cultural sau economic, textele istorice din această perioadă sunt însoțite de numeroase comentarii și observații critice, astfel fiind posibilă informarea și formarea unei conștiințe publice a cititorului. Faptele istorice prezentate sunt însoțite de considerații asupra culturii și civilizației unei regiuni descrise, fiind nelipsite elemente de geografie, economie și legislație¹.

Istoriografia acestei perioade este reprezentată de texte care privesc evenimentele din politica internă, dar nu numai. De interes crescut sunt broșurile care tratează istoria și evoluția altor popoare, evenimentele politice și relațiile dintre puterile influente pe plan european.

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Institutul de Cercetări Interdisciplinare, România; e-mail: anaspenchiu@gmail.com.

¹ Privitor la funcțiile textelor istorice, vezi Chiriac 2016, p. 30.

***Alexander I, Kaiser von Russland. Ein Regierungs- und Charaktergemälde* (1814), de Johann Daniel Friedrich Rumpf și traducerea în limba română²**

În acest context, biografia este una dintre speciile care tratează istoria contemporană din secolul al XVIII-lea. Aflându-se la intersecția dintre știință, artă și delectare, biografia se sustrage unei încadrări riguroase din punct de vedere academic, construcția unui individ în baza unui model stratificat de discurs științific se îmbină cu unul ficțional, dând

„naștere caracterului ambivalent al biografiei: imaginea marcată cultural asupra vieții și principalelor momente din viața unei personalități, precum și motivația acțiunilor sale depășește de cele mai multe ori cadrul real și tinde spre conturarea unei identități excepționale care capătă inevitabil o încărcătură ideologică”³.

La sfârșitul veacului al XVIII-lea biografia este încadrată în sfera literaturii de consum, spre deosebire de începutul secolului al XIX-lea, când acestei specii i se acordă un loc aparte, prin propagarea conceptului de umanitate universală, biografia fiind un mijloc de identificare și empatie ce transcende granițele sociale ale vremii⁴.

Dintre textele istorice care au circulat în limba română în această perioadă se evidențiază biografia țarului Alexandru I, scrisă de Johann Daniel Friedrich Rumpf. Originalul lucrării poartă numele de *Alexander I, Kaiser von Russland. Ein Regierungs- und Charaktergemälde*, Berlin, G. Hayn, 1814, și este dedicată nepotului lui Frederic cel Mare, Frederic Wilhelm al III-lea al Prusiei⁵. Indicații referitoare la textul lui J. D. F. Rumpf sunt menționate pe pagina de titlu a traducerii românești⁶: „*Arătarea stăpînirii și a caracterului lui Alexandru I, împăratul a toată Róssia, întocmită prin J. D. F. Rumpf, crăiescul praisesc a Direcției din Berlín Secretar-Expeditor, și Măririi Sale celui pre dreptate și moștenitoriu craiu al Borússiei Frídrih Vîlhelm III închinată, iară acum întîiu pre românie prefăcută și tipărită cu chipul împăratului, la Buda, în Crăiasca Tipografie a Universității Ungăriei, 1815*”⁷. Lucrarea nu a fost receptată numai în spațiul românesc, biografia dedicată țarului fiind tradusă și tipărită la Zutphen, în Olanda, *Karakterschets en kort overzigt der regeringwijze van Alexander den 1 keizer van Rusland*, H. C. A. Thieme, 1815⁸.

J. D. F. Rumpf, consilier la Curtea Regală prusacă, „crăiescul praisesc a Direcției din Berlin secretar expeditor”, este autorul unor lucrări referitoare

² Am mai abordat această temă, în Catană-Spenchiu 2021, p. 47-56.

³ Chiriac 2016, p. 32.

⁴ Ní Dhúill 2011, p. 15.

⁵ Pavel 2018, p. 1338.

⁶ Pentru descrierea textului, vezi BRV, p. 885.

⁷ Exemplarul de referință este cel de la Biblioteca Academiei Române, cota CRV 885.

⁸ Tavernier 2006, p. 400.

la administrația prusacă, legislație, descrieri geografice sau biografii. Iată câteva titluri: *Die Disputir- und Vortragskunst. Eine praktische Anleitung zum logischen Beweisen und Widerlegen und zum folgerichtigen Gedankenvortrage*, Berlin, 1833; *Berlin und Potsdam: Eine vollständige Darstellung der merkwürdigsten Gegenstände*, 1808 ș.a. *Lucrarea Dienst- und Rechts- Verhältnisse der preussischen Staatsbeamten von ihrem Dienstantritte bis zu ihrem Ausscheiden*, semnată de J. D. F. Rumpf, a fost tradusă în limba franceză de C. Noël, *Droits et Devoirs des fonctionnaires et employés prussiens depuis leur entrée en place jusqu'à leur sortie, exposés*.

Problema paternității traducerii textului românesc, discutată în multe rânduri de filologi, a rămas parțial nerezolvată. În articolul *Observații asupra textelor despre războaiele napoleoniene apărute la Buda în anii 1814-1815*, Iosif Camară⁹ susține că traducătorul ar putea fi preotul băănățean Ioan Theodorovici, care a lucrat în acea perioadă și la alte broșuri antinapoleoniene. Autorul studiază critic principalele ipoteze și susține, după o atentă analiză comparativă, că nu există încă date suficiente pentru a identifica autorul acestei broșuri, deoarece aceasta se deosebește de celelalte texte prin particularitățile lingvistice. Alte cinci traduceri apărute la tipografia de la Buda sunt atribuite cărturarului iluminist: *Întâmplările războiului franțozilor, Vrednica de pomenire biruință, Trista întâmplare a cetății Dresda, Scurtă arătare despre Luarea Parisului și Napoleon Bonaparte: ce au fost și ce iaste*.

Scrierile istorice din această epocă nu se pot separa de realitățile sociale și politice ale vremii. Conflictele, turnurile neașteptate și alianțele europene aprind interesul cititorilor care au puține surse de informare. Toate aceste subiecte sunt reflectate în titlurile unor lucrări apărute în epocă, majoritatea traduceri sau prelucrări: *Întâmplările războiului franțozilor și întoarcerea lor de la Moscva* (1814), *Trista întâmplare a cetății Dresda de la spargerea încoace a podului, până la apărarea cetății* (1814), *Scurtă arătare despre luare Parisului și alte întâmplări* (1814), *Vrednica de pomenire biruință, ce în vremea noastră s-au făcut, sau piramida cea din tunuri înălțată în marea cetate Moscva* (1815), *Napoleon Bonaparte, ce au fost și ce iaste* (1815), *Arătarea stăpânirii și a caracterului lui Alexandru I. Împăratul a toată Rossia* (1815).

Broșurile apărute la Tipografia de la Buda, premergătoare presei românești, oferă informații cu scop didactic și nu numai, acestea reflectând imaginea protagoniștilor și a evenimentelor contemporane. Aceste publicații aveau un număr mare de cititori, abonamentele fiind plătite anticipat. Astfel, lista care însoțește textul românesc dedicat țarului conține 1551 de abonați vorbitori de limbă română (Moldova, Țara Românească, Buda, Pesta și Viena). Scrierile originale și traduceri apărute la Buda, laice sau religioase, erau prețuite de contemporani și căutate pentru frumusețea tiparului și

⁹ Camară 2017, p. 145-154.

eleganța lor în toate țările locuite de români¹⁰. Textele de popularizare, traduceri, scrierile oficiale cu circulație în întreg Imperiul Austriac, calendare, sunt preluate de tipografia budană și de revizorii acestora.

Alexandru I. Împăratul a toată Rossia

Traducerea în limba română dedicată țarului Alexandru I are dimensiuni mici, în format în 8° (22 x 14 cm), exemplarul verificat având 108 pagini, împreună cu lista de prenumerați¹¹. Structura este similară cu cea din originalul german și conține descrierea figurii marcante a lui Alexandru I. Portretul țarului este construit cronologic, din copilărie, lucrarea cuprinzând evenimente din viața acestuia până la călătoria la Petersburg, din 1814, alături de un manifest către împăratul rus în ziua pornirii către Viena, în 1814. Textul cuprinde și o scurtă istorie a conducătorilor ruși (Vladimir I, Iaroslav I, Ivan I, Ivan al II-lea, Petru cel Mare și Ecaterina a II-a).

Fig. 1. Alexandru I, J. D. F. Rumpf, *Alexander I, Kaiser von Russland*, Berlin, 1814

¹⁰ Veress 1932, p. 612.

¹¹ Importante referințe bibliografice asupra traducerii românești și un inventar al depozitelor din bibliotecile românești pot fi găsite în Chindriș *et alii* 2016, p. 484.

Îi datorăm Ancăi Tatay o analiză a imaginilor care sunt prezente în tipăriturile de la Buda¹². Textul studiat prezintă o gravură semnată de Adám Sándor Ehrenreich („Ehrenreich Iunior sc.”), printre primele apărute în spațiul românesc, reprezentându-l pe împăratul Rusiei („Alexandru I. Împăratul a toată Rossia”). Acesta este ilustrat în costum militar de general, cu epoleți, cu decorații, sabie, stând în picioare și având o ținută impozantă, autorul folosind maniera punctată, folosită și de gravorii vienezi¹³.

Alexandru Pavlovici, născut la 23 decembrie 1777, este primul fiu al împăratului Paul I și al Mariei Feodorovna. Încă de la început, după „un șir de ai celor mari, străluciți, vestiți și viteaji stăpânitori”, autorul anunță venirea prințului, care

„toate încâlciturile ceale dinlontru ale țării pentru norodul său să le îndrepteaze, care pentru toată nobilimea grije să o poarte, carele prea ales viteaz, ca un purtătoriu de biruință, ca o desfătare și podoabă a tot norodului întru toate să fie [...]”¹⁴.

Autorul german dovedește o clară fascinație pentru monarhul rus evidențiată și prin modalitățile de expunere a trăsăturilor acestuia (citate din scrisori, legi, decrete sau discursuri). Pasajele în text sunt scoase în paragraf separat atunci când se dorește augmentarea unei trăsături sau evidențierea unei decizii politice, cum ar fi relația acestuia cu legea. După modelul german, traducerea românească intercalează și evidențiază reflecția și discursul referitor la puterea țarului în fața legii printr-un paragraf retras față de restul textului:

„[...] și întru auzul tuturor să se vestească: Cum că această preste dânsul iaste, cum că el iaste numai cel mai mare puitoriu și dătătoriu de leage, și cum că cea mai mare puteare pururea numai o slabă sau tâmpărată puteare de a pune legi poate fi”¹⁵.

Imaginea țarului este convingător realizată prin citate din scrisori, legi, decrete sau discursuri, prin evidențierea pasajelor care punctează o trăsătură dominantă, fără însă ca autorul să facă trimitere clară asupra surselor folosite.

În acest text, istoria este văzută din perspectiva unui observator care a petrecut timp alături de familia țarului și care consemnează trăsăturile ce conturează caracterul monarhilor, prin prezentarea unor evenimente: „Un bărbat, carele mulți ani în curtea cea împărătească din Rossia au petrecut, și familia cea împărătească nu odată, ci de mai multe ori o au văzut într-o săptămână [...]”¹⁶. Deși nu există informații despre sursele citatelor din textul

¹² Tatay 2011.

¹³ *Ibidem*, p. 117.

¹⁴ Rumpf 1815, p. 2.

¹⁵ *Ibidem*, p. 12.

¹⁶ *Ibidem*, p. 5.

german, traducătorul român păstrează același format, încercând să sublinieze, rolul Ecaterinei a II-a în educația nepotului ei:

„den jungen Großfürsten soll weder in der Poesie, noch in der Musik. Unterricht ertheilt werden, weil zi viele Zeit darauf verwendet werden müfste, um ihnen einige Gewendet werden müfste, um ihnen einige Geschicklichkeit darin beizubringen”¹⁷.

Traducerea, în varianta în limba română:

„Pre tinărul marele Prinț nici în Poesie, nici în Musică să nu-l înveațe, fiindcă la aceste a le învăța trăbuie fiind lungă vreme ca oarece bună priceapere prin aceste să-i bage în cap”¹⁸.

Împărăteasa a făcut un plan pe care educatorii trebuiau să-l aplice, în caz contrar, aceasta ar fi avut grijă să înlătore tot ceea ce considera a fi nepotrivit:

„seinen Unterricht aber auf Befehl Catharinens einstellen müfste, weil durch die Entwickelung des Linneischen Systems gewisse Ideen in den Prinzen geweckt wurden, die ihnen, nach Catharinens bestimmtem Willen, fremd bleiben sollten”¹⁹.

Traducerea, în varianta în limba română:

„[...] dar povățuirea lui trăbuia după porunca Ecaterinei să o îndreapte, căci că prin încurcatele Sisteme ale lui Linai, în capul Prinților oare ce idei să prăsisse, aceale din capul lor, după hotărâta voie a Ecaterinei, să le scoată afară”²⁰.

Influența țarinei s-a manifestat și în planul căsătoriei, ea dorind ca tânărul prinț să se căsătorească la vârsta de 16 ani, deoarece urma să devină împăratul Rusiei „după aceea n-au putut împărăteasa care tare dorea să fie numită mumă mare, să ajungă a vedea pre nepotul ei însurat”²¹.

Țarii din secolul al XIX-lea au devenit simboluri ale valorilor familiale ale clasei de mijloc, iar împărăteasa, ca primă doamnă a țării, a devenit prima mamă care întruchipa înțelepciunea și ajuta la creșterea copiilor, spre deosebire de secolul anterior, când aceasta era considerată rival politic și, în consecință, erau folosite practici de evitare și de neimplicare a acesteia în viața regală. Calitățile unui monarh erau puterea, înțelepciunea și capacitatea de a avea reținere față de propriile impulsuri, în favoarea rațiunii²². Această situație a fost îndreptată odată cu succesiunea lui Paul I, rolul țarinei schimbându-se, dintr-un rival politic devenind mama care susținea și proteja familia imperială. Tânărul țar, Alexandru, care a fost încoronat după asasinarea tatălui său, nu a avut o afecțiune deosebită pentru soția sa și nu a avut moștenitori, acesta

¹⁷ Rumpf 1814, p. 3.

¹⁸ Rumpf 1815, p. 3-4.

¹⁹ Rumpf 1814, p. 4.

²⁰ Rumpf 1815, p. 4.

²¹ *Ibidem*.

²² Wortman 2013, p. 90.

recunoscând într-o conversație cu fratele său Constantin, ambii crescuți sub îndrumarea și supravegherea atentă a Ecaterinei, că nu au fost capabili să își îndeplinească idealul de fericire familială²³.

Implicat în toate aspectele vieții politice, sociale, de familie și religioase, țarul este asemănat cu împăratul Nerva din scrierile lui Tacitus: „Seine Grofse Absicht, das in Rußland auszuführen, was Tacitus vom Kaiser Nerva rühmt: Imperium und Libertatem zu vereinigen, mußte erst durch vorbereitende Mafsregeln eingeleitet”²⁴ [Toată gândirea lui cea mare, ca să aducă în ceale din lăuntru ale țării sale, ceale ce Tacitus despre împăratul Nerva au vestit: *Imperium* și *Libertatem* a le împreuna, trăbuia mai întâiu prin ceale mai dinainte isprăvite și întocmite²⁵]. În textul românesc, scris cu alfabet chirilic, traducătorul român optează pentru redarea cuvintelor latinești în alfabet latin, fapt care se va repeta în cazul unor citate de mai mari dimensiuni din limba franceză: „Bon Dieu, voilà le plus beau jour de ma vie! [Dumnezeule bune, această iaste cea mai frumosoă zi dintră toate zilele vieții mele]”²⁶.

Traducerea românească nu redă în întregime textul-sursă, în prima parte textul românesc reflectând aproape în amănunt versiunea germană, pentru ca spre final pasajele sau paginile omise (64-67, 70-71, 72-75) să fie tot mai frecvente. Practica modelării și transpunerii traducerilor în această manieră este însă des întâlnită în epocă. Din textul german lipsește „Manifestul, care înălțatul împărat a toată Rossia în zioa pornirei sale către Vienna l-au lăsat, 1814, Octombrie 15/27”.

Țarul este văzut, de către autor, ca un personaj excepțional, cu trăsături care le depășesc pe cele comune ale unui individ, având un destin glorios, într-o perioadă de profunde conflicte militare (luptele cu „potivnicul” și „pustiitorul neamului omenesc” – Napoleon și „lighioanele lui Napoleon” care au străbătut granițele Rusiei), dovedindu-se a fi modelul conducătorului și al învingătorului, după victoriile sale militare:

„De vom asămăna noi lucrurile și faptele lui Alexandru cu ceale a celor din alte țări, vom trăbui pre dânsul mult să-l prețuim ca pre un singur stăpânitoriu al scaonului său și al pricopsirei nației, ca pre un povățuitoriu al diplomației, carele fu chemat să fie mijlocitoriu întră sfezi, spre apărarea, ca și cealelalte cetăți din Evropa și mai ales Împărăția Austricească să nu atârne de la nimenea”²⁷.

Pentru Alexandru I, reușitele militare reprezintă un semn al renașterii, asumându-și rolul de conducător și reformator, nu numai pentru Rusia, ci

²³ *Ibidem*, p. 91.

²⁴ Rumpf 1814, p. 10.

²⁵ Rumpf 1815, p. 11.

²⁶ *Ibidem*, p. 55.

²⁷ *Ibidem*, p. 66.

pentru toată creștinătatea. După arderea Moscovei, țarul se întoarce spre credință, înlocuind filosofia, ca sursă pentru ideile despre etică, cu Biblia²⁸. Expresii precum: „după darul lui Dumnezeu nădăjduim” sau

„cu mare înfrângere a inimii să dăm rugăciuni de mulțămită a tot putearnicului Dumnezeu căci au izbăvit țara noastră din mâna groaznicului și tarelui protivnic, și pentru ca darul lui Dumnezeu pururea din neam să fie cu noi”²⁹

reflectă tocmai acest lucru.

În primele decenii ale secolului al XIX-lea apar tipărituri dedicate lui Alexandru I al Rusiei, publicate, în special, în Germania, și răspândite prin traduceri. Iată câteva dintre lucrările dedicate țarului, datând din această perioadă: Jens Kragh Hoest, *Russlands Keiser Alexander I Levnet og Regjering*, Kjoebenh, 1815; Sergius Uwarow, *A la mémoire de l'empereur Alexandre I*, Saint-Petersburg, 1826; Charles Yves Cousin d'Avallon, *Vie privée, politique et militaire d'Alexandre Paulowicz, premier du nom, empereur et autocrate de toutes les Russies*, Paris, 1826; Henry Evans Lloyd, *Alexander I, Emperor of Russia: Sketch of His Life*, Londra, 1826; Adrien Egrou, *Vie d'Alexandre I, empereur de Russie, suivie de notices sur les grands-ducs Constantin, Nicolas et Michel*, Paris, 1826; August Joseph Ludwig Graf von Wackerbarth, *Versuch einer kurzen Lebensbeschreibung Alexanders I*, Dresda, Leipzig, 1826; Alexander Schischkoff, *Memoiren über die Zeit seines Aufenthaltes bei der Person des wohlseiligen Kaisers Alexanders I während des Krieges mit den Franzosen in den Jahren 1812-14* (traducere din rusă de Carl Goldhammer), Leipzig, 1832; Erdmann Gustav Broecker, *Alexander der Gesetzgeber*, Riga, 1828 ș.a.

Concluzii

Am schițat o descriere a traducerii textului lui J. D. F. Rumpf, *Alexandru I. Împăratul a toată Rossia* (1815), urmărind relația textuală cu sursa germană, dar și cu alte traduceri din seria apărută la tipografia budană, inserând informații referitoare la alte texte dedicate țarului Alexandru I, care au apărut în aceeași perioadă în Europa. Am dorit să evidențiem importanța acestei scrieri pentru integrarea istoriei universale în cultura românească, concentrându-ne asupra personalității țarului Alexandru I.

Lucrarea de față constituie o parte dintr-un proiect de cercetare, care a pornit de la interesul asupra textelor istorice și în special asupra traducerilor și a traducătorilor acestora, care au dominat spațiul european în perioada premodernă, fiind derulat la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași și coordonat de Alexandra Chiriac, intitulat *The Integration of World's History in the*

²⁸ Wortman 2013, p. 155.

²⁹ Rumpf 1815, p. 91.

*Romanian Culture through Translations of Historical Texts from German Language at the End of the 18th and the Beginning of the 19th Century*³⁰.

Explanation of Figures

Fig. 1. *Alexander I*, J. D. F. Rumpf, Alexander I, Kaiser von Russland, Berlin, 1814.

Abrevieri bibliografice

- BRV – Ioan Bianu, Nerva Hodoș (ed.), *Bibliografia românească veche (1508-1830)*, vol. III/1-2, București, 1903.
- Camară 2017 – Iosif Camară, *Observații asupra textelor despre războaiele napoleoniene apărute la Buda în anii 1814-1815*, în *AUASP*, 1, 2017, p. 145-154.
- Catană-Spenchiu 2021 – Ana Catană-Spenchiu, *Considerații asupra traducerii în limba română a textului lui Johann Daniel Friedrich Rumpf, „Alexander I, Kaiser von Russland. Ein Regierungs- und Charaktergemälde” (1814)*, în *Transilvania*, 4, 2021, p. 47-56.
- Chindriș et alii 2016 – Ioan Chindriș, Niculina Iacob, Eva Mârza, Anca Tatay, Otilia Urs, Bogdan Crăciun, Roxana Moldovan, Ana Maria Roman-Negoi, *Cartea românească veche în Imperiul Habsburgic (1691-1830). Recuperarea unei identități culturale/Old Romanian Book in the Habsburg Empire (1691-1830). Recovery of a Cultural Identity*, Cluj-Napoca, 2016.
- Chiriac 2016 – Alexandra Chiriac, *Traduceri și traducători în spațiul românesc în secolul al XVIII-lea. Istoria Ecaterinei a II-a de J. M. Schweighofer și varianta sa tradusă în Moldova*, Iași, 2016.
- Ní Dhúill 2011 – Caitríona Ní Dhúill, *Den Stil bestimmen. Samuel Johnsons Ratschläge für Biographien*, în Bernhard Fetz, Wilhelm Hemecker (ed.), *Theorie der Biographie: Grundlagentexte und Kommentar*, Berlin, 2011, p. 13-18.
- Pavel 2018 – Eugen Pavel (coord.), *Școala Ardeleană*, antologie de texte alcătuite și coordonate de Eugen Pavel, București, 2018.
- Rumpf 1814 – Johann Daniel Friedrich Rumpf, *Alexander I, Kaiser von Russland. Ein Regierungs- und Charaktergemälde*, von J. D. F. Rumpf, Königl. Preuss. expedir. Secretär bei der Abgaben-Direction in Berlin, bei G. Hayn, mit dem Bildniss des Kaisers, 1814.
- Rumpf 1815 – Johann Daniel Friedrich Rumpf, *Arătarea stăpânirii și a caracterului lui Alexandru I. Împăratul a toată Rossia. Întocmită prin J. D. F. Rumpf, crăiescul praisesc a Direcției din Berlin secretar-expeditor, și Măririi Sale celui pre dreptate și moștenitoriu craiu al Borusiei Fridrih Vilhelm III închinată. Iară acum întâiu pre românie prefăcută și tipărită cu chipul împăratului. La Buda, în Crăiasca Tipografie a Universității Ungariei*, Buda, 1815.

³⁰ Pentru mai multe informații referitoare la obiectivele și rezultatele proiectului, vezi site-ul <http://media.lit.uaic.ro/?p=11574>.

- Tatay 2011 – Anca Tatay, *Imagini din epoca napoleoniană existente în cărțile românești vechi tipărite la Buda (1814-1815)*, în *Transilvania*, 3-4, 2011, p. 115-121.
- Tavernier 2006 – Roger Tavernier, *Russia and the Low Countries: An International Bibliography, 1500-2000*, Groningen, 2006.
- Veress 1932 – Andrei Veress, *Tipografia românească din Buda*, în *Boabe de grâu*, III, 1932, 1-2, p. 593-612.
- Wortman 2013 – Richard Wortman, *Monarchy: Representation and Rule*, Boston, 2013.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasion-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

PRIDE, POSSESSION AND PATRONAGE: CURATING EXHIBITIONS IN NINETEENTH-CENTURY INDIA AND BRITAIN*

Hussain Ahmad KHAN**

Abstract. *By focusing on two exhibitions, the Calcutta International Exhibition (Calcutta, 1883) and the Colonial and Indian Exhibition (London, 1886), the article proposes that the feeling of pride led the colonial state to organise exhibitions. By organising exhibitions in India, the British curators intended to establish a system of craft patronage on the pretext of possessing superior scientific knowledge, access to the global market and control over political structures. However, in the exhibition in Britain, the organisers took pride in the great possession of colonies, and showed how the colonial state had brought about improvements in Indian crafts to such an extent that even English craftsmen could emulate Indian designs and methods for craft production.*

Keywords: *pride, possessions, British Empire, colonial exhibitions, Indian crafts.*

The feeling of “pride” in nineteenth-century Britain had both negative and positive meanings. In a negative sense, pride was employed for “an unreasonably high opinion of one’s own superiority; insolence; rude treatment of others resulting from inordinate self-esteem.” In “a good sense, the noble and exalted pleasure springing from a consciousness of worth, upright conduct, or acts of benevolence; generous elation of heart; that of which men are proud, or which may excite boasting; splendor; ostentation.”¹ Our concern here is not with the ethical question of pride (whether expressing pride is good, or legitimate or not), rather we focus on how the feeling of pride among the British led to a certain kind of conduct which shaped a historical process.

While discussing the 1889 Paris Exhibition, Patrick Young rightly points out that

the colonial exhibits signalled colonial control and possession...[and] those cultures and individuals on display in the colonial section were clearly marked off as being under European political authority.... Indeed, the displays made

* The initial draft of the article was written during my postdoctoral fellowship at the University of Cambridge, UK, in 2019. The fellowship was generously funded by the Punjab Higher Education Commission and the Government College University, Lahore. I am grateful to Samina Choonara, Zahra Shah, Miranda Stanyon, Sabrina Meneghini, Ali Daud Ul Rehman, Masooma Zafar and editors and reviewers of the journal *Terra Sebus* for their insightful comments.

** Institute of History, Government College University Lahore, Pakistan; e-mail: hussainahmad@gcu.edu.pk.

¹ Stormonth 1881, p. 474.

that control and possession tangible for spectators by presenting colonial territories as a succession of systematically ordered material artefacts.²

This is also true for the British colonial exhibitions. Artefacts in these exhibitions were colonial possessions supposed to represent the wealth of colonies. In the nineteenth-century legal context, the term possession meant “physical control and implies ownership, actual or asserted, or occupy and actual control without ownership, and the ownership or control.”³ The whole space of display was under the authority of British organisers and state, who were physically controlling the exhibits through selection, arrangement, cataloguing and display.

The possession of exhibits was both physical and conceptual. Understanding of the materiality of the industrial arts was necessary to make it possible for the colonial state, manufacturers and traders to have control over the procedures of production, composition and design suitable for the Indian and overseas market with the minimum cost of production and the maximum profit. Colonial exhibitions also served as surveying techniques to acquire knowledge about Indian craft and the craft-based economy, and this knowledge not only “linked people, ideas, and cultural capital throughout the empire” but also “legitimize[d] the ideas and practices of empire” in Britain and its colonies.⁴

Physical and conceptual possession led to the idea of establishing a system of the patronage of craftsmen through the institution of exhibitions. British pride in having control over the political and economic systems of India, and in possessing scientific knowledge shaped this system of patronage. Pride was structurally embedded in the objectives of exhibitions, defining of the categories and process of collecting the exhibits. At all these stages, the main emphasis of British curators and state officials remained the patronising of Indian craftsmen by protecting their craft and disseminating scientific knowledge to enable them to compete globally.⁵

Objectives: A New System of Patronage

The colonial British state characterised Indians and Indian civilisation with “isolation.” Indians were isolated from other nations, civilisations, knowledge systems and trade networks. They were even isolated and divided among themselves: divided in family on the basis of gender, and divided on the basis of caste system, tribes and professions. Isolation led to the political and social disintegration of the subcontinent, dividing it into numerous political

² Young 2008, p. 353.

³ Adorno 2007, p. vii.

⁴ Hoffenberg 2001, p. 31; McGowan 2009, p. 67–68.

⁵ For conceptual explanation of colonial patronage, see Ashcroft et al. 2007, p. 38–40.

principalities, tribes, castes and religions. This isolation effected India in multiple ways: Indians could not acquire the “civilised” social and cultural values, scientific knowledge and political systems, and modern technologies which were the supposed characteristics of British civilisation.

Colonial exhibitions were the spaces where British organisers proudly assumed the responsibility of eliminating Indians’ isolation by establishing a system of patronage. This patronage involved a new way of perceiving craft on the basis of scientific knowledge, different social alignments of craftsmen with Indian and global market, and the introduction of new social and cultural values by encouraging mixed social gatherings of men and women, and by integrating craftswomen into the Indian and global economy. For the exhibitions, they commissioned artworks and also engaged traders who could purchase and market those products in the colony and abroad. The British believed that Indian craftsmen required British guidance and supervision to compete in the global market.

One image, which the British presented in official reports and popular literature about the Orient and India, was its history of conflict and war, which led to the production and consumption of arts of war.⁶ In this telling, the economy of warrior tribes revolved around plundering and the slave trade. Rulers only patronised those crafts and industries which were related to weapons and the construction of forts. Even the ornamentation of craft was exclusively limited to armour and weapons.⁷ Oriental empires expanded because of their military might.⁸ Reliance on military might, if it led to their emergence, also turned out to be the reason for their destruction and the decline of any tradition of “arts of peace.”⁹

Arts of peace – literature, music, architecture, textiles, wood and metal work, etc. – could only be patronised, produced and consumed during peace times. The flourishing of arts for peace was a sign of advancement in

⁶ Mill 1817.

⁷ For instance, the *District Gazetteer of Lahore* states: “In former times this art [*koft-gari*] identical with the damascening of Syria, was confined exclusively to the ornamentation of armour and weapons of war. In these days, Othello’s occupation being gone, the workmen have had their attention turned to salvers, caskets, bracelets, and other similar articles” (*GLD* n.d., p. 171).

⁸ About Muslims, the author said: “Next to the Roman, the Saracen or Mahometan empire succeeded in military prowess and power. Led on by the principles of Mahomet, their great founder, by war and fanaticism, from small beginnings they became an extensive and mighty empire. The Mahometan principles, like those of a large portion of our modern Christians, placed the greatest glory of man in the profession and use of arms, and considered a death in battle as the certain road to paradise. Being fatalists in principle, they believed their fate to be decided by the decrees of Heaven; and therefore, no dangers to which they might be exposed could shorten their lives. They also believed that God had sent them to reform the world by the sword” (*Philanthropos* 1881, p. 38).

⁹ *Ibid.*, p. 14, 16.

civilisation. It signified strong political authority, peace and stability.¹⁰ A nineteenth-century American clergyman, Jasper Adams, articulated this idea in his book:

As society advanced, the fierce spirit of war was softened, the arts of peace began to be cultivated; knowledge, morals, and the true religion, took the place of ignorance and superstition; industry became honourable; and life, blessed by the fruits of labour and virtue, became gradually, at least in Christian countries, comfortable, refined, and happy.¹¹

Popular English literature in the nineteenth century reflected similar sentiments of promoting arts of peace to bring prosperity.¹² Only just and good rulers patronise arts of peace.¹³

British organisers articulated this discourse on arts for peace in colonial exhibitions. They took pride in establishing a strong political authority in India which could ensure the patronage, production and consumption of arts of peace. They presented themselves as harbingers of peace and prosperity, claiming that they ended wars and political instability in India. Robert Eyles Egerton, the Lt.-Governor of Punjab, in his address on the opening of the

¹⁰ For instance, when the Romans occupied the Persian world, “for nearly 700 years [the time which elapsed from its final conquest by the Roman armies under Pompey to its subjugation by the Saracens in the 638th year of the Christian era], the people, profiting by the singular felicity of their lot, devoted their attention to commerce and the arts of peace, and attained to a high degree of wealth and refinement” (*EBDASGL* 1842, p. 685). “Henry VIII succeeded his father at the age of 18 and the first years of his reign were extremely popular. No prince ever ascended a throne under happier circumstances. He had a full treasury, an undisputed title, subjects flourishing in the arts of peace, and in friendship with all the neighbouring powers” (Rees 1819, p. 54).

¹¹ Adams 1837, p. 120.

¹² For instance, one British author, Henry Smithers, in 1818, dedicates his book to the rulers of Austria, France, England, Prussia and Russia, who promised to promote “arts of peace”: “To whom can I with so much propriety dedicate an Essay in favour of the Arts and Sciences, as to the Allied Sovereigns of Europe, who have publicly recognized and announced, ‘That their duties towards God and towards the people over whom they reign, lay them under obligations to give to the world, as far as in them lies, examples of justice, of concord, and of moderation.’ Happy to be enabled to foster the arts of peace, to increase the prosperity of their kingdoms, and to revive the sentiments of religion and of morals, which the late unhappy events have too much enfeebled” (Smithers 1818, p. iv–v).

¹³ When the eighteenth-century Swedish king Gustavus III first “attended to the arts of peace, he began to consider how he could best provide for the restoration of his fleet and army, which he founded in a feeble state” (Rees 1819). “During the 14th, 15th, 16th, and 17th centuries, the principal towns of Europe were in the condition just described [were in an extremely bad condition]; and the history of those ages is as full of the physical miseries of the people, as their political troubles... But the connection of pestilence with such causes is still more satisfactorily proved, when we reflect that, in proportion as the nations of Europe have become civilized, and the arts of peace have been cultivated, these malignant and pestilential disorders have gradually disappeared” (Rees 1819).

Second Punjab Exhibition (Lahore, 1881–1882), said Indians during this period had exclusively focused on making weapons and producing crops. As the British brought peace in the region, thanks to the Queen, Indians could now focus on arts of peace.¹⁴ Similarly, in the inauguration ceremony of the Calcutta International Exhibition, the Viceroy repeated the Prince Consort's words to show that the exhibition was meant to promote the arts and industry for peace and prosperity.¹⁵ Queen Victoria, during the Colonial and Indian Exhibition, said:

I cordially concur with you in the prayer that this undertaking may be the means of imparting a stimulus to the commercial interests and intercourse of all parts of my dominions, by encouraging the arts of peace and industry, and by strengthening the bonds of union which now exists in every portion of my empire.¹⁶

British curators took pride in the superiority of European knowledge. They wanted Indians to employ scientific disciplines as a new way of viewing the world. It meant the reconstitution of the social relationships of artisans in the markets of India and abroad, the introduction of new ways of looking at craft, and the reorganisation of craft communities by influencing their craft production and their relations with traders and the colonial state. For instance, in the Colonial and Indian Exhibition in London, the pride in knowledge was invoked by assuming the “high duty” to civilise Indians, who were colonised by force. A journalist articulated these sentiments:

[The Exhibition was] an excellent opportunity of showing that, as a race, the English people had understood this high duty [of] those civilizing influences we are capable of introducing, and which are not associated with personal gain.... How far has our superior scientific knowledge contributed to save and prolong the lives of the natives whom we govern by the right of the conquest? Our first responsibility is evidently towards those whom we have by force compelled to accept us as their masters. We can only justify domination by improving the lot of those we coerce.... [The Colonial and Indian Exhibition] proved the most popular and attractive of all the displays at South Kensington...while all Englishmen must feel a sense of pride, tempered by responsibility, when they contemplate this magnificent illustration of the vast resources and extend of our colonial empire. Care

¹⁴ *RPE* 1883, p. 18.

¹⁵ The Viceroy mentioned: “His Royal Highness said, ‘I confidently hope that the first impression which the view of this vast collection will produce upon the spectator will be that of deep thankfulness to the Almighty for the blessings which he has bestowed upon us already here below, and the second conviction that they can only be realized in proportion to the help which we are prepared to render each other; therefore, only by peace, love, and assistance, not between individuals, but between the nations of the earth’” (*ORCIE* 1885, p. 16).

¹⁶ *MP* 1886, p. 3.

should be taken to show those civilizing influences we are capable of introducing, and which are not associated with personal gain.¹⁷ With the decline of the Mughals and local elites, the organisers claimed that it was their responsibility to patronise Indian craftsmen by educating them, which could save their craft and ensure their economic well-being.¹⁸

Ostensibly, for British curators and state officials, the promotion of Indian crafts and craftsmen in the global market was the responsibility of the state. The Calcutta International Exhibition was a “first attempt” at holding an exhibition of “international character,” aimed at “bringing...distant countries into closer commercial union with India and the development of new branches of industry.”¹⁹ British officials believed that the “time was ripe for such friendly rivalry as would bring home to foreign nations a better knowledge of the resources of India, and to India a truer notion of the benefits to be gained from more extended intercourse and developed trade with other countries.”²⁰

The colonial project(s) of modernising the Indians while preserving centuries old craft traditions led to the significant intervention of the British in terms of establishing and controlling various institutions, resulting in “colonial modernities” or “hybridisation.”²¹ Colonial science evolved with the interaction of ideas and practices between the colonies and the metropolis. Sophisticated knowledge existed and developed in South Asia well before the arrival of the Europeans, and was translated and used by the colonisers.²² The Europeans borrowed technologies from the colonies, such as brass metallurgy, and introduced them in Europe,²³ and tried to mechanically reproduce popular handicrafts, such as Kashmiri shawls.²⁴ However, curators hardly mentioned this interaction; rather, they emphasised the superiority of scientific knowledge.

¹⁷ *TL* 1886, p. 93.

¹⁸ E. C. Buck, the Exhibition Commissioner for India, remarked that because of the decline in wealthy patrons and inflow of cheap and less-artistic crafts, Indian craft was declining but “through the education of the new generation of native artists in the right direction, and by spreading through the country a better knowledge of Oriental patterns, Eastern Art may still struggle against the flood of Western ideas, which threatens to obliterate the characteristic features which form its charm” (Buck 1886a, p. 4).

¹⁹ *ORCIE* 1885, p. 1.

²⁰ Report of the Proceedings of the Committee read by Col. S. T. Trevor, the Vice President of the Executive Committee, read in the opening ceremony of the Exhibition (*ibid.*, p. 10).

²¹ Scriver, Prakash 2007, p. 3–26; Burke 2009, p. 1–12.

²² Raj 2007.

²³ Newbury et al. 2006, p. 201–213.

²⁴ The Kashmiri shawls were so popular in nineteenth-century France and England that the manufacturers tried to produce them through various means (*SPCSDUK* 1851, vol. 1, p. 238).

Categories, Prizes and Collecting

In nineteenth-century colonial exhibitions, curators employed science as an analytical and methodological category for classifying unknowable art objects. They believed that by doing so they could comprehend, control and utilise these objects. This idea was borrowed from Utilitarian philosophers such as Jeremy Bentham and John Stuart Mill who strongly influenced British cultural projects in the nineteenth century. Mill argued that the role of art could be explained with theorems of science:

The relation in which rules of art stand to doctrines of science may be thus characterized. The art proposes to itself an end to be attained, defines the end, and hands it over to the science. The science receives it, considers it as a phenomenon or effect to be studied, and having investigated its causes and conditions, sends it back to art with a theorem of combinations of circumstances by which it could be produced. Art then examines these combinations of circumstances, and according as any of them are or are not in human power, pronounces the end attainable or not. The only one of the premises, therefore which Art supplies, is the original major premise, which asserts that the attainment of the given end is desirable. Science then lends to Art the proposition (obtained by a series of inductions or of deductions) that the performance of certain actions will attain the end. From these (two) premises Art concludes that the performance of these actions is desirable, and finding it so practicable, converts the theorem into a rule or percept.²⁵

Prince Albert called the 1851 Great Exhibition a “scientific experiment” to explain “the great principles of division of labour, which may be called the moving power of civilization...extended to all branches of science, industry and art,” God’s natural laws and a “naturalist’s insights into trade.” Many scientists were involved in defining criteria for selecting, classifying and evaluating exhibits. Some of them were Lyon Playfair, a British chemist, Justus von Liebig, a German chemist, and Richard Owen, a biologist. In the same way, Frederic Le Play, a French engineer and sociologist, was instrumental in devising a system of classification for the Paris Universal Exposition of 1867. His “philosophical classification system not only encompassed industry but the whole of human activity in a didactic arrangement linked with architecture of the exhibition palace.”²⁶

Despite having agreement on employing science as a means to evaluate exhibits, scientists and organisers struggled to come up with any defined criteria. Juries in world fairs debated and disputed how to employ scientific principles. Jurors struggled with basic issues such as suitable systems for measuring weights, sizes, etc. From the 1880s onwards, scientists and

²⁵ Mill 1850, p. 589.

²⁶ Brian 2003, p. 285.

organisers began to distance themselves from using science as the only analytical category by which to evaluate varied exhibits. One argument of historians is that this was because the organisers began to believe that visitors were not intelligent enough to understand complex scientific advancement through visual display, so they began to use science as an entertainment by displaying stunning works of technology, whilst elite scientists began taking more interest in pure science than applied.²⁷

Tapati Guha-Thakurta proposes that the systematic activities of the Asiatic Society of Bengal, surveys, documentation and publications during the formative years of archaeology in India and the establishment of the first museum in Calcutta show an “elaborate axis of colonial power and knowledge. It is apparent in the museum’s system of assemblage and ordering, and in its invocation of the field around the collected, displayed, and labelled object.”²⁸ She considers the same principle with regard to collecting and classification in colonial exhibitions. By pushing this discussion into the realm of the history of emotions, we see the manifestation and assertion of colonial knowledge and power in the expression of pride in the empire. To manage the issue arising by employing science as a classificatory system, British curators in the 1880s came up with four types of categories: economic products; arts-manufactures; fine arts; and administrative departments. Each category was intended to reflect pride in the British Empire. However, our focus here will be on the exhibits of administrative departments.

To showcase the empire’s idea of modernisation and institutionalisation, the administrative departments – such as the military, public works department and railways – displayed documents, machinery and equipment.²⁹ For instance, in the Colonial and Indian Exhibition, the Department of Revenue and Agriculture displayed maps prepared by the Survey of India Department. The Military department displayed a military medical ambulance, army clothing, war material, food and transport, Indian medals and decorations, and military buildings. For the British public, the display was intended “to give some practical notion of the vast machinery required for the administration of the Indian Empire.”³⁰ But for the Indian public, the display of the administrative department was meant to impress Indians with the grandeur of the empire, and the progress empire had brought about in India.

²⁷ Ibid., p. 286.

²⁸ Guha-Thakurta 2004, p. 44–45.

²⁹ See for instance, *CIE* 1886, p. 31.

³⁰ Buck 1886a, p. 4.

The railways department displayed maps showing railway lines and railway stations, and photographs of railway bridges, especially on major rivers such as the Ganges, Gumti, Solani and Hindan. The “largest foreign investment in the nineteenth century for the British Empire,” the railways in India were one of the most important symbols of modernity, proudly represented in official reports, novels, short stories and photographs by British officials, tourists and literary figures. The photographs in the exhibitions were meant to show how the British overpowered a wild and hostile Indian landscape by employing their knowledge and using Indian labour. The British rhetoric was that this development not only led to the emergence of new professions such as the coolie, station master and train diver, but also brought about social mobility and cultural change by “freeing Indians from tradition through increased movement.”³¹

The Irrigation Department displayed models of Sirhind Canal Headworks at Rupar and Madhopur Headworks, Chupki Bridge and Bhowani Regulator on the Sirhind Canal. The British presented these headworks, bridges and canals as symbols of the marvels of modernisation. British military engineer officers, educated at the Royal Military Academy, Woolwich, and the Royal Engineer Establishment, Chatham, struggled hard to apply their theoretical knowledge in Indian conditions. They had serious problems of “remoteness from an established scientific community, lack of testing and experimental facilities, absence of manufacturers, and a chronic shortage of skilled labour.”³² They constantly experimented with new materials such as limes, cements and concrete and made hydraulic lime easily producible with the help of a mason.³³ Now the mortar was workable in water. In the same way, magnesia cement, which remained hard and strong in monsoon season, was quickly adopted by British engineers for constructing these bridges and canal headworks, which were displayed in colonial exhibitions. Projection of these irrigation projects through exhibitions, newspapers and other literature, and also through official channels, prompted officials from the USA and Australia to visit these places and follow their models in their respective countries.³⁴

The Telegraph Department showcased its administrative reports, maps showing telegraph lines and the Pinotograph of the Central Telegraph Office at Calcutta. In nineteenth-century India, two opinions about the Telegraph

³¹ Aguiar 2011, p. xiv.

³² Weiler 1996, p. 4.

³³ The results of these experiments were quickly published to facilitate engineers working on other projects. See one of such books by two British engineer officers, Vicat 1837.

³⁴ Wilson 1891, p. 363–576; Chief Secretary and Minister of the Water Supply of Victoria, Australia, visited India and wrote a book: Deakin 1893.

Department dominated: one was that the telegraph saved the empire by alerting the East India Company's officers about mutineers; the second was that it was not reliable when needed because of fraud, unskilled and unprofessional staff, and an underdeveloped infrastructure in terms of limited lines.³⁵ By showcasing its administrative reports, maps and Pinotograph, this show was meant to illustrate a significant improvement that the department's officials had brought about in the 1870s and 80s. In the 1870–1871 Administrative Report of the Indian Telegraph Department, the Director began to assert proudly about the improvement he had brought about:

Our signalling staff is in truth the backbone of our Telegraph Establishment. According to the evidence given before Parliament in 1866, the Indian signalling staff was then deplorably ignorant and thoroughly incompetent. The status of education was then decidedly low, but that the lads only needed stimulus and opportunity to profit by instruction is manifested by the discontinuance of complaints, and the universal admission that the signallers work is now done very well. I have now little fault to find with them. I believe that the Government now possesses a thoroughly reliable body of signallers, contented, generally well conducted, and far better educated than is usual with men of their class.³⁶

If in 1867, an average telegram took eighteen hours to reach Karachi from Calcutta, the officials reduced this time to one hour in 1872–1873. From the 1870s onwards, the number of messages and users increased and the errors reported were decreased.³⁷ In 1879 and 1880, the telegraph network in terms of the length of lines and wires increased by 14 and 20 percent, respectively, and the official reports record eight to nine percent annual growth for many years in the 1880s; at the same time, the government decided to combine the postal and telegraph offices, which increased the number of offices two-fold.³⁸

Irrespective of the issues of the Telegraph Department, the British officials always took pride in this technology publicly. Colonel Frederic John Goldsmith, chief director of the British government Indo-European Telegraph, who also served as British commissioner for settlement of the Perso-Baluch frontier in 1870–1871, and arbitrator in the Perso-Afghan boundary dispute (1872–1873), uses Shakespeare's lines as an opening to the

³⁵ See for instance, *DN* 1858, p. 6, for problems, *TT* 1858, p. 9.

³⁶ Wenzlhuemer 2013, p. 220–221. British Library, Oriental Collections, IOR/V/24/4284, Administration Report of the Indian Telegraph Department for 1867–68 to 1870–71, 1871, p. 12.

³⁷ "The number of errors occurring in the transmission of telegrams in the Indian inland system decreased from 4,526 in 1867–1868 to 2,938 two years later, while the total number of messages dispatched grew from 337,022 to 499,946 in the same period. Relatively speaking, this marks a drop in the percentage of errors from 1.342 to 0.587" (*ibid.*, p. 221).

³⁸ *Ibid.*, p. 222.

introduction to a book on the Indian Telegraph: “I go, I go; look how I go/Swifter than arrow from the Tartar’s bow.” He dedicates one chapter to the life and works of Lieutenant-Colonel Patrick Steward of the Royal Engineers, who, besides establishing various lines in India, was instrumental in planning for an Indo-European sea cable but could not live to see it functioning. Due to his “extraordinary zeal in the public service,” according to Goldsmith who cites an obituary on his death, his name was a “household word in India, and promised to be equally celebrated in Europe.”³⁹

Exhibition Jurors

At colonial exhibitions, the British officials appointed “competent critics” to judge “objects of merit” and “point out where [the local craftsman] has erred in ill-understood adaptation or thoughtless imitation.” These jurors, who were British civil and military bureaucrats and their local allies and English ladies, were supposed to award prizes to “purely native and traditional designs” and to give “special attention...to good and harmonious colouring in the old native plan” and to discourage “the use of gaudy and violent colouring.” Among these competent critics, only a few had written on Indian arts and crafts, and most of them were administrators and their allies. Sometimes certificates were given to all participants, as in the case of the Colonial and Indian Exhibition.⁴⁰ Administratively, it was difficult for British curators to arrange jurors for the examining of the vast collection in the exhibition. Here, I will discuss a few jurors on the various exhibition committees held in the latter half of nineteenth century to show how proud they were of the European civilisation.

British bureaucrats such as Baden Henry Baden-Powell (1841–1901) and Edward Charles Buck (b. 1838) on the central exhibition committee had pride in and admiration for the European civilisation. Baden-Powell was a son of Baden Powell, an Oxford University mathematician and priest of the Church of England. He completed his education at St Paul’s School. In 1861, he joined the Indian Civil Service. In various capacities, he served in the Punjab.⁴¹ He was instrumental in organising the First Punjab Exhibition in

³⁹ Goldsmith 1874, p. 56–58.

⁴⁰ Royle 1887, p. 12.

⁴¹ “Appointed to the Bengal Civil Service after examination of 1860; arrived in India, 31 October 1861; Assistant Commissioner, May 1862; officiating Postmaster-General, Punjab and Sind, August 1865; from July 1866 to April 1869 served as Small Cause Court Judge, Lahore, and subsequently in the Indian Forest Department; Additional Commissioner Lahore and Rawalpindi, October 1881; Deputy Commissioner, December 1882; CIE, January 1884; Judge, Chief Court, Punjab, March 1889; retired from service in May 1889, but employed for a time under the Government of India in the Revenue and Agricultural

1864, Mayo School of Arts, Lahore, and then Punjab University in Lahore. He had written on the revenue system of India, economic products of the Punjab, and arts and manufactures of the Punjab.⁴²

Baden-Powell felt pride in highly civilised European Fine Arts. For him, art productions of Europe reflected the general and individual working of minds. Europeans have:

the grand aspiring mind that has grasped and rendered in its work the noblest ideal of form; in another we see the loving spirit dwelling in ecstasy on the calm beauties of nature, – the gleaming lights, the soft shades, the clear blue skies and the sunny foliage of the homestead and the winding lane; in another we feel the sanctity of hallowed conception and of the spirit heavenward tending in its flight; in another the sympathies of human suffering and the touch of tenderness that never fails to awake its response in the gazer's heart; – in all, the aim at what is capable of calling forth the best feelings of human nature, be it the deeper affections and emotions of the heart, or the happy spirit and the harmless mirth of its lighter hours.⁴³

Writing in 1872, Baden-Powell believed that in India, “we must not expect to find anything that appeals to mind or to deep feeling; delicacy of finish, beauty of colour, wonderful imitation.”⁴⁴ Indian art productions represent “a mind and power which had scarcely yet taken the first steps in progress and civilization.”⁴⁵ For him, Indian craftsmanship was a mechanical activity, “wholly empirical and lacked theoretical basis” and produced only the cheapest copy of the European arts.⁴⁶ With regard to the ceramic arts of the Punjab, he believed, “generally speaking, nothing is made but rude porous earthen vessels of the various forms of water bottles, cups, pans, and *degchis* or *chattis* (cooking pots).”⁴⁷ Only European scientific knowledge, close supervision and market could improve the Indian craft practices. For instance, he claimed that crafts such as leather goods and cutlery improved primarily because of the European demands and guidance.⁴⁸

Edward Charles Buck served in the British Indian Civil Service between 1862 and 1896. A keen lover of nature, Buck was instrumental in taking significant steps towards establishing control of the state over Indian crafts.

Department; MA Oxon (conferred honoris causa), 1894; died, 2 January 1901” (Naik 1963, p. 505; Choonara 2003, p. 13).

⁴² *Handbook of Economic Products of Punjab* (Lahore, 1868) and *Handbook of the Manufactures and Arts of the Punjab* (Lahore, 1872).

⁴³ Baden Powell 1872, p. ii–iii.

⁴⁴ Ibid., p. iii.

⁴⁵ Ibid., p. ii.

⁴⁶ Choonara 2003, p. 137. Memorandum on the Formation of MSA by Baden-Powell, dated 31 May 1872.

⁴⁷ Baden-Powell 1872, p. xix.

⁴⁸ Ibid., p. xv–xvi.

In 1882, he was Secretary to the Government of India in the Revenue and Agricultural Department. He was instrumental in instituting an art journal in the 1880s, which aimed at improving the tastes of Indians and reviving half-forgotten art. He worked closely with John Lockwood Kipling and Thomas Holbein Hendley, Residency Surgeon at Jeypore. He drafted a resolution asking provincial governments to establish museums in each district which would serve as sample rooms for traders. He acted as Exhibition Commissioner of the Indian courts in many international exhibitions, such as the Melbourne Exhibition, the Colonial and Indian Exhibition and the Paris Universal Exhibition (1900). He supervised the compilation of old records of rights in Indian villages and supported the Geological Survey of India.⁴⁹

Buck strongly believed that the Indian arts had declined over time due to “the gradual decline of wealthy patronage” and “the introduction of the cheaper and less artistic class of goods from western countries.”⁵⁰ It was thus the responsibility of the colonial state to patronise craft communities and integrate them with the global economy, which could better afford the price of their products. Through a resolution, “Museums and Exhibitions,” Buck asked provincial and district governments to establish sample-rooms for the promotion of the trade and manufacturing of Indian economic and art products.⁵¹

In the process of integrating Indian crafts into the global economy, Buck believed that a contemporary style of crafts would be unsuitable for the market. In his preface to the first issue of the *Journal of Indian Art and Industry*, Buck writes:

There are both in England and abroad men whose devotion to, and intimate acquaintance with, Oriental Art are not exceeded, sometimes not equalled in India itself. It is to such experts that an appeal is now made to assist the authorities in India, through the medium of this journal, both to direct progress in a right groove and to prevent the decline of Indian Art by pointing out when and how to check degradation. One of the most important matters in connection with the extension of a demand for Indian Art-ware is to decide how far it is legitimate to adapt Oriental workmanship and designs to articles of modern utility in Europe and America. The water-pots and hookah-stands of the East are useless except as chimney ornaments in the houses of the West. The carved steering chair of an Irrawaddy boat cannot be rigged up on the poop of a Thames steamer. The anklets and nose-rings of an Indian

⁴⁹ *JLA* 1916, p. 73.

⁵⁰ Buck 1886a, p. 4.

⁵¹ The objects of the sample rooms were: a. “the promotion of trade in the commercial products of India; b. the improvement of ordinary manufactures; c. the improvement of trade in ordinary manufactures; d. the improvement of art manufactures; e. the promotion of trade in art manufactures” (*JLA* 1886, p. 1).

beauty cannot be worn by a lady of fashion in Europe. To what extent then can Eastern designs and workmanship be applied to Western forms?⁵²

Many Indian notables were also members of the exhibition committees. Surprisingly, exhibition reports, newspapers and biographies of these Indians do not mention their role in holding these exhibitions. They were either included to give an impression that such events were jointly organised, or they had no interest in such events, or the British officials considered them not good enough for consultation or that they were consulted but not acknowledged in these publications. Whatever the case may be, the presence of Indians on exhibition committees shows a larger consensus among British organisers and the Indian notables on the objects and process of holding these events.

The presence of Indians such as Syed Ahmad Khan and Syed Amir Ali on an exhibition committee and their involvement in colonial affairs of state must have been of pride for the British officials. They were on the central exhibition committee of the Calcutta International Exhibition. Their biographies show similar patterns: they visited Britain and were highly impressed by the western scientific progress, education system and civilisation; they tried to introduce European values in India; they were strong critics of Indian culture and tradition; and they helped the colonial state in one way or another to establish its control over Indians. These individuals were important, in their own sphere of influence, in convincing Indians to accept scientific knowledge and British institutions.

Syed Ahmad Khan was a member of the central exhibition committee of the Calcutta International Exhibition. His ancestors had served in the Mughal court and he was an employee of the East India Company in the 1850s when the 1857 War took place.⁵³ He saved the lives of many English who were attacked by the mutineers. He was impressed by the European culture. In one of his letters, after visiting Britain, he writes: "All good qualities, spiritual and material, which a human being should possess, have been bestowed by God upon Europeans, and especially upon the English."⁵⁴ In a speech given at a dinner of the Smeatonian Society of Civil Engineers,

⁵² Buck 1886b, p. 1.

⁵³ Graham 1885.

⁵⁴ "When I say that they possess spiritual good qualities I refer to the fact that they do everything connected with the religion which they hold true with a beauty and excellence not found anywhere else. This is all a result of the fact that both the men and the women are educated and that the entire nation sets much store by the cultivation of this beauty and excellence. If the people in India at large could also become educated, then, by virtue of her natural advantages, she could become, if not superior to England, at least its equal" (Hussain 1970, p. 68).

he appreciated railways, canals, roads and telegraphs as significant contributions made for the betterment of Indians.

At the same time, through his *risala* (magazine), *Tahzib-ul-Akhlaq*, he tried to introduce to his people [Indian Muslims] all kinds of arts and crafts prevalent among other nations and the principles of trade evolved by them. His objective was to remove his people's poverty and the dishonor resulting from it, so that they could prosper as true Muslims and thus vindicate the Islamic way of life and add to the glory of Islam.⁵⁵

In one of his letters, addressed to the Secretary of the Scientific Society, Aligarh, written from London on 15 October 1869, he writes:

I have also observed the habits and customs and way of living of high and low....I have visited famous and spacious mentions, museums, engineering works, ship-building establishments, gun-foundries, ocean-telegraph companies which connect continents, vessels of war....The result of all this is, that although I do not absolve the English in India of discourtesy, and of looking upon the natives of this country as animals and beneath contempt, I think they do so from not understanding us; and I am afraid I must confess that they were not far wrong in their opinion of us. Without flattering the English, I can truly say that the natives of India, high and low, merchants and petty shopkeepers, educated and illiterate, when contrasted with the English in education, manners and uprightness, are as like them a dirty animal is to an able and handsome man.⁵⁶

The ideas and approach of Syed Ameer Ali (1849–1928), a prominent Indian Muslim modernist politician, jurist and scholar on Islamic history and culture was not different than Syed Ahmad Khan's. He spent considerable time (1869–1873) in London, studying Law.⁵⁷ Interestingly, his memoirs, which record minor incidents of his life, do not mention his participation in the Calcutta International Exhibition.⁵⁸ Most of Ameer Ali's writings are after the Calcutta International Exhibition, in which he uncritically borrows ideas of

⁵⁵ Ibid., p. 98.

⁵⁶ Mohammad 1972, p. 225. From London, Syed Ahmad Khan wrote this letter to the Secretary of the Scientific Society, Aligarh.

⁵⁷ Sensitive about the rights of Indian Muslims, he established the National Muhamedan Association in 1877 and served as its secretary until 1890. He taught Islamic law at Calcutta University and served as a magistrate and then as a judge of the Bengal High Court. In 1883, he was appointed as a member of the Viceroy's Legislative Council. He believed Hindus to be a threat to Muslim culture and civilisation. After retirement in 1904, he went to England and settled there. In the twentieth century, he supported the Khilafat Movement, the movement against the disintegration of the Ottoman Empire. In England, he also established a branch of the All-India Muslim League. Claiming to be a modernist Muslim, Ameer Ali wrote several books, such as *The Spirit of Islam* and *A Short History of the Saracens* (Ali 1889; Ali 2010).

⁵⁸ Wasti 1968.

Oriental scholars.⁵⁹ While writing on Muslims in Spain in June 1906, he suggests that agriculture, the military, educational institutions, food, dress, architecture, vocabulary and institutions of civil administration all owed their development to Muslims, and that these were then followed in the rest of the Europe.⁶⁰

Conclusions

The feeling of British pride was reflected in the whole structure of colonial exhibitions in the nineteenth century, from the defining of the objectives and categories of exhibits to the criterion for awards and process of collecting. British curators took pride in their self-assumed and much trumpeted responsibility for improving the lives of Indians. They designed a system of patronage which was supposed to: encourage the production of dying oriental crafts; protect Indian markets from cheap European imports; and integrate Indian craftsmen into the global market by guiding them on the basis of scientific knowledge. British bureaucrats, notable Indians strongly influenced by the colonial modernisation project and who belonged to the government administrative machinery and their Indian allies were included in village, district and provincial committees formed for the collecting of exhibits.

Bibliographical Abbreviations

Adams 1837	– Jasper Adams, <i>Elements of Moral Philosophy</i> , Cambridge MA, 1837.
Adorno 2007	– Rolena Adorno, <i>Polemics of Possession in Spanish American Narrative</i> , London, 2007.
Aguar 2011	– Marium Aguiar, <i>Tracking Modernity: India's Railway and the Culture of Mobility</i> , Minneapolis, 2011.
Ali 1889	– Syed Ameer Ali, <i>A Short History of the Saracens</i> , London, 1889.
Ali 1968	– Syed Ameer Ali, <i>Spain under the Saracenes</i> , in Syed Razi Wasti (ed.), <i>Syed Amir Ali on Islamic History and Culture</i> , Lahore, 1968.
Ali 2010	– Syed Ameer Ali, <i>The Spirit of Islam: A History of the Evolution and Ideals of Islam</i> , New York, 2010 [1891].
Ali, Anwar 1892	– Syed Ameer Ali, Syed Abul Anwar, <i>The Moslem Festivities</i> , Calcutta, 1892.
Ashcroft et al. 2007	– Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Helen Tiffin, <i>Post-Colonial Studies: Key Concepts</i> , London, New York, 2007.

⁵⁹ See Würsch 2009; Ali, Anwar 1892.

⁶⁰ “Muslims’ active industry had brought back to life the Peninsula that had lean dead and barren under the indolent pride of the Goths; who had turned Andalusia into a garden, and had held aloft the torch of knowledge when all around lay in darkness; who had spread culture, given impetus to civilization, and established chivalry; who had, in fact created modern Europe” (Ali 1968, p. 102).

- Baden-Powell 1872 – B. H. Baden-Powell, *Hand-book of the Manufactures and Arts of the Punjab*, vol. II, Lahore, 1872.
- Brian 2003 – Robert M. Brian, *Exhibitions*, in John L. Heilbron (ed.), *The Oxford Companion to the History of Modern Science*, Oxford, New York, Auckland, 2003, p. 283–286.
- Buck 1886a – E. C. Buck, *Preface*, in *CIE* 1886, p. 1–4.
- Buck 1886b – *Preface by Sir Edward C. Buck, Secretary to the Government of India, Department of Revenue and Commerce*, in *JLA*, vol. I, no. 1, October 1886, p. i–ii.
- Burke 2009 – Peter Burke, *Cultural Hybridity*, Cambridge, 2009.
- Choonara 2003 – Samina Choonara (ed.), “Official” *Chronicle of the Mayo School of Art: Formative Years under J. L. Kipling (1874–94)*, Lahore, 2003.
- CIE* 1886 – *Colonial and Indian Exhibition, 1886: Empire of India, Special Catalogue of Exhibits by the Government of India and Private Exhibitors*, London, 1886.
- Deakin 1893 – Alfred Deakin, *An Australian View of India and Ceylon: Their Irrigation and Agriculture*, London, 1893.
- DN* 1858 – *How the Electric Telegraph Saved India*, in *Daily News*, 29 September 1897, p. 6.
- EBDASGL* 1842 – *The Encyclopedia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, and General Literature*, vol. III, London, 1842.
- GLD* n.d. – *Gazetteer of the Lahore District, 1883–4*, Calcutta, n.d.
- Goldsmith 1874 – Frederic John Goldsmith, *Telegraph and Travel: A Narrative of the Formation and Development of the Telegraphic Communication between England and India, under the Orders of Her Majesty's Government, with Incidental Notices of the Countries Traversed by the Lines*, London, 1874.
- Graham 1885 – G. F. I. Graham, *The Life and Work of Syed Ahmed Khan*, Edinburgh, London, 1885.
- Guha-Thakurta 2004 – Tapati Guha-Thakurta, *Monuments, Objects, Histories: Institutions of Art in Colonial and Postcolonial India*, New York, 2004.
- Hoffenberg 2001 – Peter H. Hoffenberg, *An Empire on Display: English, Indian, and Australian Exhibitions from the Crystal Palace to the Great War*, Berkeley, 2001.
- Hussain 1970 – M. Hadi Hussain, *Syed Ahmed Khan: Pioneer of Muslim Resurgence*, Lahore, 1970.
- JLA* 1886 – *Resolution, Museums and Exhibitions*, No. 239 Ex. Extract from the Proceedings of the Government of India, in the Department of Revenue and Agriculture, in *JLA*, vol. I, no. 1, October 1886, p. 1–4.
- JLA* 1916 – *The Late Sir Edward Charles Buck, KCSI HEMJ*, in *JLA*, vol. XVII, nos. 129–136, October 1916, p. 73–74.
- McGowan 2009 – Abigail McGowan, *Crafting the Nation in Colonial India*, New York, 2009.
- Mill 1817 – James Mill, *The History of British India*, vol. I–III, London, 1817.
- Mill 1850 – John Stuart Mill, *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive: Being a Connected View of the Principles of Evidence, and the Methods of Scientific Investigation*, New York, 1850.
- Mohammad 1972 – Shan Mohammad (ed.), *Writings and Speeches of Sir Syed Ahmad Khan*, Bombay, 1972.

- MP 1886 – *Colonial and Indian Exhibition, Opening by the Queen, Imposing Ceremony*, in *The Morning Post*, 5 May 1886, p. 3.
- Naik 1963 – J. P. Naik (ed.), *Development of University Education 1860–87: Selections from Educational Records of the Government of India*, vol. II, Delhi, 1963.
- Newbury et al. 2006 – B. D. Newbury, M. R. Notis, B. Stephenson, G. S. Cargill III, G. B. Stephenson, *The Astrolabe Craftsmen of Lahore and Early Brass Metallurgy*, in *AS*, 63, 2006, 2, p. 201–213.
- ORCIE 1885 – *Official Report of the Calcutta International Exhibition, 1883–84*, vol. 1, Calcutta, 1885.
- Philanthropos 1881 – Philanthropos, *A Brief Illustration of the Principles of War and Peace, Showing the Ruinous Policy of the Former, and the Superior Efficacy of the Latter, for National Protection and Defence; Clearly Manifested by Their Practical Operations and Opposite Effects Upon Nations, Kingdoms and People*, Albany, 1881.
- Raj 2007 – Kapil Raj, *Relocating Modern Science: Circulation and the Construction of Knowledge in South Asia and Europe, 1650–1900*, New York, 2007.
- Rees 1819 – Abraham Rees, *The Cyclopædia; or, Universal Dictionary of Arts, Sciences and Literature*, vol. XVII, London, 1819.
- Royle 1887 – J. R. Royle, *Report on the Indian Section of the Colonial and Indian Exhibition, India Office London 1886*, London, 1887.
- RPE 1883 – *Extract from the Punjab Government Gazette of the 2nd February 1882, General Department, no. 117, dated 25th January 1882*, in *Report of the Punjab Exhibition, 1881–82, Selections from the Records of the Government of the Punjab and Its Dependencies*, n.s., no. XXII, Lahore, 1883.
- Scriver, Prakash 2007 – Peter Scriver, Vikramaditya Prakash (eds), *Colonial Modernities: Building, Dwelling and Architecture in British India and Ceylon*, London, New York, 2007.
- Smithers 1818 – Henry Smithers, *The Cultivation of the Arts and Sciences, Maintained to be Favourable to Virtue and Happiness: To Which is Added, A Translation of the Celebrated Prize Essay of Jean Jacques Rousseau, Wherein He Advances an Opposite Sentiment*, Brussels, 1818.
- SPCSDUK 1851 – *Cashmere, or Cachemere*, in *The Supplement to the Penny Cyclopaedia of the Society for the Diffusion of Useful Knowledge*, vol. I, London, 1851.
- Stormonth 1881 – James Stormonth, *Etymological and Pronouncing Dictionary of the English Language*, Edinburgh, London, 1881.
- TL 1886 – *The Colonial and Indian Exhibition*, in *The Lancet*, 10 July 1886, p. 93.
- TT 1858 – *The English Raj in India*, in *The Times*, 7 October 1858, p. 9.
- Vicat 1837 – Louis-Joseph Vicat, *A Practical and Scientific Treatise on Calcareous Mortars and Cements, Artificial and Natural*, London, 1837.
- Wasti 1968 – Syed Razi Wasti (ed.), *Memoirs and Other Writings of Syed Ameer Ali*, Lahore, 1968.

- Weiler 1996 – John Weiler, *Colonial Connections: Royal Engineers and Building Technology Transfer in the Nineteenth Century*, in *CH*, 12, 1996, p. 3–18.
- Wenzlhuemer 2013 – Roland Wenzlhuemer, *Connecting the Nineteenth-Century World: The Telegraph and Globalization*, Cambridge, 2013.
- Wilson 1891 – Harbert M. Wilson, *Irrigation in India in Twelfth Annual Report of the United States Geological Survey to the Secretary of the Interior 1890–91*, part II, *Irrigation*, edited by J. W. Powell, Washington, 1891.
- Würsch 2009 – Renate Würsch, *Amir ‘Alī, Sayyid*, in Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, Everett Rowson (eds), *Encyclopaedia of Islam, THREE*, 2009; http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ci3_COM_22871.
- Young 2008 – Patrick Young, *From the Eiffel Tower to the Javanese Dancer: Envisioning Cultural Globalization at the 1889 Paris Exhibition*, in *HT*, 41, 2008, 3, p. 339–362.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primmate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasion-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

KARL HALDENWANG (1863-1939) ȘI MUZEUL DE ISTORIE DIN SIGHIȘOARA

Nicolae TEȘCULĂ*

Karl Haldenwang (1863–1939) and the History Museum in Sighișoara

Abstract. *This article presents the work carried out by the collector Karl Haldenwang (1863–1939) at the Museum in Sighișoara. Originally from Sebeș, Haldenwang was a scrap metal procurator for the Brașov firm, Kammer & Jekelius, in Sighișoara. Between 1908 and 1926 he worked in the Sighișoara branch of the Sebastian Hann Association. This association was responsible for the work of the Sighișoara Veche Museum, established in 1899. Karl Haldenwang sold and donated Saxon ethnographic objects to the museum and was involved in its annual accounting. Unfortunately, we were only able to identify a few items that he had donated to the museum. We believe, however, that some of the ethnographic objects that currently form part of the Sighișoara Museum's fund come from the Haldenwang collection.*

Keywords: *Sighișoara, museum, collection, ethnography, Sebastian Hann Association, Sebeș.*

Cuvinte-cheie: *Sighișoara, muzeu, colecție, etnografie, Asociația Sebastian Hann, Sebeș.*

Începuturile preocupărilor muzeologice la Sighișoara sunt legate de activitatea istoricului și preotului evanghelic Karl Fabritius, care, în 1879, va organiza o expoziție cu caracter istoric. Aceasta îl va însuflă pe tânărul student Josef Bacon și pe frații Friedrich și Heinrich Kraus să pună bazele unui muzeu de istorie și artă. Această idee, de altfel, a apărut în paginile periodicului *Gross-Kokler Bote*, unde se milita pentru folosirea unor turnuri din cetate. Din păcate, ideea a fost reluată abia 17 ani mai târziu, când, în 1896, cu ocazia jubileului maghiar, o adresă din partea guvernului cerea comunităților să întemeieze instituții umanitare sau culturale. În acest context, referatul lui Josef Bacon a fost aprobat de consiliul orașenesc, socotindu-se că alegerea înființării unui muzeu în Turnul cu Ceas este una foarte bună și, în același timp, ieftină pentru bugetul orașului¹.

La 24 iunie 1899 se deschideau porțile Turnului cu Ceas, unde era organizat, cu sprijinul Asociației „Sebastian Hann”, Muzeul „Alt Schaessburg”. În viziunea lui Josef Bacon, scopul inaugurării acestui muzeu a fost acela de a se promova valorile culturale și spirituale ale comunității germane din Sighișoara, de a susține artiștii plastici locali prin expoziții, întruniri și de a promova vechile stiluri arhitectonice atât din zonele urbane, cât și din cele rurale².

* Muzeul de Istorie Sighișoara, România; e-mail: nicolaetescula@yahoo.com.

¹ Ackner 2002, p. 77.

² *Schäffsburger Museen* 1933, p. 2.

Pornind de la deviza „Niciun popor nu poate să aibă viitor, dacă nu-și cunoaște trecutul, dacă istoria nu are un țel, care să pregătească calea spre viitor”, Josef Bacon va organiza în 20 de încăperi o expoziție permanentă, care să reliefeze istoria orașului și a sașilor ardeleni.

Alături de acest muzeu, din inițiativa aceluiași custode inimos, va lua ființă, într-o anexa a Turnului cu Ceas, în anul 1912, Muzeul de Igienă, care cuprindea peste 700 de planșe și grafice cu privire la epidemiile care au lovit orașul și altele cu referire la evoluția demografică a urbei. La acesta se va mai adăuga Muzeul de Etnografie Săsească, organizat în anul 1908, și Muzeul Școlar, în 1932³.

După cum am văzut, un sprijin deosebit în organizarea și finanțarea instituției muzeale a avut-o Asociația „Sebastian Hann”. Apariția acesteia a fost precedată de o serie de alte inițiative locale. În acest sens, menționăm faptul că Emil Sigerus, în 1895, a avut inițiativa înființării, la Sibiu, a Muzeului Carpatin, iar în Sighișoara medicul Josef Bacon va pune bazele, în 1902, a Asociației Rembrandt. La Brașov, după doi ani, în 1904, Ernst Kühlbrandt și Arthur Coulin vor întemeia „Societatea prietenilor artei”⁴.

Aceste inițiative îl vor determina pe Arthur Coulin să publice, în același an, în paginile cotidianului *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, un ciclu de articole intitulate *Arta noastră plastică* și care vor fi continuate, în luna noiembrie, cu articolul *O asociație pentru aspirațiile artei locale*, urmate de adunarea constituantă a Asociației „Sebastian Hann” la Sibiu, în 20 noiembrie 1904⁵.

Modelul organizării acestei societăți a fost unul german, fiind vorba de Asociația „Dürerbund” din Dresda. Fondatorii acesteia doreau să reformeze arta din perspectiva conservării și afirmării identității germane⁶.

Ședința de constituire a Asociației „Sebastian Hann” a avut loc în 20 noiembrie 1904, primul președinte ales fiind Carl Dörschlag căruia, din 1907, îi va succeda Emil Sigerus, societatea având, inițial, 38 de membri⁷.

Asociația se va bucura de un mare succes în rândul sașilor ardeleni, deoarece, în 1905 avea deja 283 membri și trei filiale, la Sibiu, Brașov, Sighișoara și, din 1911, la Bistrița, iar în 1912 numărul membrilor se va ridica la 462⁸.

Scopul asociației a fost acela de a fi în serviciul ocrotirii și valorificării bunurilor culturale săsești prezente în orașe și în bisericile fortificate care se

³ *Ibidem*, p. 10.

⁴ Engber, Schullerus 1981, p. 109.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Prügel 2008, p. 60.

⁷ Ittu 2008, p. 42.

⁸ Engber, Schullerus 1981, p. 100.

aflau în pericol de a dispărea sau de a fi distruse, și pentru a le promova în interes meșteșugăresc și turistic.

Cu sprijinul asociației, colecțiile se vor dezvolta an de an, grație muncii neobosite a medicului sighișorean Josef Bacon. Filiala Sighișoara, din care făceau parte inimoși oameni de cultură din urbe, a contribuit la îmbogățirea colecțiilor, la organizarea și la promovarea muzeului. Dintre aceștia îi amintim pe: Karl Seraphin, Ludwig Schuller, Betty Schuller, Julius Misselbacher și Karl Haldenwang⁹.

Karl Haldenwang s-a născut în 23 august 1863 în Sebeș, ca fiu al dogarului și comerciantului de vinuri Michael Haldenwang (1836-1880), german originar din zona Württemberg. După terminarea studiilor la Gimnaziul Evanghelic din Sebeș și satisfacerea stagiului militar la Orlat, a activat în domeniul comercial, inițial la Sebeș, apoi, timp de un an, la Fabrica de hârtie din Prundu Bârgăului. De aici va fi angajat ca procurist de fier la firma Kamner & Jekelius din Brașov. Acolo, împreună cu Julius Teutsch, va întreprinde cercetări arheologice la așezarea de la Steingesberg, lângă Brașov. Ulterior, va conduce filiala acelei firme din Sighișoara, din anul 1901 până în 1926, când, după pensionare, se va întoarce la Sebeș, unde va și muri la 30 ianuarie 1939.

Spirit autodidact, se va evidenția ca un pasionat colecționar de obiecte arheologice și etnografice, în peregrinările sale prin țară. Membru al „Verein für Siebenbürgische Landeskunde” și al Asociației „Sebastian Hann” va participa la șantierul arheologic din Petrești (lângă Sebeș), precum și la cel de la Wietenberg (Sighișoara). Își va cultiva pasiunea pentru antichități și va contribui la îmbogățirea colecțiilor muzeelor din Sighișoara și Alba Iulia cu obiecte agricole și arheologice¹⁰.

La Sighișoara, după cum vom vedea mai jos, se va implica în crearea și în dezvoltarea colecției de etnografie și nu numai. Muzeul de etnografie săsească, așa-numitul „Heimatismuseum”, pomenit anterior, s-a dorit a reprezenta o casă țărănească săsească, după modelul celor aflate în satele din jurul Sighișoarei, de unde să fie aduse și obiectele care urmau a fi expuse. Ideea organizării acestuia a venit cu ocazia Adunării Generale a Asociației „Sebastian Hann” din anul 1905. De altfel, societatea se va implica în dezvoltarea colecției de etnografie și artă populară a muzeului sighișorean. Conform raportului de activitate al secțiunii sighișorene a Asociației „Sebastian Hann”, pentru anii 1908-1909, obiectele de mobilier țărănesc au costat asociația 250 de coroane¹¹.

⁹ *Schäffburg* 1998, p. 237.

¹⁰ Streitfeld 1973, p. 873-878; Boda 2007, p. 95; Hienz 2000, p. 27-28; Simina 2001, p. 124-131; Totoianu 1998, p. 65-69.

¹¹ *Bericht* 1909, p. 19.

La 1908, în cetatea Sighișoara s-a organizat o expoziție de etnografie săsească, cuprinzând, în special, piese de mobilier. Ele au fost cumpărate, în mare parte (în jur de 200 de piese), de către pasionatul colecționar Karl Haldenwang, care, la rândul său, le-a donat, în 1912, muzeului sighișorean¹².

Mai mult decât atât, raportul pentru anii 1910-1911 arată că s-au achiziționat mai multe piese textile brodate de la comerciantul din Sebeș, Karl Haldenwang, care, împreună cu obiectele de mobilier popular achiziționate anterior, să reprezinte bazele unei colecții etnografice. De altfel, s-au obținut și 20000 de coroane de la guvern, bani cu care s-a cumpărat Casa Everet din cetatea medievală, singura clădire acoperită cu șindrilă, de la Asociația Meșteșugarilor. Scopul achiziționării acestui imobil era acela de a se organiza o expoziție etnografică permanentă¹³.

După Primul Război Mondial, Karl Haldenwang se va implica în continuare în activitatea instituției. Va semna o parte a rapoartelor anuale asupra activității muzeului, publicate în săptămânalul sighișorean, *Groß-Kokler Bote* și se va dedica organizării și dezvoltării colecțiilor și a expozițiilor. Astfel, din raportul din anul 1923 aflăm că, la fel ca și anii trecuți, colaboratorul asociației, Karl Haldenwang, se va arăta la fel de darnic cu donațiile:

„Membrul comitetului nostru, domnul Karl Haldenwang, căruia îi datorăm multe alte donații, ne-a oferit două grilaje pentru geamuri din fier forjat ruginite. La cererea noastră, acestea au fost curățate și reparate de municipalitate și atașate la două ferestre de la parterul anexei la turn, în camera în care se află expoziția dedicată Sighișoarei străvechi”¹⁴.

Pe lângă aceste activități, se va remarca și ca un bun contabil. În acest sens, raportul asupra situației financiare pentru anul 1925 va fi semnat de către Karl Haldenwang. Aici aflăm că, în acel an, instituția a avut următoarele cheltuieli:

„Construcții – 26356 lei, 542 de lei lucrări de lăcătușerie, lucrări de pictură – 300 de lei, lucrări de tâmplărie – 594 lei, lucrări de tapițerie – 80 lei, instalații electrice – 3680 lei, restaurarea covoarelor bisericești – 612 lei, cheltuieli cu cărți – 340 de lei, cumpărări de acuarele – 300 de lei, lucrări de dogărie – 1335 lei, înrămări de imagini – 2353 lei, cheltuieli pentru catalogare – 1000 de lei, alte cheltuieli – 789 lei”¹⁵.

Veniturile au fost de 34986 lei, suma intrată în buget având mai multe proveniențe: 10000 lei dintr-o sponsorizare a Băncii Meșteșugărești de Credit Ipotecar, 12753 de lei din donațiile vizitatorilor, 100 de lei din vânzări de cărți poștale, 10000 de lei de la colonia de băi de la Vlăhița, 7000 de lei din banii

¹² *Schäßburger Museen* 1933, p. 43.

¹³ *Bericht* 1911, p. 16-17.

¹⁴ *Groß-Kokler Bote* 1924, p. 2.

¹⁵ *Groß-Kokler Bote* 1926, p. 2.

păstrați la Banca Populară din Sighișoara, la care s-au mai adăugat 1433 de lei de la Asociația „Sebastian Hann”¹⁶.

Legat de venituri și cheltuieli, în anul 1926, același Karl Haldenwang va realiza următorul bilanț:

„Veniturile noastre s-au ridicat la 41254 lei și au provenit din următoarele locuri: restul în casă de anul trecut – 315 lei, donația Băncii Populare – 3400 lei, împrumutul de la Banca meșteșugărească de credit ipotecar – 13000 lei și de la colonia de băi – 5000 de lei, bunuri din vânzarea de cărți poștale – 5657 lei, vânzarea de fier vechi – 471 lei, donații din ghidaje – 13410 lei. Aceste venituri au fost folosite pentru următoarele cheltuieli: dobânzi pentru împrumutul de la Banca meșteșugărească de credit ipotecar – 3400 lei, dobânzi la colonia de băi – 1800 lei, construcții – 15199 lei, lucrări de tâmplărie – 1490 lei, lucrări de pictură și lăcuire – 1962 lei, instalații electrice – 762 lei, poștă – 405 lei, lucrări de curățenie și de catalogare – 1198 lei, lucrări de legatorie și tipărire cărți – 843 lei, achiziții cărți – 1510 lei, înrămări de imagini – 2481 lei, picturi în ulei ale turnurilor – 1770 lei, realizarea de casete pentru monede – 2299 lei, diverse – 1324 lei și au rămas ca rest în casă – 3547 lei”¹⁷.

Din păcate, după pensionare va părăsi urbea de pe Târnava Mare sărăcind astfel instituția muzeală sighișoreană de expertiza și de pasiunea sa de colecționar.

După cum am văzut mai sus, marea sa preocupare va rămâne realizarea expoziției etnografice. Muzeul va primi obiectele etnografice și va căuta un local pentru expoziție. Deși inițial era propusă clădirea Casei cu Șindrilă din Cetate, ulterior spațiul necesar va fi găsit în sacristia Bisericii Mănăstirii. Primul Război Mondial va întrerupe orice inițiativă și abia la sfârșitul anului 1918, cu sprijinul Bisericii Evanghelice, se vor găsi 2000 de coroane pentru amenajarea spațiului muzeal. În 1920 expoziția a fost deschisă, însă nu pentru mult timp, deoarece a trebuit să fie strânsă și depozitată, cu ocazia lucrărilor de restaurare a bisericii din anii 1928-1929¹⁸. Expoziția va fi reamenajată, în 1930, în același spațiu, unde va funcționa până la instaurarea regimului comunist.

După cum arată catalogul muzeelor sighișorene, realizat în perioada interbelică, în expoziția acestuia se evidențiau două mese datând din secolele XVI-XVII, provenite din Șomartin (jud. Sibiu), un pat și costume populare femeiești din Noul Săsesc (jud. Sibiu) și Beia (jud. Brașov). Din muzeu lipsea o piesă importantă și anume soba „de tip Luther”, cu cahle, specifică casei țărănești săsești¹⁹. După cum am văzut, majoritatea obiectelor etnografice

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Groß-Kokler Bote* 1927, p. 2.

¹⁸ *Schäßburger Museen* 1933, p. 44.

¹⁹ *Ibidem*.

necesare pentru realizarea expoziției au fost colecționate, apoi vândute sau donate de către Karl Haldenwang. Acestea stau și în prezent la baza colecției de etnografie săsească aflată în patrimoniul Muzeului de Istorie Sighișoara.

Conform fișelor analitice de evidență și a registrului de inventar, avem foarte puține mențiuni de obiecte provenind de la Karl Haldenwang. Acest lucru se datorează în mare parte faptului că, după 1951, muzeul sighișorean a trecut din patrimoniul Bisericii Evanghelice în cel al Sfatului Popular al Raionului Sighișoara și noii angajați nu aveau, pe de o parte informații cu privire la proveniența colecțiilor, iar pe de altă parte nu aveau cunoștințe de limbă germană, în care au fost redactate majoritatea documentelor instituției în perioada anterioară. Pentru a surmonta acest neajuns, conducerea muzeului va face demersuri pe lângă autoritățile locale de la acea vreme în vederea angajării unui fost colaborator al instituției din perioada interbelică, Julius Misselbacher²⁰.

Acesta a fost încadrat pe o perioadă relativ scurtă de timp, între 1 mai și 1 decembrie 1958, cu jumătate de normă, pentru a realiza fișe analitice de evidență. Julius Misselbacher reușește să completeze un număr de 475 de astfel fișe, care cuprindeau, pe lângă o descriere detaliată a obiectelor și un desen al acestora, precum și date importante cu privire la proveniența lor²¹.

Din aceste considerente, lipsa de informații cu privire la obiectele donate de Karl Haldenwang a făcut ca în listele de inventar să identificăm doar 19 obiecte care provin din colecția acestuia:

Nr. crt.	Nr. inv.	Denumire obiect
1.	405	Sapă
2.	406	Coasă
3.	407	Seceră
4.	408	Talangă pentru vite
5.	409	Brăzdar de plug
6.	410	Greblă
7.	412	Furcă
8.	415	Coasă

²⁰ Julius Misselbacher (1903-1963) provenea dintr-o familie renumită prin activitatea ei comercială în Sighișoara. A avut preocupări în domeniul istoriei artei și a istoriei orașului și a fost membru corepondent al Comitetului național pentru monumente istorice. După cel de-al Doilea Război Mondial a colaborat cu Muzeul de Istorie, realizând, alături de macheta cetății Sighișoara, una a Mediașului (aflată la muzeul din Mediaș) și una a cetății dacice de la Costești. Macheta cetății Sighișoara reprezintă situația din 1735 și a fost realizată în anul 1952, fiind o comandă a Muzeului de Istorie. Execuția machetei s-a efectuat pe baza planului orașului aflat la arhiva de război din Viena, completat cu desene, planuri și vederi care documentează situația arhitectonică la anul 1735. Numai 3-5% a fost reconstituită fără documente, dar în analogie cu case similare vecine (Teșculă 2020, p. 13-16).

²¹ *Ibidem*.

9.	416	Sapă din fier
10.	442	Sucală
11.	471	Felinar țărănesc
12.	579	Suveică de lemn pentru țeșut
13.	614	Litografie acvaforte a unui orașean sas din secolul al XVIII-lea
14.	839	Butoiaș mic de masă
15.	878	Sucală mare
16.	938	Greutate pentru cântar de 3,5 pfunzi
17.	939	Greutate pentru cântar 1,5 pfunzi
18.	940	Legătură de greutate de 8 pfunzi
19.	1561	Umbrelă mică

După cum vedem, aceste artefacte sunt, în majoritate, obiecte de uz gospodăresc țărănesc. Ele au fost expuse la etajul 5 al Turnului cu Ceas, în expoziția intitulată „Friedrich Marienburg Halle” sau „Sala XIII – Agricultură veche cu obiecte de uz gospodăresc, potcoave, seceri, unelte vechi”. Inventarul anterior naționalizării cuprinde un număr de 170 de obiecte²².

Din păcate, nu avem informații legate de destinul bunurilor achiziționate și donate pentru Muzeul Etnografic, numit „Heimatismuseum”. Din datele prezentate mai sus, rezultă că existau în jur de 200 de obiecte, multe dintre ele putând fi prezente în colecția de etnografie a instituției noastre, fără a le cunoaște proveniența. Având în vedere informațiile din paginile anterioare, unde am menționat prezența unui mobilier țărănesc, în evidența Muzeului de Istorie am găsit un set de obiecte de mobilier țărănesc pictat, de proveniență săsească. Putem presupune că cele trei cuiere, opt mese, dintre care trei simple și cinci rotunde, unsprezece scaune, două lăzi și două bănci de brad, toate pictate și datate în anul 1898, ar proveni din obiectele oferite muzeului sighișorean, la începutul secolului XX, de către Karl Haldenwang.

Lipsa unor date concrete cu privire la obiectele donate sau achiziționate de la Karl Haldenwang, determinate de naționalizarea instituției în perioada comunistă, fac ca informațiile să fie foarte puține. Angajarea pe o perioadă atât scurtă a lui Julius Misselbacher în anul 1958 a făcut ca azi să fim privați de informații valoroase cu privire la originea colecției. Este posibil ca multe dintre obiectele din colecția de etnografie, pentru care nu avem date despre proveniență, să fi aparținut lui Karl Haldenwang.

De asemenea, nu cunoaștem informații legate de participarea lui Karl Haldenwang la săpăturile arheologice desfășurate între 1902 și 1904 sub conducerea profesorului Carl Seraphin, bunicul renumitului arheolog Kurt

²² Teșculă 2019, p. 224.

Horedt. Obiectele descoperite cu ocazia acestor săpături vor deveni, alături de artefactele romane adunate de profesorul Karl Gooß, baza colecției arheologice a muzeului până anii '50 ai secolului XX. Nu cunoaștem dacă a donat sau nu obiecte, în listele de inventar menționându-se sec la proveniență „săpături arheologice Wietenberg”.

Dincolo de aceste aspecte, deși avem informații lapidare despre bunurile donate sau vândute, activitatea desfășurată de Karl Haldenwang între 1908, data la care se organizează prima expoziție etnografică, și 1926, când, în urma pensionării, va părăsi urbea de pe Târnava Mare și se va stabili în orașul natal, Sebeș, a contribuit la dezvoltarea muzeului din Turnul cu Ceas.

Această activitate nu se va limita doar la vânzarea și la donarea unor obiecte, ci se va implica prin intermediul filialei locale a Asociației „Sebastian Hann” în activitățile curente ale instituției, în realizarea bilanțurilor contabile și a rapoartelor anuale ale acesteia, contribuind la evoluția muzeului și la dezvoltarea colecțiilor.

Karl Haldenwang, deși puțin cunoscut, a avut o contribuție importantă la evoluția muzeului sighișorean. Alături de Josef Bacon a muncit pentru dezvoltarea patrimoniului și pentru organizarea instituției. Dragostea sa pentru trecut, exprimată prin colecționarea de obiecte vechi din satele din jurul orașului, facilitată de profesia sa de procurist de fier vechi, a făcut să fie un colaborator destoinic al fondatorului muzeului sighișorean.

Pe această cale, dorim să aducem recunoștință, unui om care din idealism, cu dăruire și devotament pentru trecut a contribuit la dezvoltarea unui muzeu unic în urbea de pe Târnava Mare.

Abrevieri bibliografice

Ackner 2002	– Richard Ackner, <i>Das Bacon-Buch. Von Mosel an die Kokel. Familiengeschichte</i> , Gundelsheim, 2002.
Bericht 1909	– Bericht über das Jahr 1908/1909 Sebastian Hann Verein für heimischen Kunstbestrebungen, Sibiu, 1909.
Bericht 1911	– Bericht über das Jahr 1910/1911 Sebastian Hann Verein für heimischen Kunstbestrebungen, Sibiu, 1911.
Boda 2007	– Gherghina Boda, <i>Colecționari transilvăneni din a doua jumătate a secolului al XIX-lea</i> , în <i>Țara Bârsei</i> , 8, 2007, p. 92-97.
Engber, Schullerus 1981	– Carl Engber, Trude Schullerus, <i>Der Sebastian Hann-Verein und seine Sektion „Heimatkunst”</i> , în <i>FVL</i> , 24, 1981, 1, p. 98-112.
Groß-Kokler Bote 1924	– <i>Groß-Kokler Bote vereinigt mit der Schäßburger Zeitung</i> , XLVI, nr. 2366, 11 mai 1924.
Groß-Kokler Bote 1926	– <i>Groß-Kokler Bote vereinigt mit der Schäßburger Zeitung</i> , XLVIII, nr. 2459, 21 februarie 1926.
Groß-Kokler Bote 1927	– <i>Groß-Kokler Bote vereinigt mit der Schäßburger Zeitung</i> , XLIX, nr. 2547, 30 octombrie 1927.

- Hienz 2000 – Hermann A. Hienz, *Schriftsteller Lexicon der Siebenbürger Deutschen*, vol. VII, Köln, Viena, 2000.
- Ittu 2008 – Gudrun Liane Ittu, *Tradiție, modernitate și avangardă în arta plastică a germanilor din Transilvania la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX reflectate în publicații*, București, 2008.
- Prügel 2008 – Ronald Prügel, *In Zeichen der Stadt. Avangarde in Rumänien 1920-1938*, Köln, 2008.
- Schäßburg* 1998 – Heinz Brandisch, Heinz Heltmann, Walter Lingner (ed.), *Schäßburg. Bild ein siebenbürgischen Stadt*, Leer, 1998.
- Schäßburger Museen* 1933 – *Die Schäßburger Museen*, Sighișoara, 1933.
- Simina 2001 – Nicolae Marcel Simina, *Karl Haldenwang – precursor al arheologiei în Transilvania*, în *PA*, I, 2001, p. 124-131.
- Streitfeld 1973 – Theobald Streitfeld, *Colecționarii Hans Ungar și Karl Haldenwang*, în *Apulum*, 11, 1973, p. 873-878.
- Teșculă 2019 – Nicolae Teșculă, *Din trecutul Muzeului de Istorie Sighișoara. Inventarul anterior naționalizării din 1951*, în *Alt Schaessburg*, 12, 2019, p. 217-228.
- Teșculă 2020 – Nicolae Teșculă, *Julius Misselbacher und das Museum*, în *SN*, 27, nr. 54, decembrie 2020, p. 13-16.
- Totoianu 1998 – Radu Totoianu, *Materiale arheologice de la Sighișoara-„Wietenberg” din colecția Haldenwang, aflate în depozitul Muzeului din Sebeș*, în *BCȘS*, 4, 1998, p. 65-69.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primmate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasion-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal'noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul'tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul'tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

ANTIC – MODERN, URBAN – RURAL. CASELE CU LEI DIN ARHITECTURA SAȘILOR TRANSILVĂNENI

Cristian Ioan POPA*

Ancient – Modern, Urban – Rural: Houses with Lions in the Architecture of the Transylvanian Saxons

Abstract. *In the present paper, we wish to discuss a unique heritage: the houses with lions which exist in a narrow area in southern Transylvania, between Sibiu and Mediaș. These houses stand out due to the mortar lion figures which appear on both sides of the roadway gates, crafted by local masons and painted in various colours (yellow, green, brown). The houses in question belonged to the Saxons, a community that has since emigrated to Germany. The present study aimed to (re)identify this heritage, 40 years after the research conducted by G. Schuster. It approaches the origins, the contributions made by certain transfers and influences that occurred throughout the years, beginning with the Roman period and up to the modern era. The oldest houses with lions are 150 years old, while the newer ones were built at the end of the twentieth century.*

Keywords: *Șoala, houses with lions, funerary lions, the Schuller House in Mediaș, Saxons.*

Cuvinte-cheie: *Șoala, case decorate cu lei, lei funerari romani, Casa Schuller din Mediaș, sași.*

Introducere

Sudul Transilvaniei are un specific aparte, conferit de prezența unor culturi și populații diferite, care au sedimentat în ultimul mileniu o istorie particulară. În cadrul unui adevărat mozaic etno-cultural, coloniștii sași (*hospites saxones*) sunt cei care au lăsat cea mai bogată moștenire arhitecturală. În lucrarea de față dorim să supunem atenției un patrimoniu aparte: casele cu lei, întâlnite într-un areal destul de restrâns, între Sibiu și Mediaș. Despre originea și influențele petrecute de-a lungul timpului vom discuta în efortul de înțelegere a prezenței leului în asociere cu arhitectura vernaculară transilvăneană.

Localitatea cea mai cunoscută și care încă conservă cel mai bine casele cu lei este satul Șoala (germ. Schaal) (com. Axente Sever, jud. Sibiu) (**fig. 3**). Este motivul pentru care vom încerca să luăm acest studiu de caz, cercetarea de aici extrapolând-o la alte localități învecinate. Șoala face parte din salba de sate întemeiate de sași în zona de sud a Transilvaniei, fiind menționată documentar pentru prima dată în anul 1331¹. Relieful zonei i-a influențat în timp evoluția urbanistică. Așezarea s-a dezvoltat de-a lungul văii, rețeaua stradală rezultată fiind condiționată de morfologia terenului să urmeze cursul flancat de dealuri a Văii Șoalei. Două străzi scurte intersectează perpendicular

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: cristian.popa@uab.ro; cristi72popa@yahoo.com.

¹ Fabini 1998, p. 645; Crîngaci-Țiplic 2011, p. 200, 302, 308, 335, 360.

drumul principal, împărțind fondul construit în trei cvartale. Modul de organizare a intravilanului a fost preluat din zona de origine a oaspeților, central-europeană. Ulițele principale beneficiau de loturi, în general uniforme, care, în funcție de configurația terenului, aveau fronturi pe ambele laturi sau numai pe una. Prima ridicare topografică ne permite să observăm morfologia localității în secolul al XVIII-lea, în arealul său existând 57 de gospodării compacte, dar și câteva case izolate, în zona pieței din proximitatea bisericii fortificate (**fig. 1**). Loturile sunt mai mici decât în satele învecinate, care au acces direct la, principalul râu din zonă, Valea Visei. În ultimele sute de ani satul nu și-a schimbat vatra, ci doar a înregistrat unele extinderi, firești.

Trama stradală și parcelarul satului Șoala au evoluat în strânsă legătură cu tipul de organizare, dar și cu regimul de proprietate. Toate acestea au format un „set” de reguli care au favorizat supraviețuirea peste sute de ani a vechii rețele stradale și a parcelarului medieval. Dispunerea caselor, în raport cu strada, este diversă atât în cazul caselor sașilor, cât și ale românilor, însă, așa cum s-a putut observa din cartările secolelor XVIII-XIX, predominantă era casa cu latura scurtă la drum.

Fig. 1. Hartă din perioada iosefină (1769-1773) cu satul Șoala

Fig. 2. Buiandrug din lemn din anul 1525 al unei uși din casa parohială medievală din Șoala (foto: C. I. Popa, 2021)

Fig. 3. Imagini aeriene asupra zonei centrale (1) și desfășurării satului Șoala (după Ghid 2015)

Aspectul general al construcțiilor tradiționale

Casele săsești, cele mai vechi din zonă, reflectă o tradiție constructivă specifică zonei de sud a Transilvaniei. Particularitatea lor este dată, printre altele, de elementele decorative prezente pe fațadele caselor. Acestea reflectă, pe de o parte, influențele venite dinspre sate învecinate ori din mediul urban, iar pe de altă parte specificități locale, ce trebuie puse în legătură cu meșterii zidari care au lucrat în satele respective, impunând practic moda locului. Încă de la începutul epocii moderne s-a putut sesiza uniformitatea realizării caselor, explicată prin mobilitatea meșterilor care ridicau aceste construcții. Cu timpul, începând cu secolul al XIX-lea, dar mai cu seamă în veacul următor, meșterii locali lucrau atât pentru sașii, cât și pentru românii din zonă², astfel încât nu se mai pot face deosebiri etnice pe baza unei matrici constructive. Odată cu meșterii aduși de la oraș își fac apariția casele cu fronton trapezoidal și pinion. Țiglele și olanele, deși nu apar probabil la majoritatea caselor decât în secolele XVIII-XIX, devin un element tradițional al casei săsești (**fig. 4**). În funcție de posibilități, ele au înlocuit stuful, fapt care reiese din inscripțiile unor frontoane transilvănene³.

Pe fațadele caselor ridicate în prima parte a secolului al XX-lea, continuare a unui mai vechi obicei săsesc, se remarcă inscripțiile formate din anul și inițialele familiei⁴.

² Sedler, Sedler 2003, p. 107.

³ Klusch 1990, p. 81.

⁴ Pentru inscripțiile frontonale de pe casele săsești, vezi Klusch 1990.

1

2

3

Fig. 4. Olan de proprietar cu anul 1898 (1), cărămidă cu desen (2) și țiglă (3) săsești din colecția muzeului bisericii din Axente Sever (foto: C. I. Popa, 2018)

Decorația frontonului diferă la casele săsești de cele românești și exprimă specificul etnic al proprietarilor. Dacă pe frontoanelor caselor săsești predomină decorul derivat din vița-de-vie ori floarea de lălea, în exprimări variate, alături de inițialele proprietarului și anul construirii/renovării casei

(fig. 5), cea mai veche atestată datând din anul 1877 (fig. 6), pe frontoanele caselor românești predomină crucile⁵.

Fig. 5. Medalioane (1-2) și inscripții pictate (3) de pe fațadele unor case din Șoala, cu anul renovării lor (foto: C. I. Popa, 2019)

Particularitatea unui sat transilvănean: casele cu lei din Șoala

În contextul plasticii decorative a fațadelor caselor săsești, o categorie distinctă și specifică satului Șoala o formează reprezentările de lei afrontați. Insolitul acestei ornamentații a făcut obiectul unei analize ce aparține arhitectului Gerhard Schuster, publicată inițial în anii 1982-1983⁶. Acesta

⁵ Vezi Gabor 2001, p. 195.

⁶ Sub forma unor articole cu titlul *Giebel und Tore. Zur Fassadengestaltung des sächsischen Bauernhauses in Siebenbürgen*, în ziarul *Neuer Weg*.

remarca câteva aspecte relevante pentru subiect: realizarea lor de către meșteri anonimi doar în Șoala, prezența unor figuri de lei cu fizionomie umană, precum și obținerea lor în două etape distincte: în prima erau modelați leii, iar în cea de-a doua li se conferea cromatica potrivită de către zugrav. Leii gri, cu coama galbenă și buline pe corp, erau specifici pentru finele secolului al XX-lea. Autorul ilustra la acea vreme cinci tipuri diferite de lei, cei pe care a avut posibilitatea să îi cerceteze (**fig. 8**)⁷.

Cercetarea după 40 de ani

Pentru documentare am realizat cercetarea de teren, care a permis localizarea caselor cu lei și fotografierea lor. Un rol important l-am acordat identificării sătenilor care puteau furniza date suplimentare privitoare la perioada realizării leilor, amploarea fenomenului decorativ, simbolistică, meșterii și tehnica de confecționare. Cum obiceiul decorării caselor cu lei este unul specific sașilor (românii din Șoala nu au preluat această modă) am reușit, cu greu, să obținem informații de la ultimii sași care mai trăiesc permanent sau sezonier în sat⁸.

Am reușit, astfel, la patru decenii de la analiza amintită, între anii 2019 și 2021, să identificăm unii dintre leii ilustrați de G. Schuster, conservați într-o formă sau alta, dar și să descoperim alții noi. Casele la care pot fi văzuți și azi sunt cele cu nr. 35, 148, 164, 167, 182 (**fig. 10-16**). În urmă cu aproximativ o jumătate de secol, numărul caselor cu lei decorativi din Șoala era atât de mare, încât reprezentau între 1/4 și 2/3 din totalul caselor⁹.

Leii din Șoala erau, prin tradiție, „lei de poartă”. Ei erau dispuși în partea superioară a porții, la baza arcadei, întotdeauna în poziție afrontată (**fig. 7, 9-15**). Este cazul leilor repertoriați de G. Schuster. Între timp, în sat au apărut și lei dispuși la baza frontonului, întâlniți în cazul unei singure case (nr. 182) (**fig. 16**). Acum câteva decenii existau însă și lei tenanți, deasupra porții pietonale (**fig. 6/1**), însă aceștia au dispărut. Astfel de exemple erau semnalate în satul vecin, Valea Viilor (Wurmloch)¹⁰.

Zidarii și tehnicile de realizare a leilor

Toți leii din Șoala sunt opera unor meșteri zidari locali. Unii dintre aceștia erau membrii aceleiași familii, cum a fost cazul lui Georg Koch (n. 1904) și Andreas Koch, care au lucrat în a doua jumătate a secolului XX (din

⁷ Schuster 1995, p. 83, fig. 32.

⁸ Informațiile le-am primit de la soții Johanna și Friedrich Ziegler (astăzi stabiliți în Germania) și Johann Schunn (str. Principală, nr. 179), unul dintre cei doi sași care mai locuiesc azi în Șoala. Le mulțumim și cu acest prilej pentru informațiile oferite în timpul cercetării noastre de teren.

⁹ Informații Johann Schunn, 73 ani, din Șoala.

¹⁰ Schuster 1995, p. 83.

anii '50 și până în anii '70), primul dintre ei fiind intervievat de G. Schuster în anul 1981¹¹. Un alt zidar care a lucrat în Șoala a fost Andreas Alpert. Nu întâmplător, fațadele caselor de la numerele 181 și 182, ambele cu lei, au aparținut unor familii de zidari. La nr. 181 leii au fost distruși, în schimb la casa cu nr. 182 (**fig. 16**) leii se păstrează și sunt cei mai recenti dintre cei întâlniți în Șoala, nefiind repertoriați de către G. Schuster.

Realizarea reprezentărilor se făcea prin încărcare cu material (mortar), înainte de uscarea completă fiind modelate detaliile formei și decorului. Urma integrarea cromatică, ce urma fie culorile „standard” ale zidarilor, fie preferințele comanditarilor. Cromatica leilor a fluctuat de-a lungul timpului. Cei consemnați de Schuster aveau corpul de culoare galbenă, iar la coamă gri și verde¹². Johann Schunn din Șoala ne mărturisea că în trecut majoritatea leilor erau de culoare galben-pai, cu capul maro, dar existau și lei de culoare albastră (**fig. 7**). Doar în puține cazuri vechiul colorit s-a conservat, pe fondul zugrăvirii caselor de alte persoane decât cele care le cunoșteau simbolistica, rezultând lei de culoare crem cu coama cafenie, gri cu coama maro și chiar roz, cu coama galbenă (**fig. 8/2-7**).

Imaginile-document sunt greu de găsit. Două dintre acestea ilustrează casa familiei Drotleff (nr. 53), fotografiată în momente diferite, înainte de distrugerea fațadei sale, după ultimii ani ai secolului trecut¹³. Casa avea un fronton cu inscripție de renovare, în germană „RENOVIERT DURCH MICHAEL DROTLEFF 1877” („Renovat prin Michael Drotleff 1877”), dar și o poartă pietonală deasupra căreia se găseau doi lei rampanți afrontați tenanți ce țin cu labelle din față un medalion oval, format dintr-o panglică decorată, probabil cu inscripție în interior, care însă nu se păstrează. Poziția felinelor, care conferă imaginii un aspect heraldic¹⁴, este diferită de cea comună leilor din Șoala și ilustrează un tip diferit de cel consemnat de G. Schuster, care îl semnală prezent însă doar în satul învecinat Valea Viilor¹⁵. În acest caz, culoarea leilor este maro deschis, cu coama maro închis. Inscripția de pe fronton atestă renovarea casei la 1877 și, probabil, documentează cele mai vechi forme de reprezentare a leilor din Șoala (**fig. 6**). Mai multe fotografii realizate în anul 2002, din arhiva familiei Ziegler, surprind o altă casă, azi cu

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ Fotografii puse la dispoziție prin amabilitatea familiei Johanna și Friedrich Ziegler.

¹⁴ Ca exemple mai vechi, probabil pentru secolul al XVII-lea, ar trebui să punem în discuție pictura murală de pe fațada unei case din Sebeș, cu însemnul breslei croitorilor, cu doi lei tenanți (**fig. 32/5**), ce suprapune un strat pictural mai vechi, datat 1567 (vezi Anghel 2011, p. 139). O veche ilustrare în arta transilvăneană a leilor tenanți cu scut heraldic o regăsim pe fațada Palatului Apor din Alba Iulia, aparținând barocului timpuriu (Goronea, Tatai-Baltă 2008, p. 335, foto 14).

¹⁵ Schuster 1995, p. 83.

fațada distrusă. Clădirea avea poarta carosabilă cu lei, vopsiți în albastru deschis, care țin cu labele o frânghie înfășurată în două, cu ochiurile mari, ce trece peste arcul porții (**fig. 7**). Leiul sunt semnalati și de G. Schuster, care a reușit să afle că datează din anul 1929, când s-a refăcut poarta¹⁶ (**fig. 8/1**).

Posibilități de datare

Vechimea leilor care decorează casele din Șoala rămâne incertă, ca și sursa de inspirație a meșterilor. Unul dintre locuitorii satului (n. 1904) interogată de Schuster, își amintea de existența leilor încă de când era copil. Georg Koch, întrebat acum patru decenii de ce realizează decorațiile cu lei, a răspuns fără ezitare: „fiindcă ei deja există!”¹⁷. Iată, deci, că meșterii zidari din Șoala adoptaseră o manieră specifică de reproducere a execuției, ducând mai departe un element decorativ în virtutea existenței unei tradiții locale. Cei mai vechi dintre leiuri repertoriați din tipologia discutată (excluzând aici leiuri tenanți din 1877) datează din anul 1929, realizați la refacerea unei porți¹⁸ (**fig. 7; 8/1**), iar cei mai recentii din anii imediat anteriori plecării sașilor (1990) (**fig. 16**). O datare certă este cea a unei porți (casa nr. 35) care conservă sub cornișă două medalioane patrulate cu anii 1772, respectiv, 1972, ce marchează vechea datare a casei, dar și intervențiile făcute după 200 de ani, inclusiv realizarea leilor (**fig. 9-10**)¹⁹.

Casele cu lei din Ighișu Vechi, Alțâna și Nocrich

Cu toate că G. Schuster vedea în casele cu lei un atribut decorativ al caselor din Șoala, cercetările noastre de teren, extinse la un teritoriu mai vast, au permis observarea prezenței lor și în alte sate, mai mult sau mai puțin învecinate. Cel mai aproape, tot în Podișul Târnavelor, le-am întâlnit la Ighișu Vechi. Una dintre case (nr. 20) are leiuri dispuși afrontat, sub cele două ferestre ale etajului (**fig. 18**), în timp ce în cazul altei construcții, felinele afrontate apar în două panouri lipite, realizate între ferestrele de pe fațada principală (**fig. 19/1-2**). În Podișul Hârtibaciului, în alte două sate se conservă case cu lei. La Nocrich (nr. 165)²⁰, am întâlnit o manieră de realizare și dispunere similară casei nr. 20 din Ighișu Vechi, afrontați, sub cele două ferestre ale fațadei (**fig. 17**). În satul vecin Alțâna, leiuri apar, ca dispunere, în forme particulare, fie afrontați de o parte și alta a unei ferestre (casa nr. 184) (**fig. 20/1-2**), fie afrontați și de mici dimensiuni, dominați de capul unui căprior (nr. 34) (**fig. 20/3**).

¹⁶ *Ibidem*, fig. 32 (jos).

¹⁷ Schuster 1995, p. 83.

¹⁸ *Ibidem*, fig. 32 (jos).

¹⁹ Vezi și Schuster 1995, p. 84, fig. 33.

²⁰ Semnalare ce o datorăm colegului Viorel Ștef (Muzeul Municipal Mediaș).

1

2

3

4

Fig. 6. Casă săsească din Șoala, cu lei tenanți – foto 1990 (arhiva familiei Ziegler):
inscripție de fronton: „RENOVIERT DURCH MICHAEL DROTLEFF 1877”
(„Renovat prin Michael Drotleff 1877”)

1

2

3

4

Fig. 7. Casă săsească cu lei din Șoala – foto 2002 (arhiva familiei Ziegler); astăzi întregul decor al fațadei este distrus

	1980 (Schuster)	2020 (Popa)
1	 1929	 [fotografiat în anul 2002]
2	 1972	
3		
4		
5		X
6	X	
7	X	

Fig. 8. Lei de poartă din satul Șoala: casa nr. 48 (1), nr. 35 (2), nr. 167 (3), nr. 164 (4), nr. 39 (5); nr. 148 (6) și 182 (7) (după Schuster 1995 – desene 1-5; foto: Friedrich Ziegler – 1; C. I. Popa – 2-4, 6-7)

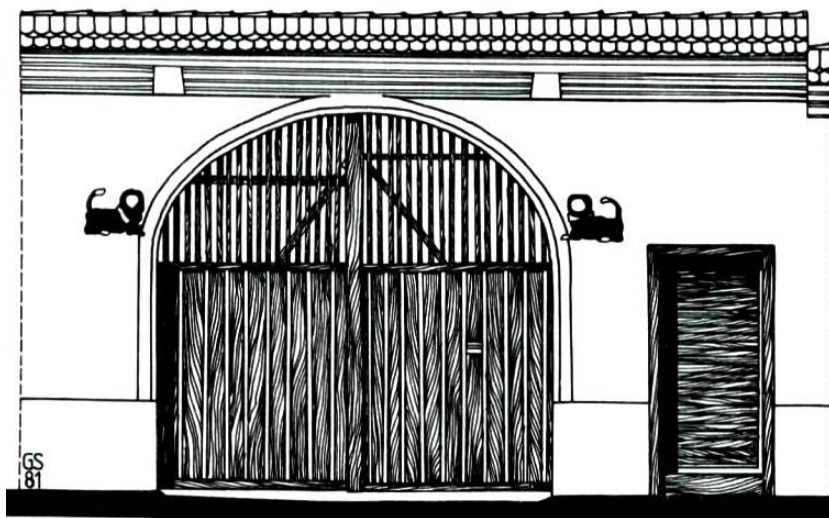

Fig. 9. Poarta casei nr. 35 din Șoala, construită în anul 1772 și modificată prin aplicarea leilor în anul 1972 (după Schuster 1995)

Se poate observa neta diferență tipologică dintre lei din Șoala și cei din satele amintite. Un detaliu important este cel al poziției cozii; de asemenea, constatăm o poziție diferită a labelor din față, în aceste cazuri întotdeauna una peste alta. Remarcăm și registrele diferite de pe fațada casei unde apar reprezentații: fie sub ferestre, fie între ele, însă niciodată în relație cu porțile. Singurele asemănări sunt date de aspectul feței leilor, care poate stârni mai degrabă amuzament, decât ferocitate.

În alte sate, precum la Alțâna, am remarcat faptul că reprezentările de lei se integrează unei bogate iconografii decorative a caselor, în care se întâlnesc și alte panouri cu reprezentări animale, parte a unei arte naive populare locale (**fig. 19/3-4**).

Disponem și de câteva elemente de datare relativă. Cea mai veche casă este cea din Nocrich (**fig. 17**), pe care se află și o plăcuță de asigurare la Societatea „Transsylvania”, specifică sfârșitului secolului al XIX-lea. Una dintre casele din Ighișu Vechi, unitară ca realizare, este datată în anul 1947 (**fig. 18**). Cea mai recentă este casa din Alțâna, cu lei asociați unui cap de câprior (**fig. 20/3**), datată în anul 1971.

Posibilele origini

Zestrea antică romană. Spolii de lei funerari

Ca monumente funerare, lei sculptați în piatră au fost des întâlniți în provincia Dacia romană și mai cu seamă pe teritoriul Transilvaniei de azi²¹.

²¹ Țeposu-Marinescu 1982; Taloș 2012.

Antic – modern, urban – rural. Casele cu lei din arhitectura sașilor transilvăneni

Fig. 10. Elemente decorative cu lei afrontați pe fațada principală – casă din Șoala (nr. 35) – cu anul 1772 incizat sub cornișă (foto: C. I. Popa, 2019)

1

2

3

Fig. 11. Elemente decorative cu lei afrontați pe fațada principală – casă din Șoala (nr. 167) (foto: C. I. Popa, 2019)

Fig. 12. Elemente decorative cu lei afrontați pe fațada principală – casă din Șoala (nr. 164) (foto: C. I. Popa, 2019)

Fig. 13. Casă din Șoala (nr. 164) cu lei afrontați pe fațada principală
(foto: C. I. Popa, 2019)

1

2

3

Fig. 14. Elemente decorative cu lei afrontați pe fațada principală a casei cu nr. 148 din Șoala (foto: C. I. Popa, 2019)

1

2

Fig. 15. Casă din Șoala (nr. 148) cu lei afronțați pe fațada principală
(foto: C. I. Popa, 2019)

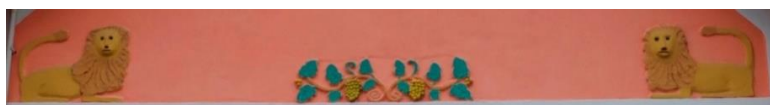
Antic – modern, urban – rural. Casele cu lei din arhitectura sașilor transilvăneni

1

2

3

4

5

Fig. 16. Elemente decorative cu lei afrontați pe frontonul casei din Șoala de la nr. 182 (foto: C. I. Popa, 2019, 2021)

1

2

3

Fig. 17. Casa cu lei din Nocrich (nr 165) (sfârșitul sec. XIX?)
(foto: C. I. Popa, 2021)

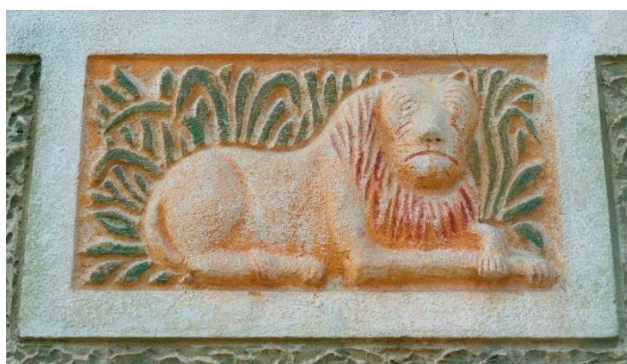

Fig. 18. Casă cu lei din satul Ighișu Vechi (nr. 20), cu fațada din anul 1947
(foto: C. I. Popa, 2021)

1

2

3

4

Fig. 19. Casă cu lei din satul Ighișu Vechi (1-2) și panouri cu reliefuri de artă naivă țărănească de la Alțâna (3-4) (foto: C. I. Popa, 2021)

1

2

3

Fig. 20. Case cu lei din satul Alțâna: nr. 184 (1-2) și nr. 34 (3)
(foto: C. I. Popa, 2021)

Numărul și prezența lor în numeroase cimitire romane le-au transformat în spoii preferate mai cu seamă în cursul Evului Mediu și în epoca modernă. Adeseori îi întâlnim încastrați în zidurile unor construcții civile sau ecleziastice, fiind aleși, de obicei, lei îndreptați spre dreapta privitorului. Nu doar frumusețea lor, ci și forța întrupată în simbolistica leului, îi făceau foarte căutați. Astfel, îi regăsim încastrați în locuri vizibile în zidurile unor palate princiare medievale sau renașcentiste. Este cazul Palatului Principilor din Alba Iulia, cu un leu funerar recent descoperit, zidit într-un loc vizibil, pe gangul intrării principale (**fig. 23**)²². Un caz aparte îl reprezintă Castelul Apaffi din Dumbrăveni (sec. XV-XVI), devenit și el palat princiar în secolul al XVII-lea. Castelul a fost înfrumusețat cu spoii romane, fiind evidentă preferința pentru același tip: leul funerar roman. Au existat trei asemenea lei (**fig. 24**) semnați la finele secolului al XIX-lea: unul se găsea deasupra intrării principale în castel (azi dispărut²³) (**fig. 24/1**), un altul încastrat într-o fîrdă din zidăria exterioară a clădirii (**fig. 24/4**), pe latura de nord-est, iar al treilea, cel mai masiv, se găsea în curtea interioară²⁴ (**fig. 24/3**). Nu excludem ca cei trei lei funerar romani fixați în zidurile castelului, în zone vizibile, să aibă legătură directă și cu heraldica familiei Elisabetei Gerendi, soția lui Grigore Apaffi, pe al cărei blazon este reprezentat acest animal.

Celebri sunt lei funerar romani din Țara Hațegului, zidiți în bolta absidei altarului bisericii romanice din Densuș încă din secolul al XIII-lea (**fig. 21**)²⁵, dar și leul încastrat în interiorul bisericii din Ostrovu Mare²⁶. Alți lei funerar romani erau vizibili tot în zona Hunedoarei, la Peșteana (în zidul unei case)²⁷ sau la Rapoltu Mare în zidul bisericii reformate (**fig. 26**). O încastrare, posibil medievală, a doi fei funerar romani adosați, cu un cap de Medusa între ei, prezintă pe fațada bisericii reformate din Mănăstireni (jud. Cluj) se leagă de restaurarea bisericii (**fig. 22**)²⁸. O sculptură similară, cu aceleași reprezentări, se află încastrată și în fațada unei case din Roșia Montană (Alburnus Maior)²⁹ (**fig. 25**).

²² Vezi Burnichioiu 2017a, p. 193-194, fig. 14. Un alt leu este semnalat în grădina Episcopiei Romano-Catolice din Alba Iulia (Vătășianu 1959, p. 154, nota 2).

²³ Este posibil ca acesta să fie cel recent publicat la Nemeti, Zăgreanu 2013, p. 285-286, pl. V/3 (**fig. 24/2**). Se vorbește chiar de existența a doi lei care flancau poarta principală (Nemeti, Zăgreanu 2013, p. 286, nota 35), lucru posibil, întrucât desenul din anul 1874 (**fig. 24/1**) sugerează existența unei alte spoii (leu funerar?), așezată însă pe verticală, nu pe orizontală.

²⁴ Szádeczky 1899, p. 401.

²⁵ Wollmann 1975, p. 219-221, fig. 20-22; Ciongradi 2007, p. 85, 277, 280 pl. 131 (L/S 4); 137 (L/S 17).

²⁶ Wollmann 2009, p. 113-114.

²⁷ Inedit, azi dispărut. Cercetare de teren personală, 1998.

²⁸ Zăgreanu 2009, p. 77-78, pl. I/3.

²⁹ Wollmann 2009, p. 127, fig. 17.

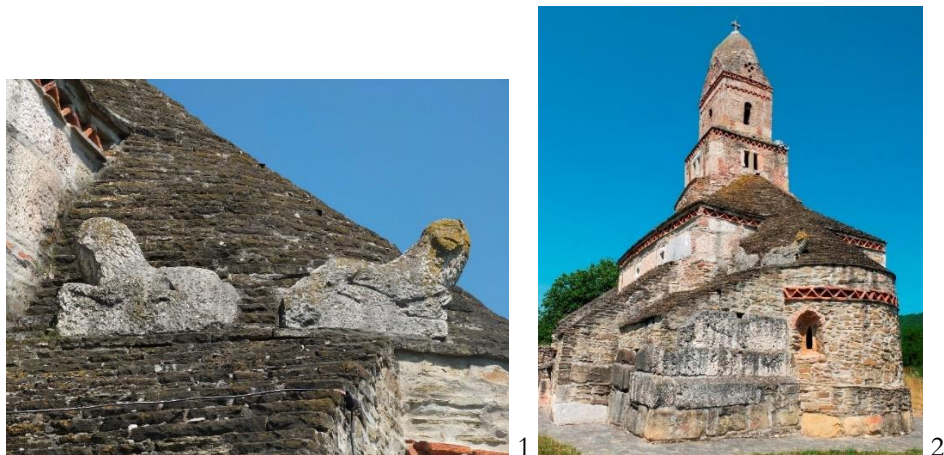

Fig. 21. Lei funerari romani reutilizați la decorul absidei altarului bisericii romanice din Densuș (foto: C. I. Popa, 2021)

Lei medievale și renașcențiști din Transilvania

Locuitorii Transilvaniei au descoperit la începutul Evului Mediu marea moștenire imobiliară datorată prezenței romanilor în Dacia, degradată în sutele de ani de absență a unui interes pentru acest bogat patrimoniu. Resurecția a avut și un neașteptat efect: nu a însemnat doar folosirea ruinelor drept cariere de piatră brută, ci a permis încă de atunci, cu câteva veacuri înainte de Renaștere, reluarea coruptă din arta antică și multiplele ei fațete de exprimare artistică și tehnică³⁰.

Prezența unor lei în decorația unor monumente, nu doar ca spolii romane, ci și ca opere ale noilor ateliere de pietrari, este cunoscută în Transilvania începând cu secolul al XIII-lea. Aceștia apar sub forma unor basoreliefuluri în mediul săsesc din sudul Transilvaniei încă din arhitectura romanică (sec. XIII), la bisericile din Vurpăr³¹ (**fig. 28/1**), Ocna Sibiului³² (**fig. 28/2**) și Nou³³ (**fig. 27/5**) (jud. Sibiu), la Cluj-Mănăstur³⁴, ori ca elemente sculpturale decorative ale sanctuarului ori ale capitelurilor catedralei romanice din Alba Iulia (sec. XI-XIII)³⁵ (**fig. 27/1-3**). Deși mai puțin prezenți în secolul următor (sec. XIV), cu excepția edificiilor de la Alba Iulia³⁶ și Sebeș (cheie de

³⁰ Popa 1988, p. 211-213; Rusu 2008, p. 25-39.

³¹ Vătășianu 1959, p. 152, fig. 131; Crîngaci-Țiplic 2011, p. 336, pl. 12/2.

³² Vătășianu 1959, p. 152, fig. 130; Crîngaci-Țiplic 2011, pl. 12/1.

³³ Crîngaci-Țiplic 2011, p. 81, pl. 27/4.

³⁴ Vătășianu 1959, p. 154.

³⁵ Fleșer 2008, p. 114, fig. 23.

³⁶ Arion 1974, p. 8.

boltă a bisericii evanghelice)³⁷, lei reapar în forță în arta sculpturală gotică și renașcentistă transilvăneană, din secolele XV-XVI: la catedrala din Alba Iulia, ca leu-păzitor, la picioarele gisantului – sarcofagele lui Ladislau de Hunedoara (**fig. 29/1**) și Ioan Miles (**fig. 29/2**) (sec. XV), la Moșna, în tabernacolul bisericii evanghelice (sec. XV), ca ornamente heraldice la casa parohială din Cluj-Napoca (sec. XV) (**fig. 28/3-4**), ca decorații la biserica evanghelică din Târbuiu (jud. Bistrița-Năsăud) (**fig. 28/5-6**) (sec. XV), ca decorații ornamente de capitel, la biserica parohială evanghelică din Brașov (**fig. 28/7-8**) (sec. XVI), la Feldioara ș.a.³⁸. Ca analogii din arhitectura gotică religioasă sau funerară occidentală, ne rezumăm să amintim aici lucrări similare din zona italică ori iberică, indicând larga răspândire a leilor, în general ca gisanți, începând cu secolul al XIII-lea³⁹.

Desigur, zestrea multor meșteri, făuritori ai acestor opere, era una occidentală și prea puțin una vernaculară. Renașterea a încurajat însă copierea sculpturilor antice, de multe ori modelele fiind cele conservate printre ruinele din patrimoniul local și regional. Totuși, nu este foarte clar, totuși, câte dintre realizările renașcentiste transilvănene sunt rezultatul studierii unor opere autohtone, vizibile în locuri publice, ori sunt copii din caietele de modele occidentale. Dintre realizările artistice ale acestei perioade, amintim aici leul din nișa zidită de pe fațada castelului renașcentist de la Criș (**fig. 30**). Un alt monument de arhitectură reprezentativ al acestei epoci este Casa Schuller din Mediaș, ce a aparținut fostului primar al orașului, Hannes Schuller. Construcția, ce are și o fază gotică, a fost atestată documentar la 1588⁴⁰ și are la poarta principală un portal semicircular flancat de doi pilaștri, deasupra cărora sunt așezați, afrontați, doi lei sculptați în calcar, ce țin în gură câte un glob⁴¹ (**fig. 31**), deocamdată fără analogii stilistice apropiate în arta transilvăneană. Remarcăm buclele coamei, în formă de volute ample, dar și poziția cozii peste corp, similare celor din arta romanică de la Alba Iulia (sec. XIII) (**fig. 27/1-3**) și care, în mod evident, fac trimitere la o manieră de execuție exersată în cazul leilor funerari în Dacia romană⁴². Cu toate că lei

³⁷ Anghel 2011, p. 113.

³⁸ Vătășianu 1959, p. 160, 314, 622, 739, fig. 269, 698; Arion 1974, p. 10, 12, 39, 70, 106, 111, fig. 46, 63.

³⁹ Geese 2004, p. 324, 370-371; Abegg 2004, p. 377, 379, 384.

⁴⁰ Pentru Casa Schuller, vezi Greceanu 1968, p. 21, 27; Fabini 1976, p. 39-42; Ionescu 2001, p. 80; Avram 2006, p. 14-15, 45, 63-64; Drotloff, Schuster 2009, p. 47-48.

⁴¹ Greceanu 1968, p. 27, fig. 10; Fabini 1976, p. 40, 42, fig. 12; Avram 2006, p. 15, 63-64 (foto). Astăzi se păstrează două copii, originalele fiind adăpostite în incinta bisericii Sf. Margareta (cf. Ionescu 2001, p. 82, foto).

⁴² Pentru câteva exemple de lei funerari cu coama redată sub formă de volute, vezi Isac, Diaconescu 1980, p. 131; Gaiu, Zăgreanu 2006, p. 166, fig. 2, pl. II/2 (Ilișua); Ciongradi 2007, p. 278, pl. 131 (L/S 7) (Sarmizegetusa); Popa, Totoianu 2009, p. 73-74, 77, fig. 2-3 (Apulum), fig. 4-5 (Vințu de Jos); Nemeti, Zăgreanu 2013, p. 282, pl. IV/1 (probabil Gherla).

Casei Schuller din Mediaș au fost asemuiți, prin modul arhaic de realizare, cu alți doi lei de pe Turnul Sfatului din Sibiu⁴³, apropierea nu sunt foarte evidente. Leiul sculptați în piatră și montați pe cornișele contraforților ce dau spre Piața Mare din Sibiu (**fig. 32/1-2**), cu toate că ar ilustra arta unui vechi „stil romanic”⁴⁴, sunt executați în altorelief, într-o altă manieră, ce îi apropie, mai degrabă, de arta secolelor XV-XVI. De altfel, leiul Turnului Sfatului au ajuns în poziția de azi între 1586 și 1588, după refacerea completă cauzată de demolarea construcției. Tot din Sibiu trebuie menționate picturile murale cu lei de deasupra ferestrelor fațadei Casei Haller, reprezentări renașcentiste (secolul XVI) (**fig. 32/3-4**), apropiate de maniera de execuție a leilor „rurali” din Șoala și satele învecinate. Picturile fiind însă dezvelite abia în anul 2006, nu le putem lua în calcul decât ca exemplu al unei iconografii posibil mult mai extinsă în epoca amintită, nu și ca sursă directă de inspirație pentru leiul din Șoala⁴⁵.

Cele două exemple din Sibiu și Mediaș sunt foarte importante în analiza de față, întrucât provin din centrele urbane care flanchează satele ale căror case au lei ornamentali (Șoala, Ighișu Vechi, Nocrich, Alțâna). În mod firesc, trebuie să luăm în calcul, ca probabilă, influența exercitată de cele două clădiri urbane reprezentative din Mediaș și Sibiu asupra zidarilor care au lucrat în satele menționate.

Elementul major care aseamănă leiul de la Șoala de cei de la Sibiu și Mediaș este faptul că, în toate cazurile, aceștia flanchează porțile de intrare la partea lor superioară. Cu toate că zidarii din satul Șoala au omis redarea pilaștrilor, ei trebuie, în mod firesc, imaginați. Așadar, în stabilirea unor posibile influențe, trebuie să avem în vedere, în primul rând, imitarea aspectului arhitectonic și, în subsidiar, un transfer simbolistic. În schimb, una dintre deosebirile majore dintre leiul de la Șoala și cei din satele învecinate spre sud, respectiv leiul medieval sculptați de la Mediaș și Sibiu, este dată de poziția cozii felinei. Doar în reprezentările păstrate până azi din satul Șoala coada este ridicată, indicând vivacitatea animalului. În arta medievală din sudul Transilvaniei, singurele analogii în privința acestui detaliu ni le oferă luneta portalului romanic din Ocna Sibiului (sec. XIII) (**fig. 28/2**)⁴⁶, precum și leiul renașcentist din pictura murală a Casei Haller din Sibiu (**fig. 32/3-4**).

⁴³ Greceanu 1968, p. 27.

⁴⁴ Dima 1940, p. 23.

⁴⁵ Leiul trebuie să fi fost vizibili vreme îndelungată, fapt sugerat și de faptul că la finele secolului al XIX-lea farmacia ce funcționa în această clădire purta numele „La Leu” („Zum Löwen”); vezi https://patrimoniul.sibiu.ro/cladiri2/piata_mare/85. Pentru monument, vezi Ionescu 1982, p. 312-313, fig. 190.

⁴⁶ Vătășianu 1959, p. 152, fig. 130.

Cel mai timpuriu monument baroc din arta transilvăneană, Palatul Apor din Alba Iulia, conservă pe fațada sa doi lei tenanți, redați într-o manieră ușor naivă⁴⁷, poate și rezultat al intervențiilor de restaurare⁴⁸.

Ulteriori exemplelor arătate mai sus, sunt probabil perechile de lei sculptați în piatră de la Șard (jud. Alba) (**fig. 34**), precum și cei păstrați până la finele secolului trecut în muzeul din Sebeș (**fig. 33**). În ambele cazuri lei sunt așezați pe o plintă (cea de la Sebeș striată vertical pe margini), indiciu că urmau să fie fixați pe locuri plane (zid, poartă zidită), așa cum sunt cei păstrați și azi la Șard, spoliați dintr-o curie a principilor Transilvaniei, aflată în apropiere și intrată în secolul al XVIII-lea în posesia contelui Sámuel Teleki (1739-1822). Castelul principilor (cunoscut de localnici drept „castelul Apaffy”), a fost ridicat probabil în secolul al XVII-lea, fiind bogat decorat cu monumente romane și medievale⁴⁹. Prin urmare, prezența celor doi lei sculptați probabil la începutul epocii moderne, nu trebuie să surprindă și ei provenind, probabil, din această construcție demolată la mijlocul secolului trecut, ale cărei piese litice s-au vândut prin sat la începutul regimului comunist, în anul 1947⁵⁰.

Din punctul de vedere al execuției stilistice, aceste exemplare par mai târzii. Lei păstrați un timp la muzeul din Sebeș se aseamănă, mai cu seamă prin coama lungă, buclată, cu cei de la Sibiu, însă doar exemplarele de la Șard reproduc cu adevărat imaginea unei feline. Or, din acest punct de vedere, dar și al poziției leului, cu botul pe labe, piesele de la Șard se apropie destul de mult de superbul leu sculptat deasupra monumentul comemorativ ridicat în cimitirul romano-catolic din Sebeș (**fig. 35/1**), în anul 1909, dedicat soldaților căzuți în urma luptei de la Ocna Sibiului din anul 1849⁵¹. Neavând alte repere de datare și comparare, considerăm, astfel, că lei de la Șard și muzeul din Sebeș pot data din epoca modernă, cu posibilitatea să fie și mai vechi de secolul al XVIII-lea.

⁴⁷ Goronea, Tatai-Baltă 2008, p. 335, foto 14.

⁴⁸ Dacă privim o fotografie-martor realizată înainte de restaurare (vezi Goronea 1997, fig. 2), observăm atât o poziție, cât și o manieră de tratare a chipului leilor diferite de aspectul lor actual.

⁴⁹ Singura descriere a acestui important edificiu, vezi la Anghel *et alii* 2006, p. 296-297 (foto).

⁵⁰ Anghel *et alii* 2006, p. 296-297.

⁵¹ Pentru monument, vezi Rother, Wollmann 2011, fig. 146-148. Un alt monument, apropiat din punctul de vedere al concepției, este el cunoscut azi sub numele „La leu” (**fig. 35/2**), sculptat în anul 1852 de către cunoscutul artist Ludwig Meixner și dedicat generalului-maior rus Grigory Skariatîn de la Sighișoara, decedat în contextul aceluiași lupte revoluționare din anul 1849 (vezi, de pildă, Polgár 2015, p. 347, fig. 7).

Fig. 22. Lei funerari și cap de Gorgonă din epoca romană, monument încastrat pe fațada bisericii reformate din Mănăstireni (jud. Cluj)

Fig. 23. Leu funerar roman încastrat în gangul intrării nordice a Palatului Princiar din Alba Iulia (foto: C. I. Popa, 2021)

Fig. 24. Lei funerari romani din castelul Apaffi din Dumbrăveni: leu încastrat în stânga intrării principale a castelului Apaffi din Dumbrăveni (desen din anul 1874) (1), probabil același cu cel păstrat azi în muzeul din Cluj-Napoca (2); leu funerar roman păstrat în colecția muzeală a castelului (3) și leu încastrat într-o firdă de pe latura nord-estică (4) (foto: C. I. Popa, 2019 – 1, 3-4; Nemeti, Zăgreanu 2013 – 2)

Fig. 25. Lei funerari romani adosați și Medusa de la Roșia Montană (după Wollmann 2009)

Fig. 26. Leu funerar roman încadrat în zidul bisericii reformate din Rapoltu Mare (jud. Hunedoara) (foto: C. I. Popa, 2011)

Fig. 27. Lei sculptați din Transilvania (sec. XIII): Alba Iulia (1-4), catedrala romano-catolică – capitel romanic (1), sculpturi (2-3) și basorelief (4); Nou (jud. Sibiu) – basorelief încadrat pe fațada bisericii evanghelice (5) (1-3 – foto: C. I. Popa, 4 – după medievistica.ro; 5 – după Crîngaci-Țiplic 2011)

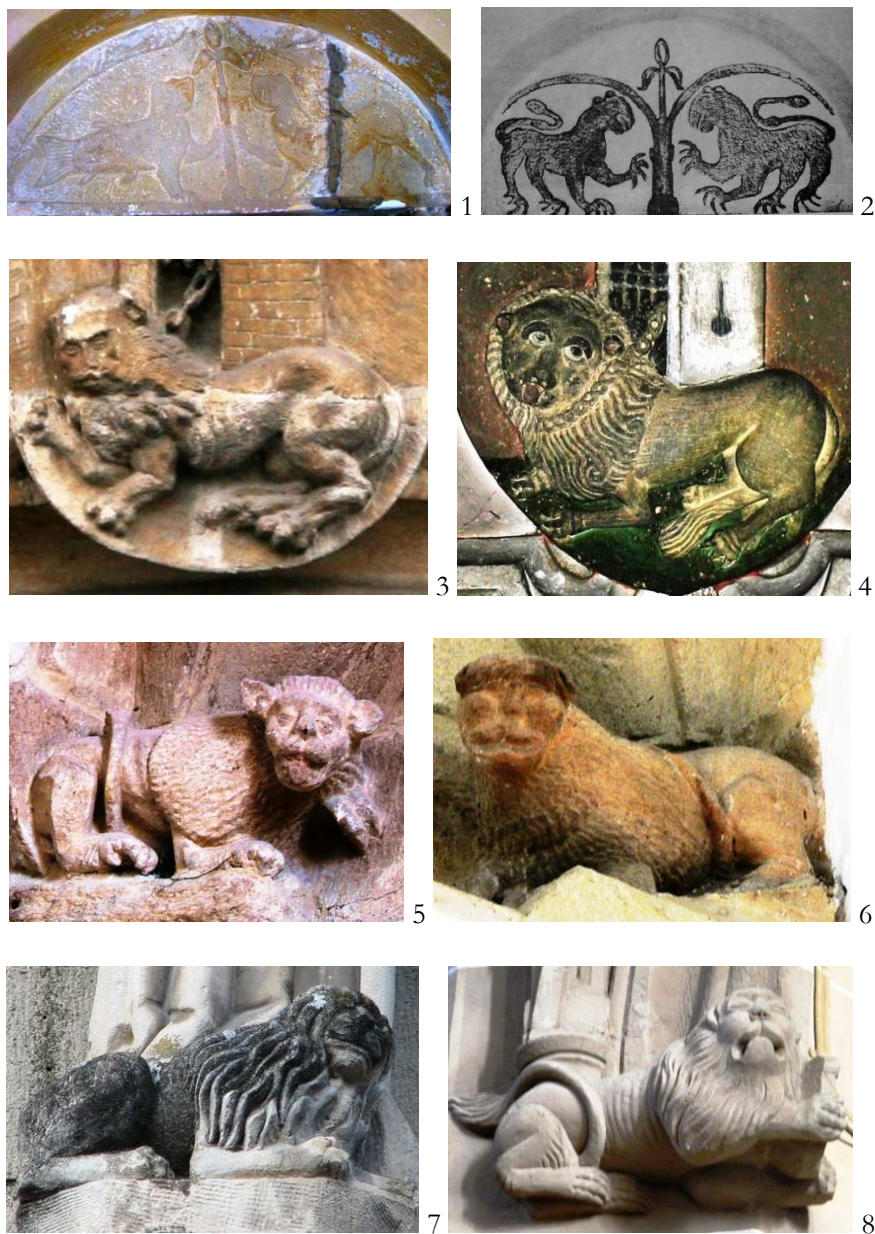

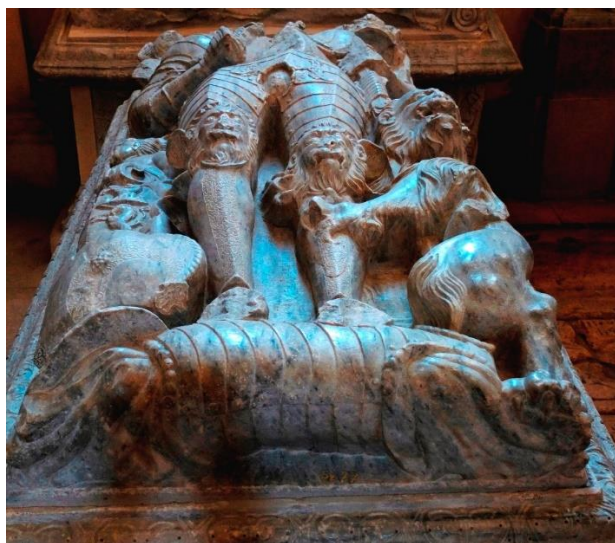
Fig. 28. Lei sculptați din Transilvania (sec. XV-XVI): luneta portalului romanic (sec. XIII) al bisericii de la Vurpăr (jud. Sibiu) (1); luneta portalului romanic (sec. XIII) din Ocna Sibiului (2); decorații heraldice la casa parohială din Cluj-Napoca (sec. XV) (3-4); decorații la biserica evanghelică din Târbuiu (jud. Bistrița-Năsăud) (sec. XV) (5-6); decorații de capitel la biserica parohială evanghelică din Brașov (sec. XVI) (7-8) (după Crîngaci-Țiplic 2011 – 1; Vătășianu 1959 – 2; medievistica.ro – 3-8)

1

2

3

Fig. 29. Alba Iulia, catedrala romano-catolică: lei-păzitori la picioarele unor gisânți: Ladislau de Hunedoara († 1458) (1); Ioan de Hunedoara († 1441) (2) și Ioan Sigismund († 1571) (foto: C. I. Popa, 2021)

1

2

Fig. 30. Leu din piatră renașcentist în nișă de zidărie (1) pe fațada curții interioare a castelului de la Criș (săgeata indică nișa) (arhiva foto a Muzeului Municipal Mediaș)

1

2

3

4

Fig. 31. Poarta de intrare a Casei Schuller din Mediaș, cu copiile (1) după lei originali (2-4) (cca. 1580) (foto: Viorel Ștef, 2021)

Fig. 32. Sculpturile cu lei din epoca renașcentistă (sec. XVI) de pe fațada Turnului Sfatului din Sibiu (1-2), picturi murale de pe fațada Casei Haller din Sibiu (sec. XVI) (3-4), respectiv din Sebeș (5) (după https://patrimoniul.sibiu.ro/cladiri2/piata_mare/85-3-4)

1

2

Fig. 33. Lei sculptați în piatră (Renaștere?) aflați în muzeul din Sebeș
(foto: G. T. Rustoiu, 2003)

1

2

Fig. 34. Lei de la Șard (Renaștere?) (foto: C. I. Popa, 2021)

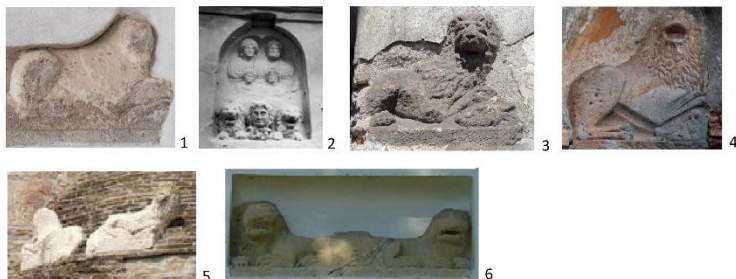
1

2

Fig. 35. Monumentul comemorativ ridicat în cimitirul romano-catolic din Sebeș în anul 1909 (1) și monumentul Skariatin din Sighișoara (1853) (2) (foto: C. I. Popa, 2020 – 1; după Polgár 2015 – 2)

Roman
Epoch
(2-3 AD)

13 century
(Romanic)

14 century
(Gotic)

15 century
(Gotic)

16 century
(Renaissance)

Renaissance
or
Modern
Epoch

1909

Fig. 36. Sinteza leilor sculptați din Transilvania: epoca romană (1-6), romanic (sec. XIII) (7-10), gotic (sec. XIV-XV) (11-16), Renaștere (sec. XVI) (17-20), epoca modernă (21-22) și sec. XX (1909) (23): Alba Iulia (1, 7-8, 10-11); Roșia Montană (2); Rapoltu Mare (3); Dumbrăveni (4); Densuș (5); Mănăstireni (6); Ocna Sibiului (9); Cluj-Napoca (12-13); Tărbia (14-16); Mediaș (17); Sibiu (18); Brașov (19-20); Criș (21); „muzeul Sebeș” (22); Șard (23); Sebeș (24); Sighișoara (25) (după medievistica.ro – 10-16, 19-20; Vătășianu 1959 – 9; arhiva Muzeului Municipal Mediaș – 21; foto: G. T. Rustoiu – 22; C. I. Popa – 1, 3-4, 7-8, 23-24)

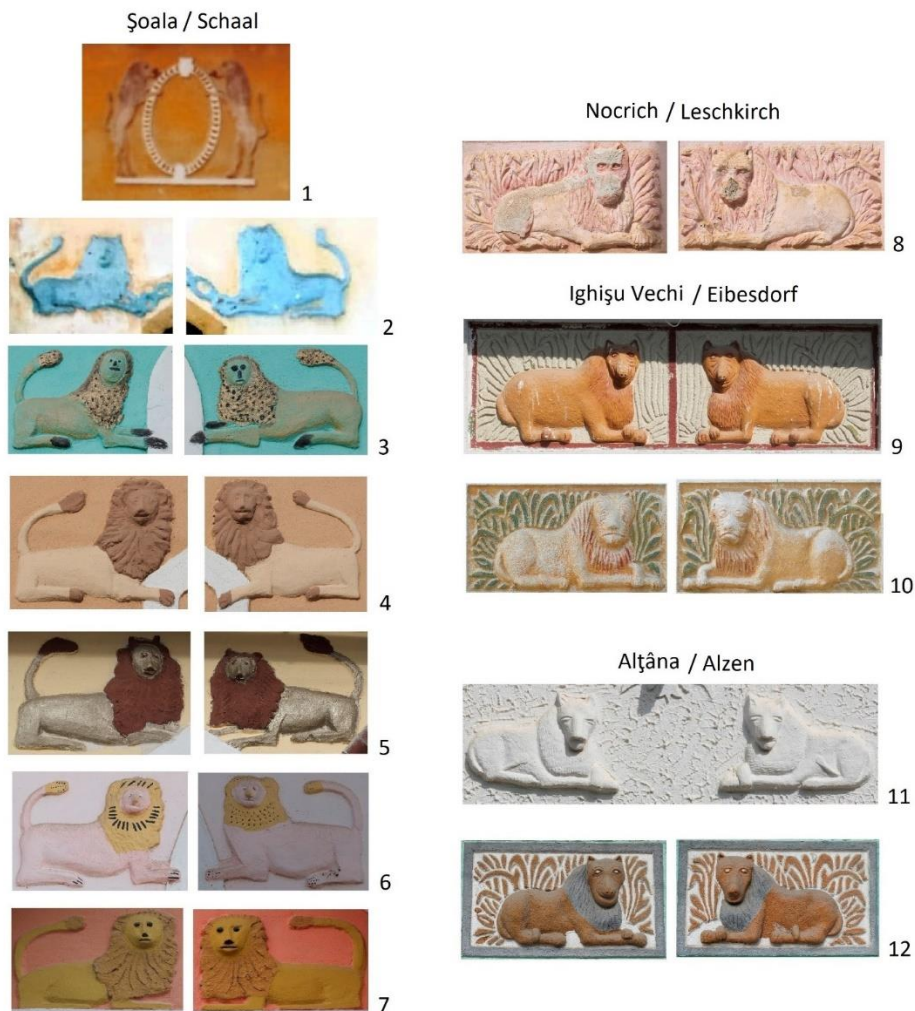

Fig. 37. Sinteza leilor decorativi dispăruți (1-2) și actuali (3-12) din satele Șoala (1-7), Nocrich (8), Ighișu Vechi (9-10) și Alțâna (11-12)

Posibile semnificații

Seminificația reprezentării leului a diferit mult de-a lungul timpului și ea trebuie privită în contextul ansamblului din care face parte. În epoca romană, pentru lei din Dacia, Lucia Țeposu-Marinescu aprecia că în arta funerară ei beneficiau de un rol apotropaic⁵². În arta romanică, lei redau afonțați aflați deasupra unor cornute pe care le ucid, au fost văzuți ca alegorii ale forțelor răului (Antichrist)⁵³. În Evul Mediu târziu, ipostazele în care îi

⁵² Țeposu-Marinescu 1982, p. 42-44.

⁵³ Fleșer 2008, p. 114.

întâlnim sunt tot mai diverse: îi avem ca simboluri ale evanghelistului Marcu și a Sf. Ieronim⁵⁴, ca lei-luptători, lei păzitori de edificii sau de gisanți, ori ca forță a autorității locale, în reprezentările de pe scuturile heraldice nobiliare sau ale localităților.

Revenind la exemplele discutate, Turnul Sfatului din Sibiu a făcut parte, inițial, din fortificația orașului, iar leii deja amintiți aveau rostul simbolic de a flanca și de a păzi intrarea⁵⁵. Același rol trebuie să îl avem în vedere și în cazul Casei Schuller din Mediaș, în care a locuit primarul orașului, iar la 1588 l-a găzduit pe principele Transilvaniei, Sigismund Báthory⁵⁶. Totuși, Hermann Fabini consideră că leii Casei Schuller ar fi avut un rol de firmă, dat de funcțiunea de han care a urmat perioadei cât a servit drept casă a primarului⁵⁷.

Așadar, care poate fi sensul real al prezenței leilor pe unele case din zona Mediașului și Sibiului? Localnicii văd și azi în leii de pe casele lor forță și puterea, însă nu pot preciza dacă au sau nu un rol protector. Nici nu credem că ar fi așa, tocmai din cauză că expresia feței acestora este departe de a inspira teamă, așa cum a sesizat și G. Schuster⁵⁸. Cu toate că desenele arhitectului nu sunt tocmai copii fidele ale realității surprinse fotografic de noi în ultimii ani (vezi **fig. 8, 37**), remarcăm chipurile aproape umane ale leilor, ce conferă felinei un aspect mai degrabă prietenos decât unul feroce. Este, de asemenea, și cazul leilor din satele Ighișu Vechi, Alțâna sau Nocrich, al căror cap seamănă mai degrabă cu al unor maimuțe. Cu toate acestea, putem remarca faptul că cei mai vechi lei din Șoala, din anul 1929, sunt mult mai bine realizați decât cei mai recenti, care au un pronunțat caracter naiv.

Concluzii

Exodul sașilor din comuna Axente Sever, din care face parte și satul Șoala, între anii 1989 și 1992, a generat o traumă nu doar la nivel demografic, ci și pentru imobilele părăsite de aceștia, vândute în grabă, din dorința plecării imediate în Germania. Au fost vândute atunci 89 de imobile, cu sume cuprinse între 10000 și 30000 lei⁵⁹.

În ultimele decenii, din nefericire, multe dintre fațadele vechi ale caselor săsești au fost distruse. Astfel că în prezent este greu de recompus adevărata imagine a unui sat precum Șoala. Amintirile celor vârstnici nu sunt de ajuns. Obișnuința s-a transformat, cu timpul, în ignoranță. La acest proces ireversibil

⁵⁴ *Dicționar de artă* 1995, p. 254, *leu*, s.v.

⁵⁵ Dima 1940, p. 24.

⁵⁶ Greceanu 1968, p. 27.

⁵⁷ Fabini 1976, p. 42, autorul oferind ca exemplu vechiul han „Groapa Leilor” din Sibiu. Un han, numit „La leul de aur” este amintit și în orașul Sebeș, într-o clădire gotică cu etaj (Anghel 2011, p. 128).

⁵⁸ Schuster 1995, p. 83.

⁵⁹ Gabor 2005, p. 31.

au contribuit decisiv modificările demografice în urma plecării în masă a sașilor din Transilvania, după 800 de ani de istorie. Au rămas în urmă case care și-au pierdut nu doar proprietarii, ci și identitatea.

Atitudinea de azi a localnicilor față de decorația fațadelor și frontoanelor caselor, inclusiv a celor cu lei, este diferită față de perioada 1989-1992, în care sașii au început să părăsească în masă satul. Deoarece semnificația simbolică nu a mai rezonat cu gustul celor care au preluat aceste case, mulți dintre noii proprietari au renunțat la aceste elemente decorative. Cele conservate până azi au supraviețuit fie datorită frumuseții lor, fie prezenței unei educații minimale în rândul localnicilor de protecție a unui patrimoniu unic în felul lui.

Reprezentările de lei de poartă din Șoala, dar și cele din satele învecinate, trebuie văzute ca parte a unei moșteniri culturale a cărei sursă de inspirație poate fi căutată în arta figurată a Antichității romane, filtrată de arta medievală și de cea a Renașterii. Foarte posibil, în cazul satului Șoala, sursa de inspirație pentru meșterii zidari să o fi reprezentat leii Casei Schuller din Mediaș. Faptul că vreme de 400 de ani, începând de la finele secolului al XVI-lea, până în secolul XX, clădirea a funcționat ca han, a prilejuit, desigur, o expunere cu maximă vizibilitate din piața comercială a Mediașului, acolo unde, cu siguranță, poposeau și țărani veniți din Șoala și din satele învecinate. Priviți cu ochii critici ai contemporaneității aceste realizări pot fi ușor catalogate ca nefiind artă, ci kitsch al vremurilor respective. Totuși, credem că, prin stilul realizării lor, leii din Șoala fac parte din arta naivă a sașilor transilvăneni, bogat prezentă și mult mai variată și în alte sate, precum Alțâna, Nocrich ș.a.

Administrația publică locală din Axente Sever a inițiat, începând cu anul 2014, o serie de acțiuni de valorificare și promovare a patrimoniului cultural, material și imaterial, care au vizat și crearea unor trasee tematice care cuprind și clădirile importante ale comunei⁶⁰. Și aici, asemenea tuturor localităților din sudul Transilvaniei, se pot constata intervenții majore în aspectul satului tradițional. Unele case au fost înălțate prin etajare/mansardare. Tâmplăria veche din lemn a geamurilor și ușilor a fost înlocuită cu tâmplărie PVC. Culorile și tehnica zugrăvirii fațadelor mai respectă arareori vechea tradiție. Cum șansele de clasare a unor astfel de imobile, ca martori de arhitectură și decorații murale, sunt aproape nule, un demers ca cel de față contribuie la salvagardarea unui patrimoniu din care, din ce în ce mai mult, suntem sortiți să pierdem constant valori unice și irepetabile.

⁶⁰ Ghid 2015, p. 66.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Wooden lintel from 1525, belonging to a door in the medieval rectory in Șoala (photo by C. I. Popa, 2021).
- Fig. 2.** Josephinian map (1769–1773) of Șoala village.
- Fig. 3.** Aerial overviews on the central area (1) and the layout of Șoala village (2) (after the *Ghid* 2015).
- Fig. 4.** A pantile of the owner, depicting the year 1898 (1); a brick with a drawing (2); a rooftile (3), all Saxon elements from the collection held by the church museum from Axente Sever (photo by C. I. Popa, 2018).
- Fig. 5.** Medallions (1–2) and painted inscriptions (3) on the façades of several houses in Șoala, depicting the year of their renovation (photo by C. I. Popa, 2019).
- Fig. 6.** Saxon house in Șoala, with tenante lions – photo 1990 (from the Ziegler family archive); pediment inscription RENOVIERT DURCH MICHAEL DROTLEFF 1877 (Renovated by Michael Drotleff 1877).
- Fig. 7.** Saxon house with lions in Șoala – photo 2002 (Ziegler family archive).
- Fig. 8.** Gate lions in the Șoala village: house no. 48 (1), no. 35 (2), no. 167 (3), no. 164 (4), no. 39 (5); no. 148 (6); and 182 (7) (after Schuster 1995 – drawings 1–5; photos – Friedrich Ziegler – 1; C. I. Popa 2–4, 6–7).
- Fig. 9.** The gate of house no. 35 in Șoala, built in 1772 and modified with the addition of the lions in 1972 (after Schuster 1995).
- Fig. 10.** Decorative elements with mirrored lions on the main façade – house in Șoala (no. 35) – the year 1772 is incised under the cornice (photo by C. I. Popa, 2019).
- Fig. 11.** Decorative elements with mirrored lions on the main façade – house in Șoala (no. 167) (photo by C. I. Popa, 2019).
- Fig. 12.** Decorative elements with mirrored lions on the main façade – house in Șoala (no. 164) (photo by C. I. Popa, 2019).
- Fig. 13.** Mirrored lions on the main façade (no. 164) (photo by C. I. Popa, 2019).
- Fig. 14.** Decorative elements with mirrored lions on the main façade – house in Șoala (no. 148) (photo by C. I. Popa, 2019).
- Fig. 15.** House with mirrored lions on the main façade (no. 148) (photo by C. I. Popa, 2019).
- Fig. 16.** Decorative elements with mirrored lions on a pediment – house in Șoala (no. 182) (photo by C. I. Popa, 2019, 2021).
- Fig. 17.** The house with lions in Nocrich (no. 165) (end of the nineteenth century?) (photo by C. I. Popa, 2021).
- Fig. 18.** A house with lions in Ighișu Vechi village (no. 20), with a façade from 1947 (photo by C. I. Popa, 2021).
- Fig. 19.** A house with lions in Ighișu Vechi village (photo by C. I. Popa, 2021).
- Fig. 20.** Houses with lions in Alțâna village: no. 184 (1–2) and no. 34 (3) (photo by C. I. Popa, 2021).
- Fig. 21.** Roman funerary lions reutilised for the adornment of the altar apse of the Romanesque church in Densuș (photo by C. I. Popa, 2021).
- Fig. 22.** Funerary lions with Gorgon heads from the Roman epoch, a monument built into the façade of the Reformed church in Mănăstireni (Cluj County).
- Fig. 23.** Roman funerary lion embedded into the northern entrance alleyway of the Princes' Palace of Alba Iulia (photo by C. I. Popa, 2021).
- Fig. 24.** Roman funerary lions in Appafi Castle in Dumbrăveni: a lion embedded to the left of the main entrance to the castle (drawing from 1871) (1); probably the lion preserved today by the museum in Cluj-Napoca (2); a lion embedded in an alcove

on the northeastern side; (3) a Roman funerary lion preserved in the castle's museum collection (4) (photos by C. I. Popa, 2019 – 1, 3–4; Nemeti, Zăgreanu 2013 – 2).

- Fig. 25.** Attached Roman funerary lions and Medusa from Roşia Montană (after Wollmann 2009).
- Fig. 26.** Roman funerary lion embedded into the wall of the Reformed church in Rapoltu Mare (Hunedoara County) (photo by C. I. Popa, 2011).
- Fig. 27.** Sculpted lions from Transylvania (thirteenth century): Alba Iulia (1–4), the Roman Catholic Cathedral – Romanesque capital(1), sculptures (2–3) and bas-relief (4); Nou (Sibiu County) – bas-relief embedded into the façade of the Evangelical church (5) (1–3 – photo by C. I. Popa, 4 – after *medievistica.ro*; 5 – after Crîngaci-Ţîplic 2011).
- Fig. 28.** Sculpted lions from Transylvania (fifteenth–sixteenth centuries): the lunette of the Romanesque gate (thirteenth century) of the church in Vurpăr (Sibiu County) (1); the lunette of the Romanesque gate (thirteenth century) in Ocna Sibiului (2); heraldic adornments on the rectory in Cluj-Napoca (fifteenth century) (3–4); adornments on the Evangelical church in Târbuiu (Bistriţa-Năsăud County) (fifteenth century) (5–6); capital adornments from the Evangelical parish church in Braşov (sixteenth century) (7–8) (after Crîngaci-Ţîplic 2011 – 1; Vătăşianu 1959 – 2; *medievistica.ro* – 3–8).
- Fig. 29.** Alba Iulia, the Roman Catholic Cathedral: lion guardians at the feet of the tomb effigies: Ladislau Huniade († 1458) (1); Ioan Huniade († 1441) (2) and King Ioan Sigismund († 1571) (photo by C. I. Popa, 2021).
- Fig. 30.** Renaissance stone lion in a masonry niche (1) on the façade of the inner courtyard of the castle in Criş (the arrow indicates the niche) (photo archive of the Mediaş Municipal Museum).
- Fig. 31.** The gate of Schuller House in Mediaş, with copies (1) of the original lions (2–4) (ca. 1580) (photo by Viorel Ştef, 2021).
- Fig. 32.** Sculptures of lions from the Renaissance period (sixteenth century) on the façade of the Council Tower in Sibiu and murals on the facade of the Haller House in Sibiu (16 century) (3–4) (after https://patrimoniu.sibiu.ro/cladirii2/piata_mare/85).
- Fig. 33.** Lions carved in stone (Renaissance?) in the Museum of Sebeş, today returned to the owner (photo by G. T. Rustoiu, 2003).
- Fig. 34.** Lions from the “Apaffi” mansion in Şard (Renaissance?) (photo by C. I. Popa, 2021).
- Fig. 35.** Commemorative monument erected in the Roman Catholic cemetery in Sebeş in 1909 (photo by C. I. Popa, 2020).
- Fig. 36.** Synthesis of sculpted lions in Transylvania: Roman era (1–6), Romanesque (thirteenth century) (7–10), Gothic (fourteenth–fifteenth century) (11–16), Renaissance (sixteenth century) (17–20), sixteenth–seventeenth century? (21–22) and twentieth century (1909) (23) in Alba Iulia (1, 7–8, 10–11); Roşia Montană (2); Rapoltu Mare (3); Dumbrăveni (4); Densuş (5); Mănăstireni (6); Ocna Sibiului (9); Cluj-Napoca (12–13); Târbuiu (14–16); Mediaş (17); Sibiu (18); Braşov (19–20); Criş (21); “muzeul Sebeş” (22); Şard (23); Sebeş (24); Sighişoara (25) (after *medievistica.ro* – 10–16, 19–20; Vătăşianu 1959 – 9; archive of the Mediaş Municipal Museum – 21; photos by G. T. Rustoiu – 22; C. I. Popa – 1, 3–4, 7–8, 23–24).
- Fig. 37.** Synthesis of missing (1–2) and current (3–12) decorative lions in the villages of Şoala (1–7), Nocrich (8), Ighişu Vechi (9–10) and Alţâna (11–12).

Abrevieri bibliografice

- Abegg 2004 – Regine Abegg, *Skulptur der Gotik in Spanien und Portugal*, în Rolf Toman (ed.), *Die Kunst der Gotik. Architektur, Skulptur, Malerei*, Könemann, 2004, p. 372-385.
- Anghel 2011 – Călin Anghel, *Evoluția urbanistică a orașului Sebeș*, BMS, II, Alba Iulia, 2011.
- Anghel et alii 2006 – Gheorghe Anghel, Gheorghe Măhăra, Marian Munteanu, *Șard – un sat din „Țara Vinului”*, Alba Iulia, 2006.
- Arion 1974 – Gheorghe Arion, *Sculptura gotică din Transilvania. Plastica figurativă din piatră*, Cluj, 1974.
- Avram 2006 – Alexandru Avram, *Topografia monumentelor din Transilvania. Municipiul Mediaș. Centrul istoric*, BB, III, Sibiu, 2006.
- Burnichioiu 2017 – Ileana Burnichioiu, *The Princely Palace of Alba Iulia – the Beginnings of Research*, în *Caetele AR4*, 8, 2017, p. 185-204.
- Ciongradi 2007 – Carmen Ciongradi, *Grabmonument und sozialer Status in Oberdakien*, BMN, XXIV, Cluj-Napoca, 2007.
- Crîngaci-Țiplic 2011 – Maria Crîngaci-Țiplic, *Oaspeții germani în sudul Transilvaniei. Istorie, arheologie și arhitectură (secolele XII-XIII)*, București, 2011.
- Dicționar de artă 1995 – *Dicționar de artă. Forme, tehnici, stiluri artistice. A-M*, București, 1995.
- Dima 1940 – Alexandru Dima, *Sibiu*, București, 1940.
- Drotloff, Schuster 2009 – Hansotto Drotloff, Günther E. Schuster (ed.), *Mediasch. Ein historischer Streifzug durch die siebenbürgisch-sächsischen Stadt an der Kokel*, Bonn, 2009.
- Fabini 1976 – Hermann Fabini, *Restaurarea unui valoros monument al arhitecturii civile din timpul Renașterii din Transilvania: Casa Schuller din Mediaș*, în *RMI*, 1, 1976, p. 39-52.
- Fabini 1998 – Hermann Fabini, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, vol. I., Heidelberg, 1998.
- Fleșer 2008 – Gheorghe Fleșer, *Sculptura romanică la catedrala romano-catolică din Alba Iulia. Repertoriul ornamental. Partea I*, în *Apulum*, XL, 2008, p. 99-118.
- Gabor 2001 – Ioan Gabor, *Axente Sever. Carte deschisă de istorie, cultură și legende*, Sibiu, 2001.
- Gabor 2005 – Ioan Gabor, *Axente Sever. Carte deschisă de istorie, cultură și legende*, vol. II, Sibiu, 2005.
- Gaiu, Zăgreanu 2006 – Corneliu Gaiu, Radu Zăgreanu, *Noi monumente sculpturale descoperite la Ilășua*, în *RB*, XX, 2006, p. 165-176.
- Geese 2004 – Uwe Geese, *Skulptur der Gotik in Frankreich, Italien, Deutschland und England*, în Rolf Toman (ed.), *Die Kunst der Gotik. Architektur, Skulptur, Malerei*, Könemann, 2004, p. 300-371.
- Ghid 2015 – „Pe urmele lui Ioan Axente Sever” – *ghid album monografic*, Axente Sever, 2015.
- Goronea 1997 – Toma Goronea, *Elemente structurale și intervenții necesare în vederea restaurării Palatului Apor*, în *AUASH*, I, 1997, p. 127-135.

- Goronea, Tatai-Baltă 2008 – Toma Goronea, Cornel Tatai-Baltă, *Palatul Apor. Analiză istorico-arhitecturală / Apur Palace Historical-Architectural Analysis*, în *P4*, VII-VIII, 2008, p. 319-343.
- Greceanu 1968 – Eugenia Greceanu, *Monumente medievale din Mediaș*, București, 1968.
- Ionescu 1982 – Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, 1982.
- Ionescu 2001 – Ștefan Ionescu, *Mediaș. Monumente medievale* [Sibiu, 2001].
- Isac, Diaconescu 1980 – Dan Isac, Alexandru Diaconescu, *Aspecte ale artei provinciale romane la Gilău*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 115-138.
- Klusch 1990 – Horst Klusch, *Inscripțiile frontonale pe casele săsești*, în *REF*, 36, 1990, 1-2, p. 79-85.
- Nemeti, Zăgreanu 2013 – Irina Nemeti, Radu I. Zăgreanu, *Sculptural Monuments from Dacia Porolissensis*, în *EphNap*, XXIII, 2013, p. 277-296.
- Polgár 2015 – Balázs Polgár, *Csatatérkutató és régészeti perspektívák*, în *HK*, 128, 2015, 2, p. 337-349.
- Popa 1988 – Radu Popa, *La începuturile Evului Mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988.
- Popa, Totoianu 2009 – Cristian Ioan Popa, Radu Totoianu, *Roman Funerary Lions in the Sebeș Museum Collection*, în *Terra Sebus*, 1, 2009, p. 73-90.
- Rother, Wollmann 2011 – Christian Rother, Volker Wollmann (ed.), *Mühlbach und der Untervald: Schriftennachlass Theobald Streitfeld*, Sibiu, 2011.
- Schuster 1995 – Gerhard Schuster, *Giebel und Tore. Zur Fassadengestaltung des sächsischen Bauernhauses in Siebenbürgen. III*, în *RMI*, 1-2, 1995, p. 67-88.
- Sedler, Sedler 2003 – Irmgard Sedler, Werner Sedler (ed.), *Zied. Ein Dorf und seine Geschichte*, vol. I, Ludwigsburg, 2003.
- Szádeczky 1899 – Lajos Szádeczky, *Erzsébetvárosi történeti emlékek*, în *EMűz*, VI, 1899, p. 399-402.
- Taloș 2012 – Ion Taloș, *Cum se împământenesc unele rituri: Leiuri funerari și importanța lor culturală în Imperiul Roman*, în *MemEthno*, 44-45 (iulie-decembrie), 2012, p. 24-41.
- Vătășianu 1959 – Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, București, 1959.
- Wollmann 1975 – Volker Wollmann, *Monumente epigrafice și sculpturale romane din Ulpia Traiana*, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 199-225.
- Wollmann 2009 – Volker Wollmann, „Diaspora” monumentelor arheologico-epigrafice din centre urbane și militare ale Daciei Superior, în *Nemvs*, 7-8, 2009, p. 100-158.
- Zăgreanu 2009 – Radu Zăgreanu, *Câteva piese sculpturale din Dacia Porolissensis*, în *RB*, XXIII, 2009, p. 75-84.
- Țeposu-Marinescu 1982 – Lucia Țeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, BAR, Oxford, 1982.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primmate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

Mircea Negru, Sabin Popovici, Lucian Amon (ed.), *Raport privind diagnosticul arheologic de pe teritoriul Municipiului Caracal. Punctul Șoseaua de Centură. Situl arheologic nr. 1 / Report on the Archaeological Diagnosis on the Territory of the Caracal Municipality. Beltway Point. Archaeological Site no. 1*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2021, 144 p. + 36 planșe.

Acest volum reprezintă o noutate pentru zona actualului județ Olt, prin prisma cercetării interdisciplinare a unui sit arheologic, pornind de la o săpătură arheologică preventivă. Un alt punct forte este reprezentat de publicarea sa în ediție bilingvă (română-engleză). Totodată, trebuie semnalată și o altă latură, poate mai importantă, a acestei lucrări: autorii cercetării oferă explicații cu privire la problema sitului de la Caracal, descoperit pe șoseaua de centură, pentru care unii arheologi au făcut demersuri în vederea radierii din Repertoriul Arheologic Național. Această situație nu trebuie să se repete în arheologia românească deoarece aduce mari deservicii întregii bresle.

Lucrarea este structurată în șase capitole, unele dintre ele fiind împărțite în subcapitole, semnate de editori și de colaboratori. Pentru început este prezentată echipa de cercetare (p. 11-14) și un mesaj adresat Comisiei Naționale de Arheologie (p. 15).

După *Cuprins* urmează *Introducerea* (capitolul I - p. 21-29), împărțită în *Istoricul cercetărilor* și *Cadrul natural*. În primul subcapitol, semnat de Mircea Negru, sunt prezentate cercetările din anii 2011-2012, 2015, 2019-2020, la care se adaugă o expunere a situației generată de disputa asupra sitului nr. 1 de la Caracal. În cel de-al doilea subcapitol, semnat de Nicolae Cruceru, de la Institutul de Speologie „Emil Racoviță”, este realizată o analiză detaliată a reliefului, apelor, climei, vegetației și faunei zonei.

În capitolul II, *Rezultatele diagnosticului arheologic din anul 2020* (p. 30-39), semnat de Lucian Amon, Mircea Negru, Sabin Popovici, George Mihai, Dan Bălțeanu și Laurențiu Comănescu, sunt prezentate succint detaliile tehnice ale cercetării: obiectivele și activitățile proiectului, descrierea metodologiei de cercetare, prezentarea rezultatelor. Cercetările multidisciplinare realizate oferă o perspectivă mai largă asupra sitului arheologic, contribuind la o mai bună înțelegere a locuirii din zonă și la o interpretare mai aprofundată a descoperirilor înregistrate. După cercetarea de suprafață s-au realizat investigații geofizice, urmate de secțiuni arheologice în punctele importante. Toate unitățile de cercetare sunt prezentate în acest capitol. Au fost descoperite fundațiile solide (0,95 m lățime; în adâncime au fost surprinse de la – 0,24 m la 1,31 m) ale unui edificiu din epoca romană, care au fost încadrate cronologic în prima jumătate a secolului III d.Hr., fiind identificate

două faze de construcție. Din aceeași perioadă au mai fost cercetate două gropi cu materiale ceramice și de construcție.

Capitolul III, *Materialele arheologice descoperite* (p. 40-50), este împărțit în două subcapitole. În primul, semnat de Mircea Negru, sunt prezentate detaliat, sub formă de fișă de obiect, toate categoriile de materiale ceramice descoperite în cadrul cercetării. Au fost înregistrate descoperiri de vase din ceramică de import (fragmente de amfore) și vase de producție locală (ceramică comună pentru servitul mesei și ceramică de bucătărie). În cel de-al doilea subcapitol, semnat de Mircea Negru și Sabin Popovici, sunt prezentate materialele de construcție care au fost identificate (cărămizi, cărămizi pentru pavaj, țigle) și un nucleu de silex, descoperit la suprafața solului, datând probabil din epoca bronzului, având ca loc posibil de proveniență un sit din apropierea celui cercetat și prezentat în această lucrare.

Capitolul IV, *Considerații privind investigațiile geofizice din perimetrul sitului arheologic* (p. 51-61), semnat de Mihai Furnică, prezintă datele obținute în urma măsurătorilor realizate prin metoda rezistivității electrice, pe o suprafață de 900 m² (30 x 30 m). Anomaliile înregistrate au indicat posibilitatea existenței unor structuri arheologice, fapt confirmat în urma cercetărilor intruzive.

În capitolul V, *Solurile și posibila influență a locuirii din epoca romană asupra acestora din perimetrul sitului arheologic. Caracteristicile solului din zona sitului arheologic nr. 1 situat în estul orașului Caracal* (p. 62-67), semnat de Anca Luiza Stănilă și Nicolae Cruceru, este prezentată o analiză a solurilor. S-au realizat patru profile pedologice (p. 64, fig. 16), dintre care trei în sit și unul în afara sitului, până la adâncimea maximă de 2,40 m. Scopul acestor investigații este de a surprinde impactul antropic asupra zonei, în epoca romană.

În *Concluzii* (p. 68-69), semnate de Mircea Negru, Sabin Popovici și Lucian Amon, sunt expuse principalele idei ale lucrării. Este discutată importanța investigațiilor multidisciplinare (geofizice, pedologice și arheologice) în situl nr. 1 de pe Șoseaua de Centură a municipiului Caracal, ca primul sit cercetat în acest mod, de pe teritoriul localității.

Urmează *Lista ilustrațiilor* (p. 70-71), *Anexe* (p. 72-79) care cuprind tabele și grafice, traducerea lucrării în limba engleză (p. 81-141), *Abrevieri și Bibliografie* (p. 142-144). În final, sunt prezentate 36 de planșe cu hărți, planuri, fotografii care surprind aspecte din timpul cercetărilor, inclusiv fotografii aeriene, desene de planuri și profile ale secțiunilor cercetate, fotografii și desene ale materialelor arheologice descoperite.

Lucrarea aduce o importantă contribuție la cunoașterea locuirii din epoca romană în proximitatea Caracalului. Cercetările multidisciplinare oferă o perspectivă mai clară asupra sitului arheologic, iar rezultatele sunt foarte importante. La nivel național, în ultimii ani, tot mai multe situri arheologice sunt investigate din mai multe perspective. Și din acest motiv, cercetările de la Caracal sunt foarte importante, iar în viitor trebuie urmat exemplul și trebuie realizate măsurători geofizice și alte tipuri de investigații în cât mai multe situri, nu doar în cele mari!

Florin CIULAVU*

* Muzeul Județean Olt, Slatina, România; e-mail: florinciulavu@gmail.com.

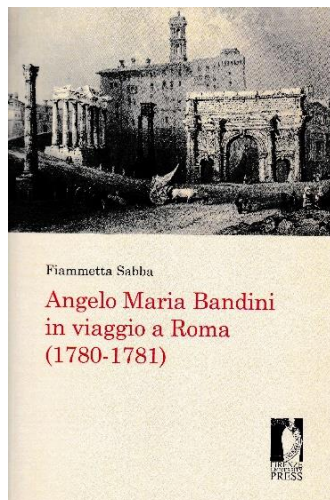
Fiammetta Sabba, *Angelo Maria Bandini in viaggio a Roma (1780-1781)*, Firenze University Press, Florența, 2019, X + 209 p.

Biblioteci, colecții de carte, bibliotecari sunt teme care se înscriu în interesele științifice ale Fiammettei Sabba, profesor în cadrul Departamentului de Bunuri Culturale de pe lângă Universitatea din Bologna. Cartea de față îl aduce în prim-plan pe cunoscutul bibliotecar florentin, Angelo Maria Bandini, care, pe parcursul a 30 de ani (1764-1793), a reușit să publice un catalog în 11 volume ce cuprindea întreaga colecție de manuscrise (orientale, grecești, latine și italiene) de la Biblioteca Laurenziana din Florența, la care s-au adăugat și fondurile provenite din colecțiile private (Strozzi, Gaddi, Medicea-Palatina), aflate tot în custodia renumitei biblioteci.

Secolul al XVII-lea și întregul veac al XVIII-lea au fost marcate, la nivelul Europei, de un fenomen cultural și social pe care literatura franceză l-a numit „Grand Tour”. Inițial, această „călătorie inițiată” spre Italia, adică spre originile civilizației romane, a implicat elita societății, adică marile familii nobile. Scopul era educativ, cultural, științific, și nu climatic, cum a ținut să sublinieze autoarea. Participanții la acest voiaj erau, de multe ori, tinerii din familiile bune, care, însoțiți de un preceptor, călătoreau pe cont propriu pentru studiu. Dar, pe lângă această categorie, s-a decelat clar încă una, cea a colecționarilor, erudiților care cercetau în biblioteci private și publice, consultau ediții rare, copiau manuscrise, se întâlneau cu alți savanți de renume, participau la discuțiile din saloanele romane și vizitau muzee.

Prefața acestui interesant jurnal de călătorie (*Prefazione*) a fost scrisă de Roberto Balzani; în paginile sale, cercetătorul subliniază faptul că Roma, prin saloanele și locurile de lectură, a devenit un adevărat magnet pentru erudiții europeni dornici de a intra în contact cu acele fapte „mirabilia e curiosa”.

Împărțit în patru capitole, volumul debutează cu o scurtă introducere despre bibliotecă și despre profesia de bibliotecar pe vremea acestui „Grand Tour” („Capitolo 1: Il ruolo delle biblioteche e dei bibliotecari nei viaggi eruditi al tempo del Grand Tour”) însoțită de o cuprinzătoare bibliografie în notele de la subsol. Autoarea îi socotește foarte importanți pe bibliotecari în aceste expediții, deoarece tocmai ei erau cei ce favorizau contacte, schimburi, informații, și stabileau legături cu lumi îndepărtate. Tipul acestui bibliotecar este analizat cu ajutorul precursorilor lui Angelo Maria Bandini, din Peninsula: Antonio Magliabechi (1633-1714), Ludovico Antonio Muratori (1672-1750), Girolamo Tiraboschi (1731-1794). Angelo Maria Bandini, în calitate de prefect al Bibliotecii Marucelliana (din 1751) și de bibliotecar al alteia, Medici Laurenziana (începând din anul 1756), era personajul-cheie pentru vizitatorii Florenței și, în plus, avea preocupări erudite.

În cel de-al doilea capitol („I manoscritti di viaggio di Angelo Maria Bandini”), autoarea prezintă un profil bio-bibliografic al personajului ei, referindu-se și la jurnalele de călătorie pe care acest bibliotecar-savant le-a scris. Angelo Maria Bandini (1726-1803) a ajuns să fie invidiat de erudiții italieni și străini datorită funcțiilor și însărcinărilor pe care le-a avut (de ex.: Bandini a fost secretar al episcopului Giuseppe du Mesnil, pe care însă l-a părăsit când prelatul a fost acuzat de jansenism și de simpatii masonice; a scris și alte lucrări decât cataloagele amintite în paragrafele anterioare; între 1770 și 1792 Bandini a condus revista *Novelle letterarie*; spre sfârșitul vieții, Bandini a transformat o capelă într-un mic muzeu pe care l-a organizat în anul 1795). Lăsamântul cultural al lui Bandini, adică biblioteca sa, se găsește astăzi în fondul de carte din cadrul seminarului episcopal din Fiesole. A. M. Bandini a întreprins câteva călătorii în timpul cărora a ținut jurnale. În 1780-1781 s-a deplasat în sudul peninsulei, vizitând Roma, Montecassino, Salerno și Napoli, iar mai târziu, în anul 1788, a călătorit în nord, în Piemont și Lombardia. De asemenea, sunt cunoscute notițele sale și din drumurile parcurse în tinerețe.

Înainte de a ne oferi ediția jurnalului roman, F. Sabba ni-l prezintă pe Bandini în ambianța romană (capitolul al treilea: „*Bandini a Roma*”), acolo unde se intersectau intelectualii în călătorii, unde locuiau familii importante, locul curiei papale, al cardinalilor, al miniștrilor străini, o societate plină de idei, documente și cărți. În timpul șederii romane, locuind în palatul cardinalului florentin Gregorio Anton Maria Salviati, Bandini a intrat în contact cu aristocrația ecleziastică (prelați, preoți, abați, episcopi, cardinali și chiar cu papa Pius al VI-lea). A vizitat atât biblioteci private, cât și ale unor ordine monahale: Vaticana, Vallicelli, Casanate, Angelica, Colonna, Corsini, Albani, Barberini, de Propaganda Fide, a colegiului roman, din conventul augustinian Santa Maria del Popolo, a paulinilor francezi de la Trinità de'Monti, a franciscanilor de la Aracoeli etc.

Lucrarea de față cuprinde, de fapt, o ediție parțială a jurnalului lui Angelo Maria Bandini. Fiammetta Sabba editează, în realitate, doar sejurul roman din perioada 30 octombrie 1780 - 4 mai 1781, nu întreaga călătorie care l-a dus atunci pe Bandini până la Monte Cassino și Napoli. Este vorba de cel de-al patrulea capitol: „*Edizione del Diario di viaggio a Roma (dal Ms. Marucell. B.I.18)*”, împărțit în ediția propriu-zisă (p. 42-157) și câteva anexe (p. 158-161). Informațiile pe care ni le oferă în aceste pagini editoarea sunt complexe: textul a fost structurat inițial de Bandini pe două coloane (coloana principală este cea din dreapta, în timp ce în stânga se găsesc fragmente); se revine la text continuu atunci când sunt transcrise documente. În plus, în original, există fragmente subliniate și scrise cu un fel de cursivă (de obicei, nume de persoane și de locuri sau acele „*notabilia*” – fapte demne de luat în considerare) despre care F. Sabba crede că erau folosite tocmai pentru a scoate în evidență respectivele informații. În unele situații, editoarea ne informează că textul nu a fost lizibil, iar în ediție acest lucru este marcat cu paranteze drepte. Benefic este faptul că editoarea a reușit să identifice acele personaje cu care A. M. Bandini afirma că s-a întâlnit, restul de nume regăsindu-se în indicele de la finalul cărții. Munca de editare a fost cu atât mai grea cu cât F. Sabba a căutat și a găsit toate edițiile, manuscrisele, colecțiile și bibliotecile semnalate de Bandini, despre care a oferit informații cuprinzătoare în notele de subsol ale capitolului al patrulea.

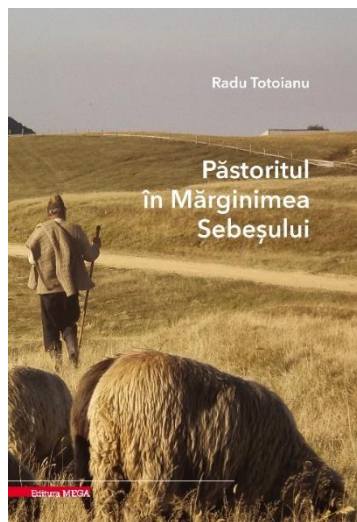
Lucrarea se încheie cu o bogată bibliografie (p. 185-191), urmată de un indice de nume (p. 193-209), un indice de arhive, biblioteci, colecții muzeale din Roma, amintite de Angelo Maria Bandini în jurnal (p. 211).

Lectura jurnalului-roman al lui Antonio Maria Bandini ne aduce în față o societate la fel de activă pe plan social și cultural ca cea descrisă de Imre Dániel (1754-1804), bibliotecarul episcopului transilvan, Ignác Batthyány (1741-1798). Diferența dintre cei doi bibliotecari a fost însă una vizibilă: A. M. Bandini (1726-1803), în călătoria sa, a cercetat arhivele și bibliotecile, menționate în jurnal, în folosul său științific, în schimb I. Dániel le-a cercetat și s-a documentat în folosul științific al protectorului său care dorea să lase în urmă o bogată activitate științifică. După cum afirma în *Prefață* Roberto Balzani, volumul analizează „«geografia» instituțiilor culturale romane, atât publice, cât și private, în jurul anului 1780”. Sunt aduse în discuție conținutul lor, dar și accesibilitatea la colecțiile adăpostite, iar protagonistul jurnalului relatează întâmplări, oferă nume, descrie evenimente, toate acestea deschizând noi orizonturi de cercetare.

Andreea MÂRZA*

Radu Totoianu, *Păstoritul în Mărginimea Sebeșului* [Shepherding in the Mărginimea Sebeșului], Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 2021, 466 p.

Shepherding in the Mărginimea Sebeșului, Transylvania, Romania, has attracted far less attention from specialists than the Mărginimea Sibiului region itself. This book draws on material collected when Radu Totoianu was researching this area in 2000–2009, and uses material gathered from people directly involved in the practice. The author also draws on a vast array of written sources, not only on the shepherding phenomena but also on history, archaeology, linguistics, folk medicine and so on. His research has taken him to the archives in Hunedoara, Alba, Șugag and the Sebeș Historical Museum, as well as to the Josephine maps (1763–1785) and historical journal and newspaper articles, in order to compare shepherding practices in the past with those of the present.

The structure of the book follows the monographic model founded by Dimitrie Gusti, the well-known Romanian sociologist. Radu Totoianu begins with a chapter on the geography of the region and continues with two chapters on the

* Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, România; e-mail: andreea.marza@ubbcluj.ro.

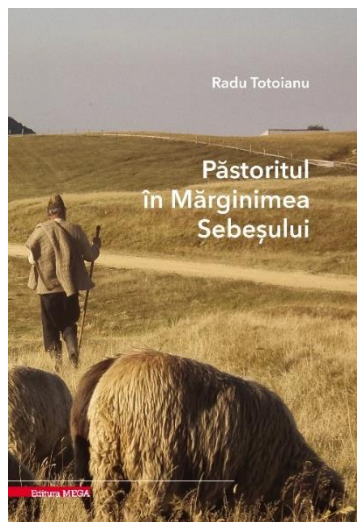
Lucrarea se încheie cu o bogată bibliografie (p. 185-191), urmată de un indice de nume (p. 193-209), un indice de arhive, biblioteci, colecții muzeale din Roma, amintite de Angelo Maria Bandini în jurnal (p. 211).

Lectura jurnalului-roman al lui Antonio Maria Bandini ne aduce în față o societate la fel de activă pe plan social și cultural ca cea descrisă de Imre Dániel (1754-1804), bibliotecarul episcopului transilvan, Ignác Batthyány (1741-1798). Diferența dintre cei doi bibliotecari a fost însă una vizibilă: A. M. Bandini (1726-1803), în călătoria sa, a cercetat arhivele și bibliotecile, menționate în jurnal, în folosul său științific, în schimb I. Dániel le-a cercetat și s-a documentat în folosul științific al protectorului său care dorea să lase în urmă o bogată activitate științifică. După cum afirma în *Prefață* Roberto Balzani, volumul analizează „«geografia» instituțiilor culturale romane, atât publice, cât și private, în jurul anului 1780”. Sunt aduse în discuție conținutul lor, dar și accesibilitatea la colecțiile adăpostite, iar protagonistul jurnalului relatează întâmplări, oferă nume, descrie evenimente, toate acestea deschizând noi orizonturi de cercetare.

Andreea MÂRZA*

Radu Totoianu, *Păstoritul în Mărginimea Sebeșului* [Shepherding in the Mărginimea Sebeșului], Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 2021, 466 p.

Shepherding in the Mărginimea Sebeșului, Transylvania, Romania, has attracted far less attention from specialists than the Mărginimea Sibiului region itself. This book draws on material collected when Radu Totoianu was researching this area in 2000–2009, and uses material gathered from people directly involved in the practice. The author also draws on a vast array of written sources, not only on the shepherding phenomena but also on history, archaeology, linguistics, folk medicine and so on. His research has taken him to the archives in Hunedoara, Alba, Șugag and the Sebeș Historical Museum, as well as to the Josephine maps (1763–1785) and historical journal and newspaper articles, in order to compare shepherding practices in the past with those of the present.

The structure of the book follows the monographic model founded by Dimitrie Gusti, the well-known Romanian sociologist. Radu Totoianu begins with a chapter on the geography of the region and continues with two chapters on the

* Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, România; e-mail: andreea.marza@ubbcluj.ro.

historical background, five chapters on shepherding, one chapter on social life, another one on spirituality, and the last on folk beliefs, old traditions and customs related to pastoral life. After giving us his conclusions, he provides an abstract of the book in English. This is followed by lists of abbreviations, details of the 36 informants who helped him, a glossary of the specific terms used in the region, an index of names and places and, finally, seven maps, 12 drawings and 104 figures.

His research area lies between the Sebeș River to the east and the Pianu Valley to the west. It covers a great variety of reliefs – mountains, hills and depressions – many with their own specific climate, vegetation and fauna. The Parâng and Șureanu Mountains have the largest alpine pastures in the Carpathian Mountains. Radu Totoianu finds archaeological evidence of human habitation in these places dating back to the Neolithic (at Șugag, Loman, La Cărbări). The topography of this area allowed prehistoric communities to practise a mixed economy, based mainly on agriculture and animal breeding. During the Bronze Age, large numbers of bovine bones found in Noua-type settlements indicate that these communities preferred large cattle, which indicates that the people did not move around very much. It is worth mentioning that the author shares Professor Corneliu Bucur's opinion that transhumance on the current territory of Romania dates only from the fourteenth century and not from the Dacian period, as Constantin Daicoviciu and John Nandriș have claimed.

The Saxon colonisation, which was managed by the Saxon Chair in Sebeș, exerted a remarkable influence on the communities in the Sebeș area. Records kept by the administrative unit provide a great deal of information about the Romanian population involved in shepherding. From the seventeenth century, shepherds from the Sebeș Saxon Chair rented most of the 61 mountains owned by the Hunedoara estate. Later, starting with the second half of the nineteenth century and the agrarian reforms of 1921, the shepherds became the owners of the same mountains. This success came at the end of struggles over land ownership which began in the 1500s with a series of long-running court cases between the Sebeș Chair and the area's shepherds. Radu Totoianu considers these cases to be proof of the shepherds' need to acquire their own land so as to protect their grazing rights. With some exceptions, these mountains are still used as pastures today, just as they were between the sixteenth and nineteenth centuries.

Radu Totoianu notes that at the end of the sixteenth century, when the territory came under the Ottoman domination, sheep breeding became less popular because of the High Porte's monopoly over prices. However, he concludes that the raising of "small cattle" was still profitable.

Transhumance in the Sebeș area had its apogee during the eighteenth and nineteenth centuries. Documents kept at border crossings show that huge numbers of sheep were taken from these communities to Walachia and back. Shepherds and their livestock went south to "winter" in Walachia from November to May and returned to Transylvania in summer. Compared to the other villages, the inhabitants of Pianu village sent the largest number of sheep. Throughout the nineteenth century, the shepherds of Șugag and Căpâlna passed back and forth. Their routes took them over the Șureanu Mountains, through the Căineni Pass, and into the

Counties of Gorj and Dolj, to their final destinations which were the Bărăgan plains of Dobrogea and the Danube area of Muntenia, both in Walachia and both areas rich in vegetation. Documents kept between 1831 and 1855 prove that the shepherds came from Cacova, Căpâlna, Deal, Lancrăm, Loman, Pianu, Răchita, Săsciori, Șebeșel and Șugag. Their journeys could be dangerous and difficult, and the author cites a number of cases in which shepherds were injured and had their flocks stolen.

Because of the large animals these communities own, transhumance has continued into the present today. In the middle of the last century, before the communist regime introduced cooperative farming, the shepherds of Șugag owned about 14,000–15,000 sheep, which were divided into 30 herds. After Șugag, Loman had the largest flock, with about 13,000 sheep, then Căpâlna, Sebeșel, Răchita, Strungari and Purcăreți. These figures come from official town hall records, but Radu Totoianu points out that they may well be unreliable, as people would often not declare all their animals so as to avoid paying taxes. The shepherds often used to hide their animals in the forest. This situation persisted until Romania joined the European Union. EU subsidies have encouraged shepherds to declare the real number of animals they own.

Rural society in the Sebeș area has preserved the ancient agricultural practices, customs and habits of individual and community life. But the author notes that in the second half of the nineteenth century, certain kinds of modernization began to creep in. This included new financial institutions, comradeships and the foundation of the journal *Stâna* which supported local farming activities.

After the First World War, shepherding declined in some villages (Sebeșel, Deal, Cacova, Răchita and Strungari), but has survived in others (Pianu de Sus, Purcăreți, Loman and Șugag). Article 12 of The Agrarian Reform Law of 1921 awarded tracts of pasture to mountain farmers. In the Sebeș Valley, the shepherds who had rented grazing in the past now become the owners of that land.

During communism, people from Sebeș found that they were losing their hard-won mountains and pastures. They had to adapt to the new system, signing contracts with the state. This brought its own abuses, but in spite of all their problems, the farmers found solutions and survived.

The author augments his commentaries on shepherding life with detailed descriptions of places and the natural environment, the care of animals (including healing practices), shepherds' households and their outbuildings, people's spiritual lives, and unfavourable events such as conflicts over land, violence during the *nedei* (traditional feasts in the mountains), and disputes between the shepherds and the forestry authorities.

Totoianu proposes a typology of shepherds' households, illustrating his ideas with planimetry and looking for practical explanations. A circular plan is the most efficient, because it minimises materials while maximising space. In the southeast part of the building, the householders dig holes for storing potatoes. During the winter, they store their hay in a loft above the stable, because it is more accessible there and keeps the animals warm. They plant trees (fir trees and ash) for protection against the winds. And they preferred round courtyards to rectangular ones, especially in the past.

The author describes practices and beliefs of pre-Christian pagan origin which have become mixed with Christian elements. These archaic beliefs are the expression of a need for protection against the forces of nature, and many of them are specific to transhumance. The shepherds often practised apotropaic and magic rituals connected to the individual, to family and community life, and to the care of animals. Some of these mystical beliefs are still alive. For example, shepherds forbid sexual relations in the mountains during summer, believing that if they engage in such activities then wild animals will attack the sheep.

Community organisation in the mountain villages is rigorous and efficient. The shepherding cycle still continues much as it did hundreds of years ago. The shepherds form associations based on family, neighbours and friends. Families go to the same mountains for generations. The girl or woman who is responsible for milking the sheep wakes up around 3.30 a.m. Hygiene in preparing cheese is very important, as the informants explain. No matter how cold it is, the shepherds spend the night outside with the herds, sleeping in sheepskin cloaks. The men clean the pastures, repair the roads, mend the sheepfolds and restore the church. In the past, on cold evenings, women would meet at someone's house so that they could work together. If men were ever invited it would be purely for the pleasure of their company.

The chapter on folk remedies for sheep is particularly attractive – and useful. It explains the linguistic origins of many specific terms. Shepherds can cure 23 sheep diseases. They use plants, metals, surgical procedures and vaccination.

At present, shepherds in the villages of Mărginimea Sebeșului practise something called pendulation. This is where sheep graze local pastures at different altitudes according to the season. In spring, until around 1 May (St George's Day, Julian calendar), the sheep are kept close to the village. After this date, they are taken halfway up the mountains to the huts (*colibe*), where they stay until 24 June (midsummer celebration, Rom. *Sânziene*), after which they are taken even higher, to the alpine regions. On or around 8 September (the Nativity of the Theotokos) or 14 September (The Elevation of the Holy Cross), they make their way down again, spending a few weeks in the hayfields. On 26 October (St Demetrius of Thessaloniki's Day), they return to the village. The herds that are going to winter further afield in the lower plains (*la câmp*) or undertake transhumance start their journeys on 6 December (St Nicholas' Day).

Another tradition in the community involves weighing the cheese. This takes place on 29 August (Day of the Beheading of St John the Forerunner), a Christian holiday, and the cheese is weighed and divided according to the number of sheep belonging to each member of the pastoral association. In the Sebeș Valley they never measure milk and they mix sheep's and cows' milk together. When preparing *brânză de burduf* (fermented cheese stuffed into a sheep's stomach or bark case), they remove the cream. A salty cheese called *telemea* (a Turkish word) entered Mărginimea Sebeșului after the Second World War, introduced by shepherds from Jina and Poiana Sibiului in nearby Mărginimea Sibiului. *Telemea* became popular in the 1980s. The locals prefer to sell their cheese to traders, as this takes less time than selling to

individual customers. They often sell to people from Jina and Poiana, which are famous sheep farming villages.

Like their counterparts in Mărginimea Sibiului, shepherds in Mărginimea Sebeșului once practised transhumance across a wide area, stretching from Dobrogea in the east to western Romania. Since 1930s, the Sebeș Margin shepherds have tended to go to the west (Timișoara, Arad, Oradea). Most of the shepherds from Șugag no longer practice it, having bought land in the Banat region in western Romania. They keep their sheep in the Banat area and, while at home in the mountains, they raise cows for meat and milk. Transhumance continues, however, in Loman, Tonea, Purcăreți and Pianu de Sus.

Another new form of sheep farming is what people call “localisation” (*localizări*). Shepherds practising this method bought land in nearby villages from the former communist CAP (Cooperative of Agricultural Production) and on it built shepherds’ farmsteads, as they once did in the mountains. Informants reported that it is easier to keep animals close to their main homes, instead of up in the mountains.

Radu Totoianu uses a hermeneutical and pragmatic approach, from a multitude of perspectives: geographic, ethnographic, ethnoarchaeologic, ethnohistoric, anthropologic, economic and sociologic, administrative, political and linguistic. Ethnohistoric and anthropologic views merge into each other across the pages. This field research is the result of a deep knowledge of the people and places involved, all of it enhanced by the author’s acute observations. Radu Totoianu is an excellent interviewer who, by gaining his informants’ trust, has given us a unique vision of life in a fascinating corner of Romania. Made all the better by the author’s human touch, this is a richly rewarding study for anyone interested in vanishing rural societies.

Sheep farming in Mărginimea Sebeșului has an uncertain future. The price of wool fell dramatically after 1989. If shepherds are lucky they can sell their fleeces to the Middle East but a lot of this precious material is simply thrown away because there is no market for it. When it comes to meat, Romanian lambs are more profitable and many go to Muslim countries.

Amalia PAVELESCU*

* “Lucian Blaga” University of Sibiu, Romania; e-mail: amalia.pavelescu@ulbsibiu.ro.

LISTA ABREVIERILOR

Abgadiyat	– Abgadiyat. Brill. Writing and Scripts Center (Bibliotheca Alexandrina).
ACD	– Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. University of Debrecen.
Acmeology	– Acmeology. Mezhdunarodnoy akademii akmeologicheskikh nauk, Rossiyskoy akademii obrazovaniya, kafedry akmeologii i psikhologii professional'noy deyatel'nosti Akademii pri Prezidente RF (RANKhiGS), Tsentra akmeologicheskikh issledovaniy. Moscova.
ActaAC	– Acta Archaeologica Carpathica. Polish Academy of Arts and Sciences. Cracovia.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
AD	– Archaeological Dialogues. Cambridge.
AÉ	– Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művészettörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AI	– Amazonia Investiga. Editorial Primmate. Colombia.
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIIGB	– Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
AKÖG	– Archiv für Kunde österreichischen Geschichts-Quellen. Wien.
Alt Schaessburg	– Alt Schaessburg. Muzeul de Istorie Sighișoara.
AnAcad	– Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Academia Română. București.
AnB	– Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Angustia	– Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antinomies	– Institute of Philosophy and Law Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. Ekaterinburg.
Antiquity	– Antiquity. Durham University.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.

ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények. Pesten.
ArchMéd	– Archéologie médiévale. Centre de Recherches Archéologiques Médiévales. Caen.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
Arkheologiya	– Arkheologiya. Kiev.
Arrabona	– Arrabona. Xántus János Múzeum. Győr.
AS	– Annals of Science. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Astra Sabesiensis	– Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
ASUI	– Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie. Iași.
ATF	– Acta Terrae Fogarasiensis. Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”. Făgăraș.
AUASH	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUASP	– Annales Universitatis Apulensis. Series Philologica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
AUB	– Analele Universității București. Istorie. Universitatea București.
AUVT	– Annales d’Université Valahia Târgoviște, Section d’Archeologie et d’Histoire. Târgoviște.
AVSL	– Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAM	– Bibliotheca Archaeologica Moldaviae. Iași.
Banatica	– Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
BAR	– British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BarbSz	– Barbarikumi Szemle. University of Szeged.
BB	– Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	– Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
BerRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.
BiblThrac	– Biblioteca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
BICS	– Bulletin of the Institute of Classical Studies. Institute of Classical Studies. The University of London’s School of Advanced Study. London.
BI-PSA	– Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie. Tulcea.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMRBC	– Buletinul Muzeului Regional al Basarabiei din Chișinău.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
BSNR	– Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BULR	– Boston University Law Review. Boston University School of Law. Boston (Massachusetts).
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
Byzantion	– Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers. Louvain.
ByzF	– Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik. Amsterdam.
Bylye Gody	– Bylye Gody. Cherkas Global University Press. Washington.
BYULR	– Brigham Young University Law Review. J. Reuben Clark Law School. Provo (Utah).
CACS	– Central Asia and the Caucasus Studies. The Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Iran. Tehran.
CAF/FHA	– Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise. Freiburger Hefte für Archäologie. Zürich.
CAH	– Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.
Caietele ARA	– Caietele Ara. Asociația „Arhitectură. Restaurare. Arheologie”. București.
Caietele CIVA	– Asociația Cercul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Calitatea vieții	– Calitatea vieții. Institutul de Cercetare a Calității Vieții. București.
CASS	– Canadian-American Slavic Studies. Brill. Leiden.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CEJC	– Central European Journal of Geosciences.
CH	– Construction History. The Construction History Society. Ascot (UK).
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Concept	– Concept. Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I. L. Caragiale” din București (UNATC). București.

CR	– Caietele restaurării. Asociația Art Conservation Support. București.
Crisia	– Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
CSMÉ	– A Csíki Székely Múzeum Évkönyvei. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
CSP	– Canadian Slavonic Papers. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
Dacia	– Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
DLJ	– Duke Law Journal. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
DLR	– Denver Law Review. University of Denver Sturm College of Law. Denver (Colorado).
Dolgozatok	– Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DOP	– Dumbarton Oaks Papers. Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University.
Drobeta	– Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
DSȘ	– Dări de Seamă ale Ședințelor. Comitetul Geologic. Institutul Geologic. București.
EMúz	– Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár (Cluj).
EphNap	– Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsches Archäologisches Institut Eurasion-Abteilung. Berlin.
FK	– Földtani Közlöny. Budapest.
FK	– Földrajzi Közlemények. Magyar Földrajzi Társaság.
FolArch	– Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
FVL	– Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
GAS	– Geophysical Research Abstract. European Geosciences Union (EGU).
Gemina	– Gemina. Revista Muzeului Bănățean din Timișoara.
Geoarchaeology	– Geoarchaeology. An International Journal.
GRBS	– Greek, Roman and Byzantine Studies. Duke University. Durham.
Harvard LR	– Harvard Law Review. Harvard Law School. Cambridge (Massachusetts).
HC	– Historia Constitucional. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales de Madrid, adscrito al Ministerio español de la Presidencia, y el Seminario de Historia

	Constitucional “Martínez Marina” de la Universidad de Oviedo.
Hierasus	– Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
Historica	– Historica. Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova.
HK	– Hadtörténelmi Közlemények (Évnegyedes folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére). Quarterly of Military History. Budapest.
HLR	– Houston Law Review. University of Houston Law Center. Houston (Texas).
HR	– Historical Research. Institute of Historical Research. University of London.
HT	– The History Teacher. Society for History Education. Long Beach (California).
IAA	– Istoriko-arkheologicheskij al'manakh. Armavir, Krasnodar. Moscova.
Ialomița	– Ialomița. Studii și cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie. Muzeul Județean Slobozia.
IGC	– International Geological Congress. Prague.
Istros	– Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Universitatea Tehnică Cluj-Napoca.
JAMÉ	– A Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAS	– Journal of Archaeological Science. Elsevier.
J. Biogeogr.	– Journal of Biogeography. Edited by Michael N. Dawson.
JIA	– The Journal of Indian Art. W. Griggs & Sons. London.
JKKCC	– Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
JLSt	– Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JSFU	– Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. Siberian Federal University. Krasnoyarsk.
JWP	– Journal of World Prehistory. Kluwer Academic.
Kavkazskii sbornik	– Kavkazskii sbornik. MGIMO MID Rossii. Moscova.
Közlemények	– Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
Kratkie	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii. Institute of Archaeology Russian Academy of Sciences. Moscova.
LCP	– Law and Contemporary Problems. Duke University School of Law. Durham (North Carolina).
LȘ	– Lucrări științifice. Institutul de Învățământ Superior Oradea.

Marisia	– Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
Marmatia	– Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Baia Mare.
Materialy	– Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. Tavria.
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthno	– Memoria Ethnologica. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Liviu Borlan Maramureș. Baia Mare.
Mittheilungen	– Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
MJSS	– Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome.
MLJ	– Mississippi Law Journal. The University of Mississippi School of Law. Oxford (Mississippi).
MLR	– Michigan Law Review. University of Michigan Law School. Ann Arbor (Michigan).
MN	– Munții Noștri. București.
MT	– Mediaevalia Transilvanica. Muzeul Județean Satu Mare.
MTA	– Multimedia Tools and Applications. Springer.
MuzNaț	– Muzeul Național de Istorie a României. București.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik [The Lower Volga Archaeological Bulletin]. Volgograd State University.
Nemvs	– Nemvs. Alba Iulia.
NLO	– Novoe literaturnoe obozrenie. Moscova.
NPNP	– Novoe proshloe / The New Past. Southern Federal University. Rostov-on-Don.
NULR	– Northwestern University Law Review. Northwestern University Pritzker School of Law. Chicago (Illinois).
NumKözl	– Numizmatikai Közlöny. Budapesta.
OC	– Orientalia Christiana. Roma.
ONV	– Omskiy nauchnyy vestnik. Omsk.
OSR	– Obshchestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana). Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologii Asterion. Sankt-Petersburg.
ÖZBH	– Österreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. Wien.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palynology	– Palynology. The Palynological Society.
PL	– Ural State Pedagogical University. Ekaterinburg.

Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
PR	– The Polish Review. Polish Institute of Arts and Sciences of America. New York.
Probleme economice	– Probleme economice. Organ al Comitetului Superior Economic. București.
PZ	– Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	– Quaestio Rossica. Ural Federal University. Ekaterinburg.
Quat.Int	– Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
RA	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
RB	– Revista Bistriței. Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Realitatea ilustrată	– Realitatea ilustrată (sau Lucrurile așa cum le vedem cu ochii). Cluj (1927-1928), ulterior București.
RECEO	– Revue d'études comparatives Est-Ouest. Institut des Sciences Humaines et Sociales. Paris.
REF	– Revista de etnografie și folclor. București.
RESEE	– Revue des Etudes Sud-Est Européennes. Academia Română. București.
RevArh	– Revista Arheologică. Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Chișinău.
Revue du Nord	– Revue du Nord. Archéologie. Revue d'Histoire et d'Archéologie des Universités du Nord de la France. Lille.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
RJMD	– Romanian Journal of Mineral Deposits. București.
RM	– Revista Muzeelor. București.
RMI	– Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
RN	– Revue Numismatique. Société française de numismatique.
RossArk	– Rossijskaya Arkheologiya. Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences. Moscova.
Rossiya i ATR	– Rossiya i ATR. Institut istorii, arkheologii i etnologii narodov Dal'nego Vostoka vo Vladivostoke.

	Dal'nevostochnoye otdeleniye Rossiyskoy akademii nauk. Vladivostok.
RR	– The Russian Review. University of Kansas. Lawrence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
RRHA	– Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts. Academia Română. București.
Rusin	– Obshchestvennoy assotsiatsiyei „Rus” (Kishinev). Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
SA	– Sovetskaya Arkheologiya. Moscova.
SAI	– Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice și Filologice din România. București.
SAO	– Studia et Acta Orientalia. Societatea de Științe Istorice și Filologice din RPR. București.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘMI	– Sesiunea de Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie. București.
SGEM	– SGEM. International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. Sofia, Albena.
SlovArch	– Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV. Nitra.
SMANS	– Southampton Monographs in Archaeology, new series. Southampton.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SN	– Schäßburger Nachrichten. HOG Informationsblatt für Schäßburger in aller Welt. Heilbronn.
SoveEtno	– Sovetskaya Etnografiya (1931-1991) (vezi și Etnograficheskoe Obozrenie). N. N. Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Moscova.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.

StComCaransebeș	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie (continuă cu Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie - Istorie), Caransebeș.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	– Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare.
STP	– Slavery: Theory and Practice. Cherkas Global University Press. Washington.
Stratum plus	– Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. Chișinău.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studime Historike	– Studime Historike. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë.
SUBBB	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Biologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUBBG	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
SV	– Sotsiologiya vlasti. Rossiyskaya akademiya narodnogo khozyaystva i gosudarstvennoy sluzhby pri Prezidente Rossiyskoy Federatsii. Moscova.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
TESG	– Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. Royal Dutch Geographical Society. Utrecht.
The Celator	– The Celator: Journal of Ancient and Medieval Coinage. Lancaster (Pennsylvania).
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscum	– Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș.
TLR	– Tulsa Law Review. The University of Tulsa College of Law. Tulsa (Oklahoma).
TxLR	– Texas Law Review. University of Texas at Austin School of Law. Austin (Texas).
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TV	– Tyuremnyy vestnik. Izdanie Glavnogo tyuremnogo upravleniya. Sankt-Petersburg.
Tyragetia International	– Tyragetia International, serie nouă. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chișinău.
Țara Bârsei	– Țara Bârsei. Muzeul „Casa Mureșenilor” Brașov.

UCLR	– The University of Chicago Law Review. The Law School of the University of Chicago. (Illinois).
UCLALR	– UCLA Law Review. UCLA School of Law and the Regents of the University of California. Los Angeles (California).
UPA	– Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VDB-MB	– Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum. Bochum.
Vestnik instituta	– Vestnik instituta: prestuplenie, nakazanie, ispravlenie. Vologodskii institut prava i ekonomiki Federal’noi sluzhby ispolneniya nakazanii. Vologda.
Vestnik SPb	– Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo instituta kul’tury. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy institut kul’tury. Sankt-Petersburg.
Vestnik Tomskogo	– Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. Tomskiy gosudarstvennyy universitet. Tomsk.
VHA	– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture. Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
VKZ	– Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal/Russian Journal of Criminology. Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education Baikal State University. Irkutsk.
VLR	– Vermont Law Review. Vermont Law School. South Royalton (Vermont).
WASJ	– World Applied Sciences Journal, (Education, Law, Economics, Language and Communication). International Digital Organization for Scientific Information. Pakistan.
WLJ	– Washburn Law Journal. Washburn University School of Law. Topeka (Kansas).
WLR	– Washington Law Review. University of Washington School of Law. Seattle (Washington).
WMLR	– William & Mary Law Review. William & Mary Law School. Williamsburg (Virginia).
WNELRW	– Western New England Law Review. Western New England University. School of Law Springfield (Massachusetts).
WSNC	– World of the Slavs of the North Caucasus. Krasnodarskii gosudarstvennyi universitet. Krasnodar.
YLJ	– The Yale Law Journal. Yale Law School. Danvers (Massachusetts).
Ziridava	– Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Județean Arad.

ZMY

– Zhurnal ministerstva yustitsii. Tipografiya pravitel'stvuyushchego senata. Sankt-Petersburg.

Zographe

– Zographe. Revue d'art Médiévale. Institute d'histoire de l'art. Faculté de Philosophie. Belgrad.

LISTA AUTORILOR

Călin ANGHEL, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
E-mail: calin.anghel@uab.ro.

Marius Gheorghe BARBU, Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, România;
E-mail: barbumarius0216@yahoo.com.

Ioan Alexandru BĂRBAT, Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, România;
E-mail: ioan_alexandru_barbat@yahoo.com.

Vitalie BÂRCĂ, Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, România;
E-mail: vitalie_barca@yahoo.com.

Florin BOGDAN, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România;
E-mail: bogdan_florin_reghin@yahoo.com.

Ana CATANĂ-SPENCHIU, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași,
Institutul de Cercetări Interdisciplinare, România;
E-mail: anaspenchiu@gmail.com.

Florin CIULAVU, Muzeul Județean Olt, Slatina, România;
E-mail: florinciulavu@gmail.com.

Violeta-Anca EPURE, Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, România;
E-mail: violetaanca@atlas.usv.ro.

Florin GOGĂLTAN, Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca;
Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, România;
E-mail: floringogaltan@gmail.com.

Irina S. KARABULATOVA, Peoples' Friendship University of Russia (RUDN University), Moscow, Russian Federation; Institute of Physics and Technology (MIPT), Dolgoprudny, Russian Federation;
E-mail: radogost2000@mail.ru, Karabulatova.is@mipt.ru.

Tatyana KATTSINA, Siberian Federal University, Krasnoyarsk, Russian Federation;
E-mail: katsina@list.ru.

Hussain Ahmad KHAN, Institute of History, Government College University Lahore, Pakistan;
E-mail: hussainahmad@gcu.edu.pk.

Andreea MÂRZA, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, România;
E-mail: andreea.marza@ubbcluj.ro.

Lista autorilor

Răzvan Mihai NEAGU, Colegiul Tehnic Turda, România;
E-mail: neagumihai20@yahoo.com.

Boris NIKOLAEV, Penza State University, Russian Federation;
E-mail: nikolboris@yandex.ru.

Natalia PASHINA, Siberian Federal University, Krasnoyarsk, Russian Federation;
E-mail: nvpashina@yandex.ru.

Amalia PAVELESCU, Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, România;
E-mail: amalia.pavelescu@ulbsibiu.ro.

Nataliia PAVLOVA, Penza State University, Russian Federation;
E-mail: nataliia.pavlova@inbox.ru.

Artyom Y. PERETYATKO, Cherkas Global University (International Network Center for Fundamental and Applied Research), Washington, USA; Volgograd State University, Russian Federation;
E-mail: ArtPeretatko@yandex.ru.

Cristian Ioan POPA, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
E-mail: cristian.popa@uab.ro, cristi72popa@yahoo.com.

Cornelia POPA-GORJANU, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
E-mail: corneliapg@uab.ro.

Cosmin POPA-GORJANU, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
E-mail: cosminpg@uab.ro.

Silviu I. PURECE, Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, România;
E-mail: silviu.purece@ulbsibiu.ro.

Olga SUKHOVA, Penza State University, Russian Federation;
E-mail: savtemp@yandex.ru.

Viorel ȘTEF, Muzeul Municipal Mediaș, România;
E-mail: vstef79@yahoo.com.

Nicolae TEȘCULĂ, Muzeul de Istorie Sighișoara, România;
E-mail: nicolaetescula@yahoo.com.

Costin-Daniel ȚUȚUIANU, Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, România;
E-mail: krieg71@yahoo.com.